

VICTOR HUGO

Mizerabilii

volumul I+II+III

VICTOR HUGO

MIZERABILII

Victor Hugo
MIZERABILII

* * *

Traducere de LUCIA DEMETRIUS și TUDOR MĂINESCU

Note de N. N. CONDEESCU

Coperta colecției de Vasile Socoliu

București, 1985

Editura Univers

PARTEA A PATRA

**IDILA DIN STRADA PLUMET ȘI EPOPEEA, DIN
STRADA SAINT-DENIS**

CARTEA A ȘAPTEA

ARGOUL

I

ORIGINILE

*Pigrita*¹ e un cuvînt îngrozitor.

Dă naștere unei lumi, *pegra*, adică hoția, și unui iad, *pegrana*, adică foamea.

Iată cum trîndăvia e mamă.

Are un fecior, furtișagul, și o fiică, foamea.

În ce limbă vine asta? În argou.

Dar ce e argoul? E un neam și o vorbire totodată.

Cînd, acum treizeci și patru de ani, povestitorul acestor triste și întunecate întîmplări înfățișa în mijlocul unei scrieri² avînd același scop ca și aceasta, un hoț care vorbea argou, lumea s-a mirat și a prins să strige: „Ce? Cum? Argou? Dar argoul este însăramântător! E limba pușcăriașilor, a ocnelor, a închisorilor, a tot ceea ce societatea are de lepădat!”

Niciodată n-am înțeles acest fel de critici.

După aceea, doi mari romancieri, dintre care unul e un cunoșcător profund al sufletului omenesc, iar celălalt un neînfricat prieten al poporului, Balzac și Eugène Sue, punînd pe bandiți să vorbească în adevărata lor limbă, aşa cum făcuse în 1828 autorul cărții *Ultima zi a unui osîndit*³, s-au ridicat aceleași protestări. S-a spus încă o dată: „Ce vor scriitorii cu această revoltătoare limbă vulgară? *Argoul e de nesuferit!* Argoul te înfioară.”

Cine zice nu? Fără îndoială.

Cînd e vorba să-ți dai seama de adîncimea unei răni, a unei prăpăstii sau a unei societăți, de cînd este o vină să mergi cît mai departe, să cobori cît mai adînc? Am crezut întotdeauna că lucrul acesta e cîteodată o faptă de curaj, sau cel puțin o acțiune simplă și folositoare, vrednică de atenția binevoitoare pe care o merită datoria consimțită și adusă la îndeplinire. De ce să nu cercetezi totul, să nu studiezi totul, să te oprești la mijlocul drumului? Sonda trebuie să se oprească, nu sondorul.

Bineînțeles, a coborî pînă la străfundurile întocmirii sociale, ca să ajungi acolo unde se sfîrșește pămîntul și începe mocirla; a răscoli aceste valuri viscoase, a urmări, a strînge și a zvîrli viu pe mal acest grai respingător, de pe care curg la lumina zilei șiroaie de noroi, un vocabular scîrbos, în care fiecare cuvînt pare un inel scîrnav al unui monstru al nămolului și al întunecimilor – nu e o sarcină nici ispititoare și nici ușoară. Nimic nu-i mai înfiorător decît să privești în toată golicina, la lumina gîndirii, furnicarul spăimîntător al argoului. E ca o cumplită sălbăticină a nopții, smulsă din vizuina ei. Îți pare un groaznic mărcăciniș viu și zbîrlit, care tresare, se mișcă, se frămîntă, își cere înapoi întunericul, amenință și te înfîruntă. Cutare cuvînt seamănă cu o gheară, altul cu un ochi scurs și sîngerînd, cîte-o frază pare că te mușcă, asemeni foarfecelor unui crab. Totul trăiește cu vitalitatea hîdă a lucrurilor orînduite în neorînduală.

Și pe urmă, de cînd groaza e o piedică pentru cel care vrea să afle adevărul? De cînd boala alungă pe medic? Își închipuie cineva un naturalist care ar refuza să studieze vipera, liliacul, scorpionul, scolopendra și păianjenul cap-de-mort, aruncîndu-le din nou în întuneric cu vorbele: „Oh! Ce urîte sînt!” Cugetătorul care ar întoarce spatele argoului ar semăna cu chirurgul care ar întoarce spatele unui ulcer sau unui neg. Ar fi ca un filolog care ar șovăi să examineze o formă a vorbirii, ca un filozof care ar șovăi să scruteze o înfățișare a sufletului omenesc. Căci trebuie să spunem limpede cexor care nu știu lucrul acesta: argoul este și un fenomen literar și un rezultat social. Ce este, la drept vorbind, argoul? Argoul este graiul mizeriei.

Aici ne putem opri; a generaliza faptul, înseamnă cîteodată a-l micșora; n-am greșit dacă am spune că toate mizeriile, toate profesiunile, aproape toate treptele ierarhiei sociale și toate formele inteligenței își au argoul lor. Negustorul, care zice: „Avem un Montpellier în depozit și o partidă de Marsilia, calitate bună”; agentul de schimb, care zice: „Report, primă, cont

current”; jucătorul de cărți care zice: „Plus potul! Perechi de popi!”; portărelul din insulele Normande, care zice: „Deținătorul, limitîndu-se la bunul lui nu poate revendica fructele în timpul sechestrului succesorului al imobilelor renunțătorului”; vodevilistul, care zice: „Am făcut fiasco!”⁴; artistul de teatru, care zice: „I-am pus cîrlige”⁵; filozoful, care zice: „Triplicitate fenomenală; vînătorul, care zice: „Uite-l, nu e”⁶; frenologul⁷, care zice: „Amativitate, combativitate, secretivitate”; infanteristul, care zice: „Gagica mea”⁸; călărețul, care zice: „Bidiviu meu”⁹; maestrul de scrimă, care zice: „Terță, cvartă, fandați!”; tipograful, care zice: „Dă-mi o perie de

10

pe șpalt” ; toți – tipograf, maestru de scrimă, călăreț, infanterist, frenolog, vînător, filozof, artist de teatru, vodevilist, portărel, jucător de cărți, agent de schimb și negustor – toți vorbesc argou. Pictorul, care zice: „Natură moartă”; notarul, care zice: „Trepădușul meu”; bărbierul, care zice: „Contra, doriți?”; cizmarul, care zice: „Să vă pun sprîncene” – toți vorbesc argou. La nevoie, dacă vrei neapărat toate diferențele feluri de a spune dreapta și stînga, plugarul: „Hăis și cea”; marinarii: „Babord și tribord”; mașinistul teatrului: „Spre curte și spre grădină”¹¹; paracliserul: „Lîngă strană și lîngă amvon” – toate, săt un fel de limbaj în argou. Există argoul sclifositelor, după cum a existat argoul prețioaselor¹². Palatul Rambouillet se mărginea puțintel cu Curtea Minunilor¹³. Există și un argou al duceselor, doavadă această frază dintr-un bilet dulce al unei mari cucoane și foarte frumoase femei din timpul restaurației: „Veți găsi la aceste bîrfeli o multimotivație pentru a mă face să mă eschivez”. Cifrurile diplomatice săt un fel de limbaj: cancelaria pontificală, spunînd *douăzeci și sase* în loc de Roma, *grkzintgzyal* în loc de expediție, și *abfxustgrnogrkru tu XI* pentru a desemna pe ducele de Modena, vorbește în argou. Medicii din evul mediu, care, ca să spună morcov, ridiche și nap, spuneau: *Opoponach, perfroschinum, reptitalmus, dracatholicum angelorum, postmegorum*, vorbeau în argou. Fabricantul de zahăr, care zice: *Melasă, cubic, tos, zaț, lumps*¹⁴, *melis amestecat, obișnuit, ars, placă*¹⁵, acest industriaș cumsecade vorbește în argou. O anumită școală critică de acum douăzeci de ani, care zicea: *Jumătate din Shakespeare constă numai în jocuri de cuvinte și calambururi*, vorbea în argou. Poetul și artistul, care, cu un simț profund, vor califica pe domnul Montmorency¹⁶ „un burghez”, fiindcă nu se pricepe la poezie și sculptură, vorbesc argoul. Academicianul

clasic, care numește florile – *Flora*, fructele – *Pomona*, marea – *Neptun*, dragostea – *Cupidon*, frumusețea – *mreji*, un cal – *un Pegas*, cocardă albă sau tricoloră – *trandafirul zeiței Belona*, pălăria în trei colțuri – *triunghiul lui Marte*¹⁷, acest academician clasic vorbește în argou. Algebra, medicina, botanica, fiecare își are argoul ei. Limba care se folosește în marină, acest admirabil grai al mării, atât de cuprinzător și de pitoresc, pe care l-au vorbit Jean Bart, Duquesne, Suffren și Duperre¹⁸, și în care se amestecă scrîșnetul catargurilor, zbîrnîitul pîlniilor de „porta-voce”, larma luptei piept la piept pe o corabie cucerită, legănarea vasului, vîntul, furtuna, tunul, e un adevărat argou eroic și impunător, care, față de sălbaticul argou al hoților, e ca leul față de șacal.

Fără îndoială. Dar, orice s-ar spune, felul acesta de a înțelege argoul înseamnă o generalizare pe care n-o va aproba toată lumea. Cît despre noi, vom păstra cuvîntului vechiul lui înțeles, precis, mărginit și hotărît, restrîngînd argoul la argou. Argoul adevărat, argoul prin excelență, dacă aceste două cuvinte pot merge împreună, străvechiul argou, care a fost un regat, nu e altceva, o repetă, decît vorbirea urîtă, frâmîntată, vicleană, trădătoare, veninoasă, crudă, suspectă, josnică, profundă, fatală a mizeriei. Dincolo de toate înjosirile și toate nenorocirile se înfiripă o ultimă mizerie, care se răzvrătește, hotărîtă să înceapă lupta împotriva tuturor oamenilor fericiți și a drepturilor ce domnesc în lume; în această luptă însăjumîntătoare, cînd vicleană, cînd cumplită, bolnavă și fioroasă în același timp, mizeria atacă orînduirea socială cu înțepătura de ac a viciului și cu lovitura de măciucă a crimei.

Pentru nevoiele acestui război, a născocit o limbă de luptă: argoul.

A face să plutească și a menține deasupra prăpastiei, deasupra uitării, fie numai și un fragment dintr-un grai oarecare – grai pe care omul l-a vorbit și care altminteri s-ar pierde – a păstra, adică, unul din elementele, bune sau rele, care alcătuiesc și întregesc o civilizație, înseamnă a înmulții datele observației sociale, a sluji însăși civilizația. Acest serviciu l-a făcut Plaut¹⁹, vrînd-nevrînd, cînd a pus doi soldați cartaginezi să vorbească în limba feniciană; l-a făcut și Molière, lăsînd atîtea personaje să vorbească în limba levantină sau în graiuri populare. Ajungînd aici, criticile se înțelesc: feniciana, de minune! levantina, bravo! chiar graiurile populare merg, sănt

limbi care au aparținut unor popoare sau unor provincii – dar argoul? La ce bun să păstrăm argoul? La ce bun să-l scoatem deasupra valurilor?

La aceasta nu răspundem decât cu un cuvînt. Dacă, bineînțeles, limba pe care a vorbit-o un popor sau o provincie e vrednică de interes, cu atît mai vrednică de atenție și de studiu e limba pe care a vorbit-o o anumită mizerie.

În Franța de pildă, de mai bine de patru sute de ani, a vorbit-o nu numai o anumită mizerie, ci toată mizeria cu puțină, mizeria omenească.

Și-apoi, stăruim să spunem că a studia diformitățile și infirmitățile sociale, a le scoate la iveală pentru a fi vindecate, nu e cîtuși de puțin un lucru în fața căruia să-ți fie permis să alegi. Iсториографul obiceiurilor și al ideilor nu are o misiune mai ușoară decât istoriograful evenimentelor. Acesta din urmă privește suprafața civilizației, luptele dintre tronuri, nașterea prinților, căsătoriile regilor, bătăliile, adunările, faptele marilor oameni de stat, revoluțiile în lumina zilei, toată partea din afară; celălalt istoriograf privește înăuntru, adîncul, poporul care muncește, care suferă și care aşteaptă, femeia împovărată, copilul care moare cu zile, luptele surde dintre oameni, cruzimile necunoscute, prejudecățile, orînduielile nedrepte, consecințele ascunse ale legii, prefacerile tainice ale sufletelor, tresăririle nelămurite ale mulțimilor, flămânzii, desculții, golanii, dezmoșteniții, orfanii, nenorociții și ticăloșii, toata viermuiala rătăcitoare a întunericului. Trebuie să se scufunde cu inima plină de milă dar și de asprime, ca un frate și ca un judecător, pînă la cazematele de nepătruns în care se tîrăsc de-a valma cei care sîngerează și cei care lovesc, cei care plîng și cei care blestemă, cei care postesc și cei care înfulecă, cei care îndură răul și cei care-l fac. Acești istoriografi ai inimilor și ai sufletelor au ei, oare, sarcini mai mici decât istoriografii faptelor văzute? Oare Dante Alighieri să fi avut mai puține lucruri de spus decât Machiavel? Dedesubtul civilizației, mai adînc și mai întunecat, e, oare, mai puțin însemnat decât ceea ce se petrece la suprafață? Ce cunoști din munte dacă nu intri în adîndul peșterii?

Vom spune, de altfel în treacăt: din cele arătate mai sus s-ar putea presupune, între cele două categorii de istoriografi, o deosebire esențială, care nu există în mintea noastră. Nimeni nu poate fi un bun istoric al vieții adevărate a popoarelor – al vieții obștești care se desfășoară în văzul tuturor, dacă nu este în același timp, într-o oarecare măsură, istoricul vieții lor ascunse și adînci; nimeni nu e un bun istoric al celor dinăuntru dacă nu știe să fie, la nevoie, istoric al celor din afară. Istoria moravurilor și a ideilor se

împletește cu aceea a evenimentelor, și invers. Sînt două feluri de fapte deosebite, care corespund, care se înlănțuie totdeauna și adesea se determină reciproc. Toate liniile mari, pe care providența le trage deasupra unei națiuni, au paralelele lor întunecate, dar deslușite în adînc, și toate zvîrcolirile adîncului provoacă frămîntare la suprafață. Adevărata istorie fiind amestecată în tot, istoriograful adevărat se amestecă în tot.

Omul nu este un cerc cu un singur centru; e o elipsă cu două focare: faptele și ideile.

Argoul nu este altceva decît un vestiar în care limba, urmărind să facă o faptă rea, se travestește, îmbrăcînd cuvinte-măști și metafore zdrențuite.

Și ajunge, în felul acesta, groaznică.

Abia mai poate fi recunoscută. Mai e ea, oare, limba franceză? Iat-o gata să se arate pe scenă, să dea răspuns crimei, potrivită tuturor treburilor din catastiful blestemăților. Nu merge, ci șonticie, șchiopătînd în cîrja Curții Minunilor; iar cîrja aceasta se poate schimba în măciucă; e limba derbedeilor; toate stafile omenești o ajută să se îmbrace și o sulemenesc; se tîrăște și se ridică, aşa cum face orice reptilă. E în stare să împlinească toate rolurile, șarlatanii o fac echivocă, otrăvitorii o înveninează, incendiatorii o negresc cu fungingine; ucigașii o boiesc cu roșu.

Cînd voi, oameni cum se cade, trageți cu urechea la ușile societății, prindeți dialogul celor de afară. Auziți întrebări și răspunsuri. Ascultați fără să înțelegeți un murmur hidos, aducînd a vorbire omenească, dar mai aproape de urlet decît de cuvînt. E argoul. Cuvintele sînt pocite, pecetluite de nu știu ce bestialitate nemaivăzută. Parcă ar vorbi hidrele.

Sînt vorbe de neînțeles care vin din întuneric. Scrîșnetele și șoaptele măresc umbra prin enigma lor. E întunecime în nenorocire, e și mai mare întunecime în miezul crimei; beznele acestea contopite alcătuiesc argoul. Întuneric în văzduh, întuneric în fapte, întuneric în glasuri. Grai însăspaimântător de broască rîioasă; într-un necontenit du-te-vino, țopăie, să tîrăște plină de bale și se mișcă înfiorător într-o ceață cenușie fără margini, plămădită din ploaie, din noapte, din foame, din viciu, din minciună din nedreptate, din goliciune, din încercăciune și din iarnă, în sfîrșit e lumina nenorociților.

Fie-ne milă de osîndiți! Vai, cine sîntem noi, noi însine? Cine sînt eu, care vorbesc? Cine sînteți voi, care mă ascultați? De unde venim? Și este, oare, aşa de sigur că n-am săvîrșit nici o faptă înainte de-a ne fi născut? Pămîntul

cam seamănă cu o temniță. Cine știe dacă omul nu-i uit recidivist al justiției divine?

Priviți viața de aproape! E făcută astfel, încât se simte pretutindeni osînda. Ești ceea ce se cheamă un om fericit? Dar tristețea e hrana ta de toate zilele! Fiecare zi își are marea ei suferință sau neliniștea ei măruntă. Ieri tremurai pentru sănătatea cuiva drag, azi îi-e teamă de-a ta; mâine vei avea o grija bănească, poimâine vei înfrunta ocara unui calomniator, răspoimâine vei suferi de nenorocirea unui prieten; pe urmă va fi vremea rea, se va sparge ceva sau se va pierde; apoi, o plăcere pe care conștiința și măduva spinării îți-o impută; altă dată nu-ți plac treburile publice. Fără să mai punem la socoteală suferințele inimii. Și aşa mai departe. Un nor se risipește, altul se adună. Abia o zi dintr-o sută dacă e plină de veselie și de soare. Și tu încă faci parte dintre puținii oameni fericiți! Cît despre ceilalți, asupra lor domnește o noapte veșnică.

Singura împărțire a oamenilor rămîne aceasta: luminați și întunecați. Singura țintă: să micșorăm numărul întunecaților și să sporim numărul celorlalți. De aceea strigăm: Învățămînt! Știință! A învăța pe altul să citească însemnează să aprinzi focul; orice literă silabisită scînteiază.

De altfel, cine zice lumină nu zice numai decît bucurie. Lumina poate fi izvor de suferință: cînd e prea multă, arde. Flacăra e primejdia aripilor. A arde fără a te opri din zbor, iată minunea geniului!

Cînd veți cunoaște și cînd veți iubi, veți suferi de asemenea. Ziua răsare plîngînd. Luminații plîng chiar dacă ar plînge numai pentru cei întunecați.

II RĂDĂCINILE

Argoul este limba întunecaților.

În fața acestui dialect plin de enigme, întinat și răzvrătit totodată, cugetătorul se înduioșează pînă în cele mai nebănuite adîncimi ale sufletului, iar sociologul e îndemnat la meditațiile cele mai zguduitoare. Argoul poartă cu el un blestem. Fiecare silabă e pecetluită cu semnul unei osîndiri. Cuvintele limbii poporului apar în argou schimonosite și chircite ca sub fierul roșu al călăului. Unele parcă fumegă încă. Adesea, cîte o frază pare a fi umărul înfierat al vreunui tîlhar, dezgolit fără veste. Ideea aproape că refuză să se lase exprimată de aceste cuvinte îmbătrînite în rele. Metafora, în argou, este cîteodată atît de sfruntată, încât simți că a stat în cătușe.

Cu toate acestea, și tocmai de aceea, ciudata limbă își are locul ei în marele și nepărtitorul cazier, unde stau alături paraua ruginită și medalia de aur, și care se numește literatură. Argoul, fie că vrem, fie că nu, își are sintaxa și poezia lui. E o limbă. Dacă, după sluțenia anumitor cuvinte, se recunoaște că a fost rumegată de Mandrin²⁰, se simte, însă, în strălucirea anumitor metonimii, că și Villon a vorbit-o. *Mais au sont les neiges d'antan?*²¹ Este un vers din argou. *Antan – ante annum* – este un cuvînt din argoul Thunes²² și înseamnă anul trecut, cu un sens mai larg: altădată. Se mai putea citi acum treizeci și cinci de ani, în epoca plecării cetei de ocnași din 1827, într-una din carcerele din Bicêtre, această zicală zgîriată cu cuiul pe zid de un „rege” din Thunes, condamnat la galere: *Les debs d'antan trimaient siempre pour la pierre du Coösre*. Astă înseamnă: Regii de altădată se duceau totdeauna să fie unși. În mintea aceluia „rege”, ungerea, încoronarea, era ocna.

Cuvîntul *décarade*, care exprimă plecarea în galop a unei trăsuri grele, este pus pe seama lui Villon, și vrednic de el. Acest cuvînt, care îți sugerează scăpărarea copitelor pe caldarîm, rezumă într-o onomatopee magistrală întregul vers admirabil al lui La Fontaine:

*Six forts chevaux tiraien au coche*²³.

Din punct de vedere pur literar, puține studii ar fi mai ispititoare și mai fecunde decît cel al argoului. Este o întreagă limbă în limbă, un fel de excrescență bolnăvicioasă, un altoi nesănătos care a dat naștere unei vegetații, un parazit, care și-a înfipt rădăcinile în străvechiul trunchi galic și al cărui frunziș sinistru se tîrnie pe o întreagă parte a limbii. E ceea ce am putea numi primul aspect, aspectul vulgar al argoului. Dar pentru cei care studiază limba aşa cum trebuie studiată, adică aşa cum geologii studiază pămîntul, argoul apare ca o adevărată aluviune. După cum sapi mai mult sau mai puțin adînc, găsești în argou dedesubtul vechii limbii franceze populare, provensala, spaniola, o fărîmă de italiană, de levantină, adică limba porturilor Mediteranei, engleză și germană, romana, în cele trei varietăți: romano-franceză, romano-italiană, și romano-romană, latină, în sfîrșit, basca și celtica. Formație profundă și ciudată. Edificiu subpămîntean, zidit în devălmăsie de toți mizerabilii. Toate rasele blestemate și-au lăsat urma, fiecare suferință a pus o lespede, fiecare inimă o pietricică. O mulțime de suflete păcătoase, josnice și răzvrătite, care au străbătut viața și s-au dus să

se mistuie în veșnicie, se regăsesc aproape întregi în argou, se pot încă desluși în forma unui cuvînt monstruos.

Spaniola? Vechiul argou gotic e plin. Iată: *boffete* (palmă), care vine de la *bofeton*; *vantane* (fereastră) mai tîrziu *vanterne*, care vine de la *vantana*; *gat* (pisică) de la *gato*; *acite* (ulei), care vine de la *aceyte*. Italiana? Iată: *spade* (spadă), care vine de la *spada*; *carvel* (vas plutitor) care vine de la *caravella*. Engleza? Iată: *bichot* (episcop) care vine de la *bishop*; *raille* (spion), care vine de la *rascal*, *rascalion* (pungaş); *pilche* (cutie), care vine de la *pilcher* (teacă). Germana? Iată: *caleur*, *Kellner* (chelner); *hers* (stăpinul), de la *Herzog* (duce). Latina? Iată: *frangir*, de la *frangere* (a sparge); *affurer*, de la *fur* (a fura); *cadène*, de la *catena* (lant). Există un cuvînt care apare în toate limbile europene cu un fel de putere și de autoritate tainică: cuvîntul *magnus*. Scoția a făcut din el pe *mac* al ei, care desemnează pe șeful clanului, *Mac-Farlane*, *Mac-Callumore*, marele Farlane, marele Callumore (e totuși de observat că *mac* în celtică înseamnă fecior). Argoul a făcut din acest cuvînt *meck* și mai tîrziu *meg*, adică Dumnezeu. În ce privește basca, iată *gahisto*, diavolul, care vine de la *gaïztoa*, rău; *sorgabon*, noapte bună, care vine de la *gabon*, bună seara. Celtica? Iată: *blavin*, batista, care vine de la *blavet*, apă țîșnitoare; *menesa*, muiere, care vine de la *meinec*, plin de pietre; *barant*, rîu, de la *baranton*, fîntînă; *goffeur*, lăcătuș, de la *goff*, fierar; *gheduza*, moartea, care vine de la *guenn-du*, albă-neagră. Voiți și istorie? Argoul zice *malteze* în loc de monete, amintind banii vechi de argint care circulau pe galerele Maltei.

În afara de originile filologice arătate mai sus, argoul are alte rădăcini, și mai firești, care ies, ca să zicem aşa, din însuși sufletul omului.

Mai întîi născocirea directă a cuvintelor. Aici e taina limbilor. A zugrăvi cu ajutorul cuvintelor care – nu se știe nici cum, nici de ce – au culoarea lor. Aceasta e fondul primitiv al oricărui limbaj omenesc, ceea ce am putea numi granitul. Argoul foiește de cuvinte de acest fel, cuvinte imediate, create în întregime, nu se știe unde, nici de cine, fără etimologii, fără analogii, fără derivate, cuvinte singuratice, barbare, cîteodată hîde care au uneori o putere ciudată de expresie și care trăiesc. Călăul, *le taule*; pădurea, *le sabri*; frica, fuga, *taf*; lacheul, *le larbin*; generalul, prefectul, ministrul, *pharos*; dracul, *le rabouin*. Nimic nu este mai ciudat decît aceste cuvinte, care în același timp ascund și artă. Unele, ca *le rabouin*, sănt în același timp grotești și însăpămintătoare, dînd o impresie de strîmbătură ciclopeeană.

În al doilea rînd, metafora. Caracteristica unei limbi care vrea să spună tot și să ascundă tot este bogăția de imagini. Metafora este o enigmă în care se ascunde hoțul care încearcă o lovitură, deținutul care pune la cale o evadare. Nici un grai nu este mai metaoric decît argoul. *Dèvisser le coco*, a sucii gîtel; *tortiller*, a mînca, *être gerbé*, a fi judecat; *un rat*, un hoț de pîine; *il lansquine*, plouă, veche imagine uluitoare, care-și poartă oarecum data nașterii cu sine, asemănînd lungile siruri piezișe ale ploii cu sulițele dese și aplecate ale lăncierilor (*lansquenets*) și care cuprinde într-un singur cuvînt metonimia populară: *il pleut des hallebardes* (plouă cu baltage, adică cu găleata). Uneori, pe măsură ce argoul trece de la prima epocă la a două, unele cuvinte părăsesc starea sălbatică, și primitivă, luînd înțelesul metaoric. Dracul încetează de a mai fi *le rabouin* și devine *le boulanger* (brutarul), cel care bagă în cuptor. E mai cu haz, dar mai puțin măreț; ceva cum ar fi Racine după Corneille, Euripide după Eschyl. Anumite fraze argotice, care țin de amîndouă epocile și au în același timp o înfățișare barbară și metaorică, par niște fantasmagorii. *Les sorgueurs vont solliciter des gails à la lune* (haimanalele vor fura cai la noapte). Ne trece pe dinaintea ochilor ca un pîlc de umbre. Se vede ceva nedeslușit.

În al treilea rînd, mai e un mijloc neîngăduit. Argoul trăiește pe seama limbii. Se folosește de ea după plac, scoate din ea ce-i trebuie, la întîmplare, și se mărginește adesea, cînd se ivește nevoia, s-o strice în pripă și brutal. Cîteodată, din cuvinte zilnice, pocite și amestecate cu altele în adevăr argotice, născocesc zicale pitorești în care se simte împletirea creației directe cu metafora: *Le cab jaspine, je marronne que la roulotte de Pantin trime dans le sabri* (cîinele latră, cred că trece prin pădure diligență de Paris). *Le dab est sinve, la dabuge est merloussière, la fée est bative* (burghezul e nerod, burghezia e şireată, fata e nostimă). De cele mai multe ori, ca să nu-i amăgească pe ascultători, argoul se mărginește să adauge tuturor cuvintelor limbii, fără deosebire, un fel de coadă mîrșavă, o terminație în *aile*, în *orgue*, în *iergue* sau în *uche*. Astfel, *Vouzierque travaille bonorgue ce gigotmuche?* – adică *Trovezvous ce gigot bon?* (Îți pare bună friptura asta?) Fraza aceasta a adresat-o Cartouche unui temnicer ca să afle dacă suma de bani propusă în schimbul evadării îi convenea. Tot aşa terminația în *mar*, adăugată de curînd.

Argoul fiind graiul stricăciunii se alterează repede. De altfel, căutînd mereu să se ferească, îndată ce se simte înțeles, se preschimbă. Spre deosebire de

orice altă buruiană, lumina zilei îl ucide. Aşa că e neîncetat pe cale de descompunere și recompunere, proces petrecut pe întuneric și în grabă. Străbate în zece ani un drum mai lung decât cel parcurs de limbă în zece secole. Astfel *le larton* (pâinea) devine *le lartif*; *le guil* (calul) devine *le gaye*; *la fertanche* (paiele) – *la fertille*; *le momignard* (băiatul) – *le momacque*; – *les figues* (toalele) – *les frusques*; *la chique* (biserica) – *l'ègrugeoir*; *le colabre* (gîțul) – *le colas*. Dracul este mai întii *gahisto*, apoi *le rabouin*, după aceea *le boulanger* (brutarul); *le prêtre* (preotul) este *la ratichon*, apoi *le sanglier* (mistrețul); *le poignard* (pumnalul) este *le vingt-deux* (douăzeci și doi); pe urmă *le surin* (mărul nealtoit) și apoi *le lingre* (cuțitul); poliștii se numesc *railles*, apoi *roussins*, după aceea *rousses* (roșcați), pe urmă *marchands de lacets* (negustori de şireturi), pe urmă *coqueurs* (delatori), în sfîrșit *cognes* (bătăușii); călăul este *le taule*, apoi *Charlot*, pe urmă *l'atigeur* (cel care te stîlcește); după aceea *le becquillard* (cel cu cîrje). În secolul al XVII-lea, a se bate se zicea *se donner du tabac* (a trage tutun), în secolul al XIX-lea însă *se chiquer la queule* (a-și muta fălcile). Între aceste două extreme s-au perindat alte douăzeci de zicale. Lui Lacenaire îi s-ar părea că vechea noastră cunoștință. Cartouche, vorbește ebraica. Toate cuvintele acestei limbi sănătății intră o veșnică goană, ca și oamenii care le rostesc.

Cu toate acestea, din cînd în cînd și chiar din cauza acestei mișcări, vechiul argou ieșe din nou la iveală și se înnoiește. Își are reședințele sale unde se menține. Cartierul Temple păstra argoul secolului al XVII-lea; Bicêtre, cînd era închisoare, păstra argoul din Thunes. Se mai putea auzi terminația *anche*, a bătrînilor din Thunes. *Boyanches-tu* (*bois-tu?* – bei?), *il croyanche* (*il croit* – crede). Totuși mișcarea neîntreruptă rămîne legea lui.

Dacă filozoful ajunge să țină pe loc o clipă această limbă care se evaporă fără încetare, pentru a o observa, el cade în meditații dureroase, dar și folositoare. Nici un studiu nu este mai bogat în rezultate și în învățăminte. Nu există metaforă, etimologie a argoului, care să nu cuprindă o lecție. Printre asemenea oameni, *battre* (a bate) înseamnă *feindre* (a se preface); puterea lor este şiretenia.

Pentru ei, ideea de om nu se desparte de aceea de umbră. Noaptea se zice *sorgue*; om – *orgue*. Omul este un derivat al nopții.

S-au obișnuit să privească societatea ca un mediu care îi ucide, ca o forță de neînlăturat, și vorbesc despre libertatea lor ca despre sănătate. Un om

arestat este un om *bolnav*, unul osîndit este un *mort*.

Ceea ce este mai groaznic pentru cei întemnițați, între patru pereți de piatră e un fel de castitate înghețată; el numește carcera *castus*. În acest loc funebru, viața de dincolo de ziduri apare totdeauna sub cea mai veselă înfățișare. Prizonierul are lanțuri la picioare; credeți poate că el se gîndește că omul umblă cu picioarele? Nu, el crede că omul dansează cu picioarele; astfel, cînd ajunge să-și taie cu ferăstrăul lanțurile, cea dintîi idee a lui este că de acum poate dansa, și numește ferestrăul *bastringue* (cîrciumă). Un *nume* este un *centru*, asimilație profundă. Banditul are două capete, unul cumpănește faptele și toată viața îl conduce, iar altul îl are pe umeri în ziua morții; capul care îl învață cum să moară îl numește *la sorbonne* (sorbona), iar capul care ispășește – *la tronche* (buturuga). Cînd un om nu mai are decît zdrențe pe trup și vicii în suflet, cînd a ajuns la amîndouă degradările, materială și morală, pe care le exprimă cu un singur cuvînt: *gueux* (golan), e copt pentru crimă; este ca un jungher ascuțit cum trebuie; are două tăișuri: suferința și răutatea; aşa că în argou nu se zice *un golan*, ci un *réguisé* (dat la ascuțit). Ce este pușcăria? Un rug blestemat, un iad. Condamnatul se numește *un fagot* (buștean). În sfîrșit, cum numesc răufăcătorii ocna? *Le collège* (colegiu). Un întreg sistem penitenciar poate ieși din acest singur cuvînt.

Hoțul are și el carnea lui de tun, ceea ce-i poate fura oricine, dumneavoastră, eu, orice trecător: *le panvre* (Pan – lumea întreagă).

Vrea cineva să știe unde au încolțit cele mai multe cîntece de ocnă, acele refrene numite în vocabular special *lirlonfa*? Ascultați:

Châteletul din Paris avea o pivniță cuprinzătoare. Această pivniță era la doi-trei metri sub nivelul Senei. N-avea nici fereastră, nici ventilație, o singură deschizătură: ușa; oamenii puteau să intre în ea, dar nu și aerul. Această pivniță avea drept tavan o boltă de piatră, și drept pardoseală o palmă de noroi. Fusese pietruită cu lespezi, dar, din pricina infiltrării apelor, lespezile crăpaseră și se fărâmîtaseră. La o înălțime de doi-trei metri de la pămînt, o grindă lungă, masivă străbatea această subterană dintr-o parte în alta; din loc în loc atîrnau de grindă lanțuri de cîte un metru lungime, la capătul căror se aflau zgărzile de fier pentru osîndiți. În această pivniță erau băgați condamnații la galere înainte de a-i porni la Toulon. Erau împinși sub grinda aceea, unde îi aștepta pe fiecare în întuneric zgarda de osîndit. Lanțurile, ca niște brațe spînzurate, iar zgărzile ca niște mîini

deschise, îi apucau pe acești nenorociți de gît. Erau legați și părăsiți acolo. Lanțul fiind prea scurt, ei nu se puteau culca. Rămîneau nemîșcați în această pivniță, în noapte, sub grindă, aproape spînzurați, siliți la sforțări nemaiauzite ca să ajungă la pîine și la ulciorul de apă, cu bolta pe creștet, cu noroiul pînă peste glezne, cu excrementele scurgîndu-li-se pe pulpe, rupti de oboseală, îndoindu-se de mijloc și de genunchi, agăfîndu-se cu mîinile de lanț ca să se odihnească, neputînd dormi decît în picioare și trezindu-se în fiecare clipă din pricina cătușelor care îi strîngeau de gît; unii nu se mai deșteptau de loc. Ca să mânânce, își ridicau pîinea care li se arunca în noroi cu călcîul unui picior de-a lungul fluierului celuilalt, pînă la mîini. Cît timp erau părăsiți aşa? O lună, două, cîteodată chiar șase; unul a rămas un an întreg. Era sala de aşteptare a galerelor. Oamenii erau aruncați acolo chiar pentru un iepure furat regelui. Dar ce făceau ei în acest iad-mormînt? Ceea ce se poate face într-un mormînt: trăgeau să moară; și ceea ce se poate face în iad: cîntau. Cînd nu mai e nici o nădejde, cîntecul rămîne. În apele Maltei, cînd se apropiă cîte o galeră, se auzea cîntecul înainte de plescăitul lopeților. Bietul braconier Survîncînt, care trecuse prin pivniță-închisoare de la Châtelet zicea: „Numai rîmele m-au ținut în viață”. Inutilitate a poeziei. La ce folosește rîma? În această pivniță s-au născut aproape toate cîntecele în argou. Din această temniță a Marelui Châtelet din Paris ieșe melancolicul refren al galerei lui Montgomery: *Timaloumisaine, timaloumison*. Cele mai multe din aceste cîntece sănt jalnice; cîteva sănt vesele, unul e duios:

*Acilea este teatrul
Micului săgetător* ²⁴.

Este vorba de Zeul-arcaș, de Cupidon. Orice ați face, nu veți nimici acest veșnic imbold al inimii omenești: iubirea:

Lumea aceasta sumbră știe să păstreze secretul. Secretul este bunul tuturor. Secretul pentru acești nenorociți e unitatea care slujește de temelie unirii. A da în vîleag secretul înseamnă a smulge fiecărui membru al acestei sălbatrice comunități ceva din ea însăși. A denunța, în energica limbă argotică, se zice: *manger le morceau* (a mîncă bucata). Ca și cum denunțătorul ar trage pentru el cîte puțin din seva tuturor și s-ar hrăni cu o bucată din carnea fiecăruia.

Cum se zice a primi o palmă? Metafora banală răspunde: *C'est voir trente-six chandelles*²⁵ (a vedea stele verzi). Dar argoul intervine și schimbă

chandelle în *camoufle*. Limbajul obișnuit dă același înțeles cuvintelor *soufflet* (palmă) și *camouflet* (înjosire). Astfel, printr-un fel da pătrundere de jos în sus, metaforă, această traiectorie incalculabilă, ajută să se urce din grotă la academie; iar Poulailler zicind: „Îmi aprind lumînarea”, adică: „Mă mânîncă palma”, îndeamnă pe Voltaire să scrie: „*Langle viel La Baumelle merită o sută de lumînari*”, adică o sută de scatoalce.

Răscolind argoul descoperi la fiecare pas un lucru nou. Studiile și aprofundarea acestui ciudat grai duc la punctul necunoscut de întretăiere al societății legale cu societatea blestemată.

Argoul e cuvîntul care a ajuns ocnaș.

Te cuprinde spaima cînd te gîndești că sufletul omului poate fi împins atît de jos, poate fi tîrît și legat fedeleș de întunecatele puteri ale fatalității și înlănțuit prin nu se știe ce verigi, în această prăpastie!

O, sărmană minte a celor oropsiți!

Vai! Nimeni nu va sări în ajutorul sufletului omenesc în această beznă? Soarta lui este oare să aștepte în veci de veci gîndul eliberator, uriașul călăreț al pegașilor și al cailor năzdrăvani, să aștepte într-una pe luptătorul strălucitor, care coboară înaripat din înaltul cerului, pe cavalerul însorit al viitorului? Va chema zadarnic în ajutor sulița de lumină a idealului? E osîndit să asculte cum se ridică blestemul spăimîntător, în noaptea de genuni a Răului și să întrevadă din ce în ce mai aproape, în mocirla hîdă, acel chip încruntat, draconic, fălcile băloase și acea unduire șerpuitoare de gheare, de umflături și de inele? Va rămîne sufletul acesta mereu aici, mereu fără lumină, fără nădejde, pradă acelei apropieri înfricoșătoare, adulmecat din umbră de un monstru, dîrdîind de frică, cu părul vîlvoi, frîngîndu-și mîinile, pe veșnicie înlănțuit de stînca nopții, tristă Andromedă²⁶ albă și goală în întuneric.

III

ARGOUL CARE PLÎNGE ȘI ARGOUL CARE RÎDE

Așa după cum se vede, întregul argou, argoul de acum patru sute de ani ca și argoul de astăzi, e îmbibat de un întunecat înțeles simbolic, care dă tuturor cuvintelor cînd o înfățișare jalnică, cînd una amenințătoare. Se simte la fiecare pas vechea tristețe sălbatică a acelor cerșetori ai Curții Minunilor, care își încercau norocul la jocuri de cărți cunoscute numai de ei, dintre care cîteva ni s-au păstrat. Optul de treflă, de pildă, înfățișa un copac mare avînd

opt uriașe foi de trifoi, un fel de întrupare fantastică a pădurii. La rădăcina copacului se vedea un foc, la care trei iepuri frigeau un vînător la frigare, iar în fund pe un alt foc, era o oală fumegîndă, din care ieșea capul ogarului. Nimic mai înfiorător decât asemenea răzbunări pictate pe cărțile de joc, în fața rugurilor unde erau fripti contrabandistii și a cazanului unde fierbeau falsificatorii de bani. Felurite forme pe care le lua gîndirea în regatul argoului, cîntecul însuși, gluma și amenințarea, toate aveau acest caracter neputincios și frînt. Toate aceste cîntece, dintre care unele au fost culese, erau umile și tînguitoare pînă la lacrimi. Hoțul e numit bietul hoț și e totdeauna iepurele care se ascunde, șoarecele care fuge, pasărea care zboară. Abia cere ce-i trebuie, se mărginește, să suspine, unul din gemetele lui a ajuns pînă la noi: „*Je n'entrave que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger se mômes et ses momignards et les locher criblant sans être agité lui-même*²⁷”. Oropsitul, ori de câte ori are răgaz să gîndească, se face mic în fața legii și plăpînd față de societate, se face una cu pămîntul, roagă, imploră îndurare, pentru că se știe nevinovat.

Către mijlocul veacului trecut s-a produs o schimbare. Cîntecele de închisori, refrenele hoșești capătară, ca să zicem aşa, o îndrăzneală obraznică și plină de veselie. Tîngitorul *maluré* fu înlocuit cu *larifla*. În mai toate cîntecele de galeră, de temniță și de ocnă din veacul al XVIII-lea se află o veselie drăcească și stranie. Răsună în ele acest refren strident și săltăreț, luminat parcă de o rtrălucire fosforescentă, care pare cîntat în pădure de fluierul unui spiriduș:

Mirlabibi surlababo.

Mirliton ribonribette

Surlababi mirlababo

Mirliton ribonribo.

Așa se cînta, în timp ce un om era strîns de gît într-o pivniță sau într-un desis de pădure.

E un semn îngrijorător, de boală. În veacul al XVIII-lea vechea melancolie a acestei categorii omenești posomorîte se risipește; ea începe să rîdă. Își bate joc de *marele barosan*, adică de rege. Ludovic al XV-lea, de pildă, regele Franței, e numit *marchizul-paiată*. Hoții sănt în această epocă aproape, veseli. Din inima acestor oropsiți iese un fel de lumină, ca și cum conștiința li s-ar fi ușurat. Aceste biete triburi ale întunericului nu au numai

îndrăzneala disperată a faptelor, o au și pe aceea nepăsătoare a gîndului. Semn că-și pierd sentimentul criminalității lor, simțind un sprijin nelămurit pînă și printre gînditori și visători. Semn că furtul și jaful încep să se strecoare în doctrine și sofisme, aşa că urîtenia li se împuținează oarecum, trecînd-o în mare măsură asupra sofismelor și a doctrinelor. Semn, în sfîrșit, dacă nu intervine o întorsătură neașteptată, că ceva miraculos va izbucni în curînd.,

Să ne oprim o clipă. Pe cine acuzăm în rîndurile de mai sus? Secolul al XVIII-lea? Filozofia lui? Bineînțeles că nu. Opera secolului al XVIII-lea este sănătoasă și folositoare. În cuprinsul lui sînt patru sfinte legiuni: enciclopediștii cu Diderot în frunte, fizioograții cu Turgot²⁸, filozofii cu Voltaire și utopiștii cu Rousseau. Lor le datorăm nemăsurata înaintare spre lumină a umanității. Sînt cele patru avangărzi ale neamului omenesc în mers spre cele patru puncte cardinale ale progresului. Diderot spre frumos, Turgot spre util, Voltaire spre adevăr și Rousseau spre dreptate. Dar alături de filozofi și mai jos decît ei, se află sofisții, ca niște bălării otrăvitoare amestecate în vegetația sănătoasă, cucută într-o pădure virgină. În timp ce călăul ardea pe treptele palatului de justiție marile cărți liberatoare ale veacului, scriitori azi uitați tipăreau, cu învoirea regelui, fel de fel de scrieri cu o ciudată putere de descompunere, pe care nenorociții le citeau pe nerăsuflare. Un amănunt ciudat: unele din aceste publicații, patronate adeseori de un principă, se regăsesc în Biblioteca secretă. Faptele acestea, adînci dar neștiute, treceau fără să fie luate în seamă. Primejdia izvorăște cîteodată din necunoașterea ei. E necunoscută fiindcă e subterană. Dintre toți acești scriitori cel care a săpat poate cea mai nesănătoasă galerie în sufletul mulțimilor este Restif de la Bretonne²⁹.

Această frămîntare, a Europei întregi, făcu în Germania, ravagii mai mari decît oriunde. În Germania, într-o anumită perioadă, pe care Schiller o rezumă în frumoasa lui dramă *Hoții*, furtul și jaful se ridicau împotriva proprietății și muncii, își însușeau anumite idei de bază, adevărate la prima vedere, și false la o cercetare mai adîncă, juste în aparență, absurde în realitate, se înfășurau în aceste idei, se pierdeau aşa-zicînd în ele, își dădeau un nume abstract, treceau în starea de teorie și circulau astfel printre oamenii muncitorii, obidiți și cinstiți, fără știrea chimiștilor neprevăzători care pregătiseră amestecul, fără voia mulțimilor care îl primeau. Ori de cîte

ori se petrece un asemenea fapt, urmările sănt îngrijorătoare. Suferința zămislește mînia, în timp ce lumea bogată nu vrea să vadă, sau doarme, ceea ce e totuna cu a închide ochii; ura lumii nenorocite își aprinde facla de la cîte un suflet amărît sau strîmb, care visează într-un colț și apoi începe să cerceteze societatea. Înfiorător lucru e ura care iscodește!

Astfel se dezlănțuie, cînd le vin în ajutor vremuri nenorocite, acele spăimîntătoare cutremure care odinioară se numeau jacherii, față de care frămîntările politice sănt jocuri de copii; acele frămîntări nu mai sănt lupta obiditului împotriva asupriorului, ci răscoala sărăciei împotriva bunului trai. Si totul se prăbușește.

Răscoalele țărănești sănt cutremure ale poporului. Revoluția franceză, această faptă uriașă și cinstită, a pus capăt primejdiei de neînlăturat care ar fi putut să amenințe aproape întreaga Europă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

Revoluția franceză, care nu-i decît un ideal înarmat cu sabie, se ridică și, cu aceeași bruscă mișcare, închide ușa răului și o deschide pe a binelui.

Ea dezleagă problema, consfințește adevărul, împrăștie duhoarea, însănătoșește veacul, încoronează poporul.

Se poate zice că a creat omul a doua oară, dîndu-i un al doilea suflet: dreptul.

Secolul al XIX-lea moștenește opera revoluției și se bucură de ea, iar azi catastrofa socială de care am vorbit mai sus a devenit pur și simplu cu neputință. E orb cine o privește! E netot cel care se teme de ea! Revoluția a fost vaccinul răscoalelor țărănești.

Mulțumită revoluției, condițiile sociale s-au schimbat. Sîngele nostru a fost curățit de bolile feudale și monarhice. Nici o urmă de ev mediu nu se mai află în Constituția noastră. A trecut vremea cînd însăspăimîntătoarele furnicare de dedesubt izbucneau, cînd se simtea sub tălpi goana nevăzută a unui zgomot surd, cînd apăreau la suprafața civilizației un fel de mușuroaie de cîrtițe, cînd pămîntui crăpa, cînd bolțile peșterilor se deschideau și cînd se vedea ieșind deodată din pămînt capete monstruoase.

Simțul revoluționar e un simț moral. Înrădăcinîndu-se sentimentul dreptului, se dezvoltă sentimentul datoriei. După minunata definiție a lui Robespierre, legea tuturor e libertatea, care se sfîrșește acolo unde începe libertatea altuia. De la 89, poporul întreg crește în fiecare ins care se ridică; oricare om sărac cîștigînd un drept își are raza lui de lumină, orice ghiorăie-

mațe simte că întruchipează demnitatea Franței; mîndria cetățeanului e o armură a sufletului lui; cine e liber e cînstit, cine votează domnește. Iată cum se explică incoruptibilitatea, stingerea poftelor urîte, ochii plecați eroic în fața ispitelor, însănătoșirea revoluționară e limpede în zilele de dezrobire – 14 iulie, 10 august – cînd nu mai există pleavă. Cel dintîi strigăt al mulțimilor luminate și tot mai numeroase este: moarte hoților! Progresul e un om onest; idealul și absolutul nu se îndeletnicește cu șterpeleala. Ce oameni însotesc furgoanele care în 1848 duceau bogățiile din Tuilerii? Adunătorii de zdrențe din cartierul Saint-Antoine. Zdrențele au păzit visteria. Virtutea le-a dat acestor golani măreție. În acele furgoane, în cuferele abia închise, unele chiar crăpate, se află, printre scrinurile care străluceau de-își luau ochii, însăși vechea coroană a Franței, bătută în diamante, înstelată cu mărele rubin al regalității și cu diamantul uriaș în valoare de treizeci de milioane. Golaniii păzeau, desculți, această comoară.

Așadar, nu vor mai fi răscoale țărănești. Mi se rupe inima de politicienii dibaci. Vechea teamă și-a făcut ultimul efect și de azi înaînte nu va mai putea fi întrebuițată în politică. Marele resort al spectrului roșu s-a stricat. Toată lumea o știe. Sperietoarea nu mai sperie. Păsările s-au obișnuit cu parul îmbrăcat în zdrențe, vrăbiile se aşază în vîrful lui, iar burghezii rîd.

IV

CELE DOUĂ DATORII: A VEGHEA ȘI A SPERA

Așadar, a dispărut orice primejdie socială? Bineînțeles că nu. S-a sfîrșit cu răscoalele țărănești. Societatea poate fi liniștită dinspre partea asta, săngele nu îi se va mai ridica la cap; dar trebuie să se îngrijească de felul cum respiră. Nu mai are de ce să se teamă de apoplexie, dar oftica e la un pas. Oftica societății se numește mizerie.

Moartea vine uneori ca un trăsnet, dar te și poate roade treptat, încetul cu încetul. Să nu obosim niciodată spunînd că a ne gîndi, înaînte de toate, la mulțimile dezmoștenite și îndurerate, a le ușura, a le primeni aerul, a le lumina, a le iubi, a le lărgi orizontul pînă la măreție, a le împărtăși învățătura sub toate formele, a le da pilda muncii, niciodată pe aceea a trîndăviei, a micșora greutatea sarcinii fiecăruia întărind ideea scopului comun, a mărgini sărăcia fără a înlătura bogăția, a crea necuprinse cîmpuri de activitate publică și populară, a avea ca Briareu³⁰ o sută de mîini întinse în toate părțile celor obidiți și slabî, a întrebuița puterea colectivă în

vederea marii datorii de a deschide ateliere de muncă pentru toate brațele, școli pentru toate aptitudinile și laboratoare pentru toate mințile, a urca salariile, a micșora truda, a cumpăni activul și pasivul, cu alte cuvinte a potrivi satisfacerea după sforțare și îndestularea după nevoie, într-un cuvînt, a pune orînduirea socială să răspîndească, în folosul celor ce suferă și a celor neștiutori, mai multă lumină și mai multă bunăstare, înseamnă, să nu uite sufletele generoase, cea dintîi dintre datoriiile frătești, și înseamnă, s-o știe inimile egoiste, cea dintîi dintre necesitățile politice.

Și acestea toate, trebuie să-o spunem, nu sînt mai mult decît un început. Munca nu poate să fie o lege, fără să fie un drept. Iată adevărata problemă.

Nu stăruim, fiindcă nu este locul.

Dacă natura se numește providență, societatea trebuie să se numească prevedere.

Creșterea intelectuală și morală nu este mai puțin necesară decît bunăstarea materială. A ști este o nevoie vitală, a gîndi este o necesitate, adevărul este hrană ca și pînea. O minte nehrănăită cu știință și cu înțelepciune slăbește. Să ne fie milă de mințile înfometate cum ne e milă de trupurile nehrânite. Dacă există ceva mai sfîșietor decît un trup care se prăpădește de lipsă de pîne, e un suflet care se stinge din lipsă de lumină.

Progresul întreg se îndreaptă către rezolvarea acestei probleme. Într-o bună zi lumea va rămîne uimită. O dată cu ridicarea neamului omenesc straturile adînci vor ieși în chip firesc din zona deznădejdi. Ștergerea mizeriei se va realiza printr-o simplă ridicare de nivel.

Am greși dacă ne-am îndoii de puterea acestei soluții binecuvîntate.

Trecutul, recunoaștem, e încă foarte puternic în ceasul de față. Se întârmează din nou. Această reîntinerire a unui cadavru e surprinzătoare. Iată-l că umblă de colo-colo. Pare a fi un învingător; mortul acesta, un cuceritor. Sosește cu sleatha lui, cu superstițiile, cu sabia lui, cu despotismul și steagul lui; ignoranță; de câtva timp încocace a cîştigat zece bătălii. Înaintează, amenință, se veselăște, e la porțile cetății. Cît despre noi, să nu deznădăjduim. Să vindem cîmpul unde Hannibal și-a instalat tabăra.

Nouă, care credem, de ce ne poate fi teamă?

Ideile noastre nu se mai întorc, aşa cum nu se mai întorc apele fluviilor.

Iar cei care resping viitorul să se gîndească bine. Spunînd *nu* progresului, ei nu condamnă viitorul, ci se osîndesc pe ei însiși. Își dau singuri o boală

grea; se inoculează cu trecutul. Nu există decît un fel de a respinge ziua de mâine: a muri.

Noi vrem să vină cît mai tîrziu cu putință moartea trupului, niciodată cea a sufletului.

Da, enigma își va spune cuvîntul, sfinxul va vorbi, problema va fi rezolvată. Da, poporul pe care veacul al XVIII-lea l-a schițat, va fi desăvîrșit de al XIX-lea. Numai un idiot s-ar putea îndoi de asta. Nașterea aşteptată, nașterea apropiată, a bunăstării universale e un fapt neînlăturat.

Forțe obștești uriașe hotărâsc faptele oamenilor și le aduc pe toate într-un timp anumit la starea lor logică, adică la echilibru, la dreptate. Omenirea naște o putere alcătuită din pămînt și cer, această putere o cîrmuieste; această forță e făcătoare de minuni; creează tot atît de lesne marile evenimente ca și minunatul deznodămînt al lor. Ajutată de știință, care vine de la om, și de întîmplări, care vin din altă parte, nu se teme de contradicțiile ce se ivesc în punerea problemelor care par celor mulți cu neputință de rezolvat. Această forță tot atît de pricepută să pună la cale descoperirea unei soluții din ciocnirea ideilor, ca și o învățătură din ciocnirea faptelor, și ne putem aștepta la orice de la această tainică putere a progresului, care, într-o bună zi, pune față-n față răsăritul și apusul într-un mormînt, făcîndu-i pe imamii³¹ mahomedani să stea de vorbă cu Bonaparte înăuntrul marii piramide.

Pînă atunci, nici un popas, nici o șovăială, nici o oprire în măreala mergere-înainte a minților. Filozofia socială e în esență știință și pace. Ea are ca scop și trebuie să aibă ca rezultat să facă să înceteze vrăjmășiiile, studiind antagonismele societății. Cercetează, pătrunde, analizează, apoi reușește. Procedează pe cale de reducere, gonind ura de pretutindeni.

S-a văzut de multe ori ca o societate să se prăbușească sub furtuna care se stîrnește asupra oamenilor; istoria e plină de naufragii de popoare și imperii: într-o bună zi, uraganul, necunoscut, vine și ia cu el moravuri, legi, religii. Civilizația Indiei, a Chaldeii, a Persiei, a Asiriei, a Egiptului au dispărut una după alta. De ce? Nu știm. Care sunt cauzele acestor dezastre? Nu le cunoaștem. Aceste societăți ar fi putut fi salvate? Au pierit din pricina lor îNSELE? S-au încăpățînat în cine știe ce viciu fatal care le-a dat pierzării? Cîtă sinucidere se cuprinde în această moarte groaznică a unei națiuni, a unei rase? Iată întrebări fără răspuns. Întunericul acoperă civilizațiile osîndite.

Intrase apa în ele din toate părțile fiindcă se scufundaseră; nu putem spune nimic mai mult; și cu un fel de spaimă privim în fundul acelei mări care se cheamă trecutul, peste talazurile uriașe, veacurile, immense corăbii, Babilon, Ninive, Tars, Teba³², Roma, cum se scufundă sub suflarea groaznică a tuturor viitorilor întunecimii. Întunecimi acolo, lumină însă aici. Nu cunoaștem bolile civilizațiilor străvechi, cunoaștem însă beteșugurile civilizației noastre. Avem dreptul de a arunca lumina asupra ei; îi contemplăm frumusețile și îi dezgolim urîteniile. Pătrundem acolo unde o doare și o dată ce am dat de suferință, cunoașterea cauzei duce la descoperirea leacului. Civilizația noastră, creație a douăzeci de veacuri, e în același timp un monstru și o minune; merită truda de a fi salvată. Și va fi. E mare lucru a o ușura; a o lumina; e și mai mult. Toate cercetările filozofiei sociale moderne trebuie să se întâlnească în acest scop. Gînditorul de azi are marea datorie de a-și apela urechea pe inima civilizației.

Mai spunem o dată: ascultarea inimii ei îți dă curaj; și e vremea să sfîrșim aceste cîteva pagini, antract arid al unei dureroase drame, stăruind asupra încrederei cu care privim viitorul.

Dincolo de moralitatea socială, se simte nemurirea omenirii. Dacă se ivesc ici și colo urîte răni și pecingini, ca niște cratere și arsuri de pucioasă făcute de un vulcan care izbucnește și își aruncă puroiul, nu înseamnă că pieră însuși globul pămîntesc. Bolile poporului nu omoară omul.

Și totuși, cei care își fac observațiile lor asupra clinicei sociale mai dau uneori din cap a îndoială. Cei mai puternici și cei mai duioși, cei mai raționali dintre oameni au ceasurile lor de slăbiciune.

Veni-va oare viitorul? Aproape că am putea să ne punem această întrebare, cînd vedem în jurul nostru atîta beznă înfiorătoare. Cruntă înfruntare a egoiștilor cu nenorociții. Partea celor egoiști sînt prejudecățile, creșterea în neștiință despre lume a odraslelor bogate, pofta care ameștește ca o beție, un prisos de belșug care zăpăceaște, teama de a suferi, care la cîțiva merge pînă la scîrba față de cei ce suferă, plăcerea neînduplecătă, eul atît de umflat încît înăbușă sufletul; iar oropsiștilor le e lăsată foamea, pizma, ura de a vedea pe ceilalți cum huruzesc, adîncul zbucium al instinctelor omenești către îndestulare, negura care năpădeaște inimile, tristețea, nevoia, fatalitatea, neștiință simplă și impură.

Va trebui, totuși, să continuăm a ridica ochii la cer? Punctul luminos pe care-l zărim acolo sus nu se va stinge? E îngrozitor să vezi idealul pierdut astfel în adîncimi, singuratic, abia întrezărit, strălucitor, dar înconjurat de toate acele uriașe amenințări negre, îngrămadite monstruos în jurul lui; și cu toate acestea, nu e mai primejduit ca o stea între fălcile norilor.

CARTEA A OPTA
ÎNCÎNTĂRI ȘI DEZNĂDEJDI
I
ÎN PLINĂ LUMINĂ

Cititorul a înțeles că Éponine, recunoscând prin grilaj pe locuitoarea din strada Plumet, unde o trimisese Magnon, îi îndepărtașe mai întâi pe bandiți, pe urmă îi slujise drept călăuză lui Marius, care, după cîteva zile de extaz în fața grilajului, tîrît de puterea care împinge fierul către magnet și pe îndrăgostit către pietrele din care e zidită casa iubitei, intrase în sfîrșit în grădina Cosettei, ca Romeo în grădina Juliettei. Îi venise mult mai ușor decât lui Romeo; Romeo fusese nevoie să sară un zid, pe cînd Marius n-a trebuit decât să dea puțin la o parte un drug al grilajului slabit, care se mișca în alveola lui ruginită ca dinții unui moșneag, aşa că trecu lesne.

Cum nu era niciodată nimeni pe stradă, iar Marius nu intra în grădină decât noaptea, nu era primejdie să fie văzut.

Din acel ceas binecuvîntat și sfînt, în care o sărutare logodi aceste două suflete, Marius veni aci în fiecare seară. Dacă în acel ceas al vieții ei, Cosette s-ar fi îndrăgostit de un bărbat necinstiț și desfrînat, ar fi fost pierdută; sănătatea asemenea firii, generoase, care uită de ele îNSELE; Cosette era dintre acestea. Una din însușirile minunate ale femeii e aceea de a se dărui. Dragostea, cînd atinge înălțimea la care devine atotstăpînitoare, se însotește cu un fel de sfîntă orbire a pudoarei. Dar cîte primejdii vă pîndesc, o, suflete neprihănite! Adesea ne dați sufletul vostru iar noi luăm numai trupul. Sufletul vă rămîne și îl priviți în taină, fremătînd. Iubirea nu se oprește la jumătate drum: sau te pierde, sau te mîntuie. Întreaga soartă omenească e cuprinsă în această dilemă care înseamnă mîntuire sau pierzanie și pe care nici o fatalitate n-o pune mai neînduplecăt decât iubirea. Iubirea e viața sau e moartea. Leagăn, dar și sicriu... Aceeași simțire spune da și nu în inima omenească. Din tot ceea ce a făcut Dumnezeu, inima omenească răspîndește cea mai mare lumină și, vai! cel mai adînc întuneric.

Dar Dumnezeu a vrut ca iubirea peste care a dat Cosette să fie o iubire mîntuitoare.

Atât cît ținu luna mai a anului 1832, în fiecare noapte, în grădina sălbatică, sub un desis din zi în zi mai îmbătător, veniră două ființe alcătuite din curătenie și nevinovăție, pline de o fericire cerească, ființe mai înrudite cu arhanghelii decât cu oamenii, cinstite, neprihănite, strălucitoare în betia dragostei lor, răspîndind lumină în întunericul nopții. Cosettei i se părea că Marius purta pe frunte o coroană, iar pentru Marius, Cosette avea un nimb. Se atingeau, se priveau, se prindeau de mîini, se strîngeau unul lîngă altul, dar era un hotar, pe care nu-l treceau niciodată. Nu fiindcă l-ar fi respectat, ci fiindcă nici nu-l cunoșteau. Marius simtea o stăvila: nevinovăția Cosettei, iar Cosette simtea un reazim: cinstea lui Marius. Primul sărut fusese și ultimul. De atunci Marius nu se încumetase decât să-i atingă cu buzele mîinile sau șalul, sau o buclă de păr. Cosette era pentru el o mireasmă și nu o femeie. O respira. Ea nu-i refuza nimic, iar el nu cerea nimic. Cosette era fericită, iar Marius mulțumit. Trăiau în acea stare de încîntare care s-ar putea numi extazul unui suflet; acea nespusă îmbrățișare a două neprihăniri în ideal; două lebede întîlnindu-se pe Muntele Fecioarei.

La acel ceas al dragostei, când simțurile uită să vorbească sub atotputernicia fericirii, Marius, curatul și seraficul Marius, ar fi fost mai curînd în stare să intre la o femeie de stradă decât să ridice rochia Cosettei pînă la gleznă. O dată, sub lumina lunii, Cosette se aplecă să culeagă o floare și bluza i se întredeschise la piept, lăsînd să i se vadă puțin sînul. Marius întoarse capul.

Ce se întîmpla între aceste două ființe? Nimic. Se adorau.

Noaptea, când se aflau împreună, grădina părea un loc viu și sfînt. Toate florile se desfăceau în jurul lor, trimițîndu-le parfumul; ei își deschideau sufletele și le risipeau pe flori. Vegetația îmbelșugată și puternică tresărea plină de sevă și de betie în jurul acestor doi nevinovați, iar ei își spuneau vorbe de dragoste care înfiorau copacii.

Ce fel de vorbe erau acestea? Șoapte. Nimic mai mult. Dar era de ajuns să tulbure și să miște toată natura. Putere purtătoare de farmece, pe care am înțelege-o greu citind într-o carte asemenea con vorbiri, făcute anume ca să fie luate de vînt și risipite ca un fum pe sub frunzișuri. Scoateți din murmurul a doi iubiți melodia care pornește din suflet, acompaniindu-i ca o liră, și va rămîne numai o umbră; veți zice: cum, numai atît? Ei, da,

copilării, lucruri pe care le-au mai spus și alții, rîsete pentru nimica toată, mofturi, nerozii, tot ceea ce e mai sublim și mai profund pe lume! Singurele lucruri care merită să fie spuse și ascultate!

Cine n-a auzit niciodată asemenea copilării, asemenea nimicuri, cine nu le-a rostit niciodată e un dobitoc și un om rău.

Cosette îi spunea lui Marius:

— Tu știi?...

(Începuseră în aceste șoapte, în nevinovăția lor cerească, să-și spună pe nume și *tu*, fără, să-și dea seama cum ajunseseră la asta.)

— Știi? Numele meu este Eufrasia.

— Eufrasia? Ba nu, te cheamă Cosette.

— Oh! Cosette e un nume de rînd, care mi-a fost dat cînd eram mică. Numele meu adevărat e Eufrasia. Nu-ți place numele acesta: Eufrasia?

— Ba da... Dar Cosette nu e de rînd.

— Îți place mai mult decît Eufrasia?

— Ei!... da.

— Atunci îmi place și mie mai mult. Ai dreptate, e drăguț: Cosette. Spune-mi Cosette!

Și surîsul cu care întovărășea aceste cuvinte prefăcea întregul dialog într-o idilă vrednică de grădinile raiului.

Altă dată, îl privea țintă și izbucnea:

— Domnule, ești frumos, ești încîntător, ești plin de duh, nu ești prost de loc, ești cu mult mai învățat decît mine, dar mă prind că nu poți spune ca mine cuvîntul *te iubesc!*

Și Marius, în al șaptelea cer, credea că audе un vers cîntat de o stea.

Sau, altă dată, Cosette îi dădea o pălmuță pentru ca-l auzise tușind și îi spunea:

— Nu tuși, domnule! Ls mine în casă nu e voie să tușească nimeni fără încuvîntarea mea. E foarte urît să tușești și să mă bagi la griji. Vreau să fii sănătos, pentru că, dacă te-ai îmbolnăvi, aş fi foarte nenorocită. Ce m-aș face?

Era pur și simplu dumnezeiesc.

O dată Marius îi spuse Cosettei:

— Închipuiește-ți că am crezut o bună bucată de vreme că te cheamă Ursula.

Povestea aceasta i-a făcut să rîdă toată seara.

În mijlocul unei alte con vorbiri, i se întâmplă să izbucnească:

— Oh, într-o zi, în grădina Luxembourg, mi-a venit să sucesc gîtuł unui invalid!

Dar se opri deodată și nu merse mai departe. Ar fi trebuit să-i vorbească Cosettei de jartiera ei, ceea ce îi era cu neputință. Era o vecinătate necunoscută, carnea, față de care uriașa lui dragoste fără prihană da înapoi cu un fel de spaimă sfîntă.

Așa își închipuia Marius viața cu Cosette, fără nimic altceva: să vină în fiecare seară în strada Plumet, să dea la o parte vechiul drug binevoitor de la grilajul președintelui, să se aşeze unul lîngă altul pe banca aceea, să privească printre arbori licăririle nopții care se lăsa, să-și aşeze cuta pantalonului lîngă marginea largă a rochiei Cosettei, să-i mîngîie unghia degetului mare, să-i zică *tu*, să miroase unul după altul aceeași floare, într-o, la nesfîrșit. În acest timp, norii treceau deasupra capului lor. De câte ori adie vîntul, ia cu el mai multe vise omenești decât nori de pe cer.

Nu se poate spune că această iubire curată, aproape sălbatică, era lipsită cu totul de orice curtenie amoroasă. „A face complimente iubitei” este cel dintîi chip de a o mîngîia, o jumătate de îndrăzneală care dibuie. Complimentul este ca un sărut într-un voal. Voluptatea își strecoară dulcele ei vîrf de ac, și se ascunde. În fața voluptății inima face un pas înapoi, ca să iubească mai puternic. Alintările lui Marius, pline de visuri, erau, dacă putem spune, limpezi ca azurul. Păsările care zboară sus, pe lîngă îngeri, trebuie să audă asemenea vorbe. În ele se împletea totuși și viața, și umanitatea, și toată cîtimea de real de care Marius era în stare. Ceea ce se spune în umbră e un preludiu la ceea ce se va spune în alcov: o nouă revîrsare lirică, amestec de odă și sonet, gingăse hiperbole ale gînguritului de porumbei, toate rafinamentele iubirii strînse mânunchi și răspîndind o mireasmă cerească, suavă, ca un ciripit negrăit al inimilor.

— O, șoptea Marius, ce frumoasă ești! Nici nu îndrăznesc să mă uit la tine! Te contemplu. Ești o grație. Nu știu ce vrajă mă cuprinde... Tivul rochiei tale de sub care se zărește vîrful pantofului, mă tulbură. Si apoi, ce lumină uimitoare e în gîndurile tale! Vorbești atât de cuminte. Cîteodată mi se pare că ești un vis. Vorbești, te ascult și mă încînți! O, Cosette! Ce ciudat și ce minunat e; sănătatea nebună de-a binelea! Ești fermecătoare, domnișoară! Îți privesc piciorușele la microscop și sufletul cu ocheanul stelelor...

Și Cosette răspundeai:

— Te iubesc din ce în ce mai mult; astă-seară mai mult decât azi-dimineață. Întrebările și răspunsurile se încrucișau la întâmplare în dialogul lor, cădeau mergeau la înțelegere asupra dragostei, ca figurinele care cad mereu în picioare.

Toată făptura Cosettei era naivitate, nevinovăție, transparență, alb, candoare, strălucire. S-ar fi putut spune despre Cosette că e un cer limpede. Răspîndea o prospețime de aprilie și de zori de zi. În ochii ei era rouă. Cosette era o întrupare a luminii aurorei în chip de femeie.

Era firesc ca Marius, iubind-o, să-o admire. Dar adevărul este că mica elevă de pension, abia ieșită de la mânăstire, vorbea cu o pătrundere deosebită și rostea cîteodată tot felul de cuvinte delicate și pline de adevăr. Ciripitul ei se prefăcea în vorbire aleasă. Nu se însela asupra nici unui lucru și vedea just. Femeia simte și vorbește cu fragedul instinct al inimii, care nu greșește. Nimeni nu știe să spună ca o femeie lucruri gingești și adînci. Gingășie și adîncime – iată femeia, iată cerul!

În această fericire deplină aveau în fiecare clipă lacrimi în ochi. O gîză strivită, o pană căzută dintr-un cuib, o crenguță de răsură ruptă, totul îi înduioșa, și fericirea lor, ușor învăluită de melancolie, părea că nu cere altceva decât să plîngă. Cel mai netăgăduit semn de dragoste e o înduioșare cîteodată de neîndurat.

Apoi – schimbările neașteptate sănt jocul de fulgere al dragostei – rîdeau din toată inima cu o nepăsare încîntătoare și atît de firească, încît păreau uneori doi băieți. Totuși, chiar fără știrea inimilor neprihănite, natura nu se lasă uitată și e oriunde de față. E mereu prezentă cu ținta ei brutală și sublimă, și, oricare ar fi nevinovăția sufletelor, simți, în perechea cea mai pudică, adorabila și tainica nuanță care deosebește doi îndrăgostiți de doi prieteni.

Se adorau.

Ceea ce este veșnic și neschimbător nu se pierde. Îndrăgostiții se iubesc, rîd, se încruntă în glumă unul la altoi, își împleteșc degetele mîinilor, se tutuiesc, dar toate acestea nu pun stavilă veșniciei. Îndrăgostiții se ascund în taina amurgului, în umbră, o dată cu păsările, cu trandafirii; ei se farmecă unul pe altul în întuneric, cu inimile oglindite în ochi, murmură, șoptesc, în vreme ce imensele legănări de astre umplu nemărginirea.

II

BETIA FERICIRII DEPLINE

Trăiau ca purtați pe valuri, năuciți de fericire. Nici nu băgaseră de seamă că holera bîntuia în Paris tocmai în acea lună. Își făcuseră cele mai multe mărturisiri cu putință, dar nu merseseră mult mai departe de numele lor. Marius spusese Cosettei că era orfan, că se numea Marius Pontmercy, că era avocat, că trăia din ceea ce scrisă pentru librari, că tatăl său fusese colonel, că fusese un erou și că el, Marius, se certase cu bunicu-său, care era bogat. Îi spusese oarecum și că era baron, dar Cosette nu s-a arătat prea mirată. Marius baron? Nu înțelesese. Nu știa ce înseamna cuvîntul. Marius era Marius. În ceea ce o privea pe ea, îi mărturisise că fusese crescută în mînăstirea Petit-Picpus, că mama sa murise, ca și a lui, că tatăl său se numea domnul Fauchelevent, că era foarte bun, că-i ajuta pe sărmani, dar că și el era sărman, și că se lipsea de orice numai să nu-i lipsească ei nimic.

Lucru de neînțeles; în acel fel de simfonie în care trăia Marius de cînd o vedea pe Cosette, trecutul, chiar cel mai apropiat, ajunsese pentru el atît de nedeslușit și depărtat, încît ceea ce îi povestea Cosette îi era de ajuns. Nu se gîndise să-i povestească nici despre întîmplarea petrecută într-o noapte în mansarda Thénardierilor, nici despre arsura cu dalta, nici despre felul ciudat de a se purta și fuga neînțeleasă a tatălui ei.

Marius uitase totul pentru moment; seara nu-și mai amintea nici ceea ce făcuse de dimineață, nici unde mîncase la prînz, nici cu cine vorbise; urechile îi vuiau de cîntece care nu-l mai lăsau să audă nici un alt gînd și nu trăia decît în ceasurile cînd o vedea pe Cosette. Atunci, aflîndu-se în cer, era firesc să uite pămîntul. Amîndoi lîncezeau sub greutatea abia simțită a desfătărilor imateriale. Așa trăiesc lunaticii aceștia pe care-i numim îndrăgoșați.

Vai! Cine n-a trecut prin toate acestea? Pentru ce vine ceasul care ne scoate din acest azur și de ce se mai prelungesc viața după aceea?

A iubi aproape că ține loc de a gîndi. Iubirea este o înflăcărătă uitare a tot ce te îinconjoară. Să nu cerem, aşadar, pasiunii logică. Nu poate fi o asemenea desăvîrșită înlănțuire în inima omenească, cum nu poate fi o figură geometrică desăvîrșită în mecanica cerească. Pentru Cosette și Marius nimic nu mai ființă în afară de Marius și Cosette. Universul dimprejurul lor se prăbușise într-un abis fără fund. Trăiau o clipă de aur. Nimic înainte, nimic înapoi. Lui Marius abia dacă îi trecea prin minte că iubita lui avea un tată. Mintea lui era cufundată în uitarea extazului. Despre ce vorbeau acești îndrăgoșați? Am spus: despre flori, despre rîndunele,

despre apusul soarelui, despre răsăritul lunii, tot lucruri de însemnatate! Își spuseseră de toate, afară de tot. Pentru îndrăgostiți totul este tocmai nimicul. Tatăl ei, cele ce se petrecuseră, maghernița, bandiții și acea fioroasă întâmplare, la ce bun? Și era oare aşa de sigur că acel vis urât existase cu adevărat? Erau împreună, se iubeau, nimic altceva nu mai exista pe lume. Pesemne că pentru a ajunge în rai e nevoie să fi trecut prin chinurile iadului și să le fi uitat. Ai văzut cumva diavoli? Există aşa ceva? Ai tremurat? Ai suferit? Nu mai știi nimic. Totul e învăluit într-o ceată trandafirie.

Aceste două ființe, oricărora de împotriva firii ar părea lucrul acesta, trăiau o viață înălțătoare, între nadir și zenith, între om și înger, deasupra noroiului, dedesubtul eternului, în nori; abia existând în carne și oase, numai suflet, numai extaz, din creștet pînă în tălpi, prea adânci și în altă lume ca să mai fie cu picioarele pe pămînt, prea încărcați, totuși, de umanitate, ca să se topească în azur, în suspensie, ca niște atomi care își așteaptă precipitatul; ca și cum s-ar fi găsit dincolo de destin, necunoscînd făgașul zilei de ieri, de azi, de mâine; uimiți, vrăjiți, ușori; cîteodată atît de desprinși de toate, încît se puteau pierde în infinit; aproape pregătiți pentru zborul etern.

Dormea cu ochii deschiși în această legănare. O, somn adînc, realitate copleșite de ideal!

Adesea, oricărora de frumoasă era Cosette, Marius încădea ochii în fața ei. Cînd încăzi ochii, vezi sufletul mai bine decît oricînd.

Marius și Cosette nu se întrebau unde îi va duce o astfel de viață; simțea că au și ajuns unde doreau. Ce pretenție neînteleasă au oamenii ca iubirea să ducă neapărat undeva!

III ÎNCEPE SĂ SE ÎNTUNECE

Jean Valjean nu bănuia nimic.

Cosette mai puțin visătoare decît Marius, era veselă, și atît îi ajungea lui Jean Valjean ca să fie fericit. Gîndurile Cosettei, preocupările ei duioase, prezența lui Marius, care îi umplea sufletul, nu pătau cu nimic puritatea neasemuită a frumoasei ei frunți caste și surîzătoare. Era la vîrsta cînd fecioara își poartă dragostea, cum îngerul își poartă crinul. Valjean era liniștit. Și apoi, cînd doi îndrăgostiți se înteleg, lucrurile merg totdeauna de minune, și un al treilea, oricine ar fi el, care le-ar tulbura dragostea, e ținut într-o desăvîrșită neștiință, prin acele mici viclenii, mereu aceleași, ale tuturor îndrăgostitilor. Așa că niciodată Cosette nu-i spunea „nu” lui Jean

Valjean. Voia să se plimbe? Da, tăticule. Voia să stea acasă? Foarte bine. Voia să-și petreacă seara lîngă Cosette? Era încîntată. Și fiindcă Jean Valjean se ducea la culcare totdeauna la ceasurile zece, Marius nu venea în grădină seara decît după ce o auzea din stradă pe Cosette deschizînd ușa cu geamul dinspre curte. Se întelege de la sine că ziua nimeni nu-l întîlnea pe Marius. Jean Valjean nici nu-și închipuia că Marius există. O singură dată numai, într-o dimineață, i s-a întîmplat să-i spună Cosettei:

„Uite cît var ai pe spate!” Seara trecută, Marius, într-un elan de dragoste, o cuprinsese pe Cosette lîngă un zid.

Bătrîna Toussaint, care se culca devreme, nu aștepta decît să doarmă, după ce-și isprăvea treaba, și nu știa nimic, ca și Valjean.

Niciodată Marius nu punea piciorul în casă. Cînd era cu Cosette, se ascundea sub o boltă de lîngă scara casei, ca să nu poată fi văzuți, nici auziți din stradă, și se aşezau acolo, mulțumindu-se adesea să-și strîngă mîinile de douăzeci de ori pe minut, privind în tăcere ramurile pomilor. În acele clipe, de-ar fi căzut trăznetul la treizeci de pași de ei, și tot n-ar fi băgat de seamă, atît de cufundați erau unul în visarea celuilalt. Nevinovății pline de limpezime. Ceasuri fără prihană, aproape toate la fel. Acest fel de iubire e ca o împletire de petale de crin și pene de porumbei.

Între ei și stradă se afla toată grădina; de câte ori Marius intra sau ieșea, îndrepta cu grijă drugul grilajului, ca să nu se vadă nici o urmă.

Pleca de obicei spre miezul nopții și se întorcea la Courfeyrac. Courfeyrac îi spunea lui Bahorel:

— Ce zici de asta? Marius a început să vină acasă pe la unu noaptea.

Bahorel răspundea:

— Ce să-i faci? Orice seminarist are capsa lui.

Cîteodată Courfeyrac încrucișa brațele, lua o infâțișare serioasă și-i spunea lui Marius:

— Ai cam luat-o razna, tinere!

Courfeyrac, om practic, nu vedea cu ochi buni pe chipul lui Marius strălucirea unui paradis fantastic, nu prea era obișnuit cu pasiunile inedite; se îngrijora și cîteodată îl soma pe Marius să se trezească la realitate.

Într-o dimineață îi făcu această mustrare:

— Dragul meu, îmi faci împresia că te afli în lună, în țara visurilor, ținutul iluziei, cu capitala Balon de Săpun. Hai, fii băiat de treabă! Cum o cheamă?

Dar nimic „nu-l putea face să vorbească” pe Marius. Mai degrabă i-ai fi smuls unghiile decât vreuna din cele două silabe care alcătuiau minunatul nume: Cosette. Adevărata dragoste e luminoasă ca zorile și tăcută ca mormântul. Numai că lui Courfeyrac i se părea ceva schimbă în Marius: tăcerea lui era plină de strălucire.

Cît ținu dulcea lună mai, Marius și Cosette cunoșteau aceste nemăsurate fericiri:

Să se certe și să-și spună „dumneata”, numai și numai ca să-și spună pe urmă „tu” cu și mai multă placere.

Să-și vorbească îndelung, și cu cele mai neînsemnate amănunte, despre oameni care nu-i interesau de fel, o doavadă mai mult că în această încîntătoare melodie care se numește dragoste textul nu înseamnă mai nimic.

Marius, să-o asculte pe Cosette vorbind de rochii.

Cosette, să-l asculte pe Marius vorbind despre politică.

Să audă, genunchi lîngă genunchi, cum huruiau trăsurile pe strada Babylone.

Să se uite la aceeași stea în văzduh sau la același licurici în iarbă.

Să tacă împreună, placere cu mult mai mare decât să-și vorbească.

Etc. etc.

Cu toate astea, îi pîndeau multe încurcături.

Într-o seară, Marius se îndrepta spre locul întîlnirii prin bulevardul Invalidilor; mergea de obicei cu capul în jos; tocmai cînd să cotească pe strada Plumet, auzi lîngă el:

— Bună seara, domnule Marius.

Ridică ochii și o recunoșcu pe Éponine.

I se păru ciudat. Nu se mai gîndise niciodată la fata asta, din ziua cînd îl adusese în strada Plumet; n-o mai văzuse de loc și o uitase cu totul. Nu putea decât să-i fie recunoscător, îi datora fericirea lui de acum și totuși se simțea stînjenit întîlnind-o.

E o greșeală să se creadă că iubirea, cînd e fericită și curată, îl ridică pe om la o treaptă de desăvîrșire; îl duce pur și simplu, după cum am văzut, la uitare. Îndrăgostitul uită să fie rău, dar uită și să fie bun. Recunoștința, datoria, amintirile esențiale și tulburătoare pier.

În orice alt timp, Marius s-ar fi purtat cu totul altfel față de Éponine. Absorbit de Cosette, nici nu-și dăduse seama destul de impede că această

Éponine se numea Éponine Thénardier și purta un nume înscris în testamentul tatălui său, nume căruia, cu câteva luni mai înainte, i s-ar fi devotat cu aprindere. Îl arătăm pe Marius aşa cum era. Până și tatăl lui i se stersese oarecum din suflet din pricina orbitoarei lumini a acestei iubiri.

Răspunse cam stînjenit:

- Ah, dumneata erai, Éponine?
- De ce îmi spui „dumneata”? Ti-am făcut vreun rău?
- Nu, răspunse el.

Desigur că n-avea nimic împotriva ei. Ba, dimpotrivă. Simțea însă că acum, cînd îi spunea „tu” Cosettei, nu mai putea să-i spună decît „dumneata” Époninei.

Marius tăcu. Ea izbucni:

- Spune-mi...

Apoi se opri. Se părea că această făptură atît de nepăsătoare și îndrăzneață altădată nu mai găsea cuvintele. Încercă să zîmbească, dar nu izbuti. Urmă:

— Atunci?...

Apoi tăcu iar și rămase cu ochii plecați.

— Bună seara, domnule Marius! spuse ea pe neașteptate și plecă.

IV

CAB HURUIE ÎN ENGLEZĂ ȘI LATRĂ ÎN ARGOU³³

A doua zi era 3 iunie, 3 iunie 1832, dată pe care trebuie să-o însemnăm din pricina evenimentelor grave care în această epocă pluteau deasupra Parisului ca niște nori negri. Marius, la căderea nopții, mergînd pe același drum ca în ajun, cu inima plină de aceleași gînduri vrăjite, o zări între copacii bulevardului pe Éponine, care venea spre el. Două zile la rînd era prea mult. Se întoarse iute, părăsi bulevardul, schimbă drumul și ajunse în strada Plumet prin strada Monsieur.

Éponine, zărindu-l, se hotărî să-l urmărească pînă în strada Plumet, ceea ce nu mai făcuse pînă atunci. Se mulțumise numai să-l privească trecînd pe bulevard, fără să caute să-l întîlnească. Numai în ajun încercase să-i vorbească.

Așadar Éponine îl urmări, fără ca Marius să bage de seamă. Îl văzu dînd la o parte drugul grilajului și strecurîndu-se în grădină.

„Uite, își zise ea, intră în casă!”

Se apropie de grilaj, pipăi drugii unul după altul și găsi ușor pe cel mișcat din loc de Marius.

Mormăi cu vocea scăzută, cu un accent lugubru:

— Asta nu, Lisette³⁴!

Se aşeză pe marginea de piatră a grilajului, alături de drug, ca și cum l-ar fi păzit. Era locul unde grilajul se învecina cu zidul de alături. În acel ungher întunecat Éponine dispărea de-a binelea.

Rămase așa mai mult de un ceas, fără să se miște și fără să răsuflă, muncită de gînduri.

Către ceasurile zece seara, unul dintre cei doi sau trei trecători obișnuiți de pe strada Plumet, un bâtrân cetățean întîrziat, care se grăbea prin acest loc pustiu și deocheat, mergând de-a lungul grădinii și ajungând la colțul pe care grilajul îl făcea cu zidul, auzi o voce înăbușită și amenințătoare spunând:

— Nu mă mai mir că vine seară de seară!

Trecătorul își plimbă ochii de jur împrejur, nu văzu pe nimeni, nu îndrăzni să se uite în ungherul întunecat și i se făcu frică. Grăbi pasul.

Avu dreptate să se grăbească, căci după cîteva clipe, șase bărbați care mergeau răzleți, la oarecare distanță unul de altul, de-a lungul zidurilor, și pe care i-ai fi putut lua drept o patrulă de noapte, intrară în strada Plumet.

Cel care ajunse întîi la grilajul grădinii se opri și-i așteptă pe ceilalți. După o clipă se adunară toți șase la un loc.

Oamenii aceştia începură să șusotească.

— Aicișa, spuse unul dintre ei.

— E vreun cab în grădină? întrebă altul.

— Nu știu. În orice caz, am adus o gălușcă pe care o să i-o dăm s-o halească.

— Ai chit ca să frînguim vînterna?³⁵

— Da.

— Grilajul e rebeginit, reluă al cincilea, care avea o voce de ventrilog.

— Cu atît mai bine! zise al doilea care vorbise. N-o să strige cine știe ce la funberec³⁶ și n-o să fie greu de secerat..

Cel de al șaselea, care încă nu scosese nici o vorbă, începu să cerceteze grilajul, cum făcuse și Éponine cu un ceas mai devreme, apucând fiecare drug și clătinîndu-l încetișor. Ajunse astfel la drugul pe care Marius îl desprinsese. Cînd să pună mâna pe el, o altă mâină ieși deodată din întuneric

și-i înșfăca brațul. Se simți lovit în coșul pieptului, împins înapoi, și o voce răgușită îi spuse fără să țipe:

— E un cab în curte.

În același timp văzu o fată palidă stînd în picioare în fața lui.

Omul avu o tresărire, ca totdeauna în fața neașteptatului. Se zbîrli; nimic nu e mai spăimîntător la vedere decît fiarele sălbatrice cuprinse de spaimă; înfățișarea lor îngrozită te îngrozește. Se dădu înapoi și bîlbîi:

— Cine e pațachina asta?

— Fie-ta!

În adevăr, stăteau față în față, Éponine și Thénardier.

Cînd apăruse Éponine, ceilalți cinci, adică Clquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse și Brujon, se apropiaseră fără zgromot, fără grabă, fără să spună un cuvînt, cu încetineaala sinistră proprie acestor oameni ai nopții.

În mîinile lor se zăreau niște unelte hîde. Gueulemer avea un clește încovoiat, din acelea pe care haimanalele le numesc „basma”.

— Ia te uită! Ce faci aici? Ce-ai cu noi? Ești nebună? țipă Thénardier, atît cît poate cineva să țipe vorbind totuși în șoaptă. Ce nu ne dai pace să lucrăm?

Éponine începu să rîdă și îi sări de gît.

— Sînt aici, tăticule, fiindcă sînt. Ce, nu mai e voie acum să șezi pe pietre? Dumneata n-ar trebui să fii aici. Ce cauți aici dacă e un pesmete? I-am spus și lui Magnon. Nu-i nimic de făcut. Hai, sărută-mă tăticule! E mult de cînd nu te-am văzut! Va să zică nu mai ești la răcoare?

Thénardier încercă să se descurce din brațele Époninei și mormăi:

— Gata, m-ai sărutat. Da, sînt afară, nu mai sînt la răcoare. Acu du-te!

Dar Éponine nu-și desfăcea mîinile de după gîtul lui și își dubla mîngîierile:

— Tăticule, cum ai făcut? Trebuie să fii tare icsusit, dacă ai putut ieși de acolo. Povestește-mi! Și mama? Unde e mama? Spune-mi ce mai e cu mama?

Thénardier răspunse:

— Ei bine, nu știu, lasă-mă, hai, du-te!

— Tocmai că nu vreau să mă duc! zise Éponine, fandosindu-se ca un copil răsfățat. Mă gonești, după ce că nu te-am văzut de patru luni și de abia am avut timp să te sărut.

Și se agăta din nou de gîtul lui.

— Ei, ce de nerozii! zise Babet.

— Să ne grăbim, zise Gueulemer. Poa' să treacă sticleții!

Glasul ventrilogului îngînă ritmat:

„*Nu sîntem în postul mare*

Să ne pupăm de iertare!”

Éponine se întoarse către ceilalți cinci bandiți:

— A, domnul Brujon! Bună ziua, domnule Babet! Bună ziua, domnule Claquesous! Nu mă mai recunoști, domnule Gueulemer? Ce mai faci, Montparnasse?

— Ba da, cum să nu te cunoască? zise Thénardier. Dar bună ziua, bună seara, ia-ți tălpășița! Lasă-ne-n pace!

— E ceasul vulpilor, nu al pupezelor, spuse Montparnasse.

— Vezi bine că avem de vulpuit p-acilea, adăugă Babet.

Éponine apucă mâna lui Montparnasse.

— Ia seama să nu te tai, am un cosor în palmă.

— Dragă Montparnasse, răspunse mieros Éponine, trebuie să ai încredere în oameni. Oi fi semănînd și eu nițel cu tata. Domnule Babet, domnule Gueulemer, nu m-ați trimis să cercetez ce-i pe aici?

Éponine nu mai vorbea argou. De când îl cunoscuse pe Marius, nu putea să sufere, limba asta îngrozitoare. Strînse în mica ei mînă, osoasă și uscată ca mâna unui schelet, degetele mari, aspre ale lui Gueulemer și urmă:

— Știți voi că nu sănătatea proastă. De obicei credeți ce spun. V-am fost de folos în împrejurări grele. Ei, am aflat eu tot, vă puneti pielea la bătaie degeaba, mă înțelegeți! Vă jur că nu e nimic de făcut în casa asta.

— Sănătatea femeii singure, zise Gueulemer.

— Nu. S-au mutat.

— Da lumînarile nu s-au mutat! rosti Babet.

Si-i arătă Époninei, printre vîrfurile copacilor, o lumină care se plimbă prin mansarda casei. Era Toussaint, care nu se culcase încă și întindea rufelete la uscat.

Éponine încercă o ultimă sfârșitare.

— Ei, zise ea, sănătatea oameni foarte săraci; în cocioaba asta nu găsiți para chioară.

— Du-te dracului! strigă Thénardier. După ce-om răsturna-o cu fundu-n sus, o să-ți spunem ce e înăuntru, dacă sănătatea dumneavoastră ³⁷.

Și-o împinse la o parte ca să treacă.

— Drăguțule, domnule Montparnasse, zise Éponine, te rog, dumneata, care ești cumsecade, nu intra!

— Ia seama că ai să te tai! răspunse Montparnasse.

Thénardier urmă cu tonul hotărît:

— I-ați valea, îngerașule, și lasă bărbății să-și vază de treburi!

Éponine dădu drumul mîinii lui Montparnasse, pe care o apucase iarăși, și zise:

— Va să zică vreți să intrați în casa asta?

— Nițel! spuse ventrilogul rînjind.

Atunci ea se aşeză cu spatele la grilaj, cu fața la cei șase bărbăți înarmați pînă-n dinți, cărora noaptea le da o infâțișare de diavoli, și zise cu o voce hotărîtă și groasă:

— Dacă e aşa, atunci nu vreau eu!

Se opriră toți uimiți. Numai ventrilogul continua să rîngească.

Fata spuse din nou:

— Prieteni, ascultați-mă bine! Nu e ce să trebuie. Acum vorbesc eu. Mai întîi, dacă intrați în grădină, dacă să atingeți de grilajul ăsta, eu țip, bat la toate ușile, deștept lumea, chem sergenții de stradă, să dau pe mîna poliției.

— E în stare! spuse încet Thénardier lui Brujon și ventrilogului.

Ea dădu din cap și adăugă:

— Începînd cu tata.

Thénardier se apropie..

— Mai departe, drăguțule! zise ea.

El se retrase, mormăind între dinți:

— Dar ce dracu are? Și adăugă: Cățea!

Éponine începu să rîdă într-un chip groaznic:

— Fie, dar n-o să intrați! Nu sunt pui de cîine, sunt pui de lup. Sînteți șase, dar nu-mi pasă! Sînteți bărbăți. Ei bine, eu sunt femeie! Nu mi-e frică de voi, poftim! Vă spun că n-o să intrați în casă, fiindcă n-am eu chef. Dacă să apropiați, latru. V-am spus, cabul sunt eu. Puțin îmi pasă de voi! Vedeți-vă de drum, mă plăcăsiți! Duceți-vă unde vreți, dar nu aici, aici nu să las! Voi puteți să dați cu cuțitul, că eu dau cu picioarele, mi-e totuna, poftiți!

Înaintă un pas către bandiți; era însăprimîntătoare. Începu iar să rîdă:

— La naiba! Nu mi-e frică. La vară o să-mi fie foame, la iarnă o să-mi fie frig. Ce caraghioși sunt nătărăii ăştia de bărbăți dacă își închipuie că

înfricoșează o fată! Frică, de ce? Ei, aş, mor de frică! Fiindcă aveţi nişte otrepe de muieri care intră sub pat când vă răstiţi la ele, aşa credeţi? Mie nu mi-e frică de nimic! Îşi aştintă privirea asupra lui Thénardier şi zise: Niciodată de dumneata! Apoi continuă plimbându-şi asupra bandiţilor pupilele săngerii de stafie: Ce-mi pasă mie dacă o să mă adune mâine de pe caldarimul străzii Plumet, omorâtă de tată-meu cu bîta, sau dacă o să fiu găsită peste un an între gratiile de la Saint-Cloud, sau în insula Lebedelor, printre dopuri putrede şi cîini înecaţi!

Trebui să se opreasă; o apucă o tuse seacă, răsuflarea îi ieşea ca un horcăit din pieptul îngust şi slab.

Continuă apoi:

— N-am decît să strig, şi vine cineva, ehe! Sînteţi şase, eu sănt lumea întreagă!

Thénardier făcu un pas spre ea.

— Nu te apropi! strigă ea.

El se opri şi zise cu blîndeţe:

— Bine, nu. Nu m-apropii, da nu vorbi atît de tare. Fata mea, vrei să ne împiedici să lucrăm? Trebuie să ne cîştigăm viaţa. Nu mai ai nici un pic de dragoste pentru tat-tu?

— Mă plăcăzi! zise Éponine.

— Dar trebuie să trăim, să mîncăm...

— Crăpaţi!

Apoi se aşeză pe postamentul grilajului, îngînînd cîntecul:

„*Tristă amintire,
Chipul meu plăcut,
Glezna mea subțire,
Anii ce-au trecut*”.

Stă cu coatele rezemate pe genunchi, cu bărbia în palme şi-şi legăna piciorul cu un aer nepăsător. Rochia ruptă lăsa să i se vadă umerii slabii. Felinarul vecin îi lumina profilul. Era uluit de hotărîtă.

Cei şase tîhari, zăpăciţi şi supăraţi că sănt ținuţi locului de o fată, se retraseră în întuneric şi se sfătuiră, ridicînd din umeri, umiliţi şi furioşi.

Ea îi privea potolită şi sălbatică.

— Are ea, zise Babet, o pricina. Să fie îndrăgostită de cîine? Păcat că ne scapă pontul. Două femei, un bătrân care cloceşte în fundul curţii, perdele bune la ferestre. Bătrînul trebuie să fie vreun perciunat. Bună treabă!

— Atunci intrați voi, izbucni Montparnasse, și vedeți-vă de treabă! Rămîn eu cu fata, și dacă mișcă...

Făcu să sclipească la lumina felinarului cuțitul pe care-l ținea în mînă.

Thénardier tacea mîlc și părea gata să facă ce se va hotărî.

Brujon, care era nițel profet și care, după cum se știe, „dăduse pontul”, nu scoase încă nici un cuvînt. Părea gînditor. Era cunoscut că nu dădea îndărăt de la nimic și se știa că într-o zi jefuise, numai și numai de dragul primejdiei, un post de sergenți de stradă. Între altele, făcea versuri și cîntece, ceea ce îi dădea un mare prestigiu. Babet îl întrebă:

— Tu nu spui nimic, Brujon?

Brujon tăcu o clipă, dădu din cap în felurite chipuri și se hotărî în sfîrșit să deschidă gura:

— Uite, am întîlnit azi-dimineață două vrăbii care se băteau; astă-seară m-am ciocnit de o femeie cîrcotașă. Semn rău! Hai să ne cărăm!

Plecără.

La plecare, Montparnasse șopti:

— Ei, dacă ați fi fost de părere, aş fi strîns-o de gît.

Babet îi răspunse:

— Eu nu. Nu mă ating de femei.

La colțul străzii se opriră și schimbară cu glas scăzut aceste vorbe neînțelese:

— Unde ne culcăm astă-seară?

— Sub Pantin³⁸.

— Ai la tine cheia de la grilaj, Thénardier?

— Cred și eu!

Éponine, care nu-i părăsea din ochi, îi văzu întorcîndu-se pe drumul pe care veniseră. Se ridică în picioare și începu să se furîzeze în urma lor, de-a lungul zidurilor. Se ținu astfel după ei pînă în bulevard. Acolo îi văzu cum se despart și se afundă în întunericul în care păreau că se topesc.

V

FAPTELE NOPȚII

După plecarea bandiților, strada Plumet își recăpătă liniștita ei înfățișare nocturnă. Pădurea nu s-ar fi mirat de cele întîmpilate în stradă. Codrii, crîngurile, desisurile, crengile de nepătruns, ierburile uriașe viețuiesc într-un adînc de umbre; furnicarul sălbăticinilor zărește pe neașteptate năluci

ale nevăzutului; lumea mai prejos de om deslușește prin ceată lumea de dincolo de om; lucrurile necunoscute de noi, cei vii, se cufundă aici în întuneric. Natura zbîrlită și sălbatică se însăspăimântă de unele apropiere în care i se pare că simte supranaturalul. Puterile întunericului se cunosc între ele și stau într-o cumpănă tainică. Dinții și unghiile se tem de lumea de dincolo de simțuri. Bestialitatea care se adapă cu sînge, poftele lacome și nesătule în căutarea prăzii, instinctele înarmate cu gheare și cu fălcii, care nu au ca început și ca țintă decît pîntecul, privesc și adulmecă cu neliniște stafia nepăsătoare, cutreierînd în giulgiul ei, dreapta și străvezia rochie fîlfiitoare, și părînd că trăiește un fel de viață groaznică a morții. Aceste ființe brutale, care nu sînt decît materie, sînt stăpînite de o teamă nelămurită ca nu cumva să dea peste nesfîrșita întunecime strînsă într-o ființă necunoscută. Un chip negru care taie drumul oprește în loc orice fiară sălbatică. Ceea ce iese din cimitir înfricoșează și descumpănește ceea ce iese din peșteră; ferocitații îi e teamă de sinistru; lupii dau îndărăt în fața unui strigoi.

VI

MARIUS COBOARĂ PE PĂMÎNT ȘI ÎȘI DĂ ADRESA COSETTEI

În timp ce o cătea cu chip omenesc stătea de pază lîngă grilaj și cei șase bandiți dădeau înapoi în fața unei fete, Marius era lîngă Cosette. Niciodată cerul nu fusese mai înstelat și mai încîntător, copacii mai fremătători, mireasma ierburilor mai pătrunzătoare; niciodată păsările nu adormiseră în frunzișuri cu un ciripit mai dulce; niciodată armoniile seninătății universale nu răspunseseră mai potrivit muzicii lăuntrice a iubirii; niciodată Marius nu fusese mai îndrăgostit, mai fericit, mai fermecat. Dar o găsise pe Cosette tristă. Cosette plînsese. Avea ochii roșii.

Era cel dintîi nor în acel vis minunat.

Primul cuvînt al lui Marius a fost:

— Ce ai?

Ea răspunse:

— Iată... S-a așezat pe banca de lîngă scară și, în timp ce el se aprobia tremurînd, a continuat: Tata mi-a spus azi dimineață să mă pregătesc de drum, să fiu gata; pentru că are treburi și poate o să plecăm.

Marius se înfioră din creștet pînă-n tălpi.

Cînd omul e la sfîrșitul vieții, a muri înseamnă a pleca; dacă e la început, a pleca înseamnă a muri.

De șase săptămîni, Marius, încetul cu încetul, pe nesimțite, în fiecare zi mai mult punea stăpînire pe Cosette. Stăpînire cu totul ideală, dar adîncă. Cum am mai arătat o dată, în cea dintîi dragoste luăm sufletul cu mult înainte de trup, mai tîrziu, luăm trupul cu mult înainte de a lua sufletul, și cîteodată nu luăm sufletul de loc; cei de soiul lui Faublas³⁹ sau Prudhomme adaugă: fiindcă sufletul nu există; dar sarcasmul acesta este, din fericire, o necuviință mincinoasă. Marius o stăpînea pe Cosette, aşa cum stăpînesc sufletele, dar o învăluia cu toată iubirea lui și o păzea cu gelozie, cu o neînchipuită credință. Îi stăpînea zîmbetul, suflarea, mireasma, strălucirea adîncă a ochilor ei albaștri, dulceața pielii cînd îi atingea mâna, încîntătorul semn de la gît și toate gîndurile. Își făgăduiseră să nu doarmă niciodată fără să se viseze unul pe altul, și se ținură de cuvînt. Stăpînea, aşadar, toate visele Cosettei. Privea fără încetare și atingea cîteodată cu răsuflarea zulufii de pe ceafa ei, și își zicea că nu există nici un firicel acolo care să nu fie al lui, al lui Marius. Privea îndelung și îi adora îmbrăcămintea, panglicile, mănușile, mînecile, pantofii cu tocul înalt, ca pe niște obiecte sfinte al căror stăpîn era el. Se gîndeа că e stăpînul drăgălașilor ei piepteni de bagă pe care-i purta în păr și își zicea cu gîngureala nedeslușită și tainică a voluptății care mijea, că nu există cordon de rochie, fir de ciorap și cută a rochiei, să nu fie ale lui. Lîngă Cosette se simtea lîngă bunul, lîngă lucrul, lîngă stăpînul și robul său. Se părea că-și contopiseră atîta sufletele, încît, dacă ar fi vrut să și le ia înapoi, le-ar fi fost cu neputință să le recunoască. „E al meu”. „Nu, e al meu”. „Și eu îți spun că te înseli. Sînt eu.” „Ceea ce crezi că eşti tu, sînt eu.” Marius făcea parte din Cosette, și Cosette făcea parte din Marius. Marius o simtea pe Cosette trăind în el. A o stăpîni pe Cosette era totuna cu a respira. În mijlocul acestei credințe, al acestei îmbătări, al acestei posesiuni feciorelnice, minunate și totale, tulburînd încrederea acestei stăpîniri, căzură deodată cuvintele: „Vom pleca”. Și vocea aspră a realității îi striga: „Cosette nu-i a ta!”

Marius se trezi. De șase săptămîni Marius trăia, după cum am spus, în afară de viață; dar cuvîntul acesta „a pleca”, îl aduse înapoi cu brutalitate.

Rămase mut. Cosette simți numai că mâna lui era înghețată.

Îi zise la rîndul ei:

— Ce ai?

El răspunse atît de încet, încît Cosette abia îl auzi:

— N-am înțeles ce-ai zis.

Ea reluă:

— Azi-dimineață tata mi-a spus să-mi pregătesc toate lucrurile și să fiu gata, că îmi va da rufăria lui s-o pun într-un cufăr, că trebuie să pornească într-o călătorie, că vom pleca și că ne-ar trebui un cufăr mare pentru mine și unul mic pentru el. Să pregătesc totul într-o săptămână, pentru că poate vom pleca în Anglia.

— Dar e îngrozitor! izbucni Marius.

Fără nici o îndoială, în acel moment, pentru mintea lui Marius, nici un abuz de putere, nici o lovitură, nici o grozăvie a celor mai cumpliți tirani, nici o faptă a lui Busiris, a lui Tiberiu sau a lui Henric al VIII-lea⁴⁰ nu întrecea în cruzime pe aceasta. Domnul Fauchelevent o ia pe fiica sa în Anglia, pentru că are treburi acolo.

Întrebă cu o voce slabă:

— Și cînd vei pleca?

— N-a spus cînd.

— Și cînd te vei întoarce?

— N-a spus cînd.

Marius se ridică în picioare și zise cu răceală:

— Și ai să pleci, Cosette?

Cosette își întoarse spre el frumoșii ochi plini da spaimă și răspunse cu o privire rătăcită:

— Unde?

— În Anglia. Dumneata vei pleca?

— Pentru ce îmi zici „dumneata?”

— Te întreb dacă vei pleca?

— Ce vrei să fac? zise ea împreunîndu-și mîinile.

— Așadar vei pleca?

— Dacă tatăl meu pleacă...

— Va să zică vei pleca?

Cosette apucă mîna lui Marius și o strînse fără să răspundă.

— Bine, zise Marius. Atunci voi pleca și eu în altă, parte.

Cosette mai mult simți înțelesul acestor vorbe decît le înțelege. Se îngălbeni încet, chipul i se făcu alb în întuneric. Bîlbîi:

— Ce vrei să spui?

Marius o privi, apoi își înălță încet privirile la cer și răspunse:

— Nimic.

Cînd își coborî pleoapele, o văzu pe Cosette surîzîndu-i. Zîmbetul femeii iubite are o lumină care se vede noaptea.

— Ce proști săntem! Marius, mi-a venit o idee!

— Ce?

— Pleacă și tu o dată cu noi. Am să-ți spun unde. Vino după mine unde voi fi.

Marius era acum cu totul și cu totul treaz. Se întorsese la realitate. Izbucni:

— Să plec cu tine? Ești nebună? Dar mi-ar trebui bani și n-am o lăscaie. Cum să plec în Anglia? Datorez pînă acum, nu știu, mai bine de zece ludovici lui Courfeyrac, un prieten pe care nu-l cunoști. N-am decît o pălărie veche, care nu face trei franci, un rînd de haine fără nici un nasture, cămașa mi-e ruptă, sănt ros în coate și-mi intră apă în ghete. De șase săptămîni nici nu mă mai gîndesc la toate astea și nu ți-am spus. Cosette, sănt un nemernic. Nu mă vezi decît noaptea și îmi dai dragostea ta; dacă m-ai vedea ziua, m-ai lua drept un cerșetor și mi-ai da de pomană. Să plec în Anglia! Dar n-am nici cu ce să-mi plătesc pașaportul!

Și se izbi într-un copac din apropiere, cât era de lung, cu brațele deasupra capului; se lovi cu fruntea de scoarță, fără să simtă lemnul care-i zgîria pielea, nici frigurile care-i zvîcneau în tîmpă, nemîșcat și gata să cadă, ca o statuie a deznădejdiilor.

Stătu multă vreme aşa. Cînd te cufunzi în asemenea prăpăstii, ai rămîne o veșnicie în ele. În sfîrșit, se întoarse. Auzea în spatele lui un zgomot ușor, înăbușit, domol și trist.

Suspina Cosette.

Plîngea de mai bine de două ceasuri lîngă Marius, care stătea dus pe gînduri.

Veni lîngă ea, căzu în genunchi și, aplecîndu-se încet, îi luă vîrful piciorului, care ieșea de sub marginea rochiei, și îl sărută.

Ea, tacută, îi îngădui să facă. Sînt clipe în care femeia primește, ca o zeitate mohorîtă și resemnată, încchinarea dragostei.

— Nu plînge! zise el.

Ea șopti:

— Poate că eu am să plec și tu n-ai să poți veni.

Marius urmă:

— Mă iubești?

Ea îi răspunse suspinând acel cuvînt rupt din rai, care nu e niciodată mai încîntător decît atunci cînd e șoptit printre lacrimi:

— Te ador!

Cu un glas nespus de mîngîietar, el urmă:

— Nu plînge! Spune, vrei să faci asta pentru mine, să nu plîngi?

— Dar tu mă iubești? zise ea.

El îi luă mîna.

— Cosette, niciodată nu mi-am dat cuvîntul de cinste nimănu, pentru că mi-e frică de cuvîntul meu de cinste, îl simt pe tata lîngă mine. Ei bine, îți dau cuvîntul meu de cinste cel mai sfînt, că dacă pleci, eu voi muri!

În glasul cu care rosti aceste cuvinte era o tristețe atît de solemnă și de liniștită, încît Cosette tremură. Simți fiorul pe care îl dă un cuvînt întunecat ca noaptea și adevărat. Înspăimîntată, încetă să plîngă.

— Acum ascultă! zise el. Să nu mă aștepți mîine.

— De ce?

— Nu m-aștepta decît poimîine.

— Oh, de ce?

— Vei vedea.

— Să nu te văd o zi! Dar e cu neputință!

— Să jertfim o zi ca să cîștigăm o viață. Si Marius adăugă cu jumătate de glas, ca pentru sine:

— E un om care nu-și schimbă obiceiurile și n-a primit pe nimeni niciodată decît seara.

— De cine vorbești? întrebă Cosette.

— Eu? N-am spus nimic.

— Atunci la ce te gîndești?

— Așteaptă pînă poimîine. Vrei?

— Da, răspunse Cosette.

Ea îi luă capul în amîndouă mîinile, înălțîndu-se pe vîrful picioarelor ca să-l ajungă, și căută să-i citească nădejdile în ochi.

Marius rosti:

— Mă gîndesc că trebuie să-mi cunoști adresa. Cine știe ce se poate întîmpla. Stau la un prieten numit Courfeyrac, strada Verrerie, numărul 16.

Căută prin buzunare, scoase un briceag și zgîrie cu vîrful lui în tencuiala zidului:

16, strada Verrerie

Cosette începuse din nou să-l privească în ochi.

— Spune-mi la ce te gîndești. Marius, tu te gîndești la ceva. Spune-mi, la ce? Oh! Spune-mi la ce te gîndești, ca să pot dormi bine la noapte.

— Uite la ce mă gîndesc: că e cu neputință ca Dumnezeu să vrea să ne despartă. Așteaptă-mă poimîine!

— Și pînă atunci ce să fac? zise Cosette. Tu pleci de-acasă, te duci, vii... ce fericîți sănt bărbații! Eu o să rămîn singură. Oh, ce tristă am să fiu! Ce vrei să faci mîine-seară? Spune!

— Voi face o încercare.

— Dacă e aşa, eu mă voi ruga lui Dumnezeu și mă voi gîndi la tine tot timpul, ca să izbutești. Nu te mai întreb, fiindcă nu vrei. Ești stăpînul meu! Îmi voi petrece seara de mîine cîntînd muzica aceea din *Euryanthe*, care îți place și pe care ai ascultat-o într-o seară sub fereastra mea. Dar poimîine să vii devreme. Te voi aștepta la căderea nopții, la nouă, nu mai tîrziu, bagă de seamă! Doamne, ce trist e cînd zilele sănt lungi! Auzi? Cînd va bate de nouă voi fi în grădină.

— Și eu.

Și fără să spună ceva, deși duși de același gînd, străbătuți de acel curent electric care îi leagă neîntrerupt pe îndrăgostîți, beți amîndoi de dragoste pînă și în suferință, căzură unul în brațele celuilalt, fără să bage de seamă că buzele li se împreunaseră, în timp ce privirile lor înălțate, pline de fericire și de lacrimi se ridicau spre stele.

Cînd Marius plecă, strada era goală. Aceasta se întîmpla chiar în clipa în care Éponine îi urmărea pe bandiți pe bulevard. În timp ce Marius visa cu capul rezemat de copac, îi trecuse o idee prin minte, o idee, vai! pe care el însuși o socotea nebunească și cu neputință de realizat. Luase o hotărîre mare.

VII

O INIMĂ BĂTRÎNĂ ȘI O INIMĂ TÎNĂRĂ FATĂ-N FATĂ

Bunicul Gillenormand avea în vremea aceea nouăzeci și unu de ani împliniți. Locuia tot cu domnișoara Gillenormand în strada Filles-du-Calvaire nr. 6, în vechea lui casă. Era, cum ne amintim, unul dintre acei bătrâni ai antichității care așteaptă moartea cu semeție, pe care vîrsta îi împovărează fără să-i încovoie și pe care nici o suferință nu-i doboară.

Totuși, de câțiva timp, fiică-sa spunea: „Tata începe să se stingă”. În adevăr, nu mai pălmuia servitoarele, nu mai lovea cu bastonul atât de voinicește în balustrada scării, cînd Basque întîrzia să-i deschidă. Revoluția din iulie îl scosese prea puțin din fire, timp de șase luni. Văzuse aproape cu liniște această împerechere de cuvinte în *Monitor*: D. Humblot-Conté⁴¹, pair al Franței.

În realitate, bătrînul era foarte trist. Nu șovăia, nu se dădea bătut, fiindcă nu se potrivea nici cu ființa lui fizică, nici cu cea morală, dar simțea că slăbește înăuntrul lui. De patru ani îl aștepta pe Marius neîndupăcat – e chiar cuvîntul potrivit – îl aștepta cu convingerea că într-o zi sau alta strengarul va bate la ușă; e drept că în unele ceasuri triste i se întîmplă să-și spună că dacă Marius mai întîrzie... Nu moartea îi era de nesuferit, ci gîndul că poate nu avea să-l mai vadă pe Marius. În mintea lui, pînă atunci, nu trecuse niciodată gîndul că n-avea să-l mai vadă, dar acum ideea despărțirii începea să-i dea tîrcoale și îl îngheța. Despărțirea, aşa cum se întîmplă totdeauna cu sentimentele firești și adevărate, îi mărise dragostea de bunic pentru copilul rău, care plecase. În nopțile de decembrie, cînd frigul ajunge la zece grade sub zero, oamenii se gîndesc mereu la soare. Domnul Gillenormand nu se credea în stare, sau poate era incapabil să facă el, ca bunic, pasul de apropiere înspre nepotul său. „Mai degrabă crăp!” își zicea el. Nu-și găsea nici o vină, dar se gîndeau la Marius cu o înduioșare adîncă și cu mută disperare a unui bătrînel care e pe ducă.

Dinții începuseră să-i cadă, ceea ce îi sporea tristețea.

Domnul Gillenormand, fără să și-o mărturisească, căci s-ar fi înfuriat și iar fi fost rușine, nu iubise niciodată vreo femeie cum îl iubea pe Marius.

Așezase în odaia lui, la capătul patului, un portret vechi, pe care să-l poată vedea în orice clipă a deșteptării din somn; era portretul celeilalte fiice a lui, doamna Pontmercy, care murise la opt-sprezece ani. Privea necontenit acest portret. Într-o zi, pe cînd se uita la el, i se întîmplă să spună

— Cred că-i seamănă.

— Surorii mele? întrebă domnișoara Gillenormand. Bineînțeles că îi seamănă.

Bătrînul adăugă:

— și lui îi seamănă.

O dată, cum sta aşezat cu genunchii strînşi şi cu ochii aproape închişi, abătut, fiică-sa îndrăzni să spună:

— Tată, eşti tot atât de supărat?...

Dar se opri, neîndrăznind să meargă mai departe.

— Pe cine? Întrebă el.

— Pe bietul Marius.

Îşi înălţă capul îmbătrânit, îşi puse pumnul slab şi zbîrcit pe masă şi strigă cu glasul cel mai mînios şi mai răsunător:

— Bietul Marius, spui? Domnul ăsta e un caraghios, un derbedeu, un orgolios nerecunoscător, fără inimă, fără suflet, un trufaş, un om rău!

Şi îşi întoarse faţa, ca fiică-sa să nu-l vadă că lăcrimează.

A treia zi întrerupse o tacere care ținea de patru ceasuri, ca să-i spună deodată fiică-si:

— Am avut onoarea s-o rog pe domnișoara Gillenormand să nu-mi vorbească niciodată despre asta.

Mătuşa Gillenormand renunţă la orice încercare şi puse acest diagnostic adînc: „Tata n-a prea iubit-o pe sora mea de cînd a făcut prostia. Se înțelege că nu-l poate suferi pe Marius.”

„De cînd a făcut prostia”, înseamnă de cînd se măritase cu colonelul.

De altfel, după cum s-a putut presupune, domnișoara Gillenormand nu izbutise în încercarea ei de a-l înlocui pe Marius cu preferatul ei, ofițerul de lăncieri. Înlocitorul, Théodule, a pierdut şi el partida. Domnul Gillenormand nu promise această substituire. Golul inimii nu se astupă cu un dop. Théodule, dinspre partea lui, cu toate că adulmeca moştenirea, dispreţuia corvoada de a se face plăcut. Moşneagul îl plăcuse pe lăncier, iar lăncierul îl enerva pe moşneag. Locotenentul Théodule era vesel, fără îndoială, dar flecar; usuratic, însă vulgar; iubitor de petreceri, dar necioplit; e adevărat, avea mai multe amante, şi iarăşi e adevărat că vorbea mult de ele, dar le vorbea numai de rău. Toate calităţile lui aveau cîte un cusur. Domnul Gillenormand era sătul ascultîndu-l cum îşi povesteşte succesele ieftine pe care le culegea în jurul cazărmii din strada Babylone. Şi apoi locotenentul Gillenormand venea cîteodată în uniformă, cu cocarda tricoloră, ceea ce îl făcea de-a dreptul nesuferit., Bunicul Gillenormand spusese în cele din urmă fiicei sale: „M-am săturat de Théodule! Primeşte-l tu, dacă vrei. Mie nu-mi plac războinicii în timp de pace. Nu ştiu dacă nu cumva îmi plac mai mult duelgiii decît un tîrîie sabie. Zăngănitul săbiilor în

timpul luptei este, la urma urmei, mai puțin supăratör decât tîrîitul tecilor pe caldarîm.   Și-apoi, să-ți umpli pieptul făcînd pe grozavul, să-ți strîngi mijlocul ca o muierușcă, să porți corset sub platoșă înseamnă să fii de două ori caraghios. Dacă ești un om întreg, te ții tot atât de departe de fanfaronadă ca și de dulcegării. Nici leu-paraleu, nici fante. Păstrează-ți-l pe Théodule!"

Degeaba îi zicea fică-sa: „E totuși nepotul dumitale”. Domnul Gillenormand, care se simtea bunic pînă-n vîrful unghiilor, nu era unchi de loc. Fiindcă era intelligent și compara, Théodule nu fusese bun decât să-l facă să-l regrete și mai mult pe Marius.

Într-o seară de vară, în ziua de 4 iunie, ceea ce nu-l împiedicase pe bunicul Gillenormand să facă un foc strașnic în vatră, o trimisese la culcare pe fică-sa, care cosea într-o odaie de-alături. Era singur în odaia lui tapetată cu scene pastorale și pusese picioarele pe grătarul vetrei, acoperit pe jumătate de paravanul lui de coromandel cu nouă fețe, ținînd coatele pe masa pe care ardeau două lumînari sub un abajur verde, înfundat în jilțul bine căptușit, cu o carte în mînă, dar fără să citească. Era îmbrăcat după modelul *unui incroyable*⁴² și semăna cu un portret străvechi al lui Garat⁴³. Astfel costumat ar fi făcut să se țină lumea după el pe stradă, dar fică-sa îl înfașură totdeauna cînd ieșea în oraș cu o uriașă haină episcopală de mătase căptușită, care îi ascundea îmbrăcămîntea. Nu-și punea halatul decât atunci cînd se culca sau e scula.

„Te îmbătrînește”, zicea el.

Bunicul Gillenormand se gîndeia la Marius cu dragoste și cu amărciune, dar, ca de obicei, amărciunea era mai mare. Iubirea lui înăcrită se prefăcea totdeauna în furie și începea să clocotească. Ajunsese pe treapta unde omul caută să se împace cu sine și să-și primească de bunăvoie chinul. Căuta să se convingă că nu există nici un motiv ca Marius să se întoarcă; pentru că, dacă ar fi fost să vină, ar fi făcut-o pînă acum; că trebuia să renunțe la gîndul acesta. Încerca să se obișnuiască cu ideea că se isprăvise și că va muri fără să-l mai vadă pe „acest domn”. Dar întreaga sa fire se răzvrătea; dragostea de părinte nu se poate împăca cu renunțarea. „Cum adică, se întrebă el, ca un dureros refren, să nu se mai întoarcă niciodată?” Capul pleșuv îi căzuse pe piept și se uita tulburat la cenușa căminului, cu o privire dureroasă și supărată.

Tocmai cînd era mai adîncit în visare, bătrînul lui servitor, Basque, intră și întrebă:

— Domnul poate să-l primească pe domnul Marius?

Bătrînul se sculă în capul oaselor, palid ca un cadavru care s-ar ridica străbătut de un curent galvanic. Tot săngele i se îngăimădește la inimă. Îngăimă:

— Cum, domnul Marius?!

— Nu știu, răsunse Basque, înfricoșat și uluit de înfățișarea stăpînului, nu l-am văzut, Nicolette mi-a spus adineauri: „E un tânăr, spune că-i domnul Marius”.

Bunicul Gillenormand bîlbîi, cu voce înceată:

— Să intre!

Și rămase în aceeași atitudine, cu capul tremurător, cu privirea ațintită spre ușă. Ușa se deschise din nou. Un tânăr intră. Era Marius.

Marius se opri mai întîi la ușă, ca și cum ar fi așteptat să i se spună să intre. Îmbrăcămîntea aproape zdrențuită nu se vedea în întunericul pe care-l făcea abjurul. Nu i se deosebea decît chipul liniștit și serios, dar ciudat de trist.

Bunicul Gillenormand, zăpăcit de uimire și de bucurie, nu zări cîteva clipe decît o lumină, de parcă ar fi avut o vedenie. Era gata să leșine; deslușea chipul lui Marius printr-o ceață strălucitoare. Era el, în adevăr, era Marius!

În sfîrșit, după patru ani! Îl cuprinse pe de-a-neregul dintr-o singură privire. I se păru frumos, nobil, distins, bărbat împlinit în toată legea, cu o atitudine cuviincioasă și cu o înfățișare fermecătoare. Îi veni să deschidă brațele, să-l cheme, să se repeată înaintea lui; simți că se topesc măruntaiele în el de atîta încîntare, că vorbele de dragoste îl înăbușe și i se revarsă din piept; în sfîrșit, toată această iubire ieși la lumină și îi ajunse pe buze. Și printr-o răbufnire care ținea de firea lui plină de contraste, deveni aspru. Spuse deodată:

— Ce cauți aici?

Marius răsunse stînjenit:

— Domnule...

Domnul Gillenormand ar fi vrut ca Marius să i se arunce la piept. Se simți nemulțumit și de Marius, și de el însuși. Simți că el era aspru și că Marius era rece., Pentru bietul moșneag era o durere nesuferită și supărătoare să se simtă atît de plin de iubire și de slăbiciune și să nu poată fi decît dur.

Amărciunea îl cuprinse din nou. Îl întrerupse pe Marius cu un glas morocănos:

— Atunci, de ce-ai venit?...

Acest *atunci* însemna: „... dacă nu vii să mă săruți”. Marius își privi bunicul, căruia paloarea îi dădea un chip de marmură:

— Domnule...

Bătrînul reluă cu o voce severă:

— Vii să-mi ceri iertare? Ti-ai recunoscut greșeala?

Credea că îl aduce pe Marius pe calea cea bună și că „copilul” se va îndupla. Marius se înfioră. I se cerea să-și renege părintele. Plecă ochii și răspunse:

— Nu, domnule.

— Atunci, izbuință năprasnic bătrînul, cu o durere sfîșietoare și plină de mânie, ce vrei de la mine?

Marius își împreună mîinile, înaintă un pas și spuse cu o voce tremurătoare:

— Domnule fie-ți milă de mine!

Cuvintele acestea îl înverșunară pe domnul Gillenormand: dacă ar fi fost spuse mai înainte, l-ar fi înduioșat, dar veneau prea tîrziu. Bunicul se ridică, se sprijinea în baston cu amîndouă mîinile, buzele îi erau albe, fruntea îi se clătina, dar statura lui înaltă îl domina pe Marius, care stătea cu fruntea plecată.

— Să-mi fie milă de dumneata, domnule?! Un băiețandru care cere milă de la un bătrîn de nouăzeci și unu de ani! Dumneata intră în viață și eu ies; dumneata te duci la spectacole, la baluri, la cafenea, joci biliard, ești deștept, placi femeilor, băiat drăguț; eu stau acasă în mijlocul verii cu nasul-n gura vetrei; ai toate bogățiile de pe pămînt; eu am toate neajunsurile bătrîneții, beteșuguri și singurătate. Ai toți dinții în gură, stomac bun, ochiul ager, putere, poftă, sănătate, veselie, o pădure de păr negru; eu nu mai am nici măcar păr alb, mi-au căzut dinții, picioarele mă lasă, memoria mă părăsește, încirc mereu numele celor trei străzi, Charlot, Chaume și Saint-Claude, iată unde am ajuns! Dumneata ai înainte viitorul plin de soare, eu încep să nu mai văd nimic, atât de mult m-am cufundat în noapte; ești îndrăgostit, bineînțeles; pe mine nu mă mai iubește nimeni pe lume; și *dumneata* îmi ceri *mie* milă! Păcat că Molière a uitat să scrie scena aceasta!

Dacă aşa se glumeşte la voi, la palatul de justiţie, domnilor avocaţi, vă felicit din toată inima! Aveţi haz! Şi nonagenarul urmă cu glas mîniat şi grav:

— Ei, ce vrei de la mine?

— Domnule, zise Marius, ştiu că te supără prezenţa mea, dar am venit să-ţi cer un singur lucru, şi apoi plec numai decît.

— Eşti un prost, zise bătrînul. Cine îți spune să pleci?

Astfel traducea vorbele duioase pe care le avea în fundul inimii: „Dar cere-mi iertare! Aruncă-te la pieptul meu!” Domnul Gillenormand simtea că Marius îl va părăsi peste câteva clipe, că primirea lui rea îl respingea, că îl gonea cu asprimea lui; îşi spunea toate acestea şi durerea îi creştea tot mai mult; dar cum durerea îi se schimba îndată în mânie, străşnicia lui creştea. Ar fi vrut ca Marius să înțeleagă. Urmă iar:

— Cum? Te-ai purtat rău cu mine, bunicul dumitale; mi-ai părăsit casa să te duci nu ştiu unde, îți-ai întristat mătuşa, te-ai dus, se înțelege, să trăieşti o viaţă mai uşoară, de crai, de unul singur, să faci pe filfizonul, să vii acasă la orice oră, să petreci; nu mi-ai dat nici un semn de viaţă, ai făcut datorii, fără să-mi ceri cel puţin să îți le plătesc, ai ajuns, cheflui şi scandalagliu, şi după patru ani vii la mine şi nu găseşti altceva să-mi spui?

Acest fel nestăpînit de a-şi îndemna nepotul la duioşie nu-l făcu pe Marius să vorbească. Domnul Gillenormand îşi încrucişa braţele, un gest al lui deosebit de poruncitor, şi strigă la Marius, plin de amărăciune:

— Să isprăvim! Zici că ai venit să-mi ceri ceva? Hai spune! Ce-mi ceri? Vorbeşte!

— Domnule, zise Marius cu privirea unui om care simte că e pe cale să cadă într-o prăpastie, vin să-ţi cer voie să mă căsătoresc.

Domnul Gillenormand sună. Basque întredeschise uşa.

— Cheamă pe fiică-mea!

După o clipă, uşa se deschise din nou, şi domnişoara Gillenormand se ivi în prag, dar nu intră. Marius sta în picioare, mut, cu braţele căzute, cu o înfăţişare de ucigaş. Domnul Gillenormand umbla de celo-colo, în lungul şi în latul odăii. Se întoarse spre fiică-sa şi îi zise:

— Nimic, e domnul Marius. Spune-i bună ziua. Domnul vrea să se căsătorească. Atâtă tot. Du-te!

Glasul hotărît şi răguşit al bătrînului dovedea că mînia lui ajunse la culme. Mătuşa se uită uluită la Marius, păru că abia îl recunoaşte, nu scoase

nici un cuvînt și pieri la suflarea furtunoasă a tatălui ei mai repede decît un paș luat de vijelie.

În acest timp, bunicul Gillenormand se rezemase cu spatele de vatră.

— Să te căsătorești la douăzeci și unu de ani! Bine ai potrivit-o! Nu îți-a mai rămas decît să-mi ceri învoirea! O formalitate. Ia loc, domnule! Ei, de cînd n-am mai avut onoarea să te văd, ați avut o revoluție. Iacobinii au învins. Trebuie să fii mulțumit. Ești republican și totodată baron? Dumneata le împaci pe una cu alta. Republica e un fel de sos al baroniei. Ai vreo decorație din iulie? Ai dat o mînă de ajutor la cucerirea Luvrului? Acolo, pe aproape, în strada Saint-Antoine, față-n față cu strada Nonaindières se află o ghiulea înfiptă în zidul casei, la etajul trei, sub care e o inscripție: *28 iulie 1830*. Du-te de-o vezi! E frumos. A, prietenii dumitale fac lucruri foarte nostime. Bine că mi-am adus aminte, nu se zidește o ființină în locul statuii domnului duce de Berry? Va să zică vrei să te căsătorești? Cu cine? Se poate, fără indiscreție, să te-ntreb cu cine? Se opri o clipă și, mai înainte ca Marius să aibă timpul să răspundă, adăugă mînios: Ei, ai vreun rost? O situație statornică? Ce cîștigi cu meseria dumitale de avocat?

— Nimic, spuse Marius, cu un fel de hotărîre și îndîrjire sălbatică.

— Nimic? N-ai decît cele o mie două sute de livre de la mine?

Marius nu răspunse. Domnul Gillenormand continuă:

— Atunci, înțeleg, fata e bogată.

— Ca și mine.

— Cum, fără zestre?

— Fără.

— Nici speranțe?

— Nu cred.

— O săracie! Și ce e tată-său?

— Nu știu.

— Și cum se numește?

— Domnișoara Fauchelevant⁴⁴.

— Fauche, ce?

— Fauchelevant.

— Ptiu! făcu bătrînul.

— Domnule! izbucni Marius.

Domnul Gillenormand îl întrerupse cu tonul unui om care vorbește cu sine însuși:

— Va să zică douăzeci și unu de ani, nici o situație, o mie două sute de livre pe an; doamna baroană Pontmercy va pleca la piață să cumpere de doi cenți pătrunjel de la zarzavagiu.

— Domnule, reluată Marius tulburat peste fire, văzând cum i se spulberă ultima nădejde, te rog, te conjur, în numele cerului, cu mîinile împreunate, domnule, îți cad la picioare, dă-mi voie să mă căsătoresc cu ea!

Bătrânul izbucni într-un hohot de rîs strident și lugubru, tușind și vorbind în același timp:

— Ha! Ha! Ce ți-ai zis! Drace! Mă duc să-l caut pe hodorogu ăla, pe căzătura aia. Păcat că nu am douăzeci și cinci de ani. Cum i-aș mai trînti o somătie respectuoasă, cum m-aș mai lipsi de el! Ei, dar orice-ar fi, îi voi spune: Bătrân tîmpit, să fi prea fericit că mă vezi, mi-a venit pofta să mă însor cu domnișoara cutare, fiica domnului cutare, eu n-am pantofi, ea n-are cămașă, dar vorba e că mi-a venit aşa, să-mi arunc în gîrlă cariera, viitorul, tinerețea, viața, mi s-a făcut să mă scufund în mizerie cu o femeie de gît, aşa vreau, trebuie să consumți! Și fosila va consumă. Bine, băiete, cum vrei, leagă-ți piatra de gît, însoră-te cu Pousselement, cu Coupelement⁴⁵ a ta... Niciodată, domnule, niciodată!

— Tată!

— Niciodată!

După glasul cu care fusese azvîrlit acest „niciodată”, Marius pierdu orice nădejde. Străbătu odaia cu pași înceți, cu capul în pămînt, șovăind, semănînd mai curînd cu un om care moare decît cu unul care pleacă. Domnul Gillenormand îl urmărea din ochi, și, în clipa cînd ușa se deschise și Marius fu gata să iasă, făcu patru pași cu acea vioiciune senilă a bătrânilor poruncitori și răsfățați, îl apucă pe Marius de guler, îl aduse din nou cu forță în odaie, îi făcu vînt într-un jet și îi zise:

— Spune-mi tot!

Numai vorba „tată”, care îi scăpase lui Marius, pricinuise această întorsătură.

Marius îl privea rătăcit. Obrazul frămîntat al domnului Gillenormand nu mai exprima decît o nedeslușită și aspră bunătate. Bunicul luase locul strămoșului.

— Hai, vorbește, povestește-mi amorurile tale, trăncănește, spune tot! Drace! Proști mai sănătătii!

— Tată... relua Marius.

Chipul bătrânlui străluci întreg de o lumină negrăită.

— Da, aşa! Spune-mi tată, și vei vedea!

Era acum ceva atât de bun, de blînd, de deschis și de părintesc în această asprime, încât Marius, trecând pe neașteptate de la descurajare la speranță, se simți zăpăcit și uluit. Era așezat lîngă masă, flacăra lumînarilor dădea în vîleag starea jalnică a hainelor lui, la care bunicul Gillenormand privea cu mirare.

— Ei bine, tată... zise Marius.

— Care va să zică, îl întrerupse domnul Gillenormand, n-ai cu adevărat nici un ban? Ești îmbrăcat ca un derbedeu.

Scotoci într-un sertar și scoase de acolo o pungă pe care o puse pe masă.

— Uite. Ia o sută de ludovici, cumpără-ți o pălărie!

— Tată, urmă Marius, dragă tată, dacă ai ști cât o iubesc! Nici nu-ți închipui, am văzut-o pentru prima oară în grădina Luxembourg. Venea cu tatăl ei. La început nu ne prea luam în seamă: pe urmă, nu știu cum s-a făcut, m-am îndrăgostit de ea. Oh, cât de nenorocit m-am simțit câtva timp! În sfîrșit, acum o văd în fiecare zi, la ea acasă, tatăl ei nu știe nimic, închipuiește-ți că vor pleca; ne vedem în grădină, seara; tatăl ei vrea să ia cu el în Anglia, și mi-am zis: voi căuta să-l văd pe bunicul și să-i istorisesc totul. Mai întîi o să înnebunesc, o să mor, mă voi îmbolnăvi, mă voi arunca în apă. Trebuie neapărat să mă căsătoresc cu ea, pentru că altfel îmi voi pierde mințile. În sfîrșit, iată adevărul întreg, nu cred să fi uitat ceva. Locuiește într-o grădină cu grilaj, în strada Plumet. Spre Invalizi.

Bunicul Gillenormand se așezase fericit lîngă Marius. Ascultîndu-l și îmbătîndu-se de glasul lui, se delecta în același timp cu o lungă priză de tabac. Auzind de strada Plumet, își întrerupse trasul pe nas și restul de tabac îi căzu pe genunchi.

— Strada Plumet! Zici, strada Plumet! Ia stai puțin! Nu e pe-acolo o cazarmă? Da. Da, asta e. Vărul tău, Théodule, mi-a vorbit de ea. Lăncierul, ofițerul. O fetiță, iubitule, o fetiță! Zău, pe strada Plumet. Altădată-i zicea strada Blomet. Uite că-mi aduc aminte! Am mai auzit vorbindu-se de fetiță de la grilajul din strada Plumet, dintr-o grădină. O adevărată Pamela⁴⁶. N-ai

gust prost. S-ar părea că e curățică. Fie vorba între noi, cred că nătăflețul de lăncier i-a cam făcut curte. Nu știu pînă unde au mers lucrurile. Dar n-are-a face. De altfel, nu trebuie să-l crezi. Se laudă. Marius! e bine ca un bărbat ca tine să fie îndrăgostit. La vîrsta ta se și cuvine. Îmi placi mai mult amorezat decît revoluționar. Îmi placi mai mult înflăcărat de o fustă, de douăzeci de fuste, zău, decît de domnul Robespierre. Recunosc că mie cel puțin, dintre *sans-culottes*⁴⁷, nu mi-au plăcut decît femeile. Fetele nostime, sănt fete nostime, ce naiba! Nimic de zis. Cît despre mititica, zici că te primește fără știrea tatălui ei. E bine. Am făcut și eu asemenea isprăvi. Nu numai una. Știi? N-o lua razna, nu da buzna-n tragedie, nu trebuie să ajungi numaidecit la căsătorie și la domnul primar cu eşarfă! Ești doar un prostuț de băiat deștept. Ești plin de bun-simț. Alunecă, muritorule, nu te însura! Caută pe bunicul, care de fapt e un om de treabă și mai are oricînd fîșicuri de ludovici în vreun sertar uitat; spune-i: Bunicule, uite ce se întîmplă. Și bunicul zice: E foarte simplu. Tinerețea trebuie să petreacă, și bătrînețea să se stingă. Am fost și eu tînăr, vei fi și tu bătrân. Bine, băiete, să-l înveți și tu la fel pe nepotul tău. Ia două sute de pistoli. Pune-te pe petreceri, dă-i drumul! E tot ce ai mai bun de făcut! Foarte bine! Așa trebuie să meargă treaba. Nu te însori, dar n-are-a face! Nimic nu te împiedică... Mă înțelegi!...

Marius, împietrit și fără a mai fi în stare să rostească un cuvînt, clătină din cap că nu.

Bătrînul izbucni în rîs, îi făcu un semn cu pleoapa lui zbîrcită, îl plesni cu palma peste genunchi, îl privi drept în ochi, misterios și zîmbitor, și îi zise cu cea mai drăgăstoasă ridicare din umeri:

— Nătarăule, trăiește cu ea!

Marius se îngălbeni. Nu înțelesese nimic din tot ceea ce îi, spusesese bunicușău. Sporovăiala despre strada Blomet, despre Pamela, despre cazarmă, lăncier, trecuse prin mintea lui Marius ca o fantasmagorie. Nimic din toate acestea nu putea să aibă vreo legătură cu Cosette, care era un crin. Bătrînul bătea cîmpii. Dar aiurarea asta sfîrșise cu un cuvînt pe care Marius îl înțelesese și care era o jignire de moarte pentru Cosette. Vorba: „Trăiește cu ea” intră în inima tînărului cinstit ca o sabie.

Se ridică, își culese pălăria de jos și se îndreptă spre ușă cu pas sigur și hotărît. Ajuns acolo, se întoarse, se înclină adînc în fața bunicului său, înălță-

capul și roști:

— Acum cinci ani l-am jignit pe tata. Azi o insultă pe nevastă-mea. Nu-ți mai cer nimic, domnule! Adio!

Bunicul Gillenormand, uluit, deschise gura, întinse brațele, încercă să se ridice, dar n-apucă să rostească nici un cuvânt și ușa se închise din nou; Marius pierise.

Bătrînul rămase câteva clipe nemîșcat și ca trăsnit, fără să poată vorbi, nici respiră, ca și cum un nod cît pumnul i s-ar fi pus în gît. În sfîrșit, se smulse din jet, alergă la ușă, atît cît se poate alerga la nouăzeci și unu de ani, o deschise și tipă:

— Ajutor! Ajutor!

Fiică-sa se ivi, apoi ieșiră servitorii. El începu iar cu un horcăit dureros:

— Fuga după el, prinde-ți-l! Ce i-am făcut? E nebun, se duce. Ah, Dumnezeule! Ah, Dumnezeule! De data asta n-o să se mai întoarcă!

Se duse la fereastra dinspre stradă, o deschise cu mîinile lui batrîne și tremurătoare, se aplecă mai mult decât cu jumătatea trupului în afară, în timp ce Basque și Nicolette îl trăgeau înapoi, și tipă:

— Marius! Marius! Marius! Marius!

Dar Marius nu mai putea să-l audă; tocmai în clipa aceea cotea pe strada Saint-Louis. Bătrînul își cuprinse capul cu amîndouă mîinile de două-trei ori, cu o expresie de spaimă, dădu îndărăt clătinîndu-se și căzu într-un jet, fără puls, fără glas, fără lacrimi, tremurînd din cap și mușcîndu-și buzele, cu o înfățișare năucă, cu ochii și inima pline de o deznađejde adîncă și întunecată, care semăna cu noaptea.

CARTEA A NOUA

UNDE SE DUC?

I

JEAN VALJEAN

În aceeași zi, către ceasurile patru după masă, Jean Valjean stătea singur pe marginea unuia dintre cele mai singuratice taluzuri de pe Champs-de-Mars. Fie din prudentă, fie din dorința de a se reculege, fie pur și simplu în urma unei schimbări nesimțite a obiceiurilor lui, ceea ce se întîmplă încetul cu încetul în viața oricui, ieșea acum destul de rar cu Cosette. Purta o vestă de muncitor, pantaloni de pînză cenușie și o șapcă cu cozoroc lung, care îi ascundea obrazul. Era acum liniștit și fără griji în ceea ce o privește pe Cosette; teama și tulburarea lui se risipiseră; de o săptămână sau două îl încercau altfel de neliniști. Într-o zi, plimbîndu-se pe bulevard, îl zărise pe Thénardier; Thénardier nu-l recunoscuse, aşa cum era deghizat; dar de atunci Jean Valjean îl văzuse de multe ori și avea convingerea că Thénardier dădea tîrcoale prin cartier. Era de ajuns ca să-l facă să ia o mare hotărîre. Dimpreună cu Thénardier veneau toate amenințările.

De altfel, nici Parisul nu era liniștit; tulburările politice devineau primejdioase pentru cei care aveau ceva de ascuns, pentru că poliția se arăta foarte activă și bănuitoare. Căutînd să descopere câte un om ca Pépin sau Morey⁴⁸, putea foarte bine să dea peste unul ca Jean Valjean.

Toate astea îl îngrijorau.

În sfîrșit, un fapt neînțeles, care îl izbise de curînd și stăruia în mintea lui, îl tulburase și mai mult. În dimineața aceleiași zile, fiind singurul treaz în casă și plimbîndu-se prin grădină, înainte ca la camera Cosettei să se fi deschis obloanele, zărise aceste cîteva cuvinte săpate în zid, pesemne cu un cui:

16, strada Verrerie

Se vedea că scrisul era proaspăt, zgîrieturile erau albe în vechiul mortar înnegrit, o tufă de urzici, jos, lîngă zid, era presărată cu un praf mărunt de var proaspăt. Probabil că acele cuvinte fuseseră scrise în timpul nopții. Ce era? O adresă? Un semnal pentru cineva? O înștiințare pentru el? În orice caz, era limpede că grădina fusese călcată și că pătrunseseră în ea necunoscuți. Își aminti de întîmplările ciudate care îi mai tulburaseră o dată casa. Mintea începu să-i lucreze pe această urzeală. Se feri să spună ceva Cosettei despre cele cîteva cuvinte scrise cu cuiul pe zid, de teamă să n-o sperie. Socotind și cumpănind totul, Jean Valjean se hotărî să părăsească

Parisul și chiar Franța, și să treacă în Anglia. O înștiințase pe Cosette... Pînă într-o săptămînă voia să fie plecat. Se aşezase pe taluzul de pe Champs-de-Mars, depăñind tot felul de gînduri: Thénardier, poliția, acele cuvinte ciudate scrise pe zid, călătoria și greutatea de a-și face rost de un pașaport.

În mijlocul acestor griji, observă, după o umbră aruncată de soare, că cineva se oprișe pe creasta taluzului, chiar în spatele lui. Era să se întoarcă, dar tocmai atunci o hîrtie împăturită în patru îi căzu pe genunchi, ca și cum o mînă i-ar fi dat drumul deasupra capului său. Luă hîrtia, o desfăcu și citi pe ea un cuvînt scris cu creionul, cu litere mari:

Jean Valjean se ridică deodată; nu mai era nimeni în apropiere. Cercetă în jurul lui și zări o făptură mai mare decît un copil, mai mică decît un bărbat, cu o bluză cenușie și cu pantaloni de catifea de bumbac, culoarea nisipului, care sărea parapetul și își da drumul să alunece în șanțul de pe Champs-de-Mars.

Jean Valjean se întoarse numaidecît acasă, foarte îngîndurat.

II MARIUS

Marius plecase nespus de mîhnit de la domnul Gillenormand. Intrase în casa lui cu o nădejde foarte îndoieinică, ieșea cu o deznađejde nemăsurată. De altfel, cei care au studiat tinerețea inimii omenești vor înțelege că lăncierul, ofițerul, nerodul, vărul Théodule nu lăsase nici o umbră în sufletul lui. Nici cea mai mică. Un poet dramatic ar putea în aparență să scoată unele încurcături din destăinuirea făcută pe neașteptate nepotului de către bunic. Dar ceea ce ar cîştiga drama ar pierde adevărul. Marius era la vîrsta la care nu crezi în rău. Mai tîrziu vine vîrsta la care nu vezi decît răul. Bănuielile săi ca niște zbîrcituri. Prima tinerețe nu le are. Ceea ce îl răscolește pe Othello nu-l atinge pe Candid. S-o bănuiască pe Cosette! Marius ar fi făcut mai degrabă o mie de crime.

Porni pe străzi, singura mîngîiere a celor care suferă. Nu se gîndi la nici un lucru de care și-ar fi putut aduce aminte mai tîrziu. La ceasurile două de dimineață se întoarse la Courfeyrac și se aruncă îmbrăcat în pat. Soarele era sus cînd căzu în somnul greu și îngrozitor, care lasă totuși gîndurile să-ți cutreiere mintea. Cînd se deșteptă, îi văzu în odaie pe Courfeyrac, Enjolras,

Feuilly și Combeferre, în picioare, cu pălăria pe cap, gata să plece și foarte grăbiți.

Courfeyrac îi zise:

— Nu vii la înmormântarea generalului Lamarque?

I se păru că Courfeyrac vorbea chinezesc.

Plecă și el câțiva timp după ei. Vîrî în buzunar pistoalele pe care i le încredințase Javert, cînd cu întîmplarea de la 3 februarie, și care rămăseseră la el. Pistoalele erau încărcate. Ar fi greu de spus ce gînd ascuns avea în minte luîndu-le cu el.

Toată ziua rătăci fără să știe pe unde; ploua din cînd în cînd, dar el nici nu băga de seamă; își cumpără pentru prînz o chiflă de un ban de la un brutar, o vîrî în buzunar și uită de ea. Poate că făcu și o baie în Sena, fără să-și dea seama. Sînt clipe în care parcă porti sub creștet o flacără care te arde. Marius se afla într-o asemenea clipă. Nu mai nădăduia nimic, nu se mai temea de nimic; de ieri pînă azi ajunsese aici. Aștepta seara cu o nerăbdare înfrigurată, nu mai avea decît o singură idee limpede; că la ceasurile nouă o va vedea pe Cosette. Această ultimă fericire era acum tot viitorul lui; apoi, întunericul. Din cînd în cînd, mergînd pe bulevardele pustii, i se părea că aude în Paris zgomote ciudate. Scotea capul afară din visarea lui și-și zicea: „Oare se încaieră?”

Cînd veni noaptea, se afla în strada Plumet, exact la orele nouă, aşa cum îi făgăduise Cosettei. Cînd se apropiе de grilaj, uită totul. De patruzeci și opt de ore n-o văzuse pe Cosette; o va vedea din nou, aşa că orice alt gînd se șterse și nu mai simți decît o bucurie adîncă și covîrșitoare. Aceste clipe în care trăiești veacuri întregi au ceva înălțător și minunat; în clipa cînd trec îți umplu în întregime sufletul.

Marius mișcă drugul din loc și năvăli în grădină. Cosette nu era în locul unde îl aștepta de obicei. Străbătu tufișul și intră în fundătura de lîngă scară. „Mă așteaptă acolo”, își zise el. Dar Cosette nu era nici acolo. Ridică ochii și văzu că obloanele de la ferestre erau închise. Cercetă toată grădina. Grădina era pustie. Se întoarse apoi lîngă casă și, nebun de dragoste, beat, însăjumînat, scos din fire de durere și de neliniște, bătu la obloane ca un stăpîn care vine acasă la o oră tîrzie. Bătu, mai bătu o dată, cu riscul de a vedea fereastra deschizîndu-se și chipul întunecat al tatălui ivindu-se ca să întrebe: „Ce dorești?” Ar fi fost nimica toată pe lîngă ceea ce bănuia. După ce bătu, ridică vocea și o chemă pe Cosette.

„Cosette! strigă el. Cosette!” repetă poruncitor. Nici un răspuns. Nimic de făcut. Nimeni în grădină, nimeni în casă.

Marius se uită deznădăjduit la această casă lugubră, tot atât de neagră, tot atât de liniștită, dar mai goală decât un mormînt. Privi banca de piatră pe care petrecuse atîtea ceasuri încîntătoare lîngă Cosette. Atunci se aşeză pe trepte din fața casei cu inima plină de durere și de hotărâre, își binecuvîntă dragostea în adîncul sufletului și își zise, că de vreme ce Cosette plecase, nu-i mai rămînea decât să moară.

Deodată auzi o voce care părea că vine din stradă și strigă printre copaci:

— Domnule Marius!

Se ridică.

— Ce e? zise el.

— Domnule Marius, acolo ești?

— Da.

— Domnule Marius, reluă vocea, prietenii dumneavoastră, vă așteaptă la baricada din strada Chanvrerie.

Această voce nu-i era cu totul necunoscută. Semăna cu vocea răgușită și aspră a Époninei. Marius alergă la grilaj, dădu la o parte drugul care se mișca, băgă capul pe acolo și văzu pe cineva care părea un băiețandru pierzîndu-se în goană mare în întuneric.

III

DOMNUL MABEUF

Punga lui Jean Valjean nu-i fu de folos domnului Mabeuf. Domnul Mabeuf cu biata lui seriozitate copilărească și vrednică de cinste, nu primise acest dar al stelelor; nu înțelegea prefacerea astrilor în galbeni. Nu bănuise că ceea ce îi cădea din cer venea de la Gavroche. Dusese punga la comisariatul de poliție al cartierului, ca un obiect pierdut, lăsat de găsitor la dispoziția păgubașului. De data aceasta, punga se pierdu de-a binelea. Se înțelege de la sine că nimeni n-a venit s-o reclame și nici domnului Mabeuf nu-i fu de folos. Iar domnul Mabeuf continua să se prăbușească.

Experiențele cu indigoul nu izbutiseră mai bine la Jardin des Plantes decât în grădina lui de la Austerlitz. Anul trecut nu datora decât slujnicei; acum datora și chiria. Muntele de pietate, după ce trecuseră treisprezece luni, vînduse toate plăcile de aramă ale Florei lui. Cine știe ce căldărar făcuse cratițe din ele. După pierderea lor, cum nu mai putu să completeze nici măcar exemplarele desperecheate pe care le mai păstra încă, dăduse planșele

și textul pe nimica toată, una peste alta, unui anticar. Nimic nu-i mai rămăsesese din opera întregii sale vieți. Începu să mănânce banii din această vînzare. Cînd văzu că se risipesc și ultimele lui mijloace de trai, renunță la grădină, o lăsa în paragină. Se lipsise de mult, de foarte mult timp de cele două ouă și de bucătîca de carne pe care o mâncă din cînd în cînd. Acum se hrănea numai cu pîine și cartofi. Își vînduse cele din urmă mobile, apoi tot ceea ce avea de prisos din rufăria de pat, din îmbrăcăminte și pături, iar la urmă ierbarele și stampele; mai avea numai cărți, acele cărți la care ținea mai mult ca lă orice, printre care multe de o neobișnuită raritate, între altele: *Les Quadrins historiques de la Bible*⁴⁹, ediția din 1560; *La concordance des Bibles* de Pierre de Besse⁵⁰; *Les Marguerites de la Marguerite*⁵¹ de Jean de la Haye cu o dedicătie către regina Navarei; cartea *La charge et dignité de l'ambassadeur*⁵² de seniorul de Villiers Hotman; un *Florilegium rabbinicum*⁵³ din 1644; un Tibul⁵⁴ din 1567, cu această splendidă inscripție: „*Venetiis in aedibus Manutianis*”; în sfîrșit un Diogene Laerțiu tipărit la Lyon în 1644⁵⁵, în care se găseau famoasele variante ale manuscrisului 411, veacul al XIII-lea, de la Vatican, precum și acelea ale celor două manuscrise din Venetia, 393 și 394, atât de rodnic cercetate de Henri Estienne⁵⁶, și toate fragmentele în dialect doric, care nu se găsesc decît în celebrul manuscris din veacul al XII-lea al Bibliotecii din Napoli. Domnul Mabeuf nu făcea niciodată foc în odaia lui și se culca de cum se întuneca, ca să nu aprindă lumînarea.

I se părea că nu mai avea vecini; toți îl oculeau cînd ieșea din casă; băgase și el de seamă.

Cînd un copil e în mizerie, mama se zbate pentru el; cînd un tînăr e în mizerie, o fată suferă pentru el; numai mizeria unui bătrîn nu interesează pe nimeni. Dintre toate nenorocirile e cea mai rece. Cu toate acestea, bătrînul Mabeuf nu-și pierduse de tot seninătatea de copil. Ochii i se mai aprindeau atunci cînd îi pleca asupra cărților lui și zîmbea cînd se uita la Diogene Laerțiu, exemplar unic. Dulapul lui cu geamuri era singura mobilă pe care o păstrase, în afară de cele strict necesare.

Într-o zi, mătușa Plutarque îi spuse:

— N-am cu ce să cumpăr mâncare pentru prînz.

Mâncare se numea o pîne și patru-cinci cartofi.

— Nu poți lua pe datorie? făcu domnul Mabeuf.

— Știi bine că nu-mi dă.

Domnul Mabeuf deschise biblioteca, își privi îndelung cărțile, una după alta, aşa cum și-ar privi un tată copiii înainte de a alege pe care trebuie să-l ucidă, apoi luă deodată una, o puse sub braț, și plecă. Se întoarse peste două ceasuri, nemaiavând nimic la subsuoară și puse treizeci de cenți pe masă, zicînd:

— Du-te și cumpără de mîncare.

Din clipa aceea, mătușa Plutarque văzu lăsîndu-se pe chipul nevinovat al moșneagului un văl întunecat, care nu se mai ridică.

A doua zi, a treia zi, în toate zilele, trebui să ia de la capăt. Domnul Mabeuf pleca cu câte o carte și se întorcea cu un ban de argint. Anticarii, văzîndu-l silit să vîndă, îi cumpărău cu douăzeci de cenți ceea ce el plătise cu douăzeci de franci. Cîteodată erau chiar aceeași. Carte cu carte, i se duse toată biblioteca. Își spunea uneori: „Am totuși optzeci de ani”, ca și cum ar fi avut cine știe ce nădejde ascunsă de a ajunge la sfîrșitul zilelor lui, înainte de a ajunge să sfîrșească de vîndut toate cărțile. Tristețea i se mărea; totuși avu o dată o bucurie. Plecă de acasă cu un Robert Estienne⁵⁷, pe care îl vîndu cu treizeci și cinci de cenți pe cheiul Malaquais, și se întoarse cu un Aldo⁵⁸, pe care îl cumpărase cu patruzeci de cenți de pe strada Grès. „Am rămas dator cinci cenți”, spuse el fericit mătușii Plutarque. În ziua aceea nu mîncă.

Era membru al Societății de horticultură. Societatea cunoștea sărăcia lui. Președintele veni să-l vadă, îi făgădui să vorbească despre el ministrului agriculturii și comerțului, și vorbi. „Da cum să nu! izbucni ministrul. Cred și eu! Un bătrân om de știință! Un botanist! Un om cum secade! Trebuie să facem ceva pentru el!” A doua zi domnul Mabeuf primi o invitație la masă de la ministru. Tremurînd de bucurie, îi arătă scrisoarea mătușii Plutarque. „Sîntem salvați! zise el. În ziua hotărîtă se duse la ministru. Băgă de seamă că cravata lui boțită, haina lui veche, cadrilată, pantofii lustruiți cu albus de ou și uimeau pe portari. Nimeni nu-i vorbi, nici chiar ministrul. Către ceasurile zece seara, cum aștepta mereu un cuvînt, o auzi pe nevasta ministrului, o femeie frumoasă, cu gîțul gol, de care nu îndrăznise să se apropie, întrebînd: „Cine e domnul acela bătrân?” Se întoarse acasă pe jos, la miezul noptii, pe o ploaie grozavă. Vînduse un Elzevir⁵⁹ ca să-și plătească trăsura la dus.

În fiecare seară, înainte de culcare, avea obiceiul să citească două-trei pagini din Diogene Laerțiu. Știa destul de bine grecește ca să se bucure de subînțelesurile textului. Acum nu mai avea altă bucurie. Se scurseră cîteva săptămîni. Apoi, deodată, mătușa Plutarque se îmbolnăvi. Există ceva mai trist decît să n-ai cu ce cumpăra pînă de la brutar: să n-ai cu ce cumpăra doctorii de la farmacie, într-o seară, medicul îi prescrise o rețetă foarte scumpă. Și apoi, boala se agrava, era nevoie de cineva care să vegheze bolnava. Domnul Mabeuf deschise biblioteca: nu mai era nimic pe rafturi. Zburase și cea din urmă carte. Nu-i mai rămăsese decît Diogene Laerțiu.

A doua zi, în zori, se așeză în grădină pe piatra culcată și, pe deasupra gardului viu, putu fi văzut toată dimineața, nemîșcat, cu fruntea plecată, privind în neștiere la straturile lui veștejite. Ploua din cînd în cînd, dar bătrînul nu părea că-și dă seama. După-amiază izbucniră niște zgomote nemaiauzite în Paris. Împușcături sau strigătele unei mulțimi.

Bătrînul Mabeuf ridică fruntea. Zări un grădinar care trecea pe acolo și-l întrebă:

— Ce e asta?

Grădinarul, cu cazmaua pe umăr, răspunse cu glasul cel mai liniștit:

— E răscoală.

— Cum răscoală?

— Da, se bat.

— De ce se bat?

— Ei, Doamne! zise grădinarul.

— În ce parte? stăruí domnul Mabeuf.

— Înspre Arsenal.

Bătrînul Mabeuf se întoarse acasă, își luă pălăria, căută, fără să-și dea seama, o carte, ca s-o ia la subsuoară, și, nemaigăsind nici una, spuse: „A da!” și plecă năuc.

CARTEA A ZECEA

5 IUNIE 1832

I

PROBLEMA PRIVITĂ LA SUPRAFATĂ

Din ce se înfîripă o răscoală? Din nimic și din orice. Dintr-un fluid electric care se scurge puțin câte puțin, dintr-o flacără izbucnită fără veste, dintr-o forță care rătăcește, dintr-o suflare care trece. Această suflare întîlnește

capete care gîndesc, minți care visează, suflete care suferă, patimi care ard, mizerii care urlă strigătoare la cer, și duce totul pe aripile ei.

Unde?

La întîmplare. De-a lungul și de-a latul țării, peste legi, peste belșugul și neobrăzarea celorlalți.

Convingerile jignite, entuziasmul înăcrit, indignarea trezită, instinctele de luptă înăbușite, înflăcărările îndrăzneli ale tinereții, orbirea generoasă, curiozitatea, dorința de schimbare, setea de ceva nou, placerea de a vedea afișul unui alt spectacol și aceea de a auzi semnalul ridicării cortinei; urile nedeslușite, pizma, dezamăgirea, orice vanitate care se crede nedreptățită de soartă; nemulțumirile, visurile goale, ambițiile stăvilite, nădejdea că printr-o năruire se va deschide poarta, în sfîrșit, jos de tot, mizeria, acel noroi care ia foc – iată din ce se alcătuiește răscoala.

Tot ce e mai mare și tot ce e mai mărunt, ființele care rătăcesc dincolo de orînduirile oamenilor, așteptînd un prilej prietic, boemii, oamenii fără căpătăi, haimanalele de la răspîntii, cei care dorm noaptea sub ziduri dărîmate, fără alt acoperiș decît cerul înnourat și rece, cei care zi de zi își caută pînea la întîmplare, nu în muncă, necunoscuți, oameni ai mizeriei și ai nimănuiai, cei goi, cei desculți – toți aceștia aparțin răscoalei.

Oricine poartă în suflet o revoltă ascunsă împotriva unei fapte a statului, a vieții sau a soartei, e vecin bun cu răscoala, și de îndată ce o simte se înfioară și se lasă luat de vîrtej.

Răscoala e un fel de ciclon uriaș al atmosferei sociale, care se iscă pe neașteptate, în anumite condiții de temperatură, și care, în rotirea lui, se urcă, aleargă, tună, rupe, culcă la pămînt, sfărîmă, dărîmă, smulge din rădăcini, tîrînd după el firile puternice, ca și cele șovăielnice, pe omul tare, ca și pe cel slab de înger, trunchiul de copac și firul de pai.

Vai de cel pe care-l ia cu ea, ca și pe cel pe care-l lovește! Îi sfărîmă unul de altul.

Răzvrătirea transmite celor pe care îi prinde nu știu ce putere neobișnuită. Primul-venit își simte sufletul plin de forță evenimentelor; își face proiectile din orice. Dintr-o cărămidă face o ghiulea, și dintr-un hamal un general.

Dacă trebuie să-i credem pe anumiți profeți ai politicii perfide, puțină răscoală în interesul însuși al cîrmuirii e chiar de dorit. Sistemul e acesta: o răscoală întărește guvernele pe care nu le răstoarnă. Pune armata la încercare; strînge rîndurile burgheziei; încordează musculatura poliției.

Îngăduie să se pipăie tăria osaturii sociale. Este o gimnastică, aproape un exercițiu de igienă. Puterea se simte mai bine după o răscoală, ca și bolnavul după o fricțiune.

Acum treizeci de ani, răscoala era privită din alt punct de vedere. Există pentru orice lucru o teorie, care se proclamă ea însăși a „bunului-simț”; Philinte împotriva lui Alceste⁶⁰; o punte de trecere între adevăr și minciună; explicații, mustrări, atenuări consimțite cu trufie, amestec de scuze și dezaprobată, socotindu-se înțelepciune, ceea ce nu e adesea decât pedanterie. De-aici a ieșit o întreagă școală politică, aşa-numita linie de mijloc. Între apa rece și cea fierbinte e partidul apei călduțe. Această școală, cu falsa ei adâncime de gîndire, în realitate superficială, cercetând efectele fără a se ridica pînă la cauză, combate de la înălțimea unei jumătăți de știință mișcările de stradă.

Iată ce ne învață școala asta: „Răscoalele care au complicat actul de la 1830 au răpit acestui mare eveniment o parte din puritatea sa. Revoluția din iulie fusese o frumoasă furtună populară, urmată numaidecît de un cer senin. Mișcările de stradă au făcut ca orizontul să arate din nou înnegurat, au făcut ca acea revoluție, atât de vrednică de luare-aminte, la început, prin umanitatea ei, să degenereze în zîzanie. În revoluția din iulie, ca de altfel în orice progres ieșit din zguduiri repezi, fuseseră și fracturi ascunse; răscoala le-a făcut dureroase. S-a putut spune: „Ah! Un os frînt”. După revoluția din iulie nu se simțea decît ușurare; după răscoala care a urmat s-a simțit prăpădul. Orice răscoală încide prăvăliile, sperie negoțul, stîrnește panica la bursă, îintrerupe schimburile, pune piedici afacerilor, grăbește falimentele; aduce lipsă de bani, neliniște în averile particulare, zdruncină creditul public, dezorganizează industria, fiindcă se retrag capitalurile, munca nu-și mai găsește răsplata cuvenită, pretutindeni teamă; contralovituri în toate orașele. Prăbușire în prăpastie. S-a socotit că prima zi a răscoalei a costat Franța douăzeci de milioane, a doua – patruzeci, a treia – șaizeci. O mișcare de trei zile a costat o sută douăzeci de milioane, adică, privind doar rezultatul financiar, a echivalat cu un dezastru, cu un naufragiu sau cu o bătălie pierdută, care ar fi nimicit o flotă de șaizeci de vase mari de război.

Fără îndoială, din punct de vedere istoric, răscoalele și-au avut frumusețea lor. Luptele de stradă nu sănăt mai puțin mărețe nici mai puțin eroice decît războiul din hătișuri; într-unul e sufletul padurii, în celălalt e inima orașelor.

Răscoalele au luminat în roșu, dar în chip strălucit, trăsăturile cele mai originale ale firii pariziene: dărnicia, devotamentul, veselia furtunoasă în desfășurarea lor, studenții au dovedit că vitejia e o însușire a inteligenței; garda națională s-a arătat neclintit de credincioasă, au ieșit la iveală bivuacuri de negustori, au apărut fortărețele de strengari, s-a vădit nepăsarea trecătorilor în fața morții. Școlile se războiau cu legiunile. La urma urmei, între luptători nu era decât o deosebire de vîrstă; erau de aceeași vîrstă; aceiași oameni stoici, care la douăzeci de ani mor pentru ideile lor, la patruzeci de ani – pentru familie. Armata, totdeauna cu inima întristată în războaiele civile, răspundeau cu prudență la îndrăzneala. Răscoalele, scoțind la iveală vitejia poporului, au făcut educația curajului burghez.

Toate bune. Dar acestea merită atîta sănge vărsat? Și, pe lîngă săngele vărsat, adăugați și viitorul întunecat, progresul primejduit, neliniștea printre cei mai buni; liberalii cinstiți își pierd nădejdea, absolutismul străin se bucură de rănilor pe care revoluția și le face singură; învinșii de la 1830 triumfă și zic: Am avut dreptate!” Adăugați la acesta Parisul mărit, poate, dar Franța cu siguranță micșorată. Pentru a mărturisi adevărul întreg, țineți seama și de măcelurile care au necinstit prea adeseori biruința ordinii sălbătice asupra libertății înnebunite. Prin urmare, răscoalele au fost o nenorocire.

Așa vorbește această aproximativă înțelepciune, cu care burghezia, acest aproximativ popor, se mulțumește atât de bucuros. În ce ne privește, noi nu primim acest cuvînt prea larg și deci prea ușor de întrebuițat: răscoalele.

Noi facem deosebire între o mișcare populară și altă mișcare populară. Nu ne întrebăm dacă o răscoală costă cât o bătălie. Mai întîi, de ce o bătălie? Aici se ridică problema războiului. Oare războiul e mai puțin un flagel decît e răscoala o calamitate? Și apoi, toate, răscoalele sănt calamitați? Dar dacă 14 iulie ar fi costat o sută douăzeci de milioane? Înscăunarea lui Filip al V-lea pe tronul Spaniei a costat Franța două miliarde⁶¹. Chiar la același preț, preferăm pe 14 iulie. De altfel, noi respingem aceste cifre care par a fi argumente și nu sănt decît vorbe goale. Judecînd o răscoală, noi o cercetăm ca atare. În tot ce susține teoria doctrinară expusă mai sus nu e vorba decît de efect; noi căutăm cauza.

Să precizăm.

MIEZUL PROBLEMEI

Sînt răscoale și sînt revoluții: două mînii, una nedreaptă, cealaltă dreaptă. În statele democratice, singurele întemeiate pe justiție, se întîmplă uneori ca cei puțini să răstoarne pe cei mulți. Atunci aceștia se ridică și, pentru apărarea necesară a drepturilor lor, pot merge pînă la a pune mîna pe arme. În toate problemele care țin de suveranitatea colectivă, lupta celor mulți împotriva unei fracțiuni e revoluție, a unei fracțiuni contra celor mulți e răscoală. După cum în palatul Tuileriilor se adăpostește regele sau Convenționea, el e atacat cu drept sau fără drept. Același tun îndreptat asupra mulțimii e neîndreptătit la 10 august, și îndreptătit la 14 vendémiaire. Aparențele sînt asemănătoare, fondul e deosebit. Elvețienii apără minciuna, Bonaparte adevărul⁶². Ceea ce a făcut votul poporului în libertatea și suveranitatea sa, strada nu poate desface. Tot așa și în problemele de pură civilizație; instinctul maselor, ieri clarvăzător, mîine poate fi tulbure. Aceeași furie e îndreptățită împotriva lui Terray⁶³ și nesocotită împotriva lui Turgot. Distrugerea mașinilor, jefuirea magaziilor, smulgerea șinelor, dărîmarea docurilor, rătăcirile mulțimilor, refuzul poporului de a recunoaște progresul. Ramus ucis de școlari⁶⁴, Rousseau gonit cu pietre din Elveția⁶⁵ înseamnă răscoală. Israelul contra lui Moise⁶⁶, Atena împotriva lui Focion⁶⁷, Roma contra lui Scipio⁶⁸ înseamnă răscoală: Parisul contra Bastiliei e revoluție. Soldații împotriva lui Alexandru⁶⁹, marinarii contra lui Cristofor Columb⁷⁰, aceeași răscoală. O răscoală nelegiuită, de ce? Pentru că Alexandru face cu sabia pentru Asia ceea ce Cristofor Columb face cu busola pentru America. Alexandru, ca și Columb, descoperă o lume. Darul acesta, al unei lumi, adus civilizației, înseamnă atît de multă lumină, încît orice acțiune potrivnică e vinovată. Uneori poporul își calcă singur credința față de sine însuși. Mulțimea trădează poporul. Ce poate fi mai ciudat, de pildă, decît acea lungă, sîngeroasă protestare a contrabandistilor de sare, legitimă revoltă cronică, și care, în clipa hotărîtoare, în ziua izbăvirii, în ceasul victoriei poporului, trece de partea tronului, se preface în lupta chouanilor⁷¹, și din revoltă împotriva regelui se preschimbă în răscoală pentru el. Întunecate isprăvi ale neștiinței! Contrabandistul de sare, abia scăpat din spînzurătoarea regelui, cu un crîmpei de funie încă de gît, își prinde funda albă la piept. Strigătul de „Jos monopolul sării!” dă naștere la „Trăiască regele!” Ucigașii din noaptea Sfîntului Bartolomeu, cei din

septembrie⁷², măcelurile din Avignon⁷³, asasinii lui Coligny⁷⁴, cei ai doamnei de Lamballe⁷⁵, ai lui Brune, partizanii spanioli⁷⁶, „verzii”, cadeneții⁷⁷, tovarășii lui Jehu⁷⁸, cavalerii brasardei⁷⁹, iată răscoala. Vendeea e o mare răscoală catolică.

Zgomotul pe care îl stîrnește dreptul în mișcare se recunoaște; și el nu ieșe totdeauna din cutremurul maselor răscolite; săt furii turbate, săt clopote sparte; nu orice, clopot de alarmă e de bronz. Imboldul patimilor și al neștiinței e altceva decât saltul progresului. Ridicați-vă, fie, dar pentru a vă înălța. Arătați-mi încotro mergeti. Revoluția nu merge decât înainte. Orice altă răzvrătire e rea, orice pas înapoi al silniciei e o răzvrătire. A merge înapoi e un act săvîrșit împotriva omenirii. Revoluția e accesul de mînie al adevărului; răscolite de revoluție, pietrele de pe stradă scapă să scîntea dreptății. Ele nu lasă răzvrătirii decât noroiul de pe ele. Danton împotriva lui Ludovic al XVI-lea e revoluție; Hébert contra lui Danton e răscoală⁸⁰.

De aici reiese că, în anumite împrejurări, după cum a spus Lafayette, revoluția poate fi cea mai sfîntă datorie, răscoala poate fi un atentat cu cele mai grele urmări.

Mai este oarecare deosebire între ele și în ceea ce privește căldura lor. Revoluția e adeseori un vulcan, răscoala e prea de multe ori un foc de paie. Răscoala ia naștere câteodată, precum am mai spus-o, între cei de la putere. Polignac e un răzvrătit⁸¹; Camille Desmoulin un conducător.

Uneori revoluția e o reînviere⁸².

Dezlegarea tuturor problemelor prin votul universal e un fapt absolut modern, după cum toată istoria dinaintea lui, de patru mii de ani încocace, e plină de încălcarea dreptului și de suferința popoarelor: fiecare epocă istorică aduce cu sine protestarea de care e în stare.

Sub Cezari nu se putea face o revoluție, dar, scria Iuvenal, *Facit indignatio înlocuiește pe Grahi*⁸³. Sub Cezari trăiește surghiunitul de la Syene⁸⁴ și tot pe atunci autorul *Analelor*⁸⁵. Nu mai vorbim de marele exilat de la Patmos⁸⁶ care și el copleșește lumea reală cu un protest în numele lumii ideale, făcînd din vizuirea lui o satiră uriașă și aruncînd asupra Romei-Ninive, asupra Romei-Babilon, asupra Romei-Sodoma⁸⁷ răsfrîngerea flăcărilor Apocalipsului.

Sfîntul Ioan, pe stînca sa, e Sfinxul pe soclul lui. Se poate să nu-l înțelegem, e un evreu și vorbește în ebraică; dar omul care a scris *Analele* e

un latin; mai mult chiar, e un roman.

După cum Neronii domnesc în felul lor întunecat, tot astfel trebuie zugrăviți. Lucrul săvîrșit numai cu stiletul gravorului ar fi prea palid; trebuie să torni pe placa de aramă o proză concentrată, care mușcă.

Despoții își au partea lor în opera gînditorilor. Cuvîntul încătușat e un cuvînt cumplit. Scriitorul își cercetează de două ori și de trei ori scrisul cînd un stăpîn impune poporului tăcerea. Din această tăcere se desprinde o pornire misterioasă, care se strecoară și se întărește, ca bronzul, prin puterea gîndirii. Asuprirea în istorie dă naștere la stilul concis al istoricului. Tăria de granit a oricărei fraze celebre nu e altceva decît apăsarea tiraniei.

Tirania constrînge pe scriitor să-și scurteze frontul și aceasta înseamnă o creștere a forței. Elocvența lui Cicero, de-abia simțită de Verres, ar luci ca tăișul asupra lui Caligula⁸⁸. Cu cât o frază e mai scurtă, cu atât lovitura e mai puternică. Gîndirea lui Tacit e ca un braț încordat.

Onestitatea unei inimi mari, care luptă pentru adevăr și dreptate, lovește fără cruce.

În treacăt fie zis, trebuie să observăm că Tacit, din punct de vedere istoric, nu coincide cu Cezar. Lui îi sînt rezervați oameni ca Tiberiu. Cezar și Tacit sînt două fenomene succesive a căror întîlnire a fost evitată în chip misterios de acel care, în punerea în scenă a veacurilor, orînduiește intrările și ieșirile. Cezar este mare; Tacit la fel. Dumnezeu cruce pe acești doi oameni mari și nu-i aruncă unul împotriva altuia.

Dătătorul de dreptate, lovindu-l pe Cezar, ar putea lovi prea tare și ar putea fi nedrept. Dumnezeu nu vrea. Marile războaie din Africa și din Spania, nimicirea piraților din Cilicia, civilizarea Galiei, a Britaniei și a Germaniei, toată această glorie ar putea ierta Rubiconul⁸⁹. E un fel de cruce a dreptății dumnezeiești care șovăie să asmuță pe năprasnicul istoric asupra uzurpatorului strălucit, scutindu-l pe Cezar de Tacit⁹⁰ și acordînd astfel geniului circumstanțe ușurătoare.

Negreșit că despotismul rămîne despotism chiar sub un despot de geniu. Corupția există și sub tiranii străluciți, dar ciuma morală e mult mai hîdă sub tiranii ticăloși. Sub domniile acestea nici un văl nu mai acoperă nerușinarea, și bunii pilduitori, ca Tacit și Iuvenal, pălmuiesc cu mai mult folos, în fața omenirii întregi, mîrsăvia lor fără seamăn.

Roma miroase mai urît sub Vitellius⁹¹ decît sub Sulla. Sub Claudiu și sub Domițian josnicia e pe măsura urîteniei tiranului⁹². Mișelia sclavilor izvorăște din aceea a tiranului; o miasmă se ridică din aceste suflete clocite în care se răsfrînge stăpînul; puterea obștească e scîrnavă; inimile săi mici, conștiințele se tîrasc, sufletele săi ploșnițe. Așa e sub Caracalla⁹³, așa e sub Commodus⁹⁴, așa e sub Heliogabal⁹⁵. În timp ce sub Cezar nu ieșe din senatul roman decît duhoarea cuibului de acvilă.

Așa se explică apariția, ce pare tîrzie, a unui Tacit și a unui Iuvenal; cel chemat se ivește numai cînd îi sună ceasul.

Dar Iuvenal, ca și Tacit, ca și Isaiia⁹⁶, în timpurile biblice, ca și Dante în evul mediu, reprezintă omul; răzvrătirea și revoluția înfățișează mulțimea, care o dată e vinovată, altă dată are dreptate.

De cele mai multe ori răscoala se îscă dintr-un fapt material, pe cînd insurecția e totdeauna un fenomen moral. Răscoala e Massaniello, insurecția e Spartacus⁹⁷. Insurecția e vecină cu gîndirea, răscoala cu stomacul. Gaster⁹⁸ se supără; dar e sigur că Gaster nu greșește întotdeauna. Cînd e vorba de foamete, răscoala, de pildă cea din Buzançais⁹⁹ are un punct de plecare adevărat, patetic și drept. Totuși, ea rămîne răscoală. De ce? Pentru că avînd dreptate în fond, a greșit în formă. Fiindcă, deși avea dreptul de partea ei, a fost sălbatică; deși puternică, a fost violentă și a lovit la întîmplare. A mers ca elefantul orb care zdrobește. A lăsat în urma ei cadavre de bătrîni, de femei și de copii; a vîrsat fără să știe pentru ce, sîngele celor nevinovați și al celor inofensivi. A hrăni poporul e o țintă nobilă. A-l măcelări e un mijloc rău.

Toate protestările cu arma în mînă, chiar cele mai legitime, chiar 10 august, chiar 14 iulie, încep prin aceleași tulburări. Înainte de a se desprinde dreptul, pe valuri e tumult și e spumă. La început insurecția e răscoală, întocmai cum fluviul e puhoi. De obicei răscoala se varsă în oceanul revoluției. Uneori, totuși, pornită din munții înalți care domină orizontul moral: justiția, înțelepciunea, rațiunea și dreptul; plămădită din cea mai curată zăpadă a idealului; după un îndelung coborîș din stîncă în stîncă; după ce a răsfrînt cerul și limpezimea lui; după ce s-a lărgit, sporit de sutelei de afluenți, în mărețul curs al triumfului, insurecția se pierde deodată în cine știe ce băltoacă burgheză, ca Rinul într-o mlaștină.

Toate acestea țin de trecut. Viitorul e altul. Votul universal are această minunată putere de a dizolva răscoala în principiul ei și, votind pentru revoluție, de a-i lua arma din mână. Disparația războaielor, celor de stradă ca și a celor duse de granițe – iată inevitabilul progres. Oricum ar fi ziua de astăzi, ziua de mîine e pacea.

De altfel, revoluție, răscoală, prin ce anume se deosebește cea dintâi de cea de-a doua? Burghezul, la drept vorbind, își dă prea puțin seama de aceste nuanțe. Pentru el totul e răzvrătire, rebeliune pur și simplu, revolta dulăului împotriva stăpînului, încercarea de a mușca, ce trebuie pedepsită cu lanțul și cu cușca; e lătrat, hămăit pînă în ziua cînd acel cap de cîine, dintr-o dată mărît, începe să aducă parcă, nedeslușit, în întuneric, cu un cap de leu.

În acel moment burghezul strigă: „Trăiască poporul!”

Acum, ca încheiere, ce înseamnă pentru istorie mișcarea din iunie 1832? E o răzvrătire? E o insurecție?

Este o insurecție.

S-ar putea ca în punerea în scenă a acestui eveniment îngrozitor să întrebuințăm cîteodată cuvîntul răscoală, dar numai pentru a califica faptele de la suprafață, păstrînd totdeauna dosebirea între forma – răscoală și fondul – insurecție. Mișcarea din 1832 a avut în izbucnirea ei neașteptată și în stingerea ei lugubră atîta măreție, încît chiar acei care nu văd în ea decît o răscoală, vorbesc despre ea cu respect, considerînd-o ca pe o rămășiță a lui 1830. Mințile aprinse, spun ei, nu se potolesc într-o singură zi. O revoluție nu se înăbușă dintr-o dată. Ea are totdeauna, fără doar și poate, cîteva unduri înainte de a se întoarce în starea ei de liniște, întocmai ca un munte ce coboară spre cîmpie. Nu există Alpi fără Jura nici Pirinei fără Asturii.

Această criză patetică a istoriei contemporane, pe care parizienii o numesc „epoca răscoalelor”, este fără îndoială o oră caracteristică printre cele mai furtunoase ale acestui veac.

Un ultim cuvînt înainte de a începe povestirea.

Faptele care vor fi arătate fac parte din acea realitate dramatică și vie pe care istoria o trece cu vederea cîteodată, din lipsă de timp sau de spațiu. Dar tocmai aci, și stăruim asupra acestui lucru, tocmai aci este viața, zbuciumul, freamătul omenesc. Micile amănunte, credem că am mai spus-o alcătuiesc, ca să zicem aşa, frunzișul marilor evenimente și ele se pierd în depărtarea răscoalelor istoriei. Epoca numită „a mișcărilor de stradă” e plină de amănunte de acest fel. Nici cercetările judecătoarești, din alte motive decît

istoria, nu au dat totul în vileag și poate nici nu au mers destul de adînc. Vom scoate la lumină deci, printre faptele cunoscute și publicate, unele care au rămas neștiute, ; fapte peste care a trecut uitarea unora, moartea altora. Cea mai mare parte dintre actorii acestei gigantice drame au dispărut; ei au intrat în tacere chiar de a doua zi; dar despre cele ce vom povesti noi putem spune: le-am văzut. Vom schimba unele nume, căci istoria povestește, nu denunță, dar vom zugrăvi lucrurile adevărate. În această carte nu vom putea arăta decât o parte și un episod, desigur mai puțin cunoscute, din zilele de 5 și 6 iunie 1832; dar vom face în aşa fel ca cititorul să întrevadă, sub vălul întunecat pe oare îl vom ridica, adevărata înfățișare a acestei cumplite întâmplări obștești.

III

O ÎNMORMÎNTARE: PRILEJ DE A RENAȘTE

În primăvara anului 1832, cu toate că de trei luni holera înghețase sufletele și aruncase asupra frămîntării lor un linșoliu de posomorită și aparentă liniște, Parisul era de mult pregătit pentru o zguduire puternică. După cum am spus, marele oraș semăna cu o gură de tun; cînd e încărcată ajunge o scînteie și lovitura pornește. În iunie 1832 această scînteie a fost moartea generalului Lamarque¹⁰⁰.

Lamarque era un om al faptelor care se bucura de mare faimă. Rînd pe rînd, sub imperiu și sub restaurație, făcuse dovada celor două vitejii necesare celor două epoci: vitejia pe cîmpul de luptă și vitejia la tribună. Era tot atît de elocvent pe cît fusese de curajos; în cuvîntul lui se simtea ascuțîșul săbiei. Foy, înaintașul lui, după ce se dovedise un comandant strălucit, era acum un strălucit apărător al libertății. Își avea locul între stînga și extrema stîngă, iubit de popor deoarece credea în izbînda nădejdilor lui și iubit de mulțime pentru că slujise bine pe împărat. Era, împreună cu conții Gérard și Drouet¹⁰¹, unul dintre mareșalii *in petto* ai lui Napoleon. Tratatele din 1815 îl indignau ca o jignire personală. Îl ura pe Wellington – o ură fățușă care plăcea mulțimii – și de șaptesprezece ani, abia luînd în seamă tot ce se mai întîmplase între timp, păstrase cu mîndrie tristețea înfrîngerii de la Waterloo. În agonie sa, în ceasul din urmă, a strîns la piept o sabie ce-i fusese dăruită de ofițerii celor „o sută de zile”. Napoleon murise spunînd cuvîntul *armată*, Lamarque, cuvîntul *patrie*.

Moartea sa, care era de așteptat, era temută de popor ca o pierdere și de guvern ca un prilej de tulburare. Moartea aceasta a fost cu adevărat un doliu. Ca tot ce e amar, doliul poate duce la revoltă. Ceea ce s-a și întîmplat.

În ajunul și în dimineața zilei de 5 iunie, hotărîtă pentru înmormântarea lui Lamarque, cartierul Saint-Antoine, pe unde trebuia să treacă convoiul, luă o înfățișare îngrijorătoare. Această, rețea gălăgioasă de străzi s-a umplut de murmur înbăușite. Oamenii se înarmau cum puteau. Tânărilor își luau bancazenul¹⁰² din atelier pentru „a sparge ușile”. Unul dintre ei își făcuse un pumnal dintr-un cîrlig de la mașina de țesut ciorapi, rupîndu-i vîrful și ascuțindu-i mînerul. Altul, înfrigurat la gîndul de a se bate, se culca îmbrăcat de trei zile. Un dulgher numit Lombier întîlni pe un tovarăș, care îl întrebă: „Unde te duci?” „Ce să fac, nu am arme.” „Ei, și?” „Mă duc la sănțier să-mi iau compasul.” „Ce să faci cu el?” „Nu știu”, îi răspunse Lombier. Un anume Jacqueline, om dintr-o bucată, întîmpina pe orice lucrător care trecea și-i spunea: „Hai cu mine!” îl cinstea cu un pahar de vin și-l întreba: „Ai de lucru?” „Nu”. „Du-te la Filspierre, între bariera Montreuil și bariera Charonne; acolo o să găsești de lucru.” La Filspierre se găseau gloanțe și arme. Cîțiva șefi cunoscuți „făceau pe poștașii”, adică alergau de la unul la altul pentru a-și strînge oamenii. La Barthélemy, lîngă bariera Trône, la Capel, la Petit Chapeau, mușterii de prin cîrciumi se întîmpinău cu chipuri îngrijorate. Îi auzeai vorbind între ei: „Unde ți-e pistolul?” „Sub bluză. Dar al tău?” „Sub cămașă.” În strada Traversière, în fața atelierului Roland, și în curtea Casei-Arse, în fața atelierului de scule al lui Bernier, oamenii se strîngeau câte doi-trei și șusoteau. Cel mai aprins dintre ei era un anume Mavot, care nu sta niciodată mai mult de o săptămână într-un atelier, fiind mereu dat afară de patron, pentru că „toată ziua trebuia să te cerți cu el”. Mavot fu ucis a doua zi pe baricada din strada Ménilmontant. Pretot, sortit să moară și el în luptă, îl însoțea pe Mavot, și la întrebarea: „Ce dorești?” răspundea: „Insurecția”. Muncitorii strînsi în colțul străzii Bercy așteptau pe un anume Lemarin, agent revoluționar pentru cartierul Saint-Marceau. Cuvîntul de ordine se rostea aproape în gura mare.

Așadar, la 5 iunie, pe o zi schimbătoare, cu ploaie și cu soare, alaiul de înmormântare al generalului Lamarque străbătu Parisul cu onorurile militare cuvenite, întrucîtva sporite, ca măsură de prevedere. Două batalioane cu

doliu la tobe, puștile cu țeava în jos, zece mii de oameni din garda națională cu sabia la sold, bateriile de artilerie ale gărzii naționale urmău sicriul. Dricul era tras de tineri. După ei veneau ofițerii de la Invalizi, purtând ramuri de laur. Apoi urma o mulțime nenumărată, neliniștită, ciudată, membrii diferitelor secții ale Prietenilor poporului. Școala de drept, Școala de medicină, refugiați din toate țările, drapele spaniole, italienești, nemțești, poloneze, drapele tricolore orizontale, toate steagurile cu putință, copii fluturând ramuri verzi, pietrari și dulgheri care erau tocmai atunci în grevă, tipografi cu tichiile lor de hîrtie, mergând doi câte doi, trei câte trei, scoțind strigăte, agitând aproape toți bastoane, unii dintre ei săbii, fără ordine dar cu același suflet, aci gloată, aci coloană. Plutoanele își alegeau șefii; un bărbat, înarmat cu două pistoale în văzul tuturor, părea că trece în revistă pe ceilalți, ale căror rînduri se dădeau la o parte dinaintea lui. Pe aleile bulevardelor, pe crengile copacilor, pe balcoane, la ferestre, pe acoperișurile caselor, un furnicar de bărbați, femei, copiii; ochii tuturora erau plini de teamă. O mulțime înarmată trecea, o mulțime însăspăimântată privea.

La rîndul său, guvernul era cu ochii în patru. Privea cu mâna pe sabie. În piața Ludovic al XV-lea așteptau gata să pornească, patru escadroane de carabinieri călări, cu trîmbițași în frunte, cu cartușierele pline și cu puștile încărcate: în Cartierul Latin și în jurul Grădinii Botanice, garda orașului însirată pe străzi; la hala de vinuri un escadron de dragoni, în piața Grève jumătate din Regimentul 12 cavalerie ușoară, cealaltă jumătate în piața Bastiliei, Regimentul 6 de dragoni la Célestins, iar curtea Luvrului plină de artilerie. Restul trupelor era consemnat în cazărmă, fără să mai punem la socoteală regimentele din împrejurimile Parisului. Guvernul neliniștit ținea suspendate deasupra mulțimii amenințătoare armele a douăzeci și patru de mii de soldați în oraș și treizeci de mii în împrejurimi.

Fel de fel de zvonuri se răspîndeau prin mulțimea care alcătuia cortegiul. Se vorbea de uneltirile regaliștilor, se vorbea de ducele de Reichstadt, pe care Dumnezeu îl sortise morții tocmai în clipa cînd mulțimea se gîndeau să-l facă împărat¹⁰³. Un personaj rămas necunoscut împrăștia vestea că la ora hotărîtă doi meșteri trecuți de partea poporului vor deschide porțile unei fabrici de arme. Peste capetele descoperite ale celor mai mulți dintre cei de față trecea un val de entuziasm amestecat cu o mare tristețe, în această mulțime zguduită de emoții violente, dar nobile, se vedeauiici-colo

adevărate chipuri de răufăcători și mutre mîrșave care spuneau: „Să jefuim!” Anumite frământări răscolec fundul smîrcurilor și ridică la fața apelor nori întregi de noroi. Un fenomen care nu e necunoscut sătul polițiile „bine organizate”.

Cortegiul înainta cu o încetineală plină de încordare dinspre casa răposatului, de-a lungul bulevardelor, spre piața Bastiliei. De câteva ori ploaia se năpusti asupra pămîntului, dar mulțimea nu se sinchisea. Cîteva incidente: sicriul purtat în jurul coloanei Vendôme¹⁰⁴, pietrele aruncate în ducele de Fitz-James¹⁰⁵, zărit într-un balcon cu pălăria pe cap; cocoșul galic smuls de la un steag popular și tîrît în noroi; un gardian rănit de o lovitură de sabie la poarta Saint-Martin¹⁰⁶; un ofițer din Regimentul 12 cavalerie ușoară spunind în gura mare: „Sînt republican”, Școala politehnică apărînd pe neașteptate în cortegiu cu toate că fusese consemnată, strigătele de „Trăiască Școala politehnică, trăiască republica!” – acestea toate însoțiră parcursul convoiului. În piața Bastiliei, şirurile lungi și amenințătoare de curioși, care coborau din cartierul Saint-Antoine, se alăturără cortegiului, și o fierbere cumplită cuprinse mulțimea. Cineva auzi pe un băiat spunind altuia: „Îl vezi pe cel cu barbișon roșu? El o să ne spuie cînd trebuie să tragem”. Se pare că același barbișon roșu a fost întîlnit mai tîrziu avînd același rol cu prilejul altei răzvrătiri: afacerea Quènisset¹⁰⁷!

Dricul depăși piața Bastiliei, o luă de-a lungul canalului, trecu podul cel mic și ajunse pe esplanada podului Austerlitz. Acolo se opri. În această clipă, mulțimea privită de sus ar fi oferit înfățișarea unei comete al cărei cap s-ar fi aflat pe esplanadă și a cărei coadă, desfășurată pe cheiul Bourdon, ar fi acoperit piața Bastiliei și s-ar fi prelungit pe bulevard pînă la poarta Saint-Martin. Se făcu un cerc în jurul dricului. Gloata uriașă tăcu. Lafayette vorbi și își luă rămas bun de la Lamarque. A fost o clipă mișcătoare și plină de măreție; toate capetele se descoperiră, toate inimile bateau. Deodată, un om călare, îmbrăcat în negru, își făcu loc și ajunse în mijlocul grupului, în mînă cu un steag roșu, alții spun cu o suliță care avea în vîrf o bonetă roșie. Lafayette întoarse capul. Exelmans¹⁰⁸ părăsi cortegiul.

Acest steag roșu dezlănțui o furtună și pieri în ea. Din bulevardul Bourdon și pînă la podul Austerlitz mulțimea fu zguduită de unul din acele vuiete care semănau cu urletul mării. Două strigăte uluitoare se ridicară: „Lamarque la Panthéon!” „Lafayette la primărie!” Cîțiva tineri, în

aclamațiile mulțimii, se înhămară să tragă pe Lamarque în dric peste podul Austerlitz și pe Lafayette într-o trăsură pe cheiul Morland.

În multimea care-l încconjura și-l aclama pe Lafayette se afla și un neamț, numit Ludwig Snyder, ajuns deodată celebru și care a murit în vîrstă de o sută de ani. Neamțul luase parte la războiul din 1776, luptase la Trenton sub comanda lui Washington și la Brandy-wine¹⁰⁹ sub a lui Lafayette.

Între timp, pe malul stîng, cavaleria municipală se pusese în mișcare și venea să stăvilească podul, în vreme ce pe malul drept dragonii ieșiră din Célestins și se desfășurără de-a lungul cheiului Morland. Poporul care-l tîra pe Lafayette îi zări deodată la cotul cheiului și strigă: „Dragonii!” Dragonii înaintau la pas, în tacere, cu pistoalele în tocuri, cu săbiile în teacă, cu carabina la umăr, cu un aer de aşteptare încruntată.

La doua sute de pași de podul cel mic se opriră. Trăsura în care se găsea Lafayette îi ajunsese din urmă. Deschiseră rîndurile, lăsară să treacă trăsura, apoi le strînseră din nou. Dragonii și mulțimea se aflau acum față în față. Femeile fugeau însăspăimîntate.

Ce s-a întîmplat în această clipă nenorocită? Nimeni n-ar ști să spună. Sînt clipe întunecate în care doi nori se întîlnesc și se amestecă. Unii povestesc că dinspre Arsenal s-ar fi auzit o fanfară sunînd atacul; alții spun că un copil a dat o lovitură de pumnal unui dragon. Fapt este că deodată porniră trei împușcături; cea dintîi ucise pe șeful de escadron Cholet, a doua pe o bătrînă surdă din strada Contrescarpe, care tocmai închidea fereastra, a treia pîrli epoletul unui ofițer. O femeie strigă: „Nu începeți prea devreme!” Și deodată, din partea opusă cheiului Morland se revârsă în galop, cu sabia scoasă, un escadron de dragoni ce rămăsese în cazarmă și care, trecînd prin strada Bassompierre și pe bulevardul Bourdon, mătură totul în calea lui.

Într-o asemenea situație nu mai e nimic de făcut: furtuna se dezlănțuie, plouă cu pietre, focul armelor izbucnește; unii se repeziră la mal, trecură brațul cel mic al Senei, astăzi acoperit; șantierele din insula Louviers, această întinsă cetățuie naturală, se umplură de combatanți; smulgeau parii, trăgeau cu pistolul, ridicau prima baricadă; tinerii zvîrliți înapoi trecură în goană dricul peste podul Austerlitz și atacără garda municipală; carabinierii sosiră în fugă, dragonii loveau cu sabia, mulțimea s-a împrăștiat în toate părțile și un vuiet de război zbură spre cele patru unghiuri ale Parisului; de

pretutindeni izbucnea strigătul: „La arme!” Toti alergau, se poticneau, fugeau.

Mînia atîța răscoala cum vîntul atîță focul.

IV

FURTUNI DE ALTĂDATĂ

Nimic nu e mai uluitor decît întîiul vălmășag al răscoalei. Se dezlănțuie de la început cu toată puterea pretutindeni, dintr-o dată. Era de prevăzut? Da. Era pregătită? Nu. De unde a răsărît? Din pămînt. De unde a căzut? Din cer. Uneori insurecția e premeditată ca un complot; alteori izbucnește pe nepregătite. Primul-venit puse stăpînire pe revârsarea mulțimii și o mînă unde vrea. În începutul plin de spaimă se amestecă un fel de veselie năprasnică. Mai întîi izbucnesc strigătele, prăvăliile se închid, tarabele negustorilor se fac nevăzute; apoi focuri de armă răzlețe; oamenii fug, paturile de pușcă izbesc în porțile boltite; auzi prin curți servitoarele rîzînd și spunînd: „O să fie alai mare!”

Nu trecuse nici un sfert de oră, și iată ce se petreceea aproape în aceeași clipă în douăzeci de locuri deosebite ale Parisului.

Pe strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie vreo douăzeci de tineri, purtînd barbă și plete intrără într-o cîrcumioară și ieșiră îndată cu un drapel tricolor, îvelit într-un crep negru; în fruntea lor trei oameni înarmați; unul cu o sabie, altul cu o pușcă, al treilea cu o suliță.

Pe strada Nonaindières, un burghez bine îmbrăcat, rotofei și chel, cu un glas puternic, cu o frunte înaltă, cu barba neagră și cu mustață zbîrlită, împărțea gloanțe trecătorilor în văzul tuturor.

Pe strada Saint-Pierre-Montmartre oameni cu brațul gol plimbau încoaace și încolo un steag neagră, pe care se puteau citi, scrise cu litere albe, cuvintele: *Repubica sau moartea!* Pe strada Jeuneurs, pe străzile Cadran, Montorgueil, Mandar se iveau pîlcuri-pîlcuri, fluturînd drapele pe care era scris cu litere de aur cuvîntul *Secție*, însotit de un, număr. Unul dintre aceste drapele era roșu și albastru, cu o foarte subțire dungă albă la mijloc.

În bulevardul Saint-Martin mulțimea jefuia o fabrică de arme și în străzile Beaubourg, Michel-le-Comte și Temple prăvăliile armurierilor. În cîteva minute miile de mîini ale mulțimii apucară și luară cu ele două sute treizeci de puști, aproape toate cu cîte două țevi, șaizeci și patru de săbii, optzeci și trei de pistoale. Ca să fie cît mai mulți purtători de armă, unul lua pușca, altul baioneta.

Peste drum de cheiul Grève, tineri înarmați cu flinte intrau în casele femeilor ca să tragă de acolo. Unul din ei avea o flintă cu amnar. Sunau, intrau și începeau să umple cartușe. Una din aceste femei povestea: „Eu nu știam ce sănt alea cartușe. Am aflat-o de la bărbatu-meu.”

În strada Vieilles-Haudriettes un grup de oameni spârsese o prăvălie de antichități, luând iatagane și arme turcești. În strada Perle zacea cadavrul unui zidar ucis de gloanțe.

Apoi, pe malul drept, pe malul stîng, pe cheiuri, pe bulevard, în Cartierul Latin, în cartierul Halelor, oameni gîfiind, muncitori, studenți, membrii diferitelor secții cîteau manifeste, strigau: „La arme!”, sfărîmau felinarele, deshămau caii de la trăsuri, scoteau pietrele caldarîmului, spărgeau porțile caselor, scoteau arborii din rădăcină, scotoceau prin pivnițe, rostogoleau butoaiile, grămădeau pavele, cărămizi, mobile, scînduri, ridicau baricade.

Îi sileau pe burghezi să-i ajute. Intrau prin case și sileau femeile să le dea sabia și pușca soților absenți, apoi scriau cu creta pe ușă: *Armele au fost predate*. Cîte unii iscăleau cu numele lor adeverință de primire a puștilor și a săbiei și spuneau: „Trimiteti după ele mîine la primărie”. Erau dezarmate pe străzi sentinellele răzlețe și gărzile naționale în drum spre primărie. Ofițerilor li se smulgeau epoletii. În strada Cimetière-Saint-Nicolas un ofițer din garda națională, urmărit de un grup înarmat cu bastoane și florete, se ascunse cu mare greutate într-o casă, de unde nu putu ieși decît pe întuneric și cu haine schimbate.

În cartierul Saint-Jacques studenții ieșeau roiuri-roiuri din căminurile lor și o luau pe strada Saint-Hyacinthe în sus, la cafeneaua *Progresul*, sau coborau la cafeneaua *Sapte Biliarde* din strada Mathurins. Acolo, dinaintea ușilor, erau alți tineri, suiți pe scările cafenelei, și împărțeau arme. Jefuiau șantierul din strada Transnonain pentru a ridica baricade. Numai într-un singur loc burghezii opuneau rezistență, în strada Saint-Avoye, colț cu Simon-le-Franc, unde s-au apucat să dărime ei însiși baricada. Si într-un singur punct răzvrătiții au dat îndărăt; au părăsit o baricadă neterminată, în strada Temple, după ce trăseseră asupra unui detașament al gărzii naționale, și s-au refugiat prin strada Corderie. Detașamentul culese de pe baricadă un steag roșu, un pachet de cartușe și trei sute de gloanțe de pistol. Soldații sfîșiară steagul și-și agățară cîte o fișie în vîrful baionetei.

Toate cele povestite de noi aici, pe-ndelele și pe rînd, se petreceau în același timp în toate colțurile orașului, în mijlocul unui vuiet uriaș, ca niște

fulgere nenumărate, într-o singură bubuitură de tunet.

În mai puțin de un ceas, au răsărit ca din pămînt numai în cartierul Halelor, douăzeci și şapte de baricade.

Drept în mijloc se afla faimoasa casă cu numărul 50, care a fost cetatea muncitorului Jeanne și a celor o sută șase tovarăși ai săi. Casa, mărginită într-o parte de baricada ce da spre Saint-Merry și de cealaltă de baricada dinspre strada Maubuée, domina trei străzi – strada Arcis, strada Saint-Martin și strada Aubry-le-Boucher – cărora le făcea față. Două baricade în formă de echer treceau una din strada Montorgueil în strada Grande-Truanderie și cealaltă din strada Geoffroy-Langevin în strada Saint-Avoye. Nu mai vorbim de nenumăratele baricade din alte douăzeci de cartiere ale Parisului, în Marais, pe dealul Sainte-Geneviève; una în strada Ménilmontant, unde se vedea o poartă smulsă din tîțîni; o alta lîngă podul cel mic de la Hôtel-Dieu, făcută dintr-o trăsură deshămată, la trei sute de pași de prefectura poliției.

Pe baricada din strada Ménétriers un bărbat bine îmbrăcat împărtea bani muncitorilor. La baricada din strada Grenetăt un călăreț se ivi și întinse celui care părea să fie șeful baricadei un sul ce semăna a fișic de bani. „Iată, spuse el, pentru acoperirea cheltuielilor, a vinului și a celoralte”. Un Tânăr blond, fără cravată, alerga de la o baricadă la alta purtînd cuvîntul de ordine. Un altul, cu sabia scoasă, cu o tichie albastră pe cap, așeza sentinete. Înăuntrul baricadelor, cîrciumile și odăile de jos ale portarilor erau transformate în corpuri de gardă. De altfel, răscoala se călăuzea după cele mai înalte principii de tactică militară. Erau alese cu mare dibăcie străzi strîmte, inegale, întortocheate, pline de unghere și cotituri; mai cu seamă împrejurimile Halelor, cu o rețea de străzi mai încîlcită decît o pădure. Se spunea că Societatea Prietenii Poporului luase comanda insurecției în cartierul Saint-Avoye. S-a găsit asupra unui om ucis în strada Ponceau un plan al Parisului.

Ceea ce îndruma într-adevăr răscoala era un fel de furie nestăpînită care plutea pretutindeni în aer. Răscoala ridicase dintr-o dată baricadele cu o mînă, pe cînd cu cealaltă cuprinsese aproape toate posturile garnizoanei. În mai puțin de trei ore, ca o dîră de praf de pușcă ce ia foc, răzvrătiții năvălisera și ocupaseră pe malul drept Arsenalul, primăria din piața Regală, tot cartierul Marais, fabrica de arme Popincourt, la Galiole, le Château-d'Eau, toate străzile din apropierea Halelor; iar pe malul stîng, cazarma

Veteranilor, Sainte-Pélagie, piața Maibert, pulberăria de la Deux-Moulins, toate barierele. La ora cinci după-amiază erau stăpâni pe piața Bastiliei, pe Lingerie, pe Blancs-Manteaux; patrulele lor ajunseseră în piața Victoire și amenințau banca și cazarma Petits-Pères, palatul poștelor. O treime din Paris se răsculase.

Lupta luase pretutindeni proporții uriașe, iar după dezarmarea soldaților, perchezițiile domiciliare și jefuirea magazinelor de arme, bătălia începută cu pietre urma acum cu împușcături.

Pe la șase seara pasajul Saumon devenise cîmp de bătaie. La un capăt erau răsculații, la celălalt armata. Se trăgea de la un grilaj la altul. Un observator, un visător, autorul acestei cărți, care se dusese să privească vulcanul de aproape, se găsi în pasaj prins între cele două focuri. Ca să se apere de gloanțe nu avea la îndemînă decît grosimea jumătăților de coloane care despart prăvăliile între ele; stătu aproape o jumătate de oră în această situație destul de primejdioasă.

Între timp a sunat adunarea: gărzile naționale se îmbrăcau și se înarneau în grabă, legiunile ieșeau din primării, regimetele ieșeau din cazărmă. În fața pasajului Ancre un tobosar a fost străpuns de o lovitură de pumnal, un altul, în strada Cygne, fu asaltat de vreo treizeci de tineri, care-i sparseră toba și-i luară sabia. Altul fu ucis în strada Grenier-Saint-Lazare. În strada Michel-le-Comte trei ofițeri căzură morți, unul după altul. Cîțiva oameni din garda municipală, răniți în strada Lombards, dăduseră înapoi.

În fața curții Batave un detașament din garda națională găsise un steag roșu cu următoarea inscripție: *Revoluția republicană, nr. 127*. Era într-adevăr o revoluție?

Răscoala își făcuse din centrul Parisului un fel de cetate încîlcită, întortocheată, uriașă.

Acolo era focarul, acolo era, fără îndoială temeiul. Toate celelalte nu erau decît hărțuieli. Și dovedă că acolo avea să se hotărască totul era tocmai faptul că în acest loc lupta nu începuse încă. În cîteva regimete soldații se arătau nehotărîți, ceea ce sporea necunoscutul îngrozitor al acestei frămîntări. Ei își amintea de ovațiile cu care poporul, în iulie 1830, salutase neamestecul Regimentului 53 infanterie. Doi oameni hotărîți și încercați în marile războaie, mareșalul Lobau și generalul Bugeaud, comandau. Patrule numeroase alcătuite din batalioane de infanterie, încadrate în companii întregi din garda națională, în frunte cu cîte un

comisar de poliție cu eșarfa pe piept, plecau în recunoaștere prin străzile răsculate. Răsculații își puneau și ei sentinete la răspîntii și trimiteau cu îndrăzneală patrule dincolo de baricade. Amîndouă părțile se pîndeau una pe alta. Avînd o armată întreagă la îndemînă, guvernul șovăia; se înnopta și începea să se audă clopotul de la Saint-Merry¹¹⁰. Ministrul de război de atunci, mareșalul Soult, care fusese la Austerlitz, privea posomorît la tot ce se întîmplă.

Acești bătrâni lupi-de-mare deprinși cu manevre ordonate și neavînd alt ajutor și călăuză decît tactica, această busolă a bătăliilor, săn cu totuldezorientați în fața furtunii clocoitoare care se cheamă mînia poporului. Vîntul revoluționar nu se poate mînui. Gărzile naționale din împrejurimi soseau în grabă și neorînduială. Un batalion din Regimentul 12 de infanterie ușoară venea în pas alergător din Saint-Denis; Regimentul 14 infanterie sosea din Courbevoie; tunurile coborau de la Vincennes.

La Tuilerii domnea singurătatea. Ludovic-Filip era plin de seninătate.

V

ORIGINALITATEA PARISULUI

În ultimii doi ani, după cum spuneam, Parisul văzuse destule răscoale. De obicei, în afara de cartierele răzvrătite, nimic nu e atît de ciudat de potolit ca înfățișarea Parisului în vreme de răscoală – Parisul are atîtea treburi, încît nu se tulbură pentru atîta lucru. Numai orașele mari pot oferi asemenea priveliști. În aceste cetăți uriașe pot încăpea în același timp și războiul civil, și o liniște neînțeleasă și stranie. De obicei, cînd începe răscoala, cînd se aude toba sunînd adunarea, mobilizarea, micul negustor se mărginește să spună:

„Mi se pare că s-au cam încăierat pe strada Saint-Martin”.

Sau:

„În cartierul Saint-Antoine”.

Adesea adaugă cu nepăsare:

„Pe undeva, pe-acolo”.

Mai tîrziu, cînd începe larma cumplită și sfîșietoare a împușcăturilor și a salvelor de foc, negustorul zice: „Se îngroașe gluma, care va să zică. Se îngroașă gluma.”

În clipa următoare, dacă răscoala se apropie și se întinde pînă la el, își închide în grabă prăvălia și tot atît de repede își îmbracă uniforma, adică își

pune marfa le adăpost, iar viața în primejdie.

Oamenii se împușcă pe la colțuri de străzi, prin ulicioare, prin fundături; baricadele sănt cucerite, pierdute și cucerite din nou; sîngele curge, focul mitraliilor ciuruie fațadele caselor, gloanțele ucid pe cetăteni în paturile lor, străzile sănt pline de cadavre. Iar pe o stradă vecină se aude ciocănîtul bilelor de biliard în cafenele.

La doi pași pe străzile prinse în viitoarea luptei flecarii vorbesc și rîd. Teatrele își deschid porțile și joacă vodeviluri. Trăsurile circulă, trecătorii se duc să ia masa în oraș; uneori chiar în cartierul unde se dă lupta. În 1831, împușcăturile s-au oprit pe o stradă ca să treacă o nuntă.

În timpul răscoalei din 12 mai 1839, în strada Saint-Martin, un moșneag infirm, împingînd un cărucior acoperit cu o pînză tricoloră, ducea sticle pline cu băutură, de la baricadă la trupă și de la trupă la baricadă, servind nepărtinitor pahare cu răcoritoare cînd stăpînirii, cînd anarhiei.

Nimic nu pare mai ciudat; dar e caracterul specific al mișcărilor de stradă din Paris, și el nu mai poate fi găsit în nici o altă capitală. Pentru aceasta e nevoie de două lucruri: de măreția Parisului și de veselia lui. Și nu se găsesc laolaltă decît în orașul lui Voltaire și al lui Napoleon.

De data aceasta totuși, în încăierarea din 5 iunie 1832, marele oraș simți ceva care era poate mai tare decît el. Îi fu frică. Peste tot, în cartierele cele mai îndepărtați și cele mai „neutre”, ușile, ferestrele și obloanele caselor rămîneau închise în plină zi. Cei curajoși puseseră mîna pe arme, cei fricoși se ascunseseră. Trecătorul nepăsător și grăbit dispăruse. Multe străzi erau pustii cum sănt de obicei la patru dimineața. Amănuțe îngrijorătoare treceau din gură în gură și se răspîndeau vești groaznice. Că erau stăpîni pe Bancă; că numai în mînăstirea Saint-Merry, erau șase sute, adăpostiți în biserică și baricadați; că regimentele de infanterie șovăiau, că Armand Carrel se dusese să-l vadă pe mareșalul Clausel¹¹¹ și că mareșalul spusese: „Să aveți mai întîi un regiment”; că Lafayette era bolnav, dar le spusese totuși: „Sînt al vostru. O să vă urmez peste tot unde veți putea așeza un scaun”; că trebuie să fii cu ochii în patru; că la noapte cete răzlețe vor jefui casele singuratice din colțurile pustii ale Parisului (aici se vedea imaginația poliției, această Anne Radcliffe¹¹², amestecată în treburile guvernului); că o baterie fusese așezată în strada Aubry-le-Boucher; că Lobau și Bugeaud puneau la cale atacul și că la miezul nopții, sau cel mai tîrziu în zorii zilei,

patru coloane se vor îndrepta în același timp asupra focarului răscoalei – cea dintîi venind din piața Bastiliei, a doua de la Porte-Saint-Martin, a treia din piața Grève, a patra de la Hale – dar că s-ar putea ca trupele să evacueze Parisul, și să se retragă la Champs-de-Mars; că nu se putea ști ce se va întîmpla, dar că de astă-dată, fără îndoială, era vorba de ceva serios. Unii erau îngrijorați de șovăielile mareșalului

Soult. „De ce întîrzie să atace?” „Se vede bine că stă în cumpănă.” Leul bătrân părea că adulmecă în această umbră o fiară necunoscută.

Se făcu seară. Teatrele nu se mai deschiseră; patrulele cutreierau orașul, cu o infâțișare cruntă, operau și scotoceau pe trecători; arrestau pe suspecți. Pînă la ora nouă fuseseră ridicați mai bine de opt sute de înși. Prefectura poliției era ticsită, închisoarea palatului de justiție ticsită, închisoarea La Force ticsită. La închisoarea palatului de justiție, mai cu seamă în gangul cel lung și subteran, numit strada Paris, zăceau pe paie împrăștiate o mulțime de prizonieri, pe care omul de la Lyon, Lagrange¹¹³, îi îmbărbăta plin de curaj. Paiele frămîntate de mulțimea de oameni, făceau un zgomot de parcă ar fi plouat cu găleata. În alte părți deținuții dormeau sub cerul liber, unii peste alții, în curțile închisorilor. Peste tot domnea teama, și un fel de tremur de spaimă puțin obișnuită la Paris.

Lumea se baricada în case; soțiile și mamele oftau îngrijorate; nu auzeai decît: „Of, Doamne! Încă nu s-a întors!” De-abia se deslușea în depărtare, din cînd în cînd, câte un huruit de trăsură. Din pragul ușilor oamenii ascultau ecoul vuietelor, strigătele, zgomotele surde și nedeslușite, și spuneau: „E cavaleria”, sau: „Sînt chesoane; trec în galop”. Se auzeau trompetele, tobele, împușcăturile și mai cu seamă jalnicul clopot de la Saint-Merry. Toți așteptau să bubuie tunul. Oamenii răsăreau înarmați, pe la colțurile străzilor și dispăreau strigînd: „Intrați în casă!” Si lumea se grăbea să-și zăvorască porțile. Pretutindeni plutea întrebarea: „Cum o să se sfîrșească?” Din clipă în clipă, cu cît se lăsa noaptea, Parisul se înroșea mai cumplit de vîlvătaia uriașă a răscoalei.

**CARTEA A UNSPREZECEA
ATOMUL FRATERNIZEAZĂ CU URAGANUL**

I

**CÎTEVA LĂMURIRI ASUPRA ORIGINILOR POEZIEI LUI
GAVROCHE. ÎNRÎURIREA UNUI ACADEMICIAN ASUPRA**

ACESTEI POEZII

În clipa cînd răzmerița, dezlănțuită de ciocnirea poporului cu armata în fața Arsenalului, sili să se retragă mulțimea care mergea după dric și care apăsa în tot lungul bulevardelor, asupra capului convoiului se iscă o învălmășeală însăspăimîntătoare. Mulțimea se cutremură, rîndurile se rupseră, toți o luară la goană, se risipiră – unii cu strigăte de luptă, alții galbeni de groază. Fluviul cel mare care acoperea bulevardele se despică într-o clipă, se revârsă în dreapta și-n stînga, și se răspîndi în șuvoaie pe două sute de străzi deodată ca apele scăpate din stăvilar. În vremea aceasta, un copil zdrențăros, care cobora strada Ménilmontant ținînd în mînă o ramură înflorită de bobîtel pe care o culesese de la Belleville, zări în geamul unui negustor de vechituri un pistol mare, din cele pe care le poartă călăreții la oblînc. Aruncînd ramura înflorită pe jos strigă:

— Mătușă Cum-îți-zice, îți iau chestia asta!

Și o șterse cu pistolul.

Peste două minute, un val de cetăteni însăspăimîntați, care fugeau pe strada Amelot și pe strada Basse, se întîlni cu un copil care cînta, învîrtind pistolul:

„Noaptea cine vede? cine?

Ziua văd cu toții bine;

C-o scrisoare ticluită

Pe burghez îl arzi pe plită;

Bat mătănii fac o mie,

Mă loviși în pălărie!”

Era micul Gavroche care pornise la război.

Pe bulevard băgă de seamă că pistolul nu avea cocoș.

Cine era autorul acelui cuplet, care îi servea să ție cadență? Cine scrisese celelalte cîntece, pe care le cînta bucuros în diferite ocazii! Nu știm. Poate chiar el. De altfel, Gavroche cunoștea toate refrenele populare mai răspîndite, la care adăuga ciripitul lui.

Spiriduș și strengar făcea un potpuriu din vocile naturii și ale Parisului. Îmbina repertoriul păsărilor cu al atelierelor. Cunoștea cîțiva ucenici ai vopselei, tagmă vecină cu a sa. Fusese, după cît se pare, trei luni de zile ucenic de tipografie. Într-o zi făcuse un comision pentru domnul Baour-Lormian, unul dintre cei Patruzeci¹¹⁴. Gavroche era un strengar de litere.

De altfel, nici nu i-ar fi trecut prin minte lui Gavroche că în noaptea aceea urîtă și ploioasă, în care găzduise pe cei doi copilași în elefant, ținuse loc de providență chiar fraților săi. Pentru frați seara, pentru tatăl său dimineața. Așa își petrecuse noaptea. Plecînd în zori din strada Ballets, se înapoiase în goană la elefant, scosese cu îndemînare din burta lui pe cei doi puști, împărțise cu ei un prînz de care făcuse rost; pe urmă plecase; lăsîndu-i în grija străzii, maica cea bună, care în mare măsură îl crescuse și pe el. La despărțire le dăduse întîlnire seara în același loc, și drept rămas bun le ținuse această cuvîntare: „O iau din loc, adică o tulesc, sau, aşa cum se zice la curte, am spălat putina. Puștilor, dacă nu vă găsiți tăticu și mămica, întoarceți-vă aici diseară! Vă dau eu haleală și vă culc”. Cei doi copilași, culeși de vreun sergent de stradă, vîrîți la arest, furați de vreun saltimbanc, sau numai rătăciți în labirintul nesfîrșit de străzi al Parisului, nu mai veniseră înapoi. Străfundurile societății de azi sînt pline de asemenea urme pierdute Gavroche nu-i mai văzuse; zece sau douăsprezece săptămîni trecuseră din noaptea aceea. De multe ori i se întîmplase să se scarpine-n cap și să întrebe: „Unde ciorile mi-or fi umblînd cei doi copilași?”

Între timp, ajunsese, cu pistolul în mînă, în strada Pont-aux-Choux. Băgă de seamă că pe toată strada nu mai era deschisă decît o prăvălie și, lucru vrednic de luat în seamă, o plăcintărie. Un prilej căzut din cer, să mânînce plăcintă cu mere înainte de a păși în necunoscut. Gavroche se opri, își pipăi coastele, scotoci prin buzunarele vestei, le întoarse pe cele de la pantaloni, dar negăsind nimic, nici măcar un gologan, începu să strige: „Ajutor!”

E foarte dureros cînd trebuie să te lipsești de bucătăca din urmă.

Totuși Gavroche își continuă drumul; peste două minute era în strada Saint-Louis. Străbătînd strada Parc Royal, simți nevoia să se despăgubească de plăcinta la care nu putuse ajunge și își dărui plăcerea nemăsurată de a rupe ziua în amiaza mare afișele de teatru.

Ceva mai departe, văzînd un grup de oameni rotofei, care după părerea lui trebuie să fi fost niște proprietari, ridică din umeri și scuipă la întîmplare, drept în fața lui acest dumicat de fiere filozofică:

— Grași mai sînt rentierii ăştia! Se îndoapă zdravăn. Se lăfăiesc în mîncăruri bune. Întreabă-i ce fac cu banii. Habar n-au. Îi mânîncă, ce să facă! Cît le înceape în burtă.

II GAVROCHE LA DRUM

Să ai în mînă un pistol fără cocoș, să-l învîrtești în mijlocul străzii e o slujbă atât de însemnată, încît Gavroche simțea cum îi crește însuflețirea la fiecare pas. Striga printre crîmpeie din *Marseieza* pe care o cînta:

— Merge bine! Mă doare al naibii laba stîngă, mi-am scrîntit reumatismul, dar sînt mulțumit, cetăteni! Să se țină burghezii, am să le strănut în față niște cuplete incendiare! Ce sînt agenții? Niște cocoși caraghiosi. Cucurigu! S-avem tot respectul față de cocoși! La o adică, mi-ar prinde bine unul pentru pistol! Vin de pe bulevard, prieteni! Acolo se îngroașă gluma. Dă în clocoț: fierbe înăbușit. E vremea să luăm spuma de pe fiertură, înainte, băieți! Un sînge spurcat să curgă pe ogoare! Viața mea o jertfesc pentru patrie și n-o să-mi mai văd țiitoarea! Gata fata, ga-ta! Plata! Nu-i nimic, trăiască veselia! Să ne luptăm, ce ciorile! M-am săturat de tiranie!

În clipa aceea, calul unui lăncier din garda națională care trecea se prăbuși; Gavroche își puse pistolul pe caldarîm, sculă omul de jos și îi dădu ajutor să-și ridice calul. După aceea, luîndu-și pistolul, porni iar la drum.

Strada Thorigny era numai tăcere și liniște. Calmul acesta, obișnuit cartierului Marais, se deosebea izbitor de vuietul dimprejur. Patru cumetre stăteau de vorbă în pragul unei uși. Scoția are un terțet de vrăjitoare¹¹⁵, Parisul are cuartete de cumetre, și tot aşa de lugubru ar suna „Vei fi rege” aruncat lui Bonaparte la răspîntia Baudoyer, ca și profetia făcută lui Macbeth în hățîșul de la Armuyr¹¹⁶. Ar fi același croncănit.

Cumetrelle din strada Thorigny vorbeau de treburile lor. Erau trei portărese și o peticăreasă cu coșul și cîrligul ei.

Așa cum stăteau cîteșipatră, în picioare, păreau aşezate la cele patru colțuri ale bâtrîneții, care sînt: istovirea, decădere, neputința și tristețea.

Peticăreasă stătea smerită. În lumea aceasta bătută de vînturi, peticăreasă se ploconește, portăreasă ocrotește. De ce? Din pricina gunoiului de la marginea trotuarului, care poate fi cum vor portăreșele, îmbelșugat sau sărăcuț, după silința celei care îl strînge grămadă. Chiar și în mătură poate fi bunătate.

Peticăreasă era ca un coș de recunoștință și surîdea – ce mai surîs! – celor trei portărese.

Vorbeau cam aşa:

— Va să zică, pisica dumitale e tot aşa de rea?

— Doamne, știi că pisicile sănt din fire dușmancele cîinilor. Așa se plîng cîinii.

— Și oamenii la fel.

— Cu toate astea, de la pisică nu iei purici.

— N-am ce zice, cîinii sănt mai primejdioși. Mi-aduc aminte că într-un an se înmulțiseră aşa de grozav, că s-a scris și la gazetă. Pe vremea aceea erau la Tuilerii niște berbeci mari, care trăgeau căruciorul regelui Romei. Vă aduceți aminte de regele Romei?

— Eu țineam la ducele de Bordeaux.

— Eu l-am apucat pe Ludovic al XVII-lea¹¹⁷. Mai mult îmi place Ludovic al XVII-lea.

— Se scumpește carnea, madam Patagon!

— Ce să mai vorbim! Măcelăria e o adevărată pacoste. O nenorocire. Numai bucurii pe capul nostru!

Se amestecă în vorbă și peticăreasa:

— Doamnelor, nu merge negustoria de loc. Grămezile de gunoi, să le plîngi de milă. Nimeni nu mai aruncă nimic. Toată lumea măñincă tot.

— Las' că sănt alții și mai săraci decît dumneata, cumăträ Vargoulême.

— Asta aşa e răspunse peticăreasa cu respect. Eu am o stare.

Se făcu o mică tăcere, apoi peticăreasa din nevoia care zace în inima omului de-a se lăuda, adăugă:

— Dimineața cînd vin acasă, îmi puric coșul și aleg. Odaia se umple de grămezi. Pun zdrențele într-un coș, cocenii într-o găleată, rufăria în dulap, bucățile de stofă în scrin, hîrtiile mototolite în colțul de la fereastră, lucrurile de mîncat în strachină, bucățile de sticlă în sobă, papucii după ușă și oasele sub pat.

Gavroche care se oprișe în spatele lor asculta.

— Ce v-ați apucat, babelor, să vorbiți politică?

O ploaie de ocări îl întîmpină, și toate patru îl huiduiră deodată:

— Uită-te la el, ticălosul!

— Ce mai pui de golan!

— Ce-o avea în mîna ciuntă? Un pistol?

— Nu poate trăi pînă nu răstoarnă guvernul!

Gavroche disprețitor, se mărgini, drept orice răzbunare, să-și ridice vîrful nasului cu degetul mare, deschizîndu-și palma întreagă. Peticăreasa se răsti:

— Desculțule!

Aceea care răspunde la numele de madam Patagon, bătu din palme cu zgomot:

— Să știi că are să se întâmpile o nenorocire! Pe băietanul cu bărbuță de alături, îl vedeam trecînd în fiecare dimineață la braț cu o fetișcană cu bonețică roz; l-am văzut și azi; trecea cu o pușcă. Madam Bacheux zicea că săptămîna trecută a fost o revoluție la... la... la... unde a dus mutul iapa... la Pontoise. Și-acum, uită-te la licheaua asta blestemată, cu pistolul lui! Am auzit că la Célestins e plin de tunuri. Cum vrei s-o mai scoată la capăt stăpînirea cu haimanalele astea care nu știu ce să mai născocească ca să tulbure lumea, tocmai acum cînd abia începusem să ne liniștim după toate nenorocirile prin care-a trecut, Dumnezeule bun, biata regină, pe care am văzut-o dusă în căruță spre ghilotină. Și să vezi, că iar o să se scumpească tutunul. E o ticăloșie! O să mă duc să văd cum îți taie și ție capul, tîlharule!

— Nu te mai smiorcăi, bătrînico! spuse Gavroche. Șterge-ți contrabasul.

Și trecu mai departe.

Cînd ajunse în strada Pavée își aduse aminte de peticăreasă și vorbi cu sine însuși:

— Rău faci că înjuri pe revoluționari, lele Ladă-de-gunoi! Pistolul care-l vezi vrea binele tău. O să aduni în coș mai multe lucruri bune de mîncat.

Deodată auzi un zgomot îndărătul lui; era portăreasa Patagon, care se luase după el și care, de departe, îi arăta pumnul strigînd:

— Ești un copil lepădat!

— Puțin îmi pasă! Absolut!

Puțin mai tîrziu trecea prin fața palatului Lamoignon. Acolo dădu un strigăt de chemare:

— Hai la bătălie!

Și deodată se întristă. Își privi pistolul cu un fel de mustrare, de parcă ar fi vrut să-l înduplece.

— Eu pornesc, îi zise, și tu, ba!

Un cîine te poate face să uiți de cocoș. Un cățelandru jigărit trecu strada. Gavroche se înduioșă.

— Cuțule dragă, se vede că ai înghițit un butoi, de ți se văd cercurile.

Apoi se îndreptă spre Orme-Saint-Gervais.

III

ÎNDREPTĂȚITA MÎNIE A UNUI BĂRBIER

Onorabilul bărbier care gonise pe cei doi copii, ocrotiți de Gavroche în primitorul pîntec al elefantului, se afla în prăvălie, îndeletnicindu-se cu bărbieritul unui bătrân soldat legionar, care servise pe timpul imperiului. Stăteau de vorbă. Bineînțeles că bărbierul vorbise veteranului despre răscoală, apoi despre generalul Lamarque, iar de la Lamarque au trecut la împărat. Așa începu între ei o convorbire de la bărbier la soldat, pe care Prudhomme, dacă ar fi fost de față, ar mai fi împodobit-o cu ceva floricele și i-ar fi pus titlul: *Dialogul briciului cu sabia*.

— Domnule, întrebă bărbierul, cum călărea împăratul?

— Prost. Nu știa să cadă de pe cal. De aceea nici nu cădea niciodată.

— Avea cai frumoși? Trebuie să fi avut cai frumoși.

— În ziua în care mi-a dat crucea, m-am uitat la calul lui. Era o iapă bună de fugă, albă toată. Avea urechile foarte depărtate, greabănul vînjos, un cap ginggaș, țintat cu o steluță neagră, gîțul foarte lung, genunchii bine legați, coastele arcuite, umerii pieziși, crupa vînjoasă, ceva mai înaltă de cincisprezece palme.

— Frumos cal! spuse bărbierul.

— Era calul majestății-sale.

Bărbierul simți că după acest cuvînt se cuvenea o clipă de tăcere. Se opri și apoi începu iar:

— Împăratul n-a fost rănit decît o singură dată, nu-i aşa, domnule?

Bătrânul ostaș răspunse cu glasul liniștit și sigur al aceluia care a fost de față.

— În călcii. La Ratisbonne. Niciodată nu l-am văzut atît de frumos îmbrăcat ca în ziua aceea. Era curat ca un ban de argint.

— Dar dumneata, domnule veteran, îm închipui că ai fost de multe ori rănit?

— Eu? exclamă soldatul. Oh! Nu mare lucru. La Marengo am primit două loviturî de sabie în ceafă, un glonț în brațul drept la Austerlitz, altul în șoldul stîng la Iéna; la Friedland m-a împuns o baionetă colea, la Moscova șapte sau opt lănci, cam peste tot, la Lutzen o schijă de obuz mi-a sfărîmat un deget... Ah! Și pe urmă la Waterloo m-am ales cu ditamai glonțul în coapsă. Atîta tot.

— Ce frumos e să mori pe cîmpul de luptă! rosti bărbierul cu un accent demn de Pindar. Eu, pe cuvîntul meu, decît să crăp pe un pat nenorocit, de

boală, încetul cu încetul, câte puțin în fiecare zi, cu leacuri, cu oblojeli, cu seringi și cu doctorii aş vrea mai bine să-mi intre în burtă o ghiulea de tun.

— N-ai gust prost! zise ostașul.

Abia isprăvise vorba, cînd un zăngănit asurzitor zgudui toată frizeria. Un geam al vitrinei se înstelă deodată.

Bărbierul îngălbeni.

— Doamne, strigă el, a și intrat una!

— Ce anume?

— O ghiulea de tun.

— Uite-o! zise ostașul și ridică de jos ceva care se rostogolea.

Era o piatră.

Bărbierul alergă la geamul spart și-l văzu pe Gavroche care fugea cît îl țineau picioarele spre piața Saint-Jean. Trecînd prin fața prăvăliei bărbierului, Gavroche, căruia îi stătea pe inimă purtarea acestuia față de cei doi țînci, nu putuse să reziste plăcerii de a-i da bună ziua și zvîrli o piatră în geam.

— Vezi, urlă bărbierul, care din galben devenise vînăt, face rău numai ca să facă rău. Ce-are cu mine strengarul ăsta?

IV

COPILUL SE MIRĂ DE BĂTRÎN

În vremea aceasta, Gavroche ajungînd în piața Saint-Jean unde soldații din post fuseseră dezarmați, se unise cu o ceată condusă de Enjolras, Courfeyrac, Combeferre și Feuilly. Erau oarecum înarmați. Bahorel și Jean Prouvaire îi regăsiseră, întregind grupul. Enjolras avea o pușcă de vînătoare cu două focuri Combeferre, una de-a gărzilor naționale, purtînd un număr de legiune, iar la brîu două pistoale, care se vedeaau sub haina deschisă. Jean Prouvaire, o flintă veche de cavalerie. Bahorel, o carabină. Courfeyrac învîrtea un baston cu șîșul scos din teacă. Feuilly, cu o sabie în mînă, mergea înainte și striga: „Trăiască Polonia¹¹⁸”.

Veneau dinspre cheiul Morland, fără cravate, fără pălării, gîffiind, uzi de ploaie, cu fulgere în ochi. Gavroche îi întîmpină liniștit.

— Încotro mergem?

— Hai! spuse Courfeyrac.

În spatele lui Feuilly mergea, sau mai curînd sălta Bahorel, ca un pește în apele răscoalei. Avea o vestă stacojie și arunca vorbe din acelea care

zăpăcesc. Vesta lui sperie pe un trecător, care strigă pierdut de emoție:

— Uite roșii!

— Roșul, roșii! i-o întoarse Bahorel. Caraghioasă frică, cetățene! În ce mă privește, nu tremur în fața unui mac, și scufița roșie nu mă sperie de loc. Crede-mă, cetățene, să lăsăm frica de roșu pe seama dobitoacelor cu coarne! Zări un colț de zid pe care era lipită cea mai pașnică foaie de hîrtie din lume, o încuviațare de a mînca ouă, o dezlegare de post a arhiepiscopului de Paris, adresată turmei sale de credincioși.

Bahorel strigă:

— Turmă, un fel politicos de a zice gîște!¹¹⁹

Și smulse de pe zid hîrtia.

Gavroche fu cucerit. Din acea clipă, Gavroche începu să-l studieze pe Bahorel.

— Bahorel, îi atrase atenția Enjolras, nu faci bine! Ar fi trebuit să lași în pace dezlegarea arhiepiscopului; nu cu ea avem treabă noi. Îți cheltuiesti mînia degeaba. Păstrează-ți încărcătura. Afără din rînd nu trebuie să tragi nici cu arma, nici cu mintea.

— Fiecare în felul lui, Enjolras, îi răspunse Bahorel. Proza asta episcopală nu-mi place de loc; eu vreau să mânînc ouă fără să cer dezlegarea bisericii. Tu ești de felul tău și rece, și fierbinte; eu fac haz. De altfel, nu vreau să mă cheltuiesc, îmi iau numai avînt. Am sfîșiat scrierea arhiepiscopului, Hercle¹²⁰! ca să-mi ascut colții.

Cuvîntul acesta, *Hercle*, îl izbi pe Gavroche. El căuta toate prilejurile să se instruiască și începu să-l stimeze pe sfîșietorul acesta de afișe. Îl întrebă:

— Ce înseamnă Hercle?

— Înseamnă să fie al dracului, pe latinește.

Bahorel recunoșcu în clipa aceea la o fereastră pe un tînăr palid cu barbă neagră, care îi privea trecînd; era de bună seamă un prieten de la A.B.C. și îi strigă:

— Repede, cartușe! *Para bellum*¹²¹.

— Frumos bărbat, n-am ce zice! a întărit Gavroche care acum înțelegea latinește.

Îi întovărășea o ceată zgomotoasă: studenți, artiști, tineri înscriși în Cugurda¹²² din Aix lucrători, hamali din port înarămați cu bastoane și baionete, unii ca și Combeferre, cu pistoale vîrîte în pantaloni. Un unchiaș

care părea foarte bătrân mergea și el cu ceata. N-avea nici o armă și se grăbea să nu rămînă în urmă, cu toate că părea dus pe gînduri. Gavroche îl zări.

— Cine e ăsta? îl întrebă pe Courfeyrac.

— Un bătrân.

Era domnul Mabeuf.

V UNCHIAȘUL

Să spunem ce se întîmplase.

Enjolras și prietenii lui se aflau pe bulevardul Bourdon, lîngă magazia de grîu, cînd dragonii porniseră șarja.

Enjolras, Courfeyrac și Combeferre erau dintre cei care o luaseră pe strada Bassompierre, strigînd: „La baricade!” Pe strada Lesdiguières întîlniseră un bătrân care mergea agale.

Îi izbise că moșneagul mergea pe două cărări, de parcă ar fi fost beat. Mai ținea și pălăria în mînă, cu toate că plouase toată dimineață; chiar la acea oră ploua destul de tare. Courfeyrac îl recunoscuse pe moș Mabeuf. Îl cunoștea pentru că adesea îl întovărășise pe Marius pînă la poarta casei lui. Știind cît de liniștite și mai mult decît sfioase erau obiceiurile acestui epitrop bătrân, iubitor de cărti, și uimit că-l vede în mijlocul zarvei aceleia, la doi pași de șarja cavaleriei, aproape între focuri, cu capul gol în ploaie, și plimbîndu-se printre gloanțe, se apropie de el; răzvrătitul de douăzeci și cinci de ani și unchiașul de optzeci vorbiră între ei aşa:

— Domniile Mabeuf, duceți-vă acasă!

— De ce?

— O să fie tărăboi mare.

— Bine.

— Lovituri de sabie, împușcături, domnule Mabeuf.

— Bine.

— Lovituri de tun.

— Bine. Și voi unde să duceți?

— Ne ducem să punem la pămînt guvernul.

— Bine.

Și se luă după el. De atunci nu mai scoase nici o vorbă. Pasul lui se înviorase dintr-o dată; lucrătorii veniseră să-l sprijine de braț, el făcuse semn

că n-are nevoie. Mergea aproape în fruntea coloanei, cu pasul omului care înațează și cu chipul omului care doarme.

— Strașnic bătrînel! șopteau studenții.

Se zvonise printre cei din ceată că era un bătrân revoluționar din timpul Convențiunii, unul dintre cei care votaseră moartea regelui.

O luaseră prin strada Verrerie. Gavroche mergea în frunte, cîntînd cît îl ținea gura cîntecul acesta care făcea din el un fel de trîmbițaș:

„Privește luna cum se-arată.

Cînd mergem la pădure-odată?

Charlot, întreabă pe-o Charlottă.

Tu, tu, tu,

Hai la Chatou!

Eu am un Dumnezeu, un rege, o firférică și-o ciubotă.

Voind să facă chef cu rouă,

În iarbă două vrăbii, două,

Din zori s-au pus să bea din botă.

Zi, zi, zi,

Hai la Passy!

Eu am un Dumnezeu, un rege, o firférică și-o ciubotă.

De lupii ăștia nătăfleți.

Și care sănt atît de beți,

Un tigru rîde într-o grotă.

Don, don, don,

Hai la Meudon!

Eu am un Dumnezeu, un rege, o firférică și-o ciubotă.

Vor să se-nchine și să-njure.

Cînd o să mergem în pădure?

Charlot întreabă pe-o Charlottă.

Tin, tin, tin,

Hai la Pantin!

Eu am un Dumnezeu, un rege, o firférică și-o ciubotă.”

Se îndreptau spre Saint-Merry.

VI RECRUȚI

Ceata se îngroșa la fiecare pas. Aproape de strada Billets li se alătură un bărbat înalt, cărunt. Courfeyrac, Enjolras și Combeferre observaseră

înfățișarea lui aspră și îndrăzneață, dar nici unul dintre ei nu-l cunoștea. Gavroche, care se ținea de cîntat, de fluierat, de zbîrnîit, mergînd înainte și bătînd în obloanele prăvăliilor cu mînerul pistolului lui fără cocoș, nici nu-l luă în seamă.

În strada Verrerie trecură din întîmplare prin fața casei lui Courfeyrac.

— Se potrivește de minune! zise Courfeyrac. Mi-am uitat punga și am rămas fără pălărie.

Părăsi ceata și urcă scările în goana mare. Găsi punga și o pălărie veche. Luă și o lădiță pătrată destul de mare, cam cît un geamantan, care era ascunsă printre rufelete murdare. Pe cînd alerga pe scări în jos, portăreasa îl strigă.

— Domnule de Courfeyrac!

— Chelăreasă, cum te cheamă? răspunse Courfeyrac.

Portăreasa rămase cu gura căscată.

— Dar știți prea bine că sănt portăreasă și îmi zice mama Veuvain.

— Ei bine, dacă mai spui o dată domnule de Courfeyrac, îți spun și eu mama *de* Veuvain. Acum spune, ce e? Ce s-a întîmplat?

— Vrea cineva să vă vorbească.

— Cine?

— Nu știu.

— Unde-i?

— În odaia mea.

— Să-l ia dracu! rosti Courfeyrac.

— Dar vă aşteaptă să vă întoarceți de mai bine de un ceas, zise portăreasa.

Între timp, un soi de lucrător, tînăr, slab, galben la față, mărunțel, pistriuat, purtînd o bluză ruptă și niște pantaloni de catifea peticiți, semănînd mai mult a fată îmbrăcată băiețește decît a bărbat, ieși din odaia portăresei și-l întrebă pe Courfeyrac cu un glas care, ce să spun, nu era de loc un glas de fată:

— Domnul Marius, vă rog?

— Nu e acasă.

— Se întoarce astă-seară?

— Habar n-am! Și Courfeyrac adăugă: Cît despre mine, nu mă întorc.

Tînărul se uită țintă la el și-l întrebă:

— De ce?

— D-aia!

— Dar unde vă duceți?
— Ce-ți pasă?
— Nu vreți să vă duc eu cufărășul?
— Mă duc pe baricade.
— Vreți să merg și eu cu dumneavoastră?
— Dacă vrei! răsunse Courfeyrac. Strada e liberă. Pietrele caldarîmului sănt ale tuturor. Se depărtă, alergînd să-și ajungă prietenii. Cînd îi ajunse, dădu cufărășul unuia dintre ei să-l ducă. Abia după mai mult de un sfert de oră băgă de seamă că tînărul îl urmase în adevăr. Mulțimea nu merge totdeauna unde vrea. Am mai spus că merge încotro o poartă vîntul. Trecură de Saint-Merry și se pomeniră, fără să-și dea seama cum, în strada Saint-Denis.

CARTEA A DOUĂSPREZECEA

CORINTUL

I

ISTORIA CORINTULUI DE LA ÎNTEMIEIREA LUI

Parizienii care trec astăzi dinspre Hale, pe strada Rambuteau, zăresc pe dreapta, în fața străzii Mondétour, o prăvălie de coșuri împletite, iar deasupra prăvăliei drept firmă, un paner avînd forma împăratului Napoleon cel Mare, cu inscripția:

NAPOLEON ESTE FĂCUT
ÎN ÎNTREGIME DIN NUIELE

nu bănuiesc scenele îngrozitoare pe care le-a văzut locul acesta acum treizeci de ani.

Acolo era strada Chanvrerie, care pe vremuri se scria Chanverrierie, și vestita cîrciumă *Corint*.

Vă aduceți aminte tot ce am spus despre baricada ridicată în acest loc, și pe care n-a întrecut-o decît baricada Saint-Merry. Asupra baricadei din strada Chanvrerie, rămasă azi în noaptea uitării, vom încerca să aruncăm puțină lumină.

Să ni se îngăduie să întrebuițăm, pentru claritatea povestirii, mijlocul simplu, folosit de noi altă dată pentru Waterloo. Cei care ar voi să-și închipuie într-un fel destul de exact grupurile de case care se ridicau pe atunci pe lîngă unghiul nord-estic al Halelor Parisului, lîngă Saint-Eustache, unde este astăzi intrarea străzii Rambuteau, n-au decît să-și închipuie un N care ar atinge cu vîrful său strada Saint-Denis și cu baza Halele, cele două

picioare verticale fiind străzile Grande-Truanderie și Chanvrerie, iar strada Petite-Truanderie linia lui transversală. Vechea stradă Mondétour tăia aceste trei linii fâcînd cele mai întortocheate colțuri. Așa încît încîlcirea de labirint a acestor patru străzi izbutea să adune pe o suprafață de o sută de stînjeni pătrați între Hale și strada Saint-Denis pe de o parte, între strada Cygne și strada Prêcheurs pe de altă parte, șapte grupuri de case ciudat întocmite, de felurite mărimi, aşezate strîmb și la întîmplare, despărțite între ele întocmai ca blocurile de piatră ale unui săn-tier, prin niște crestături înguste.

Am spus crestături înguste, căci nu puteam da o definiție mai potrivită acestor ulicioare întunecoase, înghesuite, întortocheate, mărginite de hardughii înalte de opt caturi. Aceste dărăpănături erau atât de subrede, încît pe străzile Chanvrerie și Petite-Truanderie fațadele erau susținute de grinzi aşezate între case. Ulița era strîmbă și băltoacele de apă, largi. Trecătorul mergea pe un caldarîm veșnic ud; trecînd pe lîngă dughene care semănau a pivnițe, pe lîngă stîlpi mari de piatră prinși în cercuri de fier, pe lîngă grămezi întregi de gunoaie, pe lîngă porți de trecere ferecate cu zăbrele uriașe străvechi. Pe toate acestea le-a nimicit strada Rambuteau.

Numele acesta, Mondétour¹²³, zugrăvește de minune șerpuirea tuturor acestor ulicioare. Puțin mai departe făcea o adevărată piruetă în strada Pirouette, care dă în strada Mondétour. Ieșind din strada Saint-Denis în strada Chanvrerie, trecătorul o vedea îngustîndu-se din ce în ce în fața lui, ca și cum ar fi intrat într-o pîlnie. La capătul străzii, care era foarte scurtă, găsea trecerea închisă înspre Hale printr-un sir înalt de case și s-ar fi crezut într-o fundătură, dacă n-ar fi văzut la dreapta și la stînga două șleauri adîncite și întunecoase prin care se putea ieși. Era strada Mondétour, care la un capăt răzbea în ulița Prêcheurs, iar la celălalt în strada Cygne și Petite-Truanderie. La capătul acestui fel de fundătură, la cotitura șleaului din dreapta, se vedea o casă mai puțin înaltă decît celelalte, cu un ieșind care înainta în stradă.

În această casă, numai cu două caturi, ființă de vreo trei sute de ani o cîrciumă veselă și faimoasă. Această cîrciumă aducea un zvon de voioșie chiar în locul despre care bătrînul Théophile¹²⁴ spusese în aceste două versuri:

„Aici se leagăna scheletul
Unui ibovnic spînzurat.”

Vadul fiind bun, cîrciumarii se perindau din tată-n fiu.

Pe timpul lui Mathurin Régnier, această cîrciumă se numea *Pot-aux-Roses*¹²⁵ și, cum pe atunci rebusurile erau la modă, avea drept firmă un stîlp vopsit trandafiriu¹²⁶. Acum un veac, respectabilul Natoire, unul dintre maeștrii fantasticului, disprețuiți astăzi de o școală întepenită în tipicuri, și care chefuise de câteva ori în această cîrciumă chiar la masa unde se îmbătase Régnier, zugrăvise din recunoștință pe stîlpul trandafiriu un ciorchine de struguri de Corint. Cîrciumarul foarte încîntat schimbase firma și pusese să se scrie sub ciorchine aceste cuvinte aurite: **LA STRUGURELE DE CORINT**. De-aici numele de *Corint*. Nimic mai natural pentru bețivi decît prescurtările. Elipsa este zigzagul frazei. *Corint* detronase pe *Pot-aux-Roses*. Ultimul vlăstar al acestei dinastii de cîrciumari, tata Hucheloup, necunoscîndu-i nici măcar tradiția, puse să vopsească stîlpul în albastru.

Jos, o sală unde era tejgheaua; sus, la etajul întîi, o sală unde era biliardul; o scară de lemn răsucită urca prin tavan; era vin pe mese, fum pe pereți, lumînari aprinse în plină zi, aşa arăta cîrciuma. O scară avînd chepengl în sala de jos ducea la pivniță. La etajul al doilea era locuința familiei Hucheloup. Suiai o scară fără balustradă, la care ajungeai printr-o ușă ascunsă într-un perete din sala cea mare de la primul etaj. Sub acoperiș, două poduri mansardate, cuiuri pentru servitoare. Încăperea de jos era împărțită în două, sala cu tejgheaua și bucătăria.

Tata Hucheloup se născuse poate chimist, în realitate însă era bucătar. În cîrciuma lui nu numai se bea, se și mâinca. Hucheloup născocise un fel de mâncare minunată care nu se găsea decît la el: crapi umpluți, pe care el îi numea *carpes au gras*. Se mâinca la lumina unor lumînari de seu și a unei lămpi cu ulei de pe vremea lui Ludovic al XVI-lea, pe niște mese pe care era bătută în cuie, în loc de față de masă, o bucată de mușama. Veneau mușterii de departe. Într-o zi, Hucheloup găsise cu cale să aducă la cunoștința trecătorilor „specialitatea” sa. Vîrîse o pensulă într-o oală cu vopsea neagră și, deoarece își avea ortografia lui, după cum și bucătăria, improvizase pe perete această inscripție atrăgătoare:

CARPES HOGRAS

Într-o iarnă, ploile și lapovița apucaseră să steargă litera S, cu care se sfîrșea primul cuvînt, și G, cu care începea cel de al doilea, și astfel

rămăsese:

CARPE HO RAS¹²⁷

Cu ajutorul timpului și al ploii, un modest afiș de birt devenise un sfat înțelept.

Așa se întâmplase că Hucheloup, neștiind franțuzește, știuse latinește, că scosese din bucătărie filozofie și, vrînd să-l distrugă pe Carême¹²⁸, se pusese pe aceeași treaptă cu Horațiu¹²⁹. Și, ce e mai surprinzător, că voia să spună: „Intrați în cîrciumă la mine!”

Nimic din toate acestea nu mai există astăzi. Labirintul Mondétour a fost tăiat și larg deschis în 1847 și probabil că nu mai există în momentul de față. Strada Chanvrerie și *Corint* au fost îngropate sub caldarîmul străzii Rambuteau.

După cum am mai spus, *Corint* era unul dintre locurile de întîlnire, dacă nu de întrunire, ale lui Courfeyrac și ale prietenilor lui. Grantaire descoperise cîrciuma *Corint*. Intrase pentru *carpe ho ras* și se întorsese pentru *carpes gras*. La *Corint* se bea, se mînca, se striga în gura mare; plăteai puțin, plăteai greu sau nu plăteai de loc, erai totdeauna binevenit. Tata Hucheloup era un om cumsecade

Hucheloup, om cumsecade, după cum am spus, era un birtaș cu mustați; varietate hazlie. Era întotdeauna încruntat, parcă ar fi vrut să-și sperie mușterii, îi bombănea pe cei care intrau, de parc-ar fi fost mai dispus să le caute pricină decît să le servească supa. Și totuși, o spunem încă o dată, erai totdeauna binevenit. Această ciudătenie făcuse vad prăvăliei și îi aducea mult tineret care spunea: „Hai să-l vezi tunînd și fulgerînd pe tata Hucheloup!” Fusese maestru de scrimă. Izbuinea în rîs pe neașteptate. Glas gros înseamnă om de treabă. Avea un fond comic sub o infățișare tragică. Se mulțumea să te sperie, ca tabacherele în formă de pistol. Bubuitura lor e un strănut.

Avea de nevastă pe mama Hucheloup, o femeie cu barbă, foarte urîtă.

Pe la 1830, bătrânul Hucheloup muri. O dată cu el s-a dus și secretul crapilor umpluți. Văduva lui nemîngîiată a ținut mai departe cîrciuma. Dar mîncarea era din ce în ce mai proastă și cu timpul ajunsese să nu te mai poți atinge de ea; iar vinul, care totdeauna lăsase de dorit, era oțet curat. Courfeyrac și prietenii lui se mai duceau totuși la *Corint* – de milă, cum zicea Bossuet.

Văduva Hucheloup gîfii și era cumplit de grasă și avea apucături de țărancă. Datorită felului de a le rosti, vorbele, ei păreau mai puțin neroade. Avea un fel de a spune lucrurile, care adăuga un sos picant amintirilor din primăvara vieții ei trăită la țară. Fusese odinioară plăcerea ei, zicea, să asculte „cum cîntă botgroșii prin răsuri”.

Sala de la etaj, „restaurantul”, era o încăpere mare și largă, în care se îngrămădeau de-a valma taburete, scaune, bănci, mese și un biliard vechi și șchiop. Te urcai pe o scară răsucită care dădea într-un colț al sălii, pătrunzînd printr-o deschizătură pătrată, asemenea unui tambuchi¹³⁰ de corabie.

Sala aceasta, luminată de o singură fereastră îngustă și de o lampă cu ulei, în permanență aprinsă, era o adevărată cocioabă. Toate mobilele cu patru picioare se clătinau de parcă ar fi avut numai trei. Pereții văruiti nu aveau altă podoabă decît acest catren făcut în cinstea doamnei Hucheloup:

*La zece pași te miră, la doi, te îngrozește,
Pe nasul ei gigantic un neg se lăfăiește,
Să nu ți-l sufle-n față ți-e teamă la tot pasul,
Și că-ntr-o zi în gură îi va cădea tot nasul”.*

Versurile erau scrise pe perete cu cărbune.

Madam Hucheloup, care semăna foarte bine cu portretul de mai sus, umbla încolăciu, de dimineață pînă seara, în fața acestui catren, cu o liniște netulburată. Două slujnice, Matelote și Gibelotte, cărora niciodată nu li s-a spus altfel, ajutau pe madam Hucheloup să așeze pe mese ulcelele de vin și feluritele ciorbe, care se serveau mușteriilor flămînzi în strachină de lut. Matelote, mătăhăloasă, rotundă, roșcovană și gălăgioasă, fostă sultană favorită a răposatului Hucheloup, era urîtă, mai urîtă decît orice balaur din mitologie. Totuși, dat fiind că slujnica se ținea într-una pe lîngă stăpînă, alături de madam Hucheloup era mai puțin urîtă. Gibelotte, înaltă, plăpîndă, albă, de o albeață limfatică, cu cearcăne la ochi, cu pleoapele căzute, totdeauna sleită de puteri și istovită suferind de ceea ce s-ar putea numi oboseală cronică, sculîndu-se cea dintîi, culcîndu-se cea din urmă, slujea pe toată lumea, chiar și pe cealaltă slujnică, în tacere și cu blîndețe, surîzînd în osteneala ei cu un vag zîmbet adormit.

Înainte de a intra în restaurant, citeai pe ușă, scris cu creta, versul acesta de Courfeyrac:

„Petrece dacă poți și mănîncă dacă ai curaj.”

II

VESELIE PREMERGĂTOARE

Laigle de Meaux, după cum se știe, locuia mai mult la Joly decât în altă parte. Avea o locuință cum are pasarea o cracă. Amândoi prietenii trăiau împreună, dormea împreună. Toate le aveau pe din două, și într-o oarecare măsură chiar și pe Musichette. Erau ceea ce la călugării pelerini se chama bini. În dimineața de 5 iunie se duseră să prînzească la Corint. Joly răcise cumsecade și avea un guturai strășnic, pe care începuse să-l împartă cu Laigle. Laigle purta o haină răpănoasă, iar Joly era bine îmbrăcat.

Era aproape nouă dimineață când deschiseră ușa *Corintului*.

Se urcară la etaj.

Îi primiră Matelote și Gibelotte.

— Stridii, brînză și șuncă! ceru Laigle.

Și se asezără la masă.

În cîrciuma goală nu erau decât ei doi.

Gibelotte, recunoscînd pe Joly și pe Laigle, puse o sticlă de vin pe masă.

Pe când erau la primele stridii, în gîrliciul scării se ivi un cap, apoi se auzi un glas:

— Treceam pe-aici. Am simțit din stradă un miros minunat de brînză de Brie. Și iată-mă!

Era Grantaire.

Grantaire luă un scăunel și se aseză la masă.

Gibelotte, văzîndu-l pe Grantaire, puse încă două sticle de vin pe masă.

Se făcură trei.

— O să bei tu două sticle? întrebă Laigle pe Grantaire.

— Oricine se pricepe la una ca asta; numai tu ești un nevinovat, îi răspunse Grantaire. N-am mai văzut bărbat să se sperie de două sticle.

Ceilalți începuseră cu mâncarea. Grantaire începu cu băutura. O jumătate de sticlă alunecă pe gît la repezelă.

— Ai gaură în burtă? continuă Laigle.

— Parcă tu n-ai una în cot! zise Grantaire. Și, după ce-și goli paharul, adăugă: Ei, Laigle, tu, omul discursurilor funebre, ți-e haina ponosită.

— Te cred, răspunse Laigle, ducem casă bună haina mea și cu mine. S-a dat după toate năravurile mele, nu mă supără cu nimic, e turnată pe

diformitațile mele, e plină de gentilete în toate mișcările mele, nu o simt decât numai fiindcă îmi ține cald. Hainele vechi sănt ca și prietenii vechi.

— Adevărat! strigă Joly intrând în vorbă O haină veche e un prieten vechi.

— Mai ales, zise Grantaire, pentru cineva care are guturai.

— Grantaire, întrebă Laigle. Vii de pe bulevard?

— Nu.

— Joly și cu mine am văzut trecind capul coloaneL

— E o priveliște minunată, spuse Joly

— Ce liniștită e strada asta! grăi Laigle. Cine și-ar putea închipui că Parisul e răsturnat cu dosul în sus? Cum se cunoaște că pe vremuri erau numai mînăstiri pe-aici. Lista lor au făcut-o du Breul, Sauval și părintele Lebeuf. Era de jur împrejur un adevărat furnicar! și încălțați, și descălțați, și tunși, și bărboși, cenușii, albi, negri franciscani, minimi, capucini, carmeliți, augustini mici, augustini mari, augustini vechi... Mișunau.

— Să nu mai vorbim de călugări, întrerupse Grantaire că-mi vine să mă scarpin. Apoi strigă. „Ptiu! Înghiții o stridie stricată. Iar o să m-apuce ipohondria. Stridiile sănt stricate, chelnerițele sănt urîte. Urăsc specia umană Treceam adineauri pe strada Richelieu, prin fața bibliotecii publice. Grămadă asta de capace de stridii, căreia i se spunea bibliotecă, mă dezgustă să mai gîndesc Ce de hîrtie! Cîtă cerneală, cîte mîzgîlituri! Ce de file scrise! Care e mîrlanul care a spus că omul e un biped fără pene¹³¹? Pene de gîscă! Apoi am întîlnit o fată pe care o cunosc, frumoasă ca primăvara, vrednică să i se zică Floreal¹³², încîntată, plutind în nori, fericită, în al șaptelea cer, ticăloasa, pentru că ieri un bancher dezgustător, ciupit de vârsat a binevoit s-o dorească. Vai, femeia pîndește pe zaraful bogat ca și pe junele sclivisit; pisicile vînează și șoareci și păsărele. N-au trecut nici două luni de cînd dumneaei ședea cuminte într-o mansardă potrivind copci de aramă la chiotoarele corsetelor Ei, ce ziceți de asta? Cosea, avea un pat cu chingi, visa lîngă un ghiveci cu flori, era mulțumită. Acum iat-o banchereasă. Transformarea s-a făcut astă-noapte. Am întîlnit-o pe victimă azi-dimineață; nu-și mai încăpea în piele de bucurie. Ceea ce mi se pare îngrozitor e că ticăloasa era tot atît de frumoasă astăzi ca și ieri. Bancherul nu i se vedea pe fată. Trandafirii se deosebesc de femei, în bine sau în rău, prin aceea că pe ei urmele de omizi se văd.. Vai! Nu există moralitate pe pămînt, iau ca mărturie mirtul, simbol al dragostei, laurul, simbol al războiului, măslinul,

acest prostănc simbol al păcii, mărul, cu al cărui sîmbure era să se înece Adam, și smochinul, strămoșul fustelor. Cît despre drept, vrei să știi ce este dreptul? Galii rîvnesc cetatea Clusium, Roma o ocrotește și îi întreabă: ce rău le-a făcut Clusium? Brennus răspunde: „Răul pe care vi l-a făcut vouă Alba, răul pe care vi l-au făcut ecvii, Fidena, volscii și sabinii¹³³. Ei erau vecinii voștri. Clusienii ne sănt nouă vecini. Avem despre vecinătate aceeași părere ca și voi. Voi ați răpit Alba, noi luăm Clusium.” Roma zice: „N-o să luați Clusium”. Și Brennus luă Roma. Apoi strigă: „Vae victis!” (Vai de cei învinși!) Asta e dreptul! Ah! Cîte animale de pradă sănt pe lume! Ce de vulturi! Mi se înfioară pielea!

Întinse lui Joly paharul, pe care acesta i-l umplu; bău și vorbi mai departe, aproape fără să fi fost întrerupt de paharul cu vin, pe care nimeni nu-l luă în seamă, nici chiar el: Brennus care ia Roma e un vultur. Bancherul care ia o lucrătoare ușurică e și el un vultur. Tot atîta nerușinare și la unul și la altul. Așadar, să nu mai credem în nimic! Nu există decît un adevăr: să bei! Oricare ar fi părerea voastră, că sănăteți pentru cocoșul slab, cum e cantonul Uri, sau pentru cocoșul cel gras, cum e cantonul Glaris¹³⁴, n-are a face, beți! Îmi vorbiți de bulevard, de cortegiu *et cetera*. Ce? O să mai fie o revoluție? Mă-mir de atîta sărăcie de mijloace din partea bunului Dumnezeu. Trebuie să ungă tot mereu jgheabul vechi pe care alunecă evenimentele. S-a împiedicat? Nu mai merge? Repede, o revoluție. Bunul Dumnezeu are mereu mîinile murdare de unsoarea asta urâcioasă. În locul lui aş lua-o mai simplu, n-aș mai zăbovi să schimb roțile mașinii zi și noapte, aş mîncă mai voinicește neamul omenesc, aş împleti de-a rîndul faptele, fără să rup firul, n-aș lăsa nimic pe mîine și nici măcar nu mi-aș bate capul prea mult să creez modele noi. Ceea ce voi numiți progres e pus în mișcare de două motoare: oamenii și întîmplările. Dar și mai trist e că din cînd în cînd se simte nevoie de ceva excepțional. Pentru evenimente, ca și pentru oameni, formele obișnuite nu-s de ajuns. Printre oameni e nevoie de genii, printre evenimente de revoluții. Marile accidente sănt legea și ordinea lucrurilor, alcătuirea lumii nu se poate lipsi de ele. Văzînd apariția cometelor, ești ispitit să crezi că însuși cerul are nevoie de actori în reprezentăție. În clipa cînd te aştepți mai puțin, Dumnezeu afișează un meteor pe zidul firmamentului. Apare cîte o stea ciudată, scoasă în evidență de o coadă uriașă. Și iată ce-l ucide pe Cezar. Brutus îi dă o lovitură de cuțit și

Dumnezeu una de cometă. Hait, iată o aureolă boreală, iată o revoluție, iată un om mare: '93 cu litere groase, Napoleon ca vedetă și cometa din 1811 în fruntea distribuției. Ah! Ce afiș frumos, albastru, înstelat de văpăi neașteptate! Bum! Bum! Spectacol extraordinar! Holbați ochii și priviți, voi, gură-cască! Toate sănătățile cu părul vîlvoi, astrul ca și drama. Doamne-Dumnezeule, e prea mult și nu e de ajuns! Mijloacele acestea luate din excepțional par măreață dănicie și sănătăție. Dragii mei providență e pe drojdie. Revoluția? Ce dovedește revoluția? Că Dumnezeu e la ananghie. El pune la cale o lovitură de stat pentru că există o ruptură între prezent și viitor, și el, Dumnezeu, n-a putut să-o scoată la capăt. Scurt, am început să am îndoieri despre bogăția lui Iehova. Când văd atâtă lipsă sus și jos, atâtă calicie, zgârcenie murdară, atâtă restriște în cer și pe pămînt, de la păsării care nu au bob de mei, pînă la mine, care nu am o sută de mii de franci venit; când mă uit la soarta omenirii, care e atâtă de hărțuită și la soarta regalității, căreia îmi s-a apropiat funia¹³⁵ de păr, doavadă că prințul Condé să spînzură¹³⁶; când văd iarna care nu e altceva decît o spărtură în zenith, pe unde suflă vîntul, când văd atîtea zdrențe chiar în purpura cu totul nouă a dimineții pe vîrfurile dealurilor, când văd picăturile de rouă, aceste mărgăritare false, când văd promoroaca, imitație de diamant, când văd omenirea descusută și evenimentele cîrpăcite, atîtea pete în soare, și atîtea găuri în lună, când văd peste tot atîta mizerie, îmi vine să cred că Dumnezeu nu e bogat. Încearcă și el să-o scoată la capăt, adevărat, dar simt că e strîmtorat... Face o revoluție aşa cum dă un bal negustorul cu teajele goală. Nu trebuie să judecăm pe zeci după aparențe. Sub poleiala cerului întrezăresc un univers sărac. În creația lumii e ceva falimentar. De aceea sănătățile sunt nemulțumite. Iată, sănătățile în ziua de 5 iunie. S-a înnoptat aproape. De azi dimineată aştept să se facă ziua. Nu s-a făcut și măști prind că nici nu să se facă astăzi. Neglijență de băiat de prăvălie prost plătit. Da, totul e rău întocmit. Nici o încheietură nu se potrivește cu alta, lumea e veche, săa scorojit de tot; eu trec le partea opoziției. Toate merg de-andoasele, universul are toane. Așa e și eu copiii: cei care vor să aibă nu-i au; cei care nu-i vor fi au. În încheiere, sănătățile mîhnite și furioase. Pe lîngă toate, și chelbosul asta de Laigle de Meaux îmi face rău când mă uit la el. Mă simt umilit la gîndul că sănătățile de aceeași vîrstă cu chelia lui. De altfel, eu critic, nu insult. Universul este aşa cum este. Vorbesc fără gînd rău și numai ca să fiu cu

conștiința împăcată. Primiți, veșnice părinte, asigurarea deosebitei mele considerațiuni. Ah! Pe toți sfîntii Olimpului și pe toți zeii paradisului! nu eram făcut să fiu parizian, adică să fiu veșnic aruncat dintr-o rachetă într-alta, din grupul haimanalelor în cel al zurbagliilor. Eram făcut să fiu turc, să mă uit toată ziua la femeiuști orientale dansând acele delicioase dansuri egiptene, nerușinate ca visele unui om cucernic, sau ale unui țăran din Beauce¹³⁷, sau ale unui nobil din Veneția, înconjurat de nobile doamne, sau ale unui prințisor german, care aduce confederației germane o jumătate de soldat, și care-și petrece timpul liber uscîndu-și ciorapii pe gard, adică pe hotarul său. Iată destinul pentru care am fost eu făcut. Da! Turc. Am zis și nu-mi iau vorba înapoi. Nu înțeleg de ce turcii săn râu văzuți de obicei. Mahomet are și el partea lui bună: cînste lui, inventator al haremului plin de cadîne și al paradisului plin de odalisce. Să nu insultăm mahomedanismul singura religie împodobită cu o poiată¹³⁸. Așa fiind vă îndemn să bem. Pămîntul e o prostie mare. Și se pare că nătărăii ăștia vor să se mai și bată, să se pocească, să se căsăpească în mijlocul verii, în luna lui cireșar, cînd să ar putea duce la braț cu o făptură a firii să miroasă pe cîmp uriașa ceașcă de ceai a fînlui cosit. Nu zău, se fac pres multe nerozii! Un felinar ruginit și stricat pe care l-am văzut adineauri la un negustor de vechituri îmi sugerează o idee: Ar fi vremea să luminăm omenirea. Da, iată-mă iarăși trist! Ce înseamă să înghiți strîmb o stridie și o revoluție! Sînt iarăși jalnic. Ce groaznică e lumea noastră bătrînă! Ne căznim, ne urîm, ne tîrîm, ne omorîm și ne obișnuim cu toate!

Și Grantaire, după acest acces de elocvență, avu și unul, binemeritat, de tuse.

— Fiindcă veni vorba de revoluție, zise Joly, se pare că Marius e într-adevăr îndrăgostit.

— Se știe de cine?

— Nu.

— Nu?

— Nu, ți-am spus!

— Dragostea lui Marius! strigă Grantaire. Am înțeles. Marius e ceața și săn sigur că a întîlnit un abur. Marius e viță de poet. Cine zice poet, zice nebun. *Tymbracus Apollo*¹³⁹. Marius și Maria lui, sau Marieta sau Mimi a lui – ce îndrăgostiți caraglioși trebuie să fie! Îmi cam dau seama cum stau

lucrurile. Sînt atît de fericiți, încît uită să se mai sărute! Nevinovați pe pămînt, îmbrățișîndu-se în cer. Niște suflete cu simțuri. Se culcă împreună între stele!

Pe cînd Grantaire începea a doua sticlă și poate și a doua predică, prin gaura pătrată a scării se ivi un băiat mai mic de zece ani, zdrențăros, pipernicit, galben, cu un botișor ascuțit, cu ochi vioi, cu o clacie de păr, ud de ploaie și foarte mulțumit. Fără să stea pe gînduri, copilul, alegînd din cei trei – cu toate că nu cunoștea pe nimeni – pe Laigle de Meaux, îl întrebă:

- Dumneata ești domnul Bossuet?
- Mi se mai zice și aşa, răspunse Laigle. Ce ai cu mine?
- Iată ce e! Unul înalt și blond mi-a spus pe bulevard: „Cunoști pe bâtrîna Hucheloup?” Eu i-am zis: „Da, din strada Chanvrerie, văduva moșului”. El mi-a zis: „O să găsești acolo pe domnul Bossuet, să-i spui din partea mea A.B.C.”. E vorba de o păcăleală, nu-i aşa? Mi-a dat cincizeci de bani.
- Joly, împrumută-mi cincizeci de bani! zise Laigle. și întorcîndu-se spre Grantaire: Grantaire, împrumută-mi cincizeci de bani!

Așa se făcu un franc, pe care Laigle îl dădu copilului.

- Mulțumesc, domnule! zise băiețelul.
- Cum te cheamă?
- Navet, prietenul lui Gavroche.
- Rămîi cu noi, zise Laigle.
- Stai să măñînci cu noi, îl îndemnă Grantaire. Copilul răspunse:
- Nu pot. Fac parte din cortegiu. Eu sînt ăla care strigă: „Jos Polignac!”
- Și trăgîndu-și mult îndărăt piciorul, ceea ce era semnul celui mai respectuos salut, plecă.

După ce plecă băiatul, Grantaire luă cuvîntul.

— Asta e adevăratul strengar. Sînt multe și diferite soiuri de strengari: strengarul notar, numit *trepăduș*, strengarul ospătar, numit *picolo*, strengarul brutar, numit *mitron*, strengarul lacheu, nnmit *groom*, strengarul marină numit *mus*, strengarul soldat numit *copil de trupă*, strengarul pictor, numit *mîzgălici*, strengarul negustor, numit *jarcalete*, strengarul curtean, numit *puști* și strengarul rege, numit *delfin*. Strengarul Dumnezeu se numește *prunc*.

Între timp, Laigle se gîndeа; spuse cu jumătate voce:

- A.B.C., însemnează înmormîntarea lui Lamarque.
- Blondul înalt care-ți trimite veste, zise Grantaire, e Enjolras.

— Mergem? întrebă Bossuet.

— Plouă, răspunse Joly. Am jurat să intru în foc, nu în apă! Nu vreau să capăt un guturai.

— Eu rămîn aici, hotărî Grantaire. Decît un dric, mai bine o masă.

— Prin urmare, rămînem, întări Laigle. Atunci hai să bem! De altfel, putem lipsi de la înmormântare fără să lipsim de la răscoală.

— Ah! La răscoală merg și eu! strigă Joly.

Laigle își frecă mîinile.

— Iată că putem să dregem puțin revoluția din 1830. Adevărul e că strînge oleacă poporul pe la subsuori.

— Pe mine nu mă prea interesează revoluția voastră, zise Grantaire. Eu nu urăsc guvernul. E o coroană vătuită cu o scufie de bumbac. E un sceptru care se termină cu o umbrelă. Mi-a venit în gînd că pe ploaia astă Ludovic-Filip va putea să dea regalității două întrebuițări: capătul-sceptru să-l întindă împotriva poporului, și capătul-umbrelă să-l deschidă împotriva ploii.

Sala era întunecoasă. Încetul cu încetul, norii grei goniră lumina zilei. În cîrciumă nu era nimeni; nici pe stradă. Toată lumea se dusese „să urmărească mersul evenimentelor”.

— E amiază sau e miezul noptii? strigă Bossuet. Nu se vede nimic, Gibelotte adu lumină!

Grantaire, trist, bea.

— Enjolras ma disprețuiește, murmură el. Enjolras și-a zis: „Joly e bolnav, Grantaire e beat”. Iar pe Navet l-a trimis la Bossuet. Dacă ar fi venit să mă ia, l-aș, fi urmat. Cu atît mai rău pentru Enjolras! N-o să mă duc îi mmormântarea lui.

Odată luată această hotărîre, Bossuet, Joly și Grantaire nu se mai urniră din cîrciumă. Pe la două după amiază, masa la care sădeau era plină de sticle goale. Pe masă ardeau două lumânari, una într-un sfeșnic de alamă coclită, alta în gîțul unei carafe ciobite. Grantaire îi antrenase pe Bossuet și Joly la băutură, Bossuet și Joly îl întorseră pe Grantaire la veselie.

Cît despre Grantaire, încă de la amiază depășise măsura vinului, izvor sărac în visuri. În fața adevăratului bețiv, vinul se bucură numai de un succes de stimă. Există și în materie de beție magie albă și magie neagră. Vinul e numai magie albă. Grantaire era un băutor de vinuri cutezător. Departe de a-l opri, prăpastia unei beții cumplite deschisă înaintea lui îl

atrăgea. Lăsase la o parte sticlele și luase în mînă stacana. Stacana e prăpastia. Neavînd la îndemînă nici opium, nici hașiș, și vrînd să-și umple mintea cu amurg, căutase să le înlocuiască cu un înfiorător amestec de rachiu, de bere tare și de absint, care produce letargii de-a dreptul îngrozitoare. Plumbul din suflete e făcut din aburii acestor trei băuturi, bere, rachiu și absint. Sînt trei întunecimi în care se îneacă fluturele ceresc, și dintr-o ceață fumurie nelămurită, închegată în chip de aripă de liliac, se plăsmuiesc trei furii mute, visul rău, noaptea și moartea, care zboară alene pe deasupra sufletului adormit.

Grantaire nu ajunsese încă nici pe departe în această stare lugubră. Era nemaipomenit de vesel, iar Bossuet și Joly îi dădeau replica. Felului său ciudat de a accentua cuvintele și ideile, Grantaire îi mai adăuga și divagația gesturilor. Cu brațul frînt în unghi și cu cravata desfăcută, proptindu-și cu demnitate pumnul stîng pe genunchi, călare pe un scaunel și cu paharul plin în mîna dreaptă, arunca Matelotei, servitoarea cea grasă, aceste îndemnuri solemne:

— Să se deschidă porțile palatului! Toată lumea să intre în Academia Franceză și să îmbrățișeze pe doamna Hucheloup! Să bem! Si întorcîndu-se spre mama Hucheloup, adăugă: Femeie străveche și consacrată prin folosință, apropie-te să te contemplu!

Și Joly striga:

— Matelote și Gibelotte, nu-i mai dați de băut lui Grantaire! Mănîncă banii cu lingura. De azi-dimineață a risipit nebunește doi franci și nouăzeci și cinci de cenți.

Și Grantaire începea iar:

— Cine a scos din cui stelele fără voia mea și le-a pus pe masă în chip de lumînări?

Bossuet, beat turtă, își păstrase liniștea.

Se aşezase pe marginea ferestrei deschise, cu spatele în bătaia ploii de afară, și-i privea pe cei doi prieteni. Deodată auzi îndărătul lui zarvă, pași grăbiți și strigăte: „La arme!” Se întoarse și zări în strada Saint-Denis, la capătul străzii Chanvrerie, pe Enjolras, care trecea cu arma în mînă, pe Gavroche cu spada, pe Jean Prouvaire cu flinta, pe Combeferre cu pușca, pe Bahorel cu o carabină lungă și toată mulțimea înarmată și înfuriată care-i urma.

Strada Chanvrerie nu era mai lungă decât o bătaie de pușcă. Bossuet își duse mîinile pîlnie la gură și strigă:

— Courfeyrac! he! Courfeyrac!

Courfeyrac auzi chemarea, îl zări pe Bossuet și făcu cîțiva pași în strada Chanvrerie, strigînd: „Ce vrei?” care se încrucișă cu: „Unde te duci?”

— Să fac o baricadă, răspunse Courfeyrac.

— Atunci aici! Locul e bun! Fă-o aici!

— Ai dreptate, Aigle! strigă Courfeyrac..

Și la un semn al lui Courfeyrac, mulțimea se repezi în strada Chanvrerie.

III

SE LASĂ NOAPTEA ASUPRA LUI GRANTAIRE

Într-adevăr, locul se potrivea de minune: strada era larg deschisă la intrare, apoi, îngustîndu-se, se înfunda, sugrumată de *Corint*, iar strada Mondétour fiind ușor de închis la dreapta și la stînga, nici un atac nu se putea da decât prin strada Saint-Denis, adică numai din față, și complet descoperit. Bossuet, beat turtă, avusese ochiul lui Hannibal pe nemîncate.

La năvala mulțimii, spaima cuprinse toată strada. N-a rămas nici un trecător care să n-o fi luat la sănătoasa. Într-o clipă, în fund, la dreapta, la stînga, prăvălioarele, atelierele, porțile gangurilor, ferestrele, jaluzelele, mansardele, obloanele de toate mărimile se înciseră începînd de la parter pînă la acoperișuri. O bătrînă însăpămîntată își proptise o saltea la fereastră, cu două prăjini de rufe, ca să mai ia puterea gloanțelor. Numai porțile și ușile cîrciumii rămaseră deschise, din pricina binecuvîntată că mulțimea dăduse buzna înăuntru.

— Vai, Doamne! vai, Doamne! suspina doamna Hucheloup.

Bossuet coborîse în întîmpinarea lui Courfeyrac.

Joly, care se dusese la fereastră, strigă:

— Courfeyrac, trebuia să-ți iezi o umbrelă, ai să răcești!

Între timp, în cîteva minute, fuseseră smulși douăzeci de drugi de fier din fațada de zăbrele a cîrciumii și zece stînjeni pătrați de piatră din caldarîmul străzii; în treacăt, Gavroche și Bahorel puseseră mîna pe căruța unui fabricant de var, un anume Anceau, și o răsturnaseră. În căruță, erau trei butoaie pline de var, pe care le aşezară sub grămezile de pietre. Enjolras ridicase chepenglul de la pivniță, și toate butoaiele goale ale văduvei Hucheloup se rostogoliră lîngă cele cu var. Feuilly, cu degetele lui deprinse să coloreze lamele gingăse ale evantaielor, grămădise lîngă buți și căruțe, ca

să le sprijine, două grămezi de bolovani. Erau pietre culese cine știe de unde. Bîrnele fuseseră smulse din fața unei case învecinate și culcate pe butoaie. Cînd Bossuet și Courfeyrac se întoarseră, jumătate de stradă se și închisese cu un meterez mai înalt decât înălțimea omului. Nimic nu se poate asemăna cu mîna poporului cînd e vorba să clădească din ceea ce dărîmă.

Matelote și Gibelotte se amestecaseră printre lucrători, Gibelotte, molesită ca totdeauna, ajuta la baricadă, umblînd de colo-colo, și cărînd moloz. Servea pietrele de caldarîm cum ar fi servit vinul, cu același aer somnoros.

Un omnibus cu doi cai trecu pe la capătul străzii.

Bossuet sări peste caldarîm, opri vehiculul, îi dădu jos pe călători, ajutînd „doamnele” să coboare, trimise la plimbare pe conductor și se întoarse cu omnibusul, trăgînd caii de dîrlogi.

— Omnibusurile, spuse el, nu trec prin fața *Corintului*. *Non licet omnibus adire Corinthum*¹⁴⁰.

O clipă mai tîrziu, caii deshămați plecau la întîmplare pe strada Mondétour și omnibusul răsturnat pe o coastă completa barajul străzii.

Madam Hucheloup, buimăcită, se refugiase la etajul întîi. Avea privirea rătăcită și se uita în jurul ei fără să vadă, strigînd pe șoptite. Răcnetele ei însăspîmîntate nu îndrăzneau să-i iasă din gîtlej:

— E sfîrșitul lumii, murmură ea.

Joly depuse o sărutare pe gîtel gros, roșu și zbîrcit al doamnei Hucheloup și-i spuse lui Grantaire:

— Dragul meu, întotdeauna am socotit gîtel unei femei ca ceva nespus de gingaș.

Dar Grantaire atingea cele mai înalte culmi ale ditirambei¹⁴¹. Întorcîndu-se Matelote la etaj, Grantaire o prinse de mijloc în dreptul ferestrei și rîse cu hohote.

— Matelote e urîtă! striga el. Matelote e un vis al urîteniei! Matelote e o himeră! Iată care e taina nașterii ei: un Pygmalion¹⁴² gotic, care împodobea jgheaburile catedralelor cu capete de hidră se îndrăgosti într-o bună zi. Se rugă fierbinte de zeul Amor s-o însuflețească, și aşa se născu Matelote.

Priviți-o, cetăteni! Are părul de culoarea cromatului de plumb, ca și iubita lui Tizian¹⁴³, și e fată bună! Răspund eu că se va bate bine. În orice fată bună zace un erou! Cît despre madam Hucheloup e o bătrînă vitează. Uitați-vă ce mai mustăți are. Le-a moștenit de la bărbatul ei. O adevărată femeie-

husar! Are să se bată și ea. Ele două vor băga mahalaua-n sperieți. Camarazi, vom răsturna guvernul, adevăr zic vouă, aşa cum e adevărat că între acidul margaric și cel formic sînt încă alti cincisprezece acizi intermediari! De altfel, mie mi-e totuna Domnilor, tatăl meu nu mă putea suferi pentru că nu mă pricepeam la matematică. Nu mă pricep decît la dragoste și libertate. Eu sînt Grantaire, băiat bun! Pentru că n-am avut niciodată bani, nu m-am obișnuit cu ei. De aceea nici nu le-am dus lipsa vreodată, dar dacă aș fi fost bogat, n-ar mai fi fost săraci; ați fi văzut voi! Ei, dacă inimile bune ar avea și pungile doldora, ce bine-ar merge toate! Mi-l închipui pe Isus cu avereia lui Rothschild¹⁴⁴. Ce mult bine ar face? Sărută-mă Matelote! Ești plină de voluptate și sfioasă! Obrajii tăi cheamă un sărut de soră și buzele cer sărutarea unui iubit!

— Taci, bolobocule! Îl întrerupse Courfeyrac.

Grantaire continuă;

— Sînt capitul¹⁴⁵ și membru premiat al Academiei din Tuluza.

Enjolras, care sta cu pușca în mînă, în picioare pe creasta meterezului, își ridică frumosu-i chip serios și aspru. Enjolras avea în el ceva spartan și puritan totodată. Murise la Thermopile cu Leonida¹⁴⁶ și dăduse foc Droghedei cu Cromwell¹⁴⁷.

— Grantaire, strigă el, du-te și te culcă în altă parte. În betița luptei nu e loc pentru bețivi. Nu dezonora baricada!

Acest cuvînt mînios avu un efect ciudat asupra lui Grantaire. Ai fi zis că cineva îi aruncase un pahar cu apă rece în obraz. Părea că s-a trezit deodată. Se aşeză, se sprijini de o masă lîngă fereastră, privi pe Enjolras cu o nespusă duioșie și îi spuse:

— Eu cred în tine.

— Pleacă!

— Lasă-mă să dorm aici!

— Du-te și dormi în altă parte! strigă Enjolras.

Dar Grantaire, privindu-l mereu cu ochii lui galeși și tulburi, răspunse:

— Lasă-mă să dorm aici, aşteptînd moartea.

Enjolras se uită la el cu o privire disprețuitoare.

— Grantaire, tu nu ești în stare să crezi, să gîndești, să trăiești și să mori

Grantaire răspunse cu glasul serios:

— Ai să mă vezi!

Mai bîlbîi câteva cuvinte neînțelese, apoi capul îi căzu greoi pe masă și, cum se întîmplă de obicei în a doua parte a beției, spre care Enjolras îl împinsese cu asprime, adormi cît ai bate din palme.

IV

ÎNCERCARE DE A ADUCE MÎNGÎHERE VĂDUVEI HUCHELOUP

La vederea baricadei, Bahorel strigă încîntat:

— Iată strada cu gîtul gol! Ce bine-i stă!

Tot devastînd câte puțin cîrciuma, Courfeyrac încerca în același timp să-măngâie pe văduva cîrciumăreasă.

— Doamnă Hucheloup, nu te plîngeai dumneata mai zilele trecute că și s-a înceiat un proces-verbal de contravenție pentru că Gibelotte a scuturat un covoraș pe fereastră?

— Da, bunule domn Courfeyrac. Dar vai, Dumnezeule! Vrei să-mi vîri și masa în grozăvia dumitale? Și tot ca și pentru covoraș, guvernul m-a mai altoit cu o amendă de o sută de franci pentru un ghiveci cu flori căzut de la mansardă în stradă. Spune, nu-i o adevărată batjocură?

— Lasă, doamnă Hucheloup, te răzbunăm noi!

Văduva Hucheloup nu părea să priceapă prea bine ce-o să cîştige din acest fel de despăgubire.

Era răzbunată la fel ca femeia arabă din poveste, care, pălmuită de soț, s-a dus să se plîngă tatălui ei ca s-o răzbune și i-a spus: „Tată, trebuie să plătești soțului meu jignirea cu aceeași monedă”. Tatăl o întrebă: „Pe care obraz te-a pălmuit?” „Pe cel stîng, tata.” El îi dădu o palmă pe cel drept și îi spuse: „Te-am răzbunat. Acum du-te și spune bărbatului tău că, deoarece el mi-a pălmuit fata eu i-am pălmuit soția”.

Ploaia încetase. Sosiseră noi recruți. Luptătorii aduseseră pe sub haine un butoiăș cu praf de pușcă, un coș cu sticle de vitriol, două sau trei torte de carbaval¹⁴⁸ și o coșarcă plină cu lămpioane „rămase de la sărbătoarea regelui”, sărbătoare care avusesec loc la 1 mai. Se vorbea că aceste muniții veneau din partea unui băcan din cartierul Saint-Antoine, pe care-l chema Pépin. Singurul felinar din strada Chanvrerie, lanterna din Saint-Denis „precum și toate lanternele din străzile învecinate: Mondétour, Cygne, Prêcheurs, la Grande și la Petite-Traunderie, fură sparte.

Enjolras, Combeferre și Courfeyrac aveau grija de toate. Se ridicau în același timp două baricade, amândouă rezemate pe clădirea cîrciumii *Corint* și făcînd un unghi; cea mai mare închidea strada Chanvrerie, cealaltă strada Mondétour, dinspre strada Cygne. Această din urmă baricadă, foarte îngustă, nu era construită decît din butoaie și pietre din pavaje. Baricada era apărată de cincizeci de muncitori, dintre care vreo treizeci înarmați cu puști, reprezentînd un împrumut forțat din prăvălia unui armurier.

Nimic mai ciudat și mai pestriț decît mulțimea aceasta. Unul purta un veston, o sabie de cavalerie și două pistoale de cavalerie; altul era în jiletcă, purtînd o pălărie rotundă și o ploscă cu pulbere afîrnată la șold; un al treilea era căptușit în chip de zale cu nouă foi de mucava și înarmat cu o sulă de șelar. Era unul care striga: „Să-i nimicim pînă la unul și să murim cu baioneta în mâină!” Omul n-avea însă baionetă. Un altul își încinsese peste redingotă un centiron cu diagonală și o raniță de guard național, a cărei învelitoare era împodobită cu următoarea inscripție cusută cu lînă roșie: *Ordinea publică*. O mulțime de puști purtau numere de legiuni: cei mai mulți n-aveau nici pălărie, nici cravată, aveau brațele goale și ici-colo cîteva sulițe. Veți mai ști că erau de toate vîrstele, cu înfățișări de tot felul, băieți

tineri, gălbejiți și pirpirii, lucrători din porturi, cu pielea bronzată, și alții. Toți se grăbeau și, ajutându-se unul pe altul, vorbeau de soartei de izbîndă ce i-ar putea avea, vorbeau că pe la trei dimineața le vor veni ajutoare, că erau siguri că se pot bizui pe nu știu care regiment, că Parisul ar fi gata să se răscoale. Vorbe cumplite, în care se amesteca un fel de voie bună. Ai fi zis că sînt frați. Nu-și știau numele. Frumusețea marilor primejdii stă în aceea că pune în lumină înfrâțirea între necunoscuți.

La bucătărie se aprinsese focul și într-un tipar de gloanțe se topeau linguri, furculițe, toate tacîmurile și vasele de cositor ale cîrciumii. Iar în timpul acesta se și bea. Capsele și alicele stăteau risipite pe mese la un loc cu paharele de vin. În sala de biliard, madam Hucheloup, Matelote și Gibelotte, schimbate de spaimă fiecare într-alt fel, una îndobitoctă, alta gîfiind, cealaltă trezită de-a binelea, rupeau cîrpe și făceau scame; trei răsculați le ajutau, niște vlăjgani cu părul mare, bărboși și mustăcioși, care destrămau pînza cu degete de lenjereasă și le făceau pe cele trei femei să tremure.

Omul înalt, pe care-l văzuse Courfeyrac, Combeferre și Enjolras în clipa când se apropiau de mulțime la colțul străzii Billettes, lucra la baricada cea mică. Dînd o mînă de ajutor, Gavroche lucra la cea mare. Cît despre tînărul care-l aşteptase pe Courfeyrac acasă și întrebasse de domnul Marius, se făcuse nevăzut când cu răsturnarea omnibusului. Gavroche, fericit de parcă avea aripi, își luase sarcina să-i înveselească pe toți. Se ducea, venea, se urca, cobora, fremăta strălucea. Părea pus acolo pentru încurajarea tuturor. Avea el un imbold? Da, negreșit, mizeria lui. Avea aripi? Da, ale veseliei lui. Gavroche era un vîrtej. Îl vedea și îl auzeai peste tot, mereu îl auzeai. Umplea locul, aflîndu-se pretutindeni în același timp. Era un fel de omniprezentă aproape supărătoare, nu-ți dădea răgaz să te oprești. Uriașa baricadă îl simțea în spinarea ei. Stînjenea pe gură-cască, îmboldea pe leneși, înviora pe cei osteneți, scotea din răbdări pe cei care cădeau pe gînduri, pe unii îi înveselea, pe alții îi îndemna, pe alții îi înfuria, pe toți îi punea în mișcare, înțepă pe un student, mușca pe un muncitor, se așeza, se oprea, pornea din nou, zburătacea pe deasupra zgomotului și sforțărilor, sărea de la unii la alții și-i sîcâia ca o muscă pe toți cei înhămați la această uriașă diligență a revoluției¹⁴⁹.

Era o mișcare neîntreruptă în brațele lui mici și strigăte neîntrerupte în plămînii lui plăpînzi.

— Haideți! Mai multe pavele, mai multe butoaie, mai multe chestii dintralea! Unde mai sînt? Un coș de moloz, să-mi astupați gura! E prea mică baricada voastră; trebuie înăltată! Puneți de toate, băgați de toate, vîrîți de toate! Dărîmați casa! O baricada e ca ceaiul maicii Gibou. Uite, acolo e o ușă cu geamuri!

Un lucrător a strigat:

— O ușă cu geamuri! Ce vrei să facem cu o ușă cu geamuri, ageamiule?
— Geamgiu ești dumneata! i-o întoarse Gavroche O ușă cu geamuri la o baricadă e un lucru minunat. Nu împiedică să fie atacată, dar stînjenește cînd e vorba să fie luată. N-ați șterpelit niciodată mere trecînd peste un zid împănat pe creastă cu funduri de sticle sparte? O ușă cu gemuri taie bătăturile gărzii naționale cînd o vrea să se cătere pe baricadă. Vezi bine! Sticla e înșelătoare. Ei, tovarăși nu prea aveți mintea ageră!

Gavroche era furios pe pistolul lui fără cocoș. Trecea de la unul la altul cerînd:

— O pușcă, vreau o pușcă! De ce nu-mi dați o pușcă?
— Pușcă îți trebuie ție? îl luă peste picior Combeferre.
— Ia uite! i-o întoarse Gavroche. Și de ce nu? N-am avut una în 1830, cînd ne-am răfuit cu Carol al X-lea?

Enjolras dădu din umeri.

— Cînd vom avea destule pentru bărbați o să dăm și copiilor.

Gavroche se întoarse mîndru și-i răspunse:

— Dacă te omoară înaintea mea, o iau pe-a ta.
— Puștiule! zîmbi Enjolras

Un filfizon rătăcit care căsca gura în colțul străzii, îi făcu să schimbe vorba.

Gavroche strigă:

— Hai cu noi tinere! Ce? Noi nu facem rimic pentru țărișoara asta?
Filfizonul o luă la fugă.

V

PREGĂTIRILE

Ziarele timpului s-au înșelat spunînd că baricada din strada Chanvrerie – această cetate aproape inexpugnabilă, cum o numeau ele – ajungea la înălțimea primului etaj. Adevărul e că nu era mai înaltă de șase sau șapte picioare Era clădită însă în aşa fel încît luptătorii puteau, după cum voiau, fie să se ascundă după ea, fie să supravegheze de sus înciderea sau chiar să-i încalece creasta cu ajutorul unui împătrit rînd de pavele aşezate unele peste

altele, ca niște trepte în partea dinăuntru. În afară, fațada baricadei, alcătuită din grămezi de pietre și din butoaie legate între ele cu grinzi și scînduri vîrîte printre roțile căruței lui Anceau și ale omnibusului răsturnat, avea o înfățișare zbîrlită și părea de nepătruns. Între zidul caselor și capătul baricadei cel mai îndepărtat de cîrciumă fusese lăsată o trecere largă de-un lat de om, loc de ieșire. Oîștea omnibusului era ridicată drept în sus și înțepenită cu funii; un steag roșu, prins în vîrful ei, flutura pe baricadă.

Mica baricadă Mondétour, ascunsă în dosul cîrciumii, nu se vedea. Cele două baricade alcătuiau o adevărată redută.

Enjolras și Courfeyrac socotiseră că nu mai era nevoie să baricadeze și celălalt capăt al străzii Mondétour, care avea o ieșire spre Hale, prin strada Prêcheurs, voind de bună seamă să păstreze cât de cât o legătură cu cei din afară și temîndu-se prea puțin să fie atacați prin primejdioasa și anevoieasa ulicioară Prêcheurs.

Lăsînd la o parte această ieșire, care în stilul strategic al lui Polard¹⁵⁰ s-ar fi numit sănț de legătură, și ținînd seama de trecerea îngustă lăsată pe strada Chanvrerie, interiorul baricadei, în care cîrciuma semăna cu un adevărat pinten, avea forma unui patrulater neregulat, închis din toate părțile. Între baricadă și casele înalte din fundul străzii erau cam douăzeci de pași, aşa încît se putea spune că baricada se rezema pe aceste case locuite, dar ferecate de sus pînă jos. Toată munca aceasta s-a îndeplinit fără greutate în mai puțin de o oră, și fără ca vreunul din acei oameni îndrăzneții să fi văzut ivindu-se un chipiu sau o baionetă. Burghezii, puțini la număr, care se mai încumetau să treacă în acele momente ale răscoalei prin strada Saint-Denis, își aruncau ochii în lungul străzii Chanvrerie, zăreau baricada și iuțeau pasul.

Cînd cele două baricade fură gata și drapelul înălțat, oamenii scoaseră din cîrciumă o masă, și Courfeyrac se urcă deasupra. Enjolras aduse cufărașul pătrat și Courfeyrac îl deschise. Cufărașul era plin de cartușe. Cînd văzură cartușele, un fior trecu printre cei mai curajoși și o clipă se făcu tăcere.

Courfeyrac împărți cartușele surîzînd.

Fiecare primi câte treizeci. Mulți aveau pulbere și începuseră să mai facă altele cu gloanțele pe care le topeau. Cît despre butoiașul cu praf de pușcă, fu așezat pe o masă, lîngă ușă, la păstrare.

Semnalul de adunare, care străbătea tot Parisul și care nu contenea, sfîrșise prin a nu mai fi decît un zgomot monoton căruia nu-i mai dădea nimeni atenție. Zgomotul acesta se auzea cînd mai îndepărtat, cînd mai apropiat, cu ondulați lugubre.

Astfel pregătiți, încărcără toți puștile și carabinele, fără grabă, cu o gravitate solemnă. Enjolras se duse să așeze trei santinele dincolo de baricade: una în strada Chanvrerie, a doua în strada Prêcheurs, a treia în colțul străzii Petite-Truanderie.

Apoi, după ce au ridicat baricadele, au hotărît posturile. Și-au încărcat puștile și au pus santinele la locul lor, oamenii aceștia au rămas singuri pe străzile temute, pe unde nimeni nu mai trecea; și încurajați de casele mute, moarte parcă, unde nu se mai simțea nici o mișcare omenească, învăluîți în umbrele din ce în ce mai mari ale amurgului care se aşternea, în mijlocul unui întuneric și al unei tăceri care avea un nu știu ce tragic și însăși întăritor, și prin care se simțea ceva înaintînd, izolați, înarmați, hotărîți, liniștiți, aşteptară.

VI ÎN AȘTEPTARE

Ce-au făcut în acele ceasuri de aşteptare? Trebuie să-o spunem, pentru că e o pagină de istorie.

Pe cînd bărbații făceau cartușe și femeile scamă, pe cînd pe o plită fumega o tingire mare plină cu plumb topit și cositor destinat tiparului de gloanțe, pe cînd pe baricadă vegheau santinele cu arma în mînă, iar Enjolras, neclintit, păzea santinele, Combeferre, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Feuilly, Bossuet. Joly, Bahorel și încă vreo cîțiva s-au căutat unii pe alții și s-au adunat ca în cele mai liniștite vremuri ale taifasurilor lor studențești; într-un colț al cîrciumii, transformată în cazemată, la doi pași de reduta ridicată de ei, cu armele încărcate și cu, capsa pusă, rezemate de spătarul scaunelor, tinerii aceștia frumoși, în pragul orei supreme, începură a spune versuri de dragoste.

Ce versuri? Iată-le.

„Îți mai aduci aminte de zîmbitoarea viață,
De anii noștri tineri ca pomii înfloriți,
Cînd ascultînd fierbinte de-a inimii povăță,
N-aveam decît o grijă: să fim îndrăgostiți?
Cînd vîrsta mea-mpreună cu vîrsta ta întreagă

*Nu dau la adunare nici patruzeci de ani,
De se-arăta chiar iarna în casa noastră dragă,
Credeam că-i primăvara cu umbra de castani!
O, zilele frumoase! cu Manuel cuminte,
Și c-un Paris puternic și vesel ca un zeu,
Cu Foy, cel care-ntr-una ne fulgera-nainte,
Și cu agrafa-aceea ce mă-nțepa mereu!
Toți te priveau în juru-mi sub farmecul uimirii,
Cînd la Prado vreodată puteam mînca și noi.
Mi se părea că pînă și-n urmă trandafirii
Își întorceau spre tine învoaltele lor foi.
O, cît e de frumoasă! șopteau atunci în pripă.
Și ce frumos miroase, cu părul ei în vînt!
Sub pelerină are pesemne o aripă
Ce pare că n-așteaptă decît să-și ia avînt.
Cînd unul lîngă altul, pe ulița bătrînă,
Noi rătăceam adesea, în legănat sfios,
Ar fi putut oricine să spună că se-ngînă
Aprilie șăgalnic cu maiul cel frumos.
Stam fericiți în casă, Cu ușa încuiată,
Mușcînd cu lăcomie din bunul fruct oprit,
Iar gura mea o vorbă dacă-ți șoptea, îndată
A ta îi da răspunsul atât de mult dorit.
Sorbonna era locul fermecător în care
Te adoram din noapte și pînă-n zori, deplin;
Iar hărțile iubirii găseau o aplicare
În dragosteile noastre pe un ținut latin.
O, piețele iubite, Maubert, Dauphine, o casă
Scăldată-n soare proaspăt și cu ferestre mici!
Cînd îți trăgeai ciorapul pe un picior de rasă
Vedeam o stea în umbră, sau poate-un licurici.
Eu am citit pe Platon, pe Lamennais, dar iată
Că tu cu mult mai bine dumnezeiescul rai
Îmi demonstrai că este, dar nu ca învățată,
Ci doar prin floarea mică pe care-o dăruiai.
Ți-eram supus în toate și tu supusă-n toate...*

*O! casă aurită în care te vedeam,
Umblînd doar în cămașă și rezemată-n coate,
Privindu-ți tinerețea în ciobul unui geam!
Și cine poate-acuma să nu-și aducă-aminte
De timpurile-acelea c-un cer mereu senin,
De panglici, flori, mătase, de-acele dulci cuvinte
Cu care-amorul nostru venea cu sacul plin!
Grădina noastră toată: ghiveciul cu laleaua,
Acopereai fereastra în grabă c-un jupon;
Iar ceașca de argilă care era luleaua
Ți-o prezentam drept ceașcă de porțelan nipon.
Și-atîtea mari necazuri de care-am rîs cât nouă,
Mansonul ars și blana pierdută de la gît,
Cînd am vîndut portretul lui Shakespeare, cel drag nouă,
Ca să uităm, o seară, de tot ce-a fost urît.
Eu îți cerseam într-una, iar tu erai miloasă,
Îți sărutam pe fugă un cald și fraged braț,
Divina Comedie ne folosea drept masă
La suta de castane mîncate cu nesaț.
Cînd pentru-nția oară, în mica mea odaie,
Ți-am smuls o sărutare din gura ta de foc,
Tu ai plecat zbîrlită și toată o văpaie,
Eu, palid și cucernic, am stat uimit pe loc.
Îți mai aduci aminte de-atîta fericire,
De șalurile-acelea ajunse cîrpe-acum?
O, lacrimile noastre de vis și de iubire
Au luat și ele astăzi al veșniciei drum!...”*

Ceasul serii, locul și acele amintiri care reînviau icoana din tinerețe, câteva stele care străluceau sfioase pe cer, liniștea de moarte a străzilor pustii, apropierea de neînlăturat a marii aventuri ce se pregătea, dădea un farmec nespus versurilor murmurate în amurg, cu glasul pe jumătate, de Jean Prouvaire, care, cum am spus, era un poet delicat.

Între-timp, în baricada cea mică se aprinsese un lampion, iar în cea mare o făclie de ceară, cum sănt cele care luminează drumul trăsurilor încărcate cu oameni mascați, mergînd spre *Courtille*, în seara de lăsată secului. Făcliile acestea, după cum am văzut, veneau din cartierul Saint-Antoine.

Făclia fusese aşezată într-un fel de colivie înjghebată din pavele şi închisă de trei părți, ca să fie la adăpost de vînt şi îndreptată în aşa fel ca toată lumina să cadă pe drapel. Strada şi baricada rămîneau cufundate în întuneric şi nu se vedea decît drapelul roşu, luminat puternic ca de-o uriaşă lanternă ascunsă.

Această lumină răsfrîngea asupra steagului roşu reflexe de purpură înfiorătoare.

VII

OMUL RECRUTAT ÎN STRADA BILLETTES

Se făcuse noapte de-a binelea, dar încă nu se întîmplase nimic. Nu se auzeau decît zgomote nelămurite şi din cînd în cînd, împuşcături rare, slabe şi îndepărtate. Acest răgaz care se prelungea era un semn că guvernul nu se grăbea şi îşi aduna fortele. Cei cincizeci de oameni aşteptau şaizeci de mii.

Enjolras se simţi stăpînit de acel neastîmpăr care cuprinde totdeauna sufletele tari în preajma unor evenimente de temut. Se duse să-l caute pe Gavroche, care, în sala de jos, la lumina slabă a două lumânari aşezate din prevedere pe tejghea, ca să ferească pulberea risipită pe mese, începuse să umple cartuşe. Cele două lumânari nu aruncau nici o rază în afară şi răsculaţii avuseseră grijă, de altfel, să nu aprindă lumina nici în caturile de sus.

Gavroche era foarte preocupat în acele clipe. Dar nu numai de cartușele lui. Omul din strada Billettes intrase în sala de jos şi se duse să se aşeze la masa cea mai puţin luminată. I se dăduse o puşcă model mare, pe care o ținea între picioare. Gavroche, absorbit pînă atunci de o mulţime de lucruri „distractive”, nu apucase să-i vadă faţa.

Cînd intrase, Gavroche l-a urmărit fără să vrea cu privirea, admirîndu-i puşca, apoi, deodată, cînd omul se aşeză, băiatul se ridică. Cel ce l-ar fi pîndit pînă în acea clipă l-ar fi văzut pe omul acesta uitîndu-se cu o ciudată luare-aminte peste tot, la baricadă, la grupul de răsculaţi; dar de cînd a pătruns în sală părea cuprins de gînduri, şi nu mai vedea nimic din ce se întîmplă. Băiatul se apropiе de acest personaj îngîndurat şi începu a-i da tîrcoale, în vîrful picioarelor, cum umbli pe lîngă cineva pe care te temi să nu-l trezeşti. În acelaşi timp, pe chipul lui copilăresc, aşa de obraznic şi de cuminte totodată, aşa de uşuratic şi aşa de serios, aşa de vesel şi aşa de întristător, se perindau, ca pe faţă unui om bătrîn, toate acele strîmbături care însă seamnă! „Ei drăcie! Nu se poate! Am orbul găinilor! Visez! Nu

cumva e?... Nu, nu e! Ba da! Ba nu!” Gavroche se legăna pe călcâie, își strîngea pumnii în buzunare, își mișca gîțul ca o pasăre, își punea la grea încercare buza lui de jos, răsfrîngînd-o cît putea mai tare. Era uimit, nesigur, nu-și putea crede ochilor, era convins, era orbit. Avea mutra unui vătaf de eunuci, care la tîrgul de sclave ar fi găsit o Veneră printre grăsane și avea aerul unui amator de artă în clipa când ar fi descoperit un tablou de Rafael într-o grămadă de mîzgălituri. Toate roțițele sufletului lui se puseseră în mișcare: instinctul care adulmecă și inteligența care tălmăcește. Era evident că lui Gavroche i se întîmplă ceva deosebit.

Era cu totul furat de aceste preocupări, când Enjolras se apropie de el.

— Tu ești mititel, zise Enjolras, n-au să te vadă. Ieși din baricadă, strecoără-te de-a lungul caselor, ia-o pe străzi cam peste tot și întoarce-te să-mi spui ce se petrece!

Gavroche se înălță din șale.

— Va să zică tot sănăt buni la ceva și cei mici! Slavă Domnului! Mă duc. Pînă atunci, încrdeți-vă în cei mici și feriți-vă de cei mari!...

Și Gavroche, ridicînd capul și coborînd glasul, adăugă, făcînd un semn spre omul din strada Billettes:

— Îl vezi pe ăla mare de-acolo?

— Ei, și?

— E un spion.

— Ești sigur?

— Nu sănăt nici cincisprezece zile de când m-a ridicat de urechi de pe marginea podului Royal, unde mă dusesem să stau la aer.

Enjolras părăsi în grabă pe ștrengar și șopti, foarte încet, cîteva cuvinte unui lucrător de pe cheiul vinurilor, care se afla acolo. Lucrătorul ieși din sală și se înapoie aproape numai decît, însotit de alți trei. Fără să întreprindă nimic ce ar fi putut trezi vreo îngrijorare, cei patru bărbați, patru hamali lați în spate, se postară în dosul mesei la care ședea rezemat omul din strada Billettes. Se vedea că erau gata să sară asupra lui.

După ce luă aceste măsuri, Enjolras se apropie de el și-l întrebă:

— Cine ești dumneata?

La întrebarea aceasta neașteptată, omul tresări, își adînci privirea pînă în fundul ochilor senini ai lui Enjolras și păru că-i ghicește gîndul. Surîse, cu surîsul cel mai disprețuitor, mai energetic și mai hotărît de pe lume, și îi răspunse de sus, cu gravitate.

- Am înțeles despre ce e vorba. Ei, da, aşa e!
- Eşti spion?
- Sînt agentul autorității.
- Te cheamă?
- Javert.

Enjolras făcu semn celor patru oameni. Într-o clipă, înainte ca Javert să fi apucat să se întoarcă, fu luat de ceafă, pus la pămînt, legat cobză și scotocit prin buzunare.

S-a găsit la el un carton rotund lipit între două geamuri, avînd pe o parte gravată stema Franței, cu această inscripție: *Supraveghere și control*, și pe cealaltă mențiunea: JAVERT, *inspector de poliție, vîrstă 52 de ani*, cu semnatura prefectului de poliție de atunci, domnul Gisquet.

Mai avea asupra lui un ceasornic și o pungă în care erau câteva monede de aur. Îi lăsără ceasul și punga. Pipăind în fundul buzunărașului, unde-și ținea ceasul, au găsit-o hîrtie într-un plic, pe care Enjolras o desfăcu și unde citi aceste cinci rînduri scrise chiar de mâna prefectului de poliție:

„*Îndată ce-și va fi îndeplinit misiunea sa politică, inspectorul Javert se va încredința, printr-o supraveghere specială, dacă într-adevăr răufăcătorii cutreieră malul drept al Senei pe lîngă podul Iéna*”.

După ce-l scotociră cu de-amănuntul, îl ridicară în picioare, îl legară cu brațele la spate, în mijlocul sălii de jos, de famosul stîlp care dăduse numele lui cîrciumii.

Gavroche, care fusese de față la toată întîmplarea aceasta și își dăduse aprobarea mișcînd tăcut din cap, se apropie de Javert și îi spuse:

- řoarecele a prins pisica.

Totul se făcuse aşa de repede, încît se și isprăvise pînă să-și dea seama cei din jurul cîrciumii. Javert nu scoase nici un strigăt. Văzîndu-l pe Javert legat de stîlp, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Combeferre și oamenii risipiti prin cele două baricade veniră în goană.

Javert, cu spatele la stîlp, și legat în frînghii atît de strîns, încît nu putea face nici o mișcare, își înăltă capul cu seninătatea îndrăzneață a omului care nu a mințit niciodată.

— E un spion, zise, Enjolras. Si întorcîndu-se spre Javert: Vei fi împușcat cu două minute înainte de căderea baricadei.

Javert întrebă, cu glasul cel mai poruncitor cu putință:

- De ce nu îndată?

- Facem economie de pulbere.
- E destul un cuțit.
- Spionule, zise frumosul Enjolras, noi săntem judecători, nu ucigași.
Apoi chemă pe Gavroche: Tu du-te la treaba ta. Fă ce ți-am spus!
- Mă duc, strigă Gavroche. Și, oprindu-se în clipa când să plece: Să nu uit! Să-mi dați pușca lui! Și adăugă: Vă las cîntărețul, eu îi iau fluierul.
Băiatul salută militărește și trecu voios prin despicătura baricadei celei mari.

VIII

CÎTEVA SEMNE DE ÎNTREBARE CU PRIVIRE LA NUMITUL LE CABUC, CARE POATE CĂ NU SE NUMEA AŞA

Tragica descriere nu ar fi întreagă, iar cititorul nu ar vedea în adevărata lor lumină aceste mari clipe de zămislire a unei zguduiri sociale la început revoluționar, între frămîntări sufletești și încordări de voință, dacă n-am pomeni în schița asternută aici, din fuga condeiului, un incident străbătut de o groază epică și de o măretie sălbatică, care s-a produs aproape îndată după plecarea lui Gavroche.

Vom aminti un lucru știut: mulțimea se strînge laolaltă așa cum crește un bulgăre de zăpadă rostogolit pe o vale ninsă, tîrind în vălmășagul ei tot alte și alte cete zgomotoase de oameni. Acești oameni nu se întreabă niciodată unii pe alții de unde vin și unde se duc. Printre trecătorii care se alăturaseră grupului condus de Enjolras, Combeferre și Courfeyrac, se afla unul îmbrăcat cu o bluză de hamal, roasă la umeri, care da din mîini și făcea gălăgie mai rău ca un chefliu pornit pe gîlceavă. Acest om, numit sau supranumit Le Cabuc, cu desăvîrșire necunoscut chiar celor care pretindea că-l cunosc, beat sau prefăcîndu-se numai, se aşezase cu alți cîțiva înși la o masă, pe care o scoseseră afară din cîrciumă. În timp ce îndemna la băutură pe cei care se mai împotriveau, acest Cabuc părea că cercetează cu luare-aminte casa cea mare din fundul baricadei, care cu cele cinci etaje ale ei domina tot cartierul, făcînd față străzii Saint-Denis.

Deodată necunoscutul strigă:

- Știți ce, tovarăși! De aici, din casa asta, ar fi nimerit să tragem. Dacă ne aşezăm la ferestre, nici dracu n-o să mai poată înainta de-a lungul străzii.
- Da, dar casa e închisă, obiectă unul dintre bători.
- Să batem la ușă.
- Nu ni se va deschide.

— Atunci să spargem ușa.

Le Cabuc dădu fuga spre poarta casei și bătu în ea cu ciocanul. Dar poarta nu se deschise. Bătu a doua oară, nu răspunse nimeni. O a treia lovitura rămase tot fără ecou.

— Nu e nimeni aici? strigă Le Cabuc.

Nici o mișcare.

Atunci luă o pușcă și începu să izbească puternic cu patul. Era o poartă veche, boltită, joasă, îngustă, ferecată, trainică, toată în stejar și căptușită înăuntru cu tablă groasă și cu o armătură de fier; adevărată poartă de cetate. Loviturile zguduiră casa, dar poarta rămase neclintită.

S-ar fi părut, totuși, că locatarii se treziseră, căci o ferestruică pătrată de al treilea etaj se lumină și se deschise. În cadrul ei apăru o lumânare aprinsă și capul speriat al unui om cu părul cărunt.

Era portarul.

Bătăile în poartă încetară.

— Ce doriți, domniior? întrebă portarul.

— Deschide! strigă Le Caduc.

— Nu se poate, domnilor!

— Deschide, îți spun!

— Cu neputință, domnilor!

Le Cabuc ridică arma și ținti spre portar. Dar din pricina depărtării și a intunericului cerberul nu-l văzu

— Deschizi ori ba?

— Nu. Domnilor!

— Nu?

— Nu, dragilor...

Portarul nu sfîrși vorba. Glonțul porni și intrîndu-i pe sub bărbie îi ieși prin ceafă. Bătrînul se prăbuși fără să scoată un suspin. Lumânarea căzu și se stinse. Nu se mai vedea decît un cap nemîșcat atîrnînd pe marginea ferestrei și o fîșie de fum aibios care se ridica spre acoperiș.

— Așa! făcu Le Cabuc, lăsînd să cadă patul puștii cu zgomot pe pavaj.

Dar nu pronunță bine acest cuvînt, cînd simți, pe umăr apăsîndu-l o mînă grea ca o gheară de vultur. Un glas poruncitor îi strigă:

— În genunchi!

Ucigașul se întoarse brusc și văzu în fața lui obrazul palid și hotărît al lui Enjolras.

La zgomotul detunăturii, Enjolras sosise în grabă, ținînd pistolul în mîna dreaptă. Stînga și-o înfipse în gulerul lui Le Cabuc, prinzînd între degete bluza, cămașa și breteaua derbedeului.

— În genunchi! repetă el.

Și cu un gest poruncitor, plăpîndul tînăr de douăzeci de ani îl sili pe hamalul noduros și voinic să se plece ca o trestie și apoi să îngenunche în noroi. Le Cabuc încercă să se împotrivească; dar mîna tînărului părea că avea o putere supraomenească.

Palid, cu gîtul gol, cu părul răvășit și cu obrazul lui de fată, Enjolras avea în acea clipă ceva din măreția zeiței Themis¹⁵¹. Nările dilatate și ochii plecați dădeau profilului său grec tiparul mîniei și în același timp al castității care, după cei vechi, era întruchiparea dreptății însăși.

Întreaga baricadă alergase și se aşezase în jur la oarecare distanță, simțind că orice cuvînt e de prisos în fața celor ce se vor întîmpla.

Învins, Le Cabuc nu mai încerca să se zbată și tremura din toate mădularele. Enjolras îi dădu drumul și scoase ceasornicul.

— Reculege-te! zise el. Roagă-te sau gîndește-te! Nu mai ai decît un minut!

— Iertare! murmură ucigașul; apoi plecă fruntea și îngâimă cîteva jurăminte fără sără.

Enjolras râmase cu privirile ațintite pe acele ceasornicului. Lăsa să treacă un minut, băgă ceasul în buzunarul de la vestă, apoi îl luă de păr pe Le Cabuc, care se zvîrcolea urlînd la picioarele sale, și îi apropie revolverul de ureche. Mulți din oamenii aceia îndrăzneți care intraseră liniștiți în cea mai năprasnică aventură, întoarseră capul.

Se auzi o detunătură; asasinul căzu pe pavaj cu fruntea înainte, iar Enjolras se ridică și își roti privirea hotărîtă și severă.

Apoi împinse cadavrul cu piciorul și zise:

— Zvîrliți-l de-aci!

Trei oameni ridică trupul nemernicului, scuturat încă de ultimele pîlpîiri de viață, și îl aruncă pe deasupra baricadei, în ulicioara Mondétour.

Enjolras râmase pe gînduri. Cine știe ce adînc întuneric umbrea tragică lui seninătate!

Deodată glasul lui răsună din nou. Se făcu tăcere.

— Cetăteni! zise el. Ceea ce a făcut acest om e groaznic, iar ceea ce am făcut eu nu e mai puțin însăcăpat. El a ucis. Și-am fost nevoit să-l ucid

și eu pe el. Nu s-a putut să n-o fac, căci revoluția trebuie să aibă o disciplină. În aceste clipe, uciderea unui om e o crimă mai mult ca oricând. Ne aflăm sub faldurile revoluției. Sîntem preoți ai republicii, sacrificâți ai datoriei, și lupta noastră nu trebuie să fie pîngărită de nimeni. Am judecat și am osîndit la moarte pe acest om. La rîndul meu, constrîns să fac ceea ce am făcut, m-am judecat eu însuși și veți vedea îndată la ce m-am condamnat.

Cei ce ascultau tresăriră.

— Vom împărtăși soarta ta! strigă Combeferre.

— Fie! reluă Enjolras. Încă un cuvînt. Executînd pe acest om m-am supus nevoii. Nevoia însă este un monstru al vechii lumi. Nevoia se numește fatalitate. Dar legea progresului spune că monștrii vor dispare în fața îngerilor și că fatalitatea se va spulbera în fața fraternității. Nu e bine ales momentul pentru a rosti cuvîntul iubire. Dar mi-e totuna; îl rostesc și îl preamăresc. Iubire, al tău e viitorul! Moarte, mă slujesc de tine, dar te urăsc! Cetățeni, în viitor nu va fi nici întuneric, nici fulgere, nici sălbatica neștiință, nici răzbunări sîngeroase. Nu vor mai fi nici diavoli și nici arhangeli. Nimeni nu va mai fi ucis, pămîntul va străluci de lumină, iar omenirea va iubi. Va suna ceasul, cetățeni, când totul va fi înțelegere, armonie, lumină, bucurie și viață. Ceasul acesta va veni! și pentru ca să vină, ne vom da viață.

Enjolras tăcu. Buzele sale de fecioară se strînseră. Rămase cîțva timp în picioare, într-o nemîșcare de statuie, pe locul unde vîrsase sînge omenesc. Privirea lui neclintită făcuse să amuțească glasurile celor din jur.

Jean Prouvaire și Combeferre își strîngeau mîinile în tacere și, sprijinindu-se unul de altul, în unghiul baricadei, priveau cu admirație și cu oarecare compătimire pe acest Tânăr grav, călău și preot, limpede cum e cleștarul și neclintit ca o stîncă.

Putem adăuga de altfel, că mai tîrziu, când, după cele petrecute, cadavrele au fost duse la morgă și cercetate cu de-amănuntul, în buzunarul lui Le Cabuc s-a găsit o legitimație de agent de poliție. Autorul acestei cărți a avut în mînă, în 1848, raportul special, datat: anul 1832, adresat în această privință prefectului de poliție.

Să mai spunem că după un zvon ciudat, dar pare-se întemeiat, Le Cabuc nu era altul decît Clquesous. Fapt e că după moartea lui Le Cabuc nu s-a mai vorbit niciodată de Clquesous. El nu a lăsat după dispariția sa nici o urmă;

parcă intrase în pămînt. Viața îi fusese întunecată, iar sfîrșitul i s-a pierdut în noapte.

Ceata răsculațiilor era încă adînc mișcată de această judecată tragică, atât de repede hotărîtă și atât de grabnic îndeplinită, cînd Courfeyrac zări din nou pe baricadă pe tînărul care de dimineață întrebasse de Marius.

Băiatul acesta, avînd o înfățișare îndrăzneață și nepăsătoare, venise în toiul nopții pentru a intra în rîndul răsculațiilor.

CARTEA A TREISPREZECEA MARIUS INTRĂ ÎN UMBRĂ

I

DIN STRADA PLUMET PÎNĂ ÎN CARTIERUL SAINT-DENIS

Glasul care, în amurg, îl chemase la baricada din strada Chanvrerie, i se păruse lui Marius însuși glasul destinului. Voia să moară, prilejul se ivea. Bătea la poarta mormîntului, o mînă din umbră îi întindea cheia. Aceste lugubre căi care se deschid în întuneric în fața deznădejdii sînt ispititoare. Marius dădu la o parte grilajul care îl lăsase de atîtea ori să treacă, ieși din grădină și zise: „Haidem!”

Nebun de durere, fără un gînd călăuzitor în mintea lui pustiită, incapabil să mai aştepte ceva de la soartă, după cele două luni petrecute în beția tinereții și a iubirii, copleșit totodată de toate închipuirile deznădejdii, Marius nu mai avea decît o dorință: un cît mai grabnic sfîrșit.

Începu să meargă repede. Era înarmat cu pistoalele pe care i le dăduse Jâvert.

În furnicarul străzilor îl pierduse din ochi pe tînărul pe care crezuse o clipă că-l zărise.

Ieșind din strada Plumet prin bulevard, străbătu Esplanada și podul Invalidilor, șoseaua Champs-Élysées, apoi piața Ludovic al XV-lea și pătrunse în strada Rivoli. Aici magazinele erau deschise, iar sub arcade erau aprinse lămpile de gaz. Femeile își făceau cumpărăturile prin prăvălia; lumea lua înghețată la cafeneaua *Laiter* și mînca prăjituri la cofetăria engleză. Cîteva diligențe porneau în galop de la Hôtel des Princes și de la Hôtel Meurice

Marius trecu prin pasajul Delorme și ieși în strada Saint-Honoré. Aici prăvăliile fuseseră închise; negustorii stăteau de vorbă în fața ușilor întredeschise, trecătorii își vedea de drum, felinarele se aprinseră și,

Începînd cu primul etaj; lumina ardea la toate ferestrele ca de obicei. În piața Palais-Royal zări cîteva trupe de cavalerie.

Marius o luă de-a lungul străzii Saint-Honoré. Pe măsură ce se depărta de Palais-Royal ferestrele luminate erau tot mai rare, prăvăliile își trăseseră obloanele și nimeni nu mai stătea de vorbă în prag. Trecătorii alcătuiau o mulțime în care nu vedea pe nimeni vorbind, dar din rîndurile ei se ridică un vuiet surd și adînc.

Spre fintâna de la Arbre-Sec se alcătuiseră „cete”, un fel de grupuri nemîșcate și încruntate, care în forfoteala străzii semănau cu niște pietre în albia unei ape curgătoare.

La intrarea străzii Prouvaires mulțimea nu mai înainta. Era un bloc neclintit, greu de mișcat, puternic și dens, aproape de nepătruns, de oameni care, îndesați unii în alții, vorbeau pe șoptite. Aproape că nu se mai vedea haine negre și pălării rotunde, numai straie țărănești, bluze de lucrători, șepci, capete zbîrlite și pămîntii. Această mulțime tălăzuia nedeslușit în pîcla deasă a nopții. Șoapta ei se deslușea răgușit ca un foșnet. Cu toate că nimeni nu înainta, se auzea un tropot surd de pași în noroi. Dincolo de această mulțime încleștată, în strada Roule, în strada Prouvaires și în prelungirea străzii Saint-Honoré, nu mai era nici o fereastră luminată. Se zăreau, pierzîndu-se tot mai adînc în aceste străzi, șirurile singuratice și descrescînde ale felinarelor.

Felinarele din vremea aceea semănau cu niște stele mari roșii, spînzurate de sfoară, și aruncau pe caldarîm umbre care aveau forma unui păianjen uriaș. Străzile însă nu erau pustii. Se vedea puști așezate în piramidă, sclipiri de baionete și trupe în bivuac. Nici un trecător curios nu depășea această margine. Acolo înceta circulația. Acolo se sfîrșeau valurile mulțimii și începea armata. Marius avea în suflet hotărîrea omului care și-a pierdut orice nădejde. Fusese chemat și trebuia să se ducă. Izbuti să treacă prin mulțime și prin bivuacul trupelor, se strecură printre patrule și ocoli santinelele. Făcu un ocol, ajunse în strada Béthisy și se îndreptă spre Hale. În colțul străzii Bourdonnais nu se mai vedea nici o lanternă.

După ce trecuse de hotarul mulțimii și depășise zona armatei, se găsea acum într-un loc însăspîmîntător. Nici un trecător, nici un soldat, nici o lumină. Nimeni... Singurătate, tacere, noapte, un fel de frig care te cuprindea... Să intre într-o stradă era ca și cum ar fi coborât într-o pivniță.

Marius continuă să înainteze.

Făcu cîțiva pași. Cineva trecu în goană pe lîngă el. Era un bărbat? O femeie? Erau mai mulți? N-ar fi putut să spună. Fantoma trecuse și pierise în noapte.

Din ocol în ocol ajunse într-o uliță, pe care o luă drept ulița Olarilor. Cam pe la jumătatea ei dădu de un obstacol. Întinse mîinile. Era o căruță răsturnată. Intră cu piciorul în niște băltoace, gropi și pietre de pavaj îngrămădite sau risipite. Era o baricadă începută și părăsită. Marius escaladă mormanul de pietre și trecu de cealaltă parte. Își continuă drumul mergînd pe lîngă trotuare și călăuzindu-se după zidurile caselor. Puțin mai departe de baricadă i se păru că zărește în fața lui o umbră albă. Apropiindu-se, umbra începu să capete formă. Erau doi cai albi – cai de la omnibusul deshămat dimineața de Bossuet – care rătăciseră la întîmplare din stradă în stradă și sfîrșiseră prin a se opri în locul acela, cu răbdarea aceea trudnică a vitelor care nu înțeleg faptele omului, aşa după cum omul nu le înțelege pe cele mai presus de el.

Marius trecu de cei doi cai. În clipa când dădea într-o stradă care i se părea că este strada Contrat-Social, un glonț de pușcă venit cine știe de unde, străpungînd întunericul la întîmplare, șuieră pe lîngă el și găuri, drept deasupra capului său, farfurie de alamă atîrnată în fața dughenii unui bărbier. Se mai vedea încă, în 1845, pe strada Contrat-Social, în colțul stîlpilor de la Hale, talgerul acesta găurit.

Acel foc de armă mai fusese încă un semn de viață. După aceea nu mai întîlni nimic.

Drumul pe care mergea îi păru o coborîre pe trepte negre, Marius nu pregetă, totuși, de a merge înainte.

II

PARISUL NOAPTEA, VĂZUT DIN ZBOR

Cineva care, în clipele acelea, ar fi plutit deasupra Parisului, cu aripi de liliac sau de bufniță, ar fi avut în fața ochilor o priveliște întunecată.

Vechiul cartier al Halelor, un fel de oraș în oraș, străbătut de străzile Saint-Denis și Saint-Martin, cu mii de ulicioare încrucișate, și din care răsculații își făcuseră reduta și fortăreața lor, i-ar fi apărut, în întregul lui ca o groapă neagră și enormă, săpată în mijlocul Parisului. În locul acela, privirea i s-ar fi afundat într-o prăpastie. Din pricina felinarelor sparte și a ferestrelor închise, încetase orice licărire de viață, orice zgromot, orice mișcare. Nevăzuta poliție a revoltei veghea pretutindeni și menținea ordinea, adică

noaptea. Să înceti micul număr într-un vast întuneric, să înmulțești fice luptător prin toate posibilitățile pe care le oferă acest întuneric, e tactica necesară insurecției. La căderea nopții, orice fereastră la care se aprindea o lumină promise un glonț. Lumina fusese stinsă, cîteodată locatarul ucis. În chipul acesta, nimeni nu mișca. Iar pe străzi, un fel de groază tainică.

Nu se zăreau nici lungile siruri de ferestre și etaje, nici arhitectura dantelată a coșurilor și a acoperișurilor, nici răsfrîngerile nelămurite lucind pe caldarîmul ud și noroios. Ochiul care ar fi privit de sus această îngرمădire de umbră ar fi întrezărit poate, ici și colo, din loc în loc, lumini nedeslușite, făcînd să iasă în evidență linii frînte, ciudate, profilul unor construcții curioase, ceva ce s-ar asemui unor făclii rătăcitoare prin ruine. Erau baricadele. Restul alcătuia un lac imens de bezne, cețos, apăsător, funebru, deasupra căruia se înălțau siluetele nemîscate și lugubre, turnul Saint-Jacques, biserică Saint-Merry și alte două sau trei din acele mari edificii, din care oamenii fac uriași și din care noaptea face fantome.

În jurul acestui labirint pustiu și neliniștit, prin cartierele unde circulația pariziană nu era suprimată și unde tot mai licăreau cîteva felinare, observatorul aerian ar fi putut prinde scînteiera metalică a săbiilor și baionetelor, huruiala surdă a artilleriei și forfota batalioanelor tăcute îngroșîndu-se din clipă în clipă, brîu năprasnic care se strîngea și se încheia încet în jurul răscoalei.

Cartierul împresurat nu mai era decît un fel de peșteră monstruoasă. Totul părea adormit sau nemîscat și, precum am spus, străzile ce duceau acolo erau numai beznă.

O beznă sălbatică, plină de capcane, de primejdii necunoscute și de temut, unde nu puteai pătrunde fără să te îngrozești și să stai fără să te cuprindă spaimă, unde cei ce intrau se înfiorau dinaintea celor ce îi așteptau, unde cei ce așteptau tresăreau dinaintea celor ce urmau să vină. Luptători nevăzuți ascunși la fiecare colț de stradă, guri lacome, ale mormîntului pîndind în întunericul nopții. Totul era sfîrșit. Pe aceste locuri nu mai puteai nădăjdui altă lumină decît fulgerele armeloi de foc, decît ivirea neîncetată și fără de veste a morții. Unde? Cînd? Cum? Nu se știa, dar era sigur și de neînlăturat. Acolo, în acel loc hotărît pentru luptă, guvernul și insurecția, garda națională și societățile populare, burghezia și răscoala, veneau să se înfrunte. Pentru unii, ca și pentru ceilalți, una și aceeași necesitate. Biruința sau moartea era singura ieșire cu putință. Situația era atît de încordată și

apăsarea întunericului atât de puternică, încît pînă și cei mai sfioși se simțeau plini de hotărîre, iar cei îndrăzneți plini de spaimă.

De altfel în amîndouă taberele aceeași furie, aceeași înverșunare, aceeași hotărîre. Pentru unii a înaintat însemna a muri, și nimeni nu se gîndeau să dea înapoia. Pentru alții a rămîne pe loc însemna a muri, și nimeni nu se gîndeau să fugă. Era neapărat necesar ca pînă la două zile totul să ia sfîrșit, ca izbînda să fie sau de o parte sau de alta, ca răscoala să fie o revoluție sau să râmînă o încăierare. Guvernul înțelegea acest lucru, ca și partidele. Cel mai mărunt burghez o simțea și el. De aici pornea acel gînd de groază care se amesteca în întunericul de nepătruns al acestui cartier, unde trebuia să se hotărască totul. De aici pornea și acea îngrijorare și mai mare din jurul acestei tăceri din care avea să iasă o catastrofă. Nu se auzea decît un singur zgromot, un zgromot sfîșietor ca un horcăit, amenințător ca un blestem: clopotul de la Saint-Merry. Nimic nu era mai înfiorător decît vîietul prelung al acestui clopot pierdut, deznădăjduit, care se tînguia în întuneric.

Și cum se întîmplă adeseori, natura părea că era de acord cu ceea ce oamenii puneau la cale. Nimic nu stînjenea armoniile aducătoare de nenorociri ale acestui concert. Stelele dispăruseră. Nori grei acopereau tot orizontul în faldurile lor triste. Era un cer negru deasupra acestor străzi moarte, de parcă un zăbranic uriaș se desfășura peste acest uriaș mormînt.

În vreme ce o bătălie, încă politică, se pregătea pe acest loc, care văzuse și în trecut atîtea evenimente revoluționare; în vreme ce tineretul, asociațiile secrete, școlile, în numele ideilor, și clasa de mijloc în numele intereselor, se apropiau pentru a se ciocni, a se înclesta, și a se trînti la pămînt; în timp ce fiecare dorea și chema ceasul cel din urmă și hotărîtor al crizei, în depărtare și dincolo de acest cartier blestemat, în adîncul hrubelor de nepătruns ale acestui bătrîn Paris mizerabil, care dispărea sub strălucirea Parisului fericit și bogat, se auzea, urlînd înăbușit glasul ca din adîncuri al poporului.

Glas însăspîmîntător și sfînt, în care se îmbină răcnetul fiarei și cuvîntul lui Dumnezeu, glasul care îngrozește pe cei slabî și dă de veste celor înțelepți, glasul care vine deopotrivă, de jos, ca răcnetul leului, și de sus, ca bubuitul tunetului.

III

PE MARGINEA PRĂPASTIEI

Marius ajunse la Hale.

Aici totul era și mai liniștit, și mai întunecos, și mai nemîșcat decît în străzile vecine. S-ar fi zis că pacea înghețată a mormântului ieșise din pămînt și se răspîndise sub cer.

O pată roșie se desena în acest fond negru pe acoperișul înalt al caselor care mărginea strada Chanvrerie dinspre Saint-Eustache. Era lumina răsfrîntă a făcliei care ardea în baricada din strada Corint. Marius se îndreptase spre această pată roșiatică. Licărirea ei îl dusese pînă la Marché-aux-Poirées, de unde se zărea capătul întunecat al străzii Prêcheurs. Mereu înainte. Santinela răsculaților, care pîndeau la celălalt capăt, nu-l văzu. Simțea că-i aproape de ceea ce căuta și mergea în vîrful picioarelor. Ajunse astfel la colțul străzii Mondétour, acel crîmpei de stradă care era, după cum ne amintim, singura legătură de trecere păstrată de Enjolras cu lumea din afară. În colțul ultimei case, în stînga, întinse capul și privi spre străduța Mondétour. Puțin mai departe de unghiul pe care-l făcea ulicioara cu strada Chanvrerie, aruncînd o largă fîșie de întuneric pe locul ce-l cuprindea și pe el, zări o licărire de lumină pe caldarîm, care venea cam dinspre cîrciumă, mai îndărăt o lanternă care pîlpîia într-un fel de zidărie neisprăvită și oameni stînd ghemuiți, cu puștile pe genunchi. Toate acestea la vreo zece stînjeni de el. Era interiorul baricadei.

Casele care mărgineau strada dinspre dreapta ascundeau restul cîrciumii, baricada cea mare și drapelul.

Marius nu mai avea decît un pas de făcut.

Nefericitul tînăr se așeză pe o piatră, își încrucișă brațele și se gîndi la tatăl său.

Se gîndi la viteazul colonel Pontmercy, acel soldat mîndru, care păzise, sub republică, hotarele Franței și atinsese, sub împărat, granița Asiei; care văzuse Genova, Alexandria, Milanul, Torino, Madridul, Viena, Dresdena, Berlinul, Moscova; care lăsase pe toate cîmpurile de biruință ale Europei picături din același sînge care curgea și în vinele lui; care albisse înainte de vreme în disciplină și ierarhie; care își trăise viața cu sabia încinsă, cu epoletii pe umăr, cu cocarda înnegrită de pulbere, cu fruntea încruntată sub cască, prin corturi, în tabere, în bivuac, în ambulanțe, și care, după douăzeci de ani, se reîntorsese din marile războaie cu obrazul crestat, cu fața zîmbitoare, simplă, liniștită, admirabilă, nevinovat ca un copil, după ce făcuse totul pentru Franța și nimic împotriva ei.

Își zise că venise și ziua lui, că ceasul lui sunase în sfîrșit, că după tatăl său îi venise și lui rîndul să fie viteaz, întreprinzător, îndrăzneț, să înainteze sub ploaie de gloanțe, să întîmpine cu pieptul baionetele, să-și verse sîngele, să înfrunte pe dușman, să stea în față morții, să meargă la rîndu-i și el la război, să coboare pe cîmpul de bătaie, că acest cîmp de bătaie pe care avea să coboare era strada, și că acest război la care avea să ia parte era războiul civil. Văzu războiul civil deschis ca o prăpastie în fața lui și simți că în această prăpastie își va găsi moartea.

Gîndul acesta îl înfiora.

Își aduse aminte de sabia tatălui său, pe care bunicul o vînduse unui negustor de vechituri și la care se gîndeа cu atîta părere de rău. Își zise că bine făcuse această vitează și curată sabie fugind de el și pierzîndu-se mînioasă, în întuneric; că, dacă fugise astfel, o făcuse pentru că era o sabie fermecată care prevăzuse viitorul și presimtise răscoala: războiul prin noroaiile străzilor, războiul pietrelor, al împușcăturilor prin ochiuri de pivniță, al loviturilor date și primite pe la spate; pentru că venind de la Marengo la Friedland, nu voia să lupte în strada Chanvrerie, pentru că nu mai voia să fie pentru el ceea ce fusese pentru tatăl lui. Își zise că dacă această sabie ar fi fost aici, dacă, ridicînd-o de la căpătiul tatălui său mort, ar fi îndrăznit să-o ia și să-o poarte în această luptă de noapte între francezi, la o răspîntie, desigur că i-ar fi ars mîinile și să-ar fi învăpăiat deodată în fața lui, ca sabia de foc a arhanghelului, își zise că se socotea fericit că nu o mai avea, că o pierduse fără urme, că era bine, că era drept aşa, că bunicul său, care o vînduse, fusese adevăratul păzitor al gloriei tatălui său; că mai bine să fi fost strigată la licitație, vîndută la vechituri, aruncată la fier vechi, decît să facă să sîngereze trupul patriei.

Și Marius se porni pe un plîns amar.

Era îngrozitor. Dar ce să facă? Nu putea trăi fără Cosette. De vreme ce Cosette plecase, el trebuia să moară. Nu-i dăduse cuvîntul lui de onoare că va muri? Ea plecase, cu toate că știa aceasta. Ea voise ca Marius să moară. Era împede că nu-l mai iubea, de vreme ce plecase, fără să-i dea de știre, fără un cuvînt, fără o scrisoare, cu toate că îi știa adresa. Și apoi cum? Să fi venit pînă aci și să dea înapoi? Să se fi apropiat de primejdie și să fugă? Să fi venit să se uite la baricadă și să se dea la o parte tremurînd și spunînd: sănt sătul. Am văzut și mi-e destul; e un război civil și-mi văd de drum. Să-și părăsească prietenii care îl așteptau, care aveau poate nevoie de el, prietenii

lui care erau o mînă de oameni în fața unei armate? Să păcătuiască în același timp împotriva dragostei, a prieteniei, a cuvîntului dat? Să-și scuze mișelia prin patriotism? Era cu neputință, și dacă fantoma tatălui său s-ar fi ivit în întuneric, și l-ar fi văzut dînd înapoi, l-ar fi lovit cu latul săbiei și i-ar fi strigat: „Mergi înainte, mișelule!”

În prada acestui vălmășag de gînduri, își lăsa capul în jos.

Deodată însă își înălță fruntea. Era ca și cum s-ar fi aprins o lumină în mintea lui. Gîndirea lui deveni larg cuprinzătoare, ca a celor care se află pe pragul mormîntului. Apropiera morții te face să vezi adevărul. Viziunea faptelor la care avea să ia parte nu i se mai părea jalnică, ci măreață. Lupta de stradă se preschimbă deodată, prin nu se știe ce zbucium lăturalnic, în fața ochilor minții sale. Tot zbuciumul întrebărilor tumultoase ale visării lui îi cotropi sufletul din plin, dar fără să-l tulbere. Își nu lăsa nici una fără răspuns. Oare de ce s-ar indigna tatăl său? Nu sînt și împrejurări cînd răscoala se ridică pînă la înălțimea datoriei? Cu ce l-ar micșora pe fiul colonelului Pontmercy lupta la care e gata să ia parte? Nu mai era vorba de Montmirail sau de Champaubert¹⁵². Era altceva. Nu mai era vorba de un pămînt sfînt, ci de o idee sfîntă. Patria plînge, fie! dar omenirea aplaudă. Să fie adevărat, de altfel, că patria plînge? Franța sîngerează, dar libertatea zîmbește; și în fața zîmbetului libertății, Franța își uită durerile. Își privind lucrurile și mai sus, ce se poate spune despre războiul civil? Războiul civil? Ce înseamnă război civil? Există vreun război între străini? Au nu e fiecare luptă între oameni o luptă între frați?. Războiul nu se poate califica decît prin scop. Nu există decît război nedrept și război drept. Pînă în ziua cînd marea înțelegere între oameni va fi încheiată, războiul care înseamnă sforțarea viitorului grăbind trecutul care întîrzie, poate fi necesar. Ce i se poate imputa acestui război? Războiul nu devine o rușine, spada nu devine un pumnal decît atunci cînd asasinează dreptul, progresul, rațiunea, civilizația, adevărul. Atunci, fie că e vorba de război civil sau de război împotriva străinului, e nedrept și se cheamă crimă. În afară de acest lucru sfînt: dreptatea, pentru ce o formă de război ar disprețui pe alta? Cu ce drept spada lui Washington ar renega sulița lui Camille Desmoulins? Leonida împotriva străinului, Timoleon¹⁵³ împotriva tiranului. Care e mai mare? Unul e apărătorul, celălalt e liberatorul. Să vestejim, fără a ține seamă de scop, orice acțiune înarmată în interiorul cetății? Atunci să socotim ca o

ticăloșie fapta unui Brutus, a unui Marcellius, a unui Arnold de Blankenheim, a unui Coligny. Război de hătișuri, război de stradă? De ce nu? E războiul lui Ambiorix¹⁵⁴, al lui Artevelde¹⁵⁵, al lui Marnix¹⁵⁶, al lui Pelage¹⁵⁷. Dar Ambiorix lupta împotriva Romei, Artevelde împotriva Franței, Marnix împotriva Spaniei, Pelage împotriva Maurilor; toți împotriva străinilor. Ei bine, monarhia este străinul; asuprirea este străinul; dreptul divin este străinul. Despotismul violează frontieră morală, după cum invazia violează frontieră geografică. A goni pe tiran sau a goni pe englez este, în ambele cazuri, a libera teritoriu. Vine ceasul cînd a protesta nu mai e de ajuns. După gîndire trebuie să urmeze fapta. Forța vie desăvîrșește ceea ce a schițat ideea; *Prometeu înlănțuit* începe, Aristogiton sfîrșește. Enciclopedia luminează sufletele.

10 august le electrizează. După Eschyl, Thrasybul¹⁵⁸, după Diderot, Danton. Mulțimile înclină să-și primească stăpînul. Masele suflă prea des de nepăsare. O mulțime să integrează cu ușurință în supunere. Trebuie să pui mulțimile în mișcare, să le îmboldești; trebuie să tratezi cu asprime oamenii, chiar în avantajul proprietiei lor eliberări; ochii lor trebuie să fie străfulgerați de adevăr, să li se dăruie lumina cu o mînă care nu pregetă. Trebuie să fie ei însiși întrucîtva cutremurați de propria lor izbăvire – orbiți de lumină, se trezesc. Să sună clopote de alarmă, să se dezlănțuie războaie! Trebuie să se ridice marii luptători și să lumineze popoarele prin îndrăzneala lor; să zgîlție această tristă omenire învăluită de întunericul dreptului divin, de gloria împărtăscă, de forță, de fanatism, de puterea irresponsabilă și de maiestățile absolutiste; gloata îndobitoaică care stă să privească, în scăpatata lor splendoare, aceste întunecate biruințe ale nopții. Jos tiranul! Care? De cine vorbiți? Numiți tiran pe Ludovic-Filip? Nu. Și nici pe Ludovic al XVI-lea. Amîndoi sănț ceea ce istoria obișnuiește să numească regi buni; dar principiile nu se fărâmîtează, logica adevărului e rectilinie; adevărul nu urmărește să placă. Nici o concesie, deci. Orice încălcare a drepturilor omului trebuie să fie înfrîntă. Dreptul divin există și în Ludovic al XVI-lea, există, fiindcă e Burbon, și în Ludovic-Filip. Amîndoi reprezintă într-o oarecare măsură confiscarea dreptului și, pentru a înlătura de pretutindeni uzurparea, trebuie să fie combătuți. Franța e întotdeauna ceea ce începe. Cînd în Franță stăpînul se prăbușește, el cade peste tot. Aceasta însemnează a restabili adevărul social, a restitu libertății tronul ei, a reda poporul

poporului, a reda omului suveranitatea, a reașeza coroane pe creștetul Franței, a restaura în deplinătatea lor rațiunea și echitatea, a nimici orice sîmbure de învrăjbire, redînd fiecăruia propria sa ființă, a sfărîmă piedicile pe care regalitatea le pune în calea atotcuprinzătoarei întelegeri universale, a pune din nou neamul omenesc la înălțimea dreptului său – ce cauză noate fi mai dreaptă și, prin urmare, ce război poate fi mai mare? Sînt războaie care făuresc pacea. O fortăreață uriașă de prejudecăți, de privilegii, de superstiții, de minciuni, de jecmâniri, de abuzuri, de violențe, de nedreptăți, de întuneric stă încă în picioare pe lume, cu turnurile ei de ură. Trebuie să-o dărîmăm. Trebuie să dărîmăm această cetate monstruoasă. A învinge la Austerlitz e mult, a lua Bastilia e o faptă uriașă. Nu e nimeni care să nu fi observat asupra lui însuși că sufletul – și în aceasta constă minunea unității sale întregită de omniprezentă – are însușirea ciudată de a păstra o judecată aproape rece în situațiile cele mai grele, și se întîmplă adesea ca patima întristătoare și deznașejdea adîncă, chiar în orele de tragică și întunecată frămîntare, când omul stă de vorbă cu sine însuși, să dezvolte și să discute fel de fel de teze și subiecte. Logica și zbuciumul se amestecă neconitenit, iar firul silogismului plutește fără să se rupă în furtuna lugubră a gîndirii. Aceasta era starea de spirit a lui Marius.

Astfel gîndind, copleșit dar hotărît, șovăind totuși și, într-un cuvînt, fremătînd în fața întîmplărilor la care avea să ia parte, privirea sa rătacea prin lăuntrul baricadei. Răsculații vorbeau cu voce înceată, fără să facă vreo mișcare, și fiecare simtea acea cvasităcere care marchează ultima fază a aşteptării. Deasupra lor, la o ferestruică de la etajul trei, Marius zări un fel de martor sau de spectator care i se părea ciudat de atent. Era portarul ucis de Le Cabuc. Privit de jos, sub râsfrîngerea luminii pornite din făclia înfiptă în mormanul de bolovani, capul acesta se vedea nedeslușit. Nimic mai straniu în bătaia razelor palide, șovăitoare, decît această față galbenă, nemîșcată, sfîșiată, cu părul zbîrlit, cu ochii holbați, încremeniți și cu gura căscată, apăcată spre stradă și părînd că privește totul cu o curiozitate încordată. Ai fi zis că mortul se uită la cei ce aveau să moară. O lungă dîră de sănge scurs din creștetul lui se prelingea râsfirîndu-se în șuvițe subțiri, roșiatice, de la ferestruică pînă la înălțimea primului etaj, unde se oprea.

**CARTEA A PATRUSPREZECEA
MĂREȚIA DISPERĂRII**

DRAPELUL: PRIMUL ACT

Nimic nu se întîmplase încă. La Saint-Merry sunase, ora zece. Enjolras și Combeferre se postaseră cu carabinele în mîini, aproape de curmătura baricadei celei mari. Nu-și vorbeau; ascultau cu încordare, căutînd să prindă chiar cel mai surd și depărtat zgomot de pași.

Deodată, în mijlocul acestei liniști de mormint, o voce limpede, tînără, veselă, care părea că vine dinspre strada Saint-Denis, începu să cînte deslușit un fel de parodie glumeață pe vechea arie populară *La lumina lunii*, această poezie terminată printr-un fel de strigăt semănînd cu cîntecul cocoșului:

„*Nasul meu e-n lacrimi,
Tu, Bugeaud, de-ai vrea,
Să-mi trimiți jandarmii
Să le spun ceva:
Îmbrăcată puica
Pe cap cu covrigu,
Uite bariera,
Cucu-cucurigu!*”

Își strînsereă mâna.

— E Gavroche, zise Enjolras.

— Ne dă de știre, adăugă Combeferre.

Un tropot de pași grăbiți, tulbură liniștea străzii pustii. O ființă mai sprintenă ca o paiață se cățără pe deasupra omnibusului și Gavroche sări gîfîind în baricadă.

— Dați-mi pușca, zise el și adăugă: Vin!

Un fior electric străbătu toată baricada Apoi se auzi mișcarea înfrigurată a mîinelor care-și luau puștile.

— Vrei carabina mea? întrebă Enjolras pe Gavroche.

— Vreau pușca cea mare, răspunse Gavroche,

Și luă pușca lui Javert.

Două santinele se retrăseseră și se întorseseră o dată cu Gavroche. Era santinela de la capătul străzii și cea de la Petite-Truanderie. Santinela din ulicioara Prêcheurs rămăsese la postul său, ceea ce însemna că dinspre poduri și Hale nu se aprobia nimeni. Strada Chanvrerie, din care abia se vedea cîteva pavele la lumina proiectată asupra drapelului, părea în ochii

răsculaților ca o uriașă poartă boltită și neagră, întredeschisă într-un nor de fum.

Fiecare își luă poziția de luptă.

Patruzeci și trei de răsculați, printre care Enjolras, Combeferre, Courfeyrac, Bossuet, Joly, Bahorel și Gavroche, stăteau îngenuncheați în baricada cea mare. Cu capul la înăltimea meterezului, cu țevile puștilor și carabinelor sprijinite pe parapetul de piatră, ca de crenelurile unei cetăți, atenți, tăcuți, gata să tragă. Șase dintre ei, comandați de Feuilly, se postaseră, cu pușca la ochi, la ferestrele celor două etaje ale *Corintului*.

Mai trecură câteva clipe, apoi un zgomot de pași măsurați, numeroși, grei, se auzi deslușit dinspre strada Saint-Leu. Zgomotul acesta, mai întâi slab, pe urmă tot mai apăsat, mai sonor, mai puternic, se apropiă încet, fără opriri și întreruperi, cu o stăruință liniștită și amenințătoare. Nu se mai auzea altceva. Ai fi zis că se aud deopotrivă și tăcerea, și zgomotul pașilor statuii Comandorului lui *Don Juan* de Molière, dar acest pas de piatră avea ceva uriaș și fără de număr, deșteptînd laolaltă ideea unei mulțimi și a unui strigoi. Parcă ar fi pornit în marș cumplita statuie a Legiunii. Acest pas se apropie, se apropie tot mai mult, apoi se opri. Părea că se aude, la capătul străzii, suflarea unei mulțimi. Nu se zărea nimic, totuși se deslușea tot mai în fund, în întunericul gros, o puzderie de fire metalice, subțiri ca niște ace și aproape de nevăzut, care se agitau ca acele rețele de scînteieri care nu se pot descrie și pe care în clipa când adormi le urmărești pe sub pleoapele închise, în prima ceată a somnului. Erau baionetele și țevile armelor sub lumina șovăitoare a razelor depărtate ale făcliei.

Se făcu tăcere, ca și cum și de o parte și de alta toată lumea ar fi fost în aşteptare. Deodată, însă din fundul întunericului, un glas, cu atât mai sinistru cu cât nu vedeați pe nimeni și-ți părea că însuși întunericul vorbește, se auzi:

— Cine-i acolo?

În același timp armele zăngăniră amenințător.

Enjolras răspunse mîndru:

— Revoluția franceză!

— Foc! răsună glasul.

Un fulger înroși fațadele locuințelor, ca și cum ușa unui cupor s-ar fi deschis și s-ar fi închis deodată.

O detunătură îngrozitoare se auzi pe baricadă. Steagul roșu căzu. Descărcătura fusese atât de năprasnică, încît retezase prăjina drapelului, cu

alte cuvinte capătul oiștii omnibusului. Gloanțele care ricoșaseră de pe ciubucurile caselor pătrunseră în baricade și răniră cîțiva oameni.

Impresia pricinuită de această primă salvă înghețase pe toți oamenii. Atacul era brutal și pusese pe gînduri pînă și pe cei mai curajoși. Era vădit că aveau de-a face cu cel puțin un regiment.

— Camarazi! strigă Courfeyrac. Să nu irosim pulberea. Să nu răspundem decît atunci cînd vor intra în stradă.

— Dar mai înainte de toate, spuse Enjolras, să ridicăm steagul!

Și ridică drapelul care căzuse la picioarele sale.

Din depărtare se auzea zgomotul metalic al vergelelor în țevile armelor. Soldații guvernului își încărcau puștile din nou.

Enjolras întrebă iar:

— Cine are curajul? Cine înfige din nou steagul pe baricadă?

Nu răspunse nimeni. A urca pe baricadă tocmai în clipa cînd armele erau îndreptate asupra ei, însemna moarte sigură. Omul cel mai viteaz șovăie să se osîndească singur.

Enjolras, el însuși, se înfioră. Apoi repetă:

— Nu se prezintă nimeni?

II

DRAPELUL: ACTUL DOI

De la sosirea la *Corint* și în timpul cît se construia baricada, nimeni nu se mai gîndise la moș Mabeuf, deși acesta nu părăsise mica trupă. El intrase în cîrciumă și se aşezase după tejghea. Acolo se lăsase în prada unei adevărate prăbușiri lăuntrice. Părea că nu mai vedea și nu mai auzea nimic. De cîteva ori, Courfeyrac și ceilalți îi dăduseră de știre că se apropie primejdia și-l îndemnaseră să se pună la adăpost. Dar el rămăsesese nepăsător. Chiar cînd nimeni nu-i adresa un cuvînt, buzele sale se mișcau ca și cum ar fi voit să răspundă, dar de îndată ce-i vorbea cineva, ele rămîneau nemîșcate, iar privirea i se ațintea în gol, moartă, fără expresie. Cu cîteva ore înainte de atacul baricadei, încremenise într-o poziție din care n-a mai ieșit: pumnii sprijiniți pe genunchi și capul puțin inclinat înainte, ca și cum ar fi privit într-o prăpastie. Nimic nu l-a putut scoate din starea aceasta. Gîndul lui nu părea să fie la baricadă. Cînd fiecare își luase postul în primire, în sala de jos nu mai rămăseseră decît Javert, legat de stîlp, un muncitor cu sabia scoasă păzindu-l pe Javert, și Mabeuf. În clipa atacului, cînd se auzise detunătura, zguduitura fizică îl zdruncinase și, ca deșteptat din somn, se

ridicase deodată, străbătuse sala și, pe cînd Enjolras își repeta chemarea: „Nimeni nu se prezintă?” bătrînul se ivi în pragul cîrciumii.

Prezența lui îi cutremură pe cei de față. Se ridică un strigăt:

— E votantul! E conventionalul¹⁵⁹! E reprezentantul poporului!

El, pesemne, nu auzea,

Se duse drept la Enjolras și, în vreme ce răzvrătiții, cu o tainică teamă, se dădeau la o parte din fața lui, îi smulse drapelul din mînă. Enjolras, încremenit, dăduse un pas înapoi. Apoi, fără ca cineva să îndrăznească a-l opri sau a-l ajuta, bătrînul de optzeci de ani, cu capul tremurînd, cu mersul sigur, începu să urce încet scara de pietre ridicată în baricadă. Era ceva aşa de întunecat și de înlătător, încît toți cei din jurul lui strigă: „Descoperiți-vă!” Cu fiecare treaptă pe care o urca era mai însășimîntător: părul lui alb, fața zbîrcită, fruntea largă, pleșuvă și plină de crețuri, ochii adânciți în orbite, gura deschisă parcă de uimire, brațele lui slabe ridicînd drapelul roșu se iveau din umbră, mărite de lumina însîngerată a torței: părea spectrul marii revoluții de la '93 ieșind din pămînt, cu steagul Teroarei în mînă.

Iar cînd ajunse sus, pe ultima treaptă, cînd această cumplită fantomă se înlătă, clătinîndu-se, pe maldărul de dărîmături, în fața celor o mie două sute de puști din umbră, în fața însăși a morții, ca și cînd el ar fi fost mai tare decât ea, întreaga baricadă luă, în întuneric, o înfățișare supranaturală și măreată.

Se făcu tăcere ca înaintea unei minuni.

În mijlocul acestei tăceri, bătrînul flutură drapelul roșu și strigă:

— Trăiască revoluția! Trăiască republica! Fraternitate! egalitate! și moartea! I

Cei din baricadă auziră o șoaptă înceată și repezită ca murmurul unui preot cînd spune o rugăciune în pripă. Era, pesemne, comisarul de poliție, care făcea somațiile legale la celălalt capăt al străzii:

Apoi aceeași voce răsunătoare care strigase: „Cine-i acolo?” strigă:

— Înapoi!

Domnul Mabeuf, palid, cu privirea rătăcită, cu ochii luminați de flăcările lugubre ale nebuniei, ridică drapelul deasupra capului și strigă încă o dată:

— Trăiască republica!

— Foc! comandă vocea.

O a doua salvă, ca de mitralie, se abatu asupra baricadei.

Bătrînul căzu în genunchi, apoi se ridică scăpă drapelul din mînă și căzu înapoi, pe spate, pe caldarîm, ca o scîndură, întins cu brațele în cruce

Sîngele i se scurse în șuvoaie. Fața lui bătrînă, palidă și tristă părea că privește la cer.

Cuprinși de una din acele emoții care sănt mai presus de om și îl fac să uite chiar să se apere, răsculații se apropiară de cadavru cu o spaimă plină de respect.

— Ce oameni, regicizii ăştia! spuse Enjolras

Courfeyrac se plecă la urechea lui:

— Fie vorba între noi, fiindcă nu vreau să stric entuziasmul celorlalți, dar omul ăsta nu era de loc un regicid. L-am cunoscut. Se numea moș Mabeuf. Nu ștui ce-a avut azi. Dar era un prostânac cumsecade. Uită-te la capul lui!

— Cap de prostânac și inimă de Brutus, răspunse Enjolras. Apoi ridică vocea: Cetăteni! Aceasta e exemplul pe care bătrînii îl dau celor tineri. Noi șovăiam, el a îndrăznit. Noi dam înapoi, el a mers înainte! Iată învățătura pe care o dau cei ce tremură de bătrînețe celor care tremură de frică. Bătrînul acesta e mare în fața patriei. El a avut o viață lungă și o moarte strălucită. Să adăpostim cadavrul; fiecare dintre noi să apere pe bătrînul acesta mort, ca și cum ar apăra viața tatălui său și prezența lui în mijlocul nostru să facă baricada de necucerit!

Un murmur de încuviințare, posomorît și hotărît urmă acestor cuvinte.

Enjolras se plecă, luă între mîini capul bătrînului și, sălbatic, îl sărută pe frunte, apoi, desfăcîndu-i brațele și umblînd cu acest mort cu o duioasă băgare de seamă ca și cînd s-ar fi temut să nu-i facă vreun rău, îi scoase haina, arătă tuturor celor de față găurile ei însîngerate și spuse:

— Iată drapelul nostru!

III

GAVROCHE AR FI FĂCUT MAI BINE SĂ PRIMEASCĂ CARABINA LUI ENJOLRAS

Aruncară peste taica Mabeuf un șal lung și negru al văduvei Hucheloup. Șase oameni făcură o targă din puștile lor, întinseră cadavrul pe ea, îl duseră, cu capetele descoperite, în pas rar și solemn, în sala de jos și-l puseră pe masa cea mare.

Oamenii aceștia, cu totul absorbiți de pioasa lor faptă, nu se mai gîndeau la primejdia în care se aflau.

Cînd trecură cu cadavrul pe lîngă Javert, rămas nepăsător ca pînă acum, Enjolras zise spionului:

— Îți vine rîndul și tie.

În timpul acesta, micului Gavreche, care singur nu-și părăsise postul și rămase de veghe, i se păru că vede niște oameni apropiindu-se pe furiș de baricadă. El strigă deodată:

— Băgați de seamă!

Courfeyrac, Enjolras, Jean Prouvaire, Combeferre, Joly, Bahorel, Bossuet ieșiră în goană din cîrciumă. Era prea tîrziu. Deasupra baricadei se vedea unduind în rînduri strînse baionete ce scînteiau la lumină. Ostași din garda municipală, înalți la statură, pătrundeau, unii sărind peste omnibus, ceilalți prin deschizătură, împingînd înaintea lor pe băiat, care da înapoi, dar nu fugea. Momentul era critic. Era prima clipă de temut a revărsării, cînd fluviul se ridică la nivelul digului și cînd apa începe să se strecoare prin crăpături. Un minut încă, și baricada era luată. Bahorel se năpusti asupra celui dintîi soldat din gardă care intra și, punîndu-i carabina în piept, îl ucise dintr-o lovitură; cel de-al doilea soldat îl ucise pe Bahorel cu o lovitură de baionetă. Un altul îl trîntise la pămînt pe Courfeyrac, care striga: „Ajutor!” Cel mai înalt dintre toți, un fel de uriaș, se îndreptă spre Gavroche cu baioneta întinsă. Băiatul luă în brațele lui mici pușca cea mare a lui Javert, ochi cu hotărîre în uriaș și trase. Dar pușca nu luă foc. Javert nu și-o încărcase. Soldatul izbucni în rîs și ridică baioneta asupra copilului. Înainte ca baioneta să-l fi atins pe Gavroche, pușca scăpă din mîinile soldatului; un glonț îl lovise drept în frunte și căzu pe spate. Un al doilea glonț îl lovi în piept pe celălalt soldat, care-l atacase pe Courfeyrac, și-l trînti la pămînt.

Trăsese Marius în clipa cînd intrase în baricada.

IV

BUTOIUL CU PULBERE

Marius ascuns în cotul străzii Mondétour, fusese de față la începuturile luptei, nehotărît și înfiorat. Totuși, nu se putuse împotrivi multă vreme acelei ispite misterioase și atotputernice, pe care am putea-o numi chemarea prăpastiei. În fața primejdiei ce se aprobia, în fața morții de taină întunecată a domnului Mabeuf, în fața lui Bahorel ucis, a lui Courfeyrac strigînd „Ajutor”, în fața viteazului copil amenințat, în fața prietenilor săi, care trebuiau ajutați sau răzbunați, nu mai stătuse pe gînduri și se aruncase în

luptă cu pistoalele în mîini. Cu prima lovitură îl salvase pe Gavroche, cu cea de a doua îl eliberase pe Courfeyrac.

La zgomotul împușcăturilor, la strigătele soldaților răniți, asediatorii se aruncaseră pe întăriri, pe al cărei vîrf se vedea acum ceva mai mult de jumătatea trupelor. Erau mulți la număr, soldați din garda municipală, soldați de infanterie, soldați din garda națională, toți cu puștile în mîini. Stăpîneau mai mult de două treimi din baricadă, dar nu săreau înăuntrul ei. Ca și cînd ar fi stat în cumpănă, temîndu-se de vreo capcană. Priveau în baricada întunecată cum ai privi într-o vizuină de lei. Flacăra torței nu lumina decît baionetele, chipurile și partea de sus a fețelor neliniștite și întărîtate.

Marius nu mai avea arme, își aruncase pistoalele descărcate, dar zărise în sala de jos, lîngă ușă, butoișul cu pulbere.

Pe cînd se întorcea pe jumătate, uitîndu-se într-acolo, un soldat îl luă la ochi. În clipa în care se pregătea să tragă, o mînă se lipi de capătul țevii și o astupă. Era tînărul lucrător cu pantaloni de catifea. Glonțul porni, străpunse mîna, și poate și pe lucrător, căci el căzu. Dar nu-l atinse pe Marius. Toate acestea se petreceau în mijlocul fumăriei și mai degrabă erau întrezările decît văzute. Marius, care intra în sala de jos, abia băgă de seamă ce se întîmplase. Zărise totuși nelămurit, țeava de pușcă îndreptată spre el și mîna care o astupase; auzise împușcătura.

Dar în clipe ca acelea, tot ceea ce vezi pîlpîie, tremură și dispare iar. Nimic nu e în stare să te opreasca. Te simți împins tot mai mult spre haos și totul e învăluit în neguri.

Răsculații, surprinși, dar nu însămîntați, se regrupaseră. Enjolras strigase: „Stați, nu trageți la întîmplare!” Într-adevăr, în prima clipă de zăpăceală s-ar fi putut răni unii pe alții. Cei mai mulți se urcaseră la fereastra primului etaj și la mansarde, de unde dominau pe asediatori. Cei mai hotărîți, ca Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire și Combeferre, se lipiseră îndîrjiți cu spatele de casele din fund și, fără nici o adăpostire, făceau față rîndurilor de soldați și de oameni din gardă care invadaseră baricada.

Toate acestea se petrecuseră fără grabă, cu acea gravitate stranie și amenințătoare de dinaintea luptei.

Amîndouă părțile se luau la ochi, cu puștile aproape piept la piept; erau atât de aproape unii de alții, încît și-ar fi putut vorbi fără să ridice glasul. În clipa

cînd prima scînteie era gata să scapere, un ofițer cu apărătoare de oțel la gît și cu epoleti mari își întinse sabia și spuse;

— Jos armele!

— Foc! zise Enjolras.

Cele două detunături izbucniră în același timp și totul se învăluî în fum.

Un fum acru și înăbușitor, în ceața căruia se tîrau cu gemete slabe și surde muribunzi și răniți.

Cînd fumul se risipi, au apărut de amîndouă părțile combatanții cu șirurile rărite, dar pe același loc, încărcîndu-și în tăcere armele, din nou.

Deodată se auzi o voce tunătoare, care striga:

— Fugiți, sau arunc baricada în aer!

Toate capetele se întoarseră spre partea de unde venise acel strigăt.

Marius intrase în sala de jos, luase butoașul cu pulbere, apoi folosindu-se de fum și de ceață întunecată care umplea baricada, se strecurase de-a lungul ei pînă la grămadă de pietre în care era înfiptă tortă. O smulse de la locul ei, aşeză acolo o grămadă de pavele sub butoaș, care se desfundase imediat, cu un fel de supunere cumplită. Marius le săvîrșise pe toate cît ai clipi din ochi; iar acum toată lumea, ostași din garda națională, din cea municipală, ofițeri, soldați, grămădiți la celălalt capăt al baricadei, se uitau încremeniți la el, cum, cu piciorul pe pietre, cu tortă în mînă, cu fața smeadă luminată de o hotărîre neînduplecată, înclina flacăra tortei spre mormanul de temut în care se vedea butoașul de pulbere spart și strigă cuvintele însășimîntătoare:

— Fugiți, sau arunc baricada în aer!

Chipul lui Marius pe baricadă, după acela al bătrînului octogenar, era viziunea tinerei revoluții, după apariția celei de altădată,

— Arunci în aer baricada, zise un sergent, și pe tine împreună cu ea.

Marius răspunse:

— Și pe mine cu ea!

Și aproape facla de butoașul cu pulbere.

Dar pe meterez nu mai era nimeni. Asediatorii, părăsindu-și morții și răniții, se retraseră, unii peste alții și-n dezordine, spre capătul străzii, unde se pierdură din nou în întuneric. Fugiră pînă la unul. Baricada era eliberată.

V

SFÎRȘITUL VERSURILOR LUI JEAN PROUVAIRE

Cu toții se adunară în jurul lui Marius. Courfeyrac se aruncă de gîtul lui.

- Iată-te!
- Ce noroc! exclamă Combeferre.
- Ai venit la vreme! făcu Bossuet.
- Fără tine aş fi fost mort, relua Courfeyrac.
- Fără dumneavoastră aş fi pățit-o! adăugă Gavroche.

Marius întrebă:

- Unde e șeful?
- Șeful ești tu, spuse Enjolras.

Toată ziua capul lui Marius fusese o vatră de jăratec, acum era un vîrtej. Vîrtejul acesta care îl cuprinsese i se părea că vine din afară și îl poartă fără voia sa. I se părea că se depărtase cu totul de viață. Cele două luni atât de luminoase, pline de bucurie și dragoste, și care se sfîrșeau în acea prăpastie îngrozitoare, pierderea Cosettei, baricada, domnul Mabeuf murind pentru republică, faptul ca ajunsese șef de răsculați, toate i se păreau un vis urît. Trebuia să facă o sforțare pentru a-și aminti că ceea ce-l încconjura era aievea. Marius trăise încă prea puțin pentru a putea ști că nimic nu e mai aproape să ți se întâmpile decît ceea ce ți se pare cu neputință, și că ceea ce trebuie să prevezi totdeauna e tocmai neprevăzutul. Era de față la propria lui dramă ca la o piesă pe care n-o înțelegea.

În ceață care îi învăluia mintea, nu-l recunoscu pe Javert. Legat de stîlp, Javert, în tot timpul atacului nici nu clipise din ochi și se uita la revolta ce clocotea în jurul lui cu resemnarea unui martir și cu măreția unui judecător. Marius nici nu-l văzu.

Între timp, asediatorii încetaseră orice mișcare. Se auzeau umblînd și forfotind la capătul străzii, dar nu mai înaintau, fie că așteptau ordine, fie că așteptau întăriri, înainte de a năvăli din nou asupra acelei redute de necucerit. Răzvrătiții pușeseră santinele, și cîțiva dintre ei, studenți în medicină, se grăbiseră să panseze pe răniți.

Fuseseră scoase afară din cîrciumă toate mesele, rămînînd numai două: una pentru scamă și cartușe și alta pe care zacea Mabeuf; răsculații le folosiseră la baricadă și le înlocuiseră, în sala de jos, cu saltelele din paturile văduvei Hucheloup și ale celor două servitoare. Pe aceste saltele fură întinși răniții. Cît despre cele trei sărmâne făpturi omenești care locuiau la *Corint*, nimeni nu știa ce se se întîmplase cu ele. Pînă la sfîrșit le găsiră ascunse în pivniță.

O emoție cumplită sfîșiase inimile tuturor și întunecase bucuria baricadei eliberate.

Se făcu apelul. Unul dintre răzvrătiți lipsea. Și cine? Unul dintre cei mai dragi, unul dintre cei mai viteji: Jean Prouvaire. Îl căutară printre răniți, nu era. Îl căutară printre morți, nu era. Sigur că fusese făcut prizonier. Courfeyrac îi spuse lui Enjolras:

— L-au prins pe prietenul nostru. Dar și noi avem în mîna noastră pe un agent al lor. Ții să moară acest spion?

— Da, răspunse Enjolras, dar țin mai mult să-l scap cu viață pe Jean Prouvaire.

Aceasta se petrece în sala de jos, lîngă stîlpul lui Javert.

— Ei bine, reluă Combeferre, îmi pun batista în vîrful bastonului și mă duc, în solie, să le ofer pe omul lor în schimbul omului nostru.

— Ascultă! îl făcu atent Enjolras, punîndu-i mîna pe braț.

La capătul străzii se auzea un zăngănit de arme, plin de înțeles.

Se auzi o voce bărbătească strigînd:

— Trăiască Franța! Trăiască viitorul!

Recunoscură vocea lui Jean Prouvaire.

Sclipi un fulger și se auzi o detunătură.

Se făcu din nou tăcere.

— L-au ucis! strigă Combeferre.

Enjolras îl privi pe Javert și-i spuse:

— În clipa aceasta prietenii tăi te-au împușcat.

VI

AGONIA MORTII DUPĂ AGONIA VIETII

O caracteristică a acestui fel de război e că atacul baricadelor se dă totdeauna din față și că, de obicei, asediatorii se feresc să întoarcă pozițiile, fie că se tem de trupe ascunse la pîndă, fie că nu se încumetă să se aventureze pe străzi întortocheate. Toată atenția răzvrătișilor s-a îndreptat spre baricada cea mare, care, firește, era punctul cel mereu amenințat și unde, fără greș, trebuia să reînceapă lupta. Marius cu toate acestea, se gîndi și la baricada cea mică și se duse acolo. Era pustie și păzită doar de lampionul care se clătina între pietrele caldarîmului. De altfel în ulicioara Mondétour, ca și la răspîntiile la Petite-Truanderie și Cygne domnea cea mai adîncă liniște,

Tocmai dnd Marius, după ce-și făcuse inspectia, se pregătea să plece, își auzi numele rostit de o voce slabă în întuneric.

— Domnule Marius!

Tresări, căci recunoscu glasul care îl chemase cu două ore mai înainte prin grilajul din strada Plumet.

Glasul acesta nu mai era acum decât o suflare.

Privi în jurul său și nu mai văzu pe nimeni

Marius crezu, că se înșelase și că era numai o părere născocită de mintea lui printre realitățile uluitoare ce se ciocneau în jurul său. Făcu un pas ca să iasă din înfundătura retrasă, unde era baricada.

— Domnule Marius! repetă glasul.

De astă dată nu se mai putea îndoi, auzise limpede: se uită și nu văzu nimic.

— La picioarele dumneavoastră, zise glasul.

El se aplecă și văzu în întuneric o formă omenească tîrîndu-se spre el. Se tîra pe caldarîm și vorbea.

La lumina slabă a lampionului putu desluși o bluză, un pantalon rupt de catifea groasă, picioarele goale și ceva ce semăna cu o baltă de sînge.

Marius întrezări o față palidă care se ridica spre el.

— Nu mă recunoști?

— Nu.

— Éponine.

Marius se plecă repede. Era în adevăr acea copilă nenorocită, îmbrăcată în haine bărbătești.

— Cum ai ajuns aici? Ce faci acolo?

— Mor, îi spuse ea.

Sînt cuvinte și întîmplări care trezesc și pe cei mai copleșiți. Marius strigă ca tresăriind din somn:

— Ești rănită! Stai puțin, să te duc în sală. Să te panzeze. E grav? Cum să te iau ca să nu-ți fac rău? Unde te doare? Ajutor! Doamne-Dumnezeuie! Ce căutai aici? Si încercă să-și treacă brațul sub ea ca să-o ridice.

Ridicînd-o, îi atinse mîna,

Ea dădu un strigăt slab.

— Te-a durut? întrebă Marius.

— Puțin,

— Nu ți-am atins decât mîna.

Ea își ridică mîna spre ochii lui, și Marius văzu în mijlocul palmei o gaură neagră.

— Dar ce ai la mînă? spuse el.

- E străpunsă.
- Străpunsă?
- Da.
- De ce?
- De un glonț.
- Cum?
- N-ați văzut o pușcă îndreptîndu-se spre dumneavoastră?
- Da, și o mînă care i-a astupat țeava,
- Eu eram.

Marius se cutremură.

— Ce nebunie! Biata copilă! Dar cu atît mai bine. Dacă nu-i decît asta, nu-i nimic. Lasă-mă să te duc pe pat. O să te panseze, n-ai să mori dintr-un glonț în palmă.

Ea șopti:

— Glonțul a trecut prin palmă, dar mi-a ieșit prin spate. Degeaba mă luați de aci. O să vă spun cum mă puteți pansa mai bine ca un doctor. Așezați-vă lîngă mine, pe piatra asta.

El îi dădu ascultare; ea își puse capul pe genunchii lui Marius și, fără să-l privească, zise:

— O, ce bine! Ce bine mă simt! Uite! Nu mă mai doare! Tăcu o clipă, apoi își întoarse anevoie fața și se uită la Marius. Știți ceva, domnule Marius? De câte ori intrați în grădina aceea, eu sufeream puțin... era o prostie, de vreme ce eu vă arătasem casa, și apoi, la urma urmei, trebuia să-mi spun că un tînăr ca dumneavoastră... Tăcu o clipă și, trecînd peste șirul întunecat al gîndurilor care se desfășurau în mintea ei, reluă cu un surîs sfîșietor: Sînt urîtă, nu-i aşa? Apoi urmă: Vă dați seama, sînteți pierdut! Nimeni n-are să mai poată ieși din baricadă. Eu v-am adus aici, și iată... O să muriți. Nu-mi pare rău. Și totuși, cînd am văzut că vă lua la ochi, am pus mîna pe gura țevii. Ce caraghios! Voiam să mor înaintea dumneavoastră! Cînd m-a lovit glonțul, m-am tîrît pînă aici, nu m-au văzut, nu m-au ridicat. Vă așteptam și-mi spuneam: „Nu mai vine odată?” Oh, dacă ați ști! Îmi mușcam buza. Mă dorea aşa de tare... Acum mi-e bine. Vă aduceți aminte de ziua cînd am intrat în camera dumneavoastră și cînd m-am privit în oglindă? Și de ziua cînd v-am întîlnit pe bulevard lîngă spălătoarese? Cum cîntau păsărelele! Nu e mult de-atunci. Mi-ați dat cinci franci. Eu v-am spus: „N-am nevoie de banii dumneavoastră”. Ați ridicat cel puțin banii de pe jos? Nu sînteți bogat.

Nu m-am gîndit să vă spun să-i ridicați. Era o zi cu soare, nu era frig. Vă amintiți, domnule Marius? Oh, sănt fericită! Toată lumea o să moară.

Avea un aer rătăcit, grav și sfîșietor. Bluza ruptă îi dezvelea pieptul gol. Vorbind, își apăsa mâna străpunsă pe piept, unde era o altă gaură din care țîșnea din cînd în cînd un val de sînge, cum țîșnește vinul dintr-o vrană deschisă.

Marius se uita la această ființă nenorocită cu o compătimire adîncă.

— Oh, reluă ea deodată, iar începe! Mă înăbuș!

Își apucă bluza și și-o mușcă; picioarele i se întindeau țepene pe pavaj.

În clipa aceasta, glasul de cocoșel al micului Gavroche răsună în baricadă. Copilul se urcase pe o masă pentru a-și încărca pușca și cînta vesel cîntecul aşa de popular pe-atunci:

„*Cum îl văd pe Lafayette,
Ca jandarm viteaz repet:
Hai să fugim! Hai să fugim! Hai să fugim!*”

Éponine își săltă capul și ascultă; apoi șopti:

— El e! Și întorcîndu-se spre Marius: Fratele meu e-acolo. Nu trebuie să mă vadă. Are să mă certe.

— Fratele dumitale? întrebă Marius, care se gîndeau cu toată amărăciunea și durerea inimii sale la obligațiile față de Thénardier, pe care tatăl său i le lăsase moștenire. Cine e fratele dumitale?

— Băiatul.

— Cel care cîntă?

— Da.

Marius făcu o mișcare.

— Oh! Nu plecați! se rugă ea. N-o să mai dureze

Cu picioarele întinse pe pavaj, se ridicase aproape pe jumătate, dar glasul îi era slab și întretăiat de sughițuri. Din cînd în cînd era întrerupt de un horcăit. Își aprobia cît putea mai mult față de a lui Marius. Adăugă cu o expresie ciudată:

— Ascultați. Nu vreau să fac o glumă. Am în buzunar o scrisoare pentru dumneavoastră. De ieri. Mi se spusese să o pun la poștă. Am păstrat-o. Nu voi am să ajungă la dumneavoastră. Dar nu vreau să-mi purtați pică, în curînd o să ne revedem. O să ne revedem, nu-i aşa? Iată scrisoarea!

Apucă cu înfrigurare mâna lui Marius cu mâna ei străpunsă, dar părea că nu mai simte durerea. Puse mâna lui Marius în buzunarul bluzei ei. Marius

simți acolo, în adevăr, o hârtie.

— Luați-o! spuse ea.

Marius luă scrisoarea.

Ea făcu un semn de mulțumire.

— Acum, pentru osteneala mea, făgăduiți-mi...

Și se opri.

— Ce? întrebă Marius.

— Făgăduiți-mi!

— Îți făgăduiesc!

— Făgăduiți-mi să mă sărutați pe frunte după ce voi muri. O să simt.

Își lăsa din nou capul să-i cadă pe genunchii lui Marius și pleoapele i se închiseră. Marius crezu că bietul ei suflet o părăsise. Éponine zacea nemîșcată. Deodată, în clipa cînd Marius o socotea adormită pentru vecie, deschise încet ochii în care se oglindea adîncul întunecat al morții și spuse cu un glas a cărui blîndețe părea că vine din altă lume:

— Și-apoi, domnule Marius, cred că eram puțin îndrăgostită de dumneavoastră.

Mai încercă o dată să surîdă și își dădu sufletul.

VII

GAVROCHE PRICEPUT CALCULATOR AL DISTANȚELOR

Marius își ținu făgăduiala. Sărută fruntea aceea învinețită sub broboanele de sudoare rece. Nu era o trădare față de Cosette. Era un rămas bun îngîndurat și blînd față de un suflet fără noroc.

Tresărise fără voie, luînd scrisoarea pe care i-o dăduse Éponine. Presimtise o întîmplare neobișnuită. Era nerăbdător s-o afle. Așa e făcută inima omenească. Nefericita copilă abia închisese ochii și Marius se și gîndeа să desfacă scrisoarea și s-o citească. O aşeză ușor pe Éponine din nou pe pămînt și se depărtă. Ceva îi spunea că nu trebuia să citească scrisoarea în fața acelui trup neînsuflătit. Se apropie de o lumînare din sala de jos. Era un bilețel îndoit și pecetluit cu grija plină de gingăsie a femeilor. Adresa era scrisă de o femeie și suna:

„Domniei-sale domnului Marius Pontmercy, la domnul Courfeyrac, strada Verrerie, nr. 16”.

Desfăcu pecetea și citi:

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numai decât.

Astă-seară vom în strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Peste opt zile vom la Londra.

Cosette. 4 iunie.”

Atât de nevinovată era dragostea aceasta, încît Marius nici nu cunoștea scrisul Cosettei.

Cele întîmplate pot fi spuse în câteva cuvinte. Éponine le făcuse pe toate. După seara de 3 iunie, își pusese în gînd două lucruri: să zădărnică urzelile tatălui său și ale bandiților asupra casei din strada Plumet și să-l despartă pe Marius de Cosette.

Schimbarea zdrențele de pe ea cu primul derbedeu întîlnit, căruia i se păru lucru de haz să se îmbrace femeiește în timp ce Éponine se deghiza în bărbat. Ea fusese aceea care-i dăduse lui Jean Valjean pe Champs-de-Mars, sfatul și îndemnul: „Mută-te!”. Jean Valjean se întorsese în adevăr acasă și spusese Cosettei: „Plecăm astă-seară și ne ducem cu Toussaint în strada l'Homme-Armé. Săptămâna viitoare vom fi la Londra.” Cosette, doborâtă de această lovitură neașteptată, îi scrisese în grabă câteva rînduri lui Marius. Dar cum să ducă scrisoarea la poștă? Ea nu ieșea niciodată singură, și Toussaint, surprinsă de o astfel de însărcinare, ar fi arătat cu siguranță scrisoarea domnului Fauchelevent. În neliniștea aceasta Cosette o zărise prin grilaj pe Éponine în haine bărbătești, care dădea tîrcoale grădinii. Cosette îl chemase pe „tînărul lucrător”, îi dăduse cinci franci, spunîndu-i: „Du numaidecît scrisoarea aceasta la adresa ei”. Éponine pusese scrisoarea în buzunar. A doua zi, în ziua de 5 iunie, se dusese la Courfeyrac să întrebe de Marius nu pentru a-i da scrisoarea, ci – lucru pe care orice inimă geloasă și îndrăgostită l-ar înțelege – „numai aşa de curiozitate”. Acolo îl așteptase pe Marius, sau cel puțin pe Courfeyrac, tot numai „asa”. Cînd Courfeyrac îi spusese: „Ne ducem la baricade”, un gînd îi trecuse prin minte. Să se arunce în moartea aceea cum s-ar fi aruncat în oricare alta și să-l împingă în ea și pe Marius. Îl urmase pe Courfeyrac, văzuse locul unde se ridica baricada și, încredințată – deoarece Marius nu primise nici o înștiințare, iar ea oprișe scrisoarea – că la căderea nopții el va veni la întîlnirea din fiecare seară, se dusese în strada Plumet, îl așteptase acolo pe Marius și îi trimisese în numele prietenilor lui acea chemare care, socotea ea, trebuia să-l ducă la baricadă. Ea se bîzuia pe deznădejdea lui Marius cînd n-o va mai găsi pe Cosette și nu se însela.

Apoi se întoarse și ea în strada Chanvrerie. Am văzut ce făcuse acolo. Murise cu bucuria aceea tragică a inimilor geloase, care tîrască în moartea lor

fință iubită, spunând: „Nimeni nu-l va avea!”

Marius acoperi cu sărutări scrisoarea Cosettei. Îl iubea deci! O clipă se gîndi că nu mai trebuia să moară. Apoi își spuse. „Ea pleacă. Tatăl ei o duce în Anglia, și bunicul meu e împotriva căsătoriei noastre. Soarta nu s-a schimbat cu nimic.” Visătorii ca Marius sănt supuși acestor descurajări supreme, care duc la hotărîri deznădăjduite. Povara vieții e neîndurătoare, moartea e mai ușoară. Atunci se gîndi că îi mai rămîn două datorii de îndeplinit: s-o înștiințeze pe Cosette despre moartea lui, trimițîndu-i un ultim rămas bun, și să-l salveze de la prăbușirea de neînlăturat, care se pregătea, pe acest biet copil, fratele Époninei și fiul lui Thénardier. Avea la el un carnet, același în care așternuse atîtea gînduri de dragoste pentru Cosette. Desprinse din el o foaie și scrise cu creionul aceste cîteva rînduri:

„*Căsătoria noastră era cu neputință. Am cerut bunicului meu încuvîințarea și el a refuzat. Eu sănt sărac și tu la fel. Am alergat acasă la tine și nu te-am mai găsit. Știi cuvîntul pe care îți-l dădusem. Îl țin. Mor. Te iubesc. Cînd vei citi aceste rînduri, sufletul meu se va întoarce lîngă tine și-ți va zîmbi.*”

Neavînd cu ce pecetlui scrisoarea, se mulțumi s-o îndoaiе în patru și puse această adresă:

„*Domnișoarei Cosette Fauchelevent, la dl. Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7.*”

După ce împături scrisoarea, rămase o clipă pe gînduri, își scoase din nou carnetul, îl deschise și scrise cu același creion, pe prima pagină, aceste patru rînduri:

„*Mă numesc Marius Pontmercy.*

Duceți-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,

strada Filles-du-Calvaire nr. 6,

cartierul Marais.”

Puse carnetul la loc, în buzunarul hainei, apoi chemă pe Gavroche. La glasul lui băiatul veni în fugă, cu față lui veselă și credincioasă.

— Vrei să-mi faci un bine?

— Orice, spuse Gavroche. Doamne-Dumnezeule, fără dumnea-voastră eram pierdut!

— Vezi scrisoarea asta?

— Da.

— Ia-o! Ieși îndată din baricadă (Gavroche, neliniștit începu să se scarpine pe după ureche) și mîine dimineață o duci la adresa ei, domnișoarei Cosette

la domnul Fauchelevent, strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Viteazul copil răspunse:

— Bine, dar pînă atunci vor lua baricada și eu nu voi fi aici.

— Baricada nu va fi atacată, după cum se vede, decît în zorii zilei și nu va putea să cadă decît cel mult mîine la amiază.

Asediatorii dăduseră în adevăr un nou răgaz baricadei.

Era la mijloc una din acele pauze care intervin adesea în luptele de noapte, urmate totdeauna de o înverșunare sporită.

— Ei bine, făcu Gavroche, dacă m-aș duce să duc scrisoarea dumneavoastră mîine dimineață?

— Va fi prea tîrziu. Baricada poate că va fi blocată, toate străzile vor fi păzite și nu vei putea ieși. Du-te numai decît!

Gavroche nu găsi nici un răspuns; sta pe loc, nehotărît și scărpîndu-se trist după ureche. Deodată, cu una din mișcările lui de ființă zburătoare, luă scrisoarea:

— Bine! spuse el.

Și plecă alergînd prin ulicioara Mondétour.

Lui Gavroche îi venise deodată un gînd care îl și hotărî, dar pe care nu-l spusese, de teamă că Marius să nu se împotrivească.

Iată gîndul acesta:

„Abia e miezul nopții, strada l'Homme-Armé nu e departe, mă duc să duc scrisoarea de îndată și am să fiu înapoi la vreme”.

CARTEA A CINCISPREZECEA STRADA L'HOMME-ARMÉ

I

SUGĂTOAREA TRĂDĂTOARE

Ce înseamnă zvîrcolirile unui oraș pe lîngă răzvrătirile unui suflet? Omul e mai adînc decît poporul. În acea clipă, Jean Valjean era pradă unei revolte însăjumîntătoare. Se deschideau din nou într-însul prăpastii fără fund. Tremura și el ca și Parisul, în pragul unei răscoale uriașe și întunecate. Cîteva ore fuseseră de ajuns. Soarta și conștiința lui se învăluiseră dintr-o dată în întuneric. Despre el, ca și despre Paris, se putea spune: Două puteri stau față-n față. Îngerul alb și îngerul negru se vor lua la trîntă pe puntea de peste prăpastie. Care din ei îl va prăvăli pe celălalt? Cine va învinge?

În ajunul aceleiași zile de 5 iunie, Jean Valjean, însotit de Cosette și de Toussaint, se mutase în strada l'Homme-Armé. O întîmplare neprevăzută îl

aștepta acolo.

Cosette nu părăsise strada Plumet fără o oarecare împotrivire. Pentru prima oară de cînd trăiau unul lîngă altul voința Cosettei și voința lui Jean Valjean fuseseră deosebite: chiar dacă nu se ciocniseră, avuseseră altă țintă. De o parte împotrivirea față de o propunere, de cealaltă hotărîre nestrămutată. Sfatul neașteptat: „Mută-te”, aruncat de un necunoscut lui Jean Valjean, îl speriase pînă într-atît încît îl făcuse neîndupăcat. Se credea descoperit și urmărit. Cosette a fost nevoită să se supună.

Amîndoi sosiseră în strada l’Homme-Armé fără să-și deschesteze dinții și fără să-și spună un cuvînt, adîncit fiecare în grijile sale proprii. Jean Valjean atît de neliniștit, încît nu vedea tristețea Cosettei, Cosette atît de tristă, încît nu vedea neliniștea lui Jean Valjean.

Jean Valjean luase cu ei pe Toussaint, ceea ce nu mai făcuse niciodată în călătoriile de pînă atunci. Se gîndise că ar fi fost cu putință să nu se mai întoarcă în strada Plumet și nu putea nici s-o lase pe Toussaint singură, nici să-i dezvăluie taina lui. De altfel, o simțea credincioasă și sigură. De la slugă la stăpîn trădarea începe prin curiozitate. Iar Toussaint, ca și cum ar fi fost sortită să fie slujnica lui Jean Valjean, nu era curioasă. Ea spunea gîngăvind și în graiul ei de țarancă din Barneville: „Eu săn în fel și fel; trebăluiesc ce-mi dă, nu mă amestec în tărîte...” (Așa săn eu; îmi fac treaba mea; celealte nu mă privesc.)

Cu prilejul acestei plecări din strada Plumet – care semăna cu o o fugă – Jean Valjean nu luase nimic altceva decît micul cufărăș cu arome, botezat de Cosette *inseparabilul*. Cuferele ar fi trebuit duse de hamali, și hamalii înseamnă martori.

Trimiseseră după o trăsură la poarta din strada Babylone și plecaseră.

Cu mare greutate îi dăduse Jean Valjean lui Toussaint învoiearea de a împacheta puțină rufărie, câteva haine și unele lucruri de toaletă. Cosette nu și luase decît hîrtia de scris și mapa cu hîrtie sugătoare.

Pentru a spori taina acestei plecări, Jean Valjean făcuse în așa fel încît să nu părăsească pavilionul din strada Plumet decît în amurg, ceea ce dăduse Cosettei răgaz ca să scrie biletul către Marius. Cînd ajunseră în strada l’Homme-Armé se înnoptase de tot.

Se culcaseră în tăcere.

Locuința din strada l’Homme-Armé, într-o curte din fund, la etajul al doilea, era alcătuită din două camere de culcare, o sufragerie și o bucătărie

alăturată sufrageriei, cu o cămăruță de scînduri deasupra, în care se afla un pat de campanie pentru Toussaint.

Sufrageria era totodată anticameră și despărțea cele două odăi de dormit. Apartamentul era înzestrat cu toate lucrurile de trebuință.

Așa e firea omului: se potolește aproape tot atât de nebunește după cum se alarmează. Abia se văzu Jean Valjean în strada l'Homme-Armé, că îngrijorarea începu a se potoli și, încet-încet, se risipi. Sînt unele lucruri care te îmbie la odihnă și au o înrîurire oarecum mecanică asupra sufletului. O stradă obscură, oameni pașnici. Jean Valjean simți că se molipsește de liniștea acestei ulicioare a vechiului Paris, atât de strîmtă încît e închisă pentru trăsuri printr-o grindă pusă pe doi stîlpi de-a curmezișul; mută și surdă în mijlocul orașului zgomotos, întunecoasă în plină zi, pașnică și ferită de frămîntările lumii, între cele două șiruri de case înalte, vechi de o sută de ani și care tac ca niște bătrîne ce sînt. În această stradă dăinuia parcă o uitare încremenită. Jean Valjean răsuflă ușurat. Cum mai putea fi găsit aici?

Prima lui grijă fu să-și pună *inseparabilul* lîngă el.

Dormi bine. Noaptea te sfătuiește; putem adăuga: noaptea te liniștește. A doua zi dimineața se deșteptă aproape vesel. Sufrageria urîtă, mobilată cu o masă veche, rotundă, cu un bufet scund, deasupra căruia atîrna o oglindă înclinată, cu un fotoliu ciuruit de carii și câteva scaune pline cu pachetele lui Toussaint, i se păru plină de farmec. Într-unul din acele pachete se zărea printr-o ruptură a hîrtiei, uniforma de guard național a lui Jean Valjean.

Cosette ceruse lui Toussaint să-i aducă o supă în camera ei și nu apăru decît seara.

Către ora cinci, Toussaint, care umbla de colo pînă colo, găsindu-și felurite treburi prin mica ei gospodărie, așezase pe masa din sufragerie o friptură rece de pasăre, la care Cosette, din respect pentru tatăl ei, binevoise să se uite.

După aceea Cosette, născocind o durere de cap îndărătnică, spusese bună seara lui Jean Valjean și se închisese în camera ei de dormit. Jean Valjean mîncase cu poftă o aripă de pui, înseninîndu-se treptat. Stătea cu coatele sprijinîte de masă și simțea cum liniștea pune tot mai mult stăpînire pe el.

În timpul acestei mese cumpătate, i se păru că auzise, în două-trei rânduri, glasul gîngav al lui Toussaint, care îi spunea: „Domnule, e zarvă mare, în Paris se lasă cu răzmeriță”. Dar, adîncit în tot felul de gînduri care-l frămîntau, n-o luase în seamă. La drept vorbind, nici n-o auzise.

Se ridică și începu să se plimbe de la fereastră la ușă și de la ușă la fereastră, din ce în ce mai împăcat.

Pe măsură ce se liniștea, îi răsarea din nou în minte grija lui de căpetenie, Cosette. Nu doar că l-ar fi îngrijorat acea migrenă, o mică criză de nervi, nazuri de fată tînără, un nor trecător care se risipește grabnic, într-o zi sau două; dar se gîndeau la viitor și, ca de obicei, se gîndeau cu duioșie. La urma urmei, nu vedea nici o piedică pentru ca viața lor fericită să-și reia cursul. Sînt ceasuri cînd toate par cu neputință, alteori totul pare ușor. Jean Valjean era într-unul din aceste ceasuri bune. Ele vin de obicei după cele rele, ca ziua după noapte, prin acea lege de succesiune și contrast care este însuși fondul naturii și pe care cei cu o judecată grăbită o numesc antiteză. În strada liniștită în care se adăpostise, Jean Valjean se desprindea de tot ceea ce îl neliniștise în timpul din urmă. Tocmai pentru că văzuse atîta întuneric, începuse să zarească acum puțin cer albastru. Faptul că părăsise strada Plumet fără încurcături și piedici era un pas bun înainte. Poate că ar fi înțelept să părăsească țara, chiar pentru câteva luni, și să plece la Londra. Ei bine, vor pleca. A fi în Franța, a fi în Anglia, îi era totuna, numai s-o aibă pe Cosette lîngă el. Cosette era țara lui. Cosette era de ajuns pentru fericirea lui. Gîndul că el poate nu era de ajuns pentru fericirea Cosettei, gîndul acesta, care altădată îi pricinuise zbucium și nesomn, nici nu-i mai trecea prin minte. Pierduse cu totul conștiința durerilor lui trecute și se afla într-o stare de optimism deplin. Fiindcă era lîngă el, Cosette i se părea a lui; o iluzie optică pe care toată lumea a încercat-o. Acum pregătea în gînd, cu tot felul de înlesniri posibile plecarea în Anglia împreună cu Cosette și, în depărtările visului, își vedea fericirea reclădindu-se oriunde.

În timp ce se plimba domol, de la un capăt la altul al camerei, privirea lui întîlni deodată un lucru ciudat.

Zări în fața lui, în oglinda înclinată care atîrna deasupra bufetului, și citi impede aceste patru rînduri:

„Scumpul meu, vai! tata vrea să plecăm numai decât.

Astă-seară vom în strada l'Homme-Armé, nr. 7.

Peste opt zile vom la Londra.

Cosette. 4 iunie.”

Jean Valjean se opri cu privirea rătăcită.

Cosette pusese la sosire mapa de scris pe bufet, în fața oglinzii și, stăpînită de liniștea ei dureroasă, o uitase acolo, fără să-și dea seama că o lăsase

deschisă tocmai la pagina pe care apăsase pe sugătoare, pentru a le usca, cele patru rînduri scrise de ea și încredințate tînărului lucrător ce trecea pe strada Plumet. Scrisul ei se întipărise pe sugătoare. Oglinda răsfrîngea rîndurile scrise.

Era ceea ce în geometrie se numește imagine simetrică; astfel încât scrisul inversat pe sugătoare se răsfrîngea în oglindă îndreptat, înfățișîndu-se în starea lui de la început; Jean Valjean avea în fața ochilor biletul scris în ajun de Cosette lui Marius.

Era simplu și fulgerător.

Jean Valjean se apropie de oglindă. Recita cele patru rînduri, dar nu-și crezu ochilor. Era ca și cînd ele ar fi apărut în lumina de fulger. O halucinație. Un lucru absurd. Nu se putea.

Puțin câte puțin, mintea i se limpezi. Se uită la mapa Cosettei și se trezi la realitate. Luă sugătoarea și spuse: „Aici e tot secretul”. Cercetă cu înfrigurare cele patru rînduri întipărîte pe sugătoare; răsturnarea literelor facea din ele o mîzgălitură ciudată și nu le găsi nici un înțeles. Își spuse: „Scrisul acesta nu înseamnă nimic, nu scrie nimic”. Și răsuflă adînc, cu o ușurare nespusă. Cine nu a avut astfel de bucurii neroade în clipele lui de chin? Sufletul nu se lasă pradă deznașdejdiînainte de a fi epuizat toate iluziile. Ținea sugătoarea în mînă și o privea îndelung, cu o fericire prostească, aproape gata să rîdă de halucinația care îl amăgise. Deodată privirea îi căzu din nou pe oglindă și încă o dată avu aceeași vedenie. Cele patru rînduri se desenau acolo cu o claritate neîndupăcată. De astă dată nu mai era un miraj. Revenirea acelei vedenii era o realitate, era ceva care se putea pipăi, era scrisul îndreptat în oglindă. Înțelese.

Jean Valjean se clătină, scăpă sugătoarea din mînă și se prăbuși în fotoliul de lîngă bufet, cu capul în piept, cu privirea sticloasă, rătăcit. Își spuse că nu mai rămînea o îndoială și că lumina lumii se întunecase pentru totdeauna; acele cuvinte le scrisese Cosette cuiva. Atunci își auzi sufletul sălbăticit din nou, scoțînd din umbră un răcnet. Încercați să smulgeți leului cîinele pe care îl ține în peștera lui.

Lucru ciudat și trist; în clipa aceea Marius nu avea încă scrisoarea Cosettei; hazardul trădător i-o adusese lui Jean Valjean înainte de a o înmîna lui Marius.

Pînă în ziua aceea Jean Valjean nu fusese doborît de suferință. Fusese pus la încercări îngrozitoare. Nici o lovitură a nenorocului nu-l crucease;

sălbăticia soartei, înarmată cu toate răzbunările și tot disprețul societății, pusese stăpînire și se îndîrjise împotriva lui. Dar nimic nu-l făcuse să dea înapoi sau să îngenuncheze. Îndurase, ori de câte ori a trebuit, orice violență, își jertfise drepturile lui de om cucerite prin luptă, își dăruise libertatea, își riscase viața, pierduse totul, suferise totul și rămăsese dezinteresat și stoic în aşa măsură, încât în unele clipe l-a fi putut crede străin de el însuși, ca un martir. Conștiința sa, călătă în toate asalturile posibile ale nenorocirilor, putea să pară pentru totdeauna de neînvins. Ei bine, dacă cineva ar fi privit în sufletul lui, ar fi fost silit să recunoască adevărul: de data aceasta își pierduse curajul.

Din toate chinurile la care fusese supus în lunga mucenie la care îl osîndise ursita, acesta era cel mai de temut. Niciodată nu fusese strîns într-un asemenea clește, încerca tulburarea tainică a tuturor simțirilor care dormeau în el. Simți zvîcnirea unei fibre necunoscute. Vai, încercarea cea de pe urmă, mai bine spus singura încercare adevărată, e pierderea ființei iubite!

Jean Valjean, bietul bătrân, n-o iubea desigur pe Cosette altfel decât un tată; dar cum am arătat mai sus, în golul vieții lui, această iubire părintească cuprinse toate iubirile; o iubea pe Cosette ca pe copilul său, o iubea ca pe o mamă și o iubea ca pe o soră. Cum nu avusese niciodată o amantă nici soție, și cum natura e un creditor care nu îngăduie nici un protest, acest sentiment, cel mai tare dintre toate, era amestecat cu celealte, nelămurit, neștiut, fără prihană din pricina neprihănitei lui orbiri, nevinovat, ceresc, îngeresc, dumnezeiesc; mai mult un instinct decât un sentiment, mai mult un farmec decât un instinct, nesimțit și nevăzut, dar adevărat – iubirea căreia nu i se spune decât astfel, făcea și ea parte din nemărginita și duioasa lui dragoste pentru Cosette, precum filonul de aur face parte din munte, întunecat și neatins de mâna omului.

Să ne amintim de această stare sufletească de care am mai vorbit. Nici o căsătorie nu era cu puțință între ei; nici măcar aceea a sufletelor, și totuși e sigur că ursita îi însotise. În afară de Cosette, adică în afară de un copil, Jean Valjean nu cunoscuse în lunga sa viață nimic din ceea ce poate fi iubit. Patimile și iubirile care se perindă una după alta nu izvodiseră în el acele nuanțe de verde care se suprapun, verdele fraged peste verdele întunecat, sumbru ca pe frunzele plantelor de iarnă și din sufletele bărbaților trecuți de cincizeci de ani.

Într-un cuvînt, și am spus-o nu numai o dată, toată această contopire lăuntrică, tot acest vălmășag de simțiri a cărui urmare era o înaltă virtute, făceau din Jean Valjean un părinte pentru Cosette. Părinte neobișnuit, întruchipat din bunicul, din fratele și din soțul care se contopeau în Jean Valjean; părinte care era și mamă, părinte care o iubea pe Cosette, care o adora, părinte pentru care acest copil era lumina, căminul, familia, patria și raiul.

De aceea, cînd văzu că totul se sfîrșise cu adevărat, că o pierdea pe Cosette, că îi scăpa din mîini, că nu mai era decît un nor, decît un talaz; cînd avu în fața ochilor adevărul zdrobitor și de netăgăduit, că un altul e alesul inimii ei, altul este dorința vieții ei, cînd nu mai putu pune nimic la îndoială, își zise: „Are un iubit, eu nu-i sănătățe! Eu nu mai sănătățe pe lume!” Cînd nu mai putu să se îndoiască, cînd își spuse: „Va pleca de la mine!”, durerea pe care o simți trecu peste puterile sale. Să fi făcut tot ce făcuse ca să ajungă aici! și la ce? Pentru nimic! Atunci, după cum am spus-o, avu din creștet pînă-n tălpi o cutremurare de revoltă. Simți pînă și în fiecare fir de păr, uriașa trezire a egoismului și toată ființa lui fu numai un urlet în abisurile sufletului.

Sînt unele prăbușiri lăuntrice. O convingere deznădăjduită nu pătrunde în inima omului fără a înlătura și fărîma unele temelii adînci, care sănătățe uneori omul însuși. Durerea, cînd ajunge la culme, este o destrămare a tuturor forțelor conștiinței. Acestea sănătățe răspîntii primejdioase. Puțini dintre noi ies din ele asemenea lor însăși și neclintiți față de datoria lor. Cînd limita suferinței e depășită, virtutea cea mai statornică își pierde cumpătul. Jean Valjean reluă sugătoarea și se convinse încă o dată; rămase apăcat și ca împietrit, cu privirea ațintită asupra celor patru rînduri neîndurătoare; și în el se lăsa o negură atât de deasă, încît îi păru că sufletul i se surpă din temelii.

Cercetă această descoperire peste învolturarea gândurilor, cu acea liniște aparentă și înspăimîntătoare, care a ajuns pînă la nemîșcarea statuii.

Măsură pasul groaznic pe care soarta sa îl făcuse fără ca el să bănuiască; își aminti de temerile din vara trecută, risipite atît de ușuratic; recunoscu prăpastia; era aceeași, numai că Jean Valjean nu se mai afla pe margine, ci în adîncul ei.

Lucru cumplit și uimitor: se prăbușise fără să-și dea seama. Toată lumina vieții lui pierise, pe cînd credea că vede mereu soarele.

Instinctul său înțelese îndată. Apropie anumite întâmplări, anumite date, anumite îmbujorări și anumite palori ale Cosettei și își spuse: „El e”. Darul de a ghici al deznădejdi e un fel de arc misterios care nu-și greșește niciodată ținta. De la prima sa bănuială puse ochii pe Marius. Nu-i cunoștea numele, dar găsi îndată omul. Îi apăru limpede în fundul necruțătoarei evocări a amintirii, plimbărețul necunoscut din grădina Luxembourg, acel ticălos căutător de iubiri usoare, acel pierde-vară romanțios, nătărăul, mișelul acela, căci este o mișelie să vii să faci ochi dulci fetelor care au lîngă ele un tată care le iubește.

După ce se încredință că în miezul acestei situații era Tânărul acela și că totul venea de la el, iată că Jean Valjean, omul renăscut, omul care se trudise atîta să-și lumineze sufletul, omul care făcuse atîtea sforțări pentru a topi toată viața, toată mizeria și toată nenorocirea în dragoste, privi în el însuși și zări acolo un strigoi: Ura.

Durerile mari sănt istovitore. Îți taie curajul de a trăi. Omul în sufletul căruia se cuibărește suferința simte că ceva îl părăsește. În tinerețe ivirea ei e tristă, mai tîrziu e înspăimîntătoare. Vai! Dacă atunci cînd sîngele e fierbinte, cînd părul e negru, cînd capul stă drept pe umeri ca flacăra pe faclă, cînd fuiorul soartei e încă aproape întreg, cînd inima, plină de dragoste pătimășă, are încă bătăi căroră li se poate răspunde, cînd omului îi mai e dat răgazul de a-și îndrepta greșelile, cînd toate femeile îl încunjoară, și toate zîmbetele, și tot viitorul, cînd toată zarea e deschisă și puterea vieții întreagă, dacă și atunci deznădejdea e un lucru îngrozitor, ce poate fi la bătrînețe, cînd anii se grămădesc din ce în ce mai searbezi, în ceasul de amurg, cînd încep să se zărească stelele mormîntului!

În timp ce sta dus pe gînduri, intră Toussaint. Jean Valjean se ridică și o întrebă:

— În ce parte e? Știi?

Toussaint, încremenită, nu-i putu răspunde decît:

— Poftim?

Jean Valjean continuă:

— Nu mi-ai spus adineauri că se bat?

— Ah! Da, domnule, răspunse Toussaint. Spre Saint-Merry.

Există un fel de mișcare automată, pornită fără stirea noastră din străfundul cel mai adânc al gîndurilor noastre. Sub îndemnul unei astfel de puteri, fără îndoială, de care abia își dădea seama, Jean Valjean se afla după cinci minute în stradă.

Cu capul gol, se aşezase pe stîlpul din poarta casei sale. Părea că ascultă.

Se înnoptase.

II

ŞTRENGARUL, DUŞMAN AL LUMINILOR

Cîtă vreme trecu astfel? Care au fost fluxurile și refluxurile acestei tragice meditații?

Își veni în fire? Rămase copleșit sub povară? Să fi fost lovitura atît de grea, încît îl zdrobise cu totul? Se putea încă ridica și găsi un punct de sprijin în conștiința lui? Poate că nici el n-ar fi putut-o spune.

Strada era pustie. Cîțiva cetăteni îngrijorați, care se întorceau în grabă acasă, abia îl zăriră. Fiecare își poartă grija lui în vremuri de restrîște. Lampagiul de noapte veni ca de obicei să aprindă felinarul din fața porții cu nr. 7 și plecă. Cine l-ar fi privit pe Jean Valjean în umbra aceasta ar fi jurat că nu-i om viu. Stătea acolo, aşezat pe piatra de la poartă, încremenit în deznădejde, ca o arătare de gheăță. Se auzea clopotul de alarmă și zgomote nedeslușite ca de furtună. La zbuclumul clopotului și la vuietul răscoalei se adăugă sunetul ornicului de la Saint-Paul, care bătu de unsprezece ori, grav, fără să se grăbească. Căci clopotul de alarmă e omul: ceasul e Dumnezeu. Trecerea vremii îl lăsa rece pe Jean Valjean; rămase nemîșcat. Deodată, aproape în aceeași clipă, o detunătură scurtă răsună dinspre Hale; o a doua urmă și mai puternică. Era pesemne atacul asupra baricadei din strada Chanvrerie care, după cum am văzut, fusese respins de Marius. La auzul acestor îndoite salve, a căror furie părea sporită în încremenirea nopții, Jean Valjean tresări; se ridică, întorcîndu-se înspre partea de unde venea zgomotul; apoi se prăbuși din nou lîngă stîlp, își încrucișă brațele și capul îi căzu iarăși încet pe piept.

Și din nou începu a tăinui cu sine însuși.

Deodată ridică ochii. Cineva trecea pe stradă. Auzi pași în apropiere și, la lumina felinarului care străjuia partea străzii dinspre arhive, zări o față palidă, tînără și plină da voioșie.

Era Gavroche, care ajunsese în strada l'Homme-Armé.

Băiețelul privea pe sus și părea să caute ceva. Îl vedea bine pe Jean Valjean, dar nu-l lua în seamă.

După ce se uită o vreme în sus, își îndreptă privirile cu atenție în jos; ridicîndu-se în vîrful picioarelor, începu să pipăie ușile și ferestrele de jos ale caselor; toate erau închise, încuiate, ferecate. După ce a cercetat cinci sau șase fațade baricadate astfel, strengarul dădu din umeri și intră în vorbă cu sine însuși cam în felul acesta:

— Drace!

Apoi începu din nou să privească pe sus.

Jean Valjean care, cu o clipă mai înainte, în starea sufletească în care se afla, n-ar fi vorbit, nici n-ar fi răspuns măcar nimănui, se simți împins să vorbească acestui copil.

— Puștiule, zise el, ce ai?

— Am că mi-i foame, răsunse tăios Gavroche și adăugă: Puști ești dumneata!

Jean Valjean vîrî mîna în buzunarul vestei și scoase o piesă de cinci franci.

Dar Gavroche, care era un neam de codobatură și care trecea repede de la un gest la altul, ridicase o piatră de jos. Zărise felinarul.

— Ia te uită! Pe aici aveți încă felinare! Nu sănțeți în regulă, dragii mei! Asta se cheamă dezordine. Ia să le spargem!

Și aruncă piatra în felinarul al cărui geam căzu cu un zgomot atât de mare, încît cîțiva cetăteni, ghemuiți după perdele în casa din față, strigă: „S-a întors '93!”

Felinarul se clătină și se stinse.

Strada se întunecă deodată.

— Așa, uliță bătrînă, făcu Gavroche, pune-ți scufia de noapte! Și întorcîndu-se spre Jean Valjean: Cum îi ziceți monumentului ăluia uriaș pe care-l aveți colo, la capătul străzii? Sînt Arhivele, nu? Coloanele ălea barosane, dacă le-am mototoli nițel, ce mai baricadă am face din ele!

Jean Valjean se apropie de Gavroche.

— Sărmânatul de el, zise cu vocea pe jumătate, vorbind pentru sjne, îi e foame!

Și îi puse în mînă piesa de cinci franci.

Gavroche ridică nasul, mirat de mărimea acelui gologan: se uită la el pe întuneric și strălucirea lui îi luă ochii. Cunoștea piesele de cinci franci numai din auzite; se bucurau de o mare faimă; fu încîntat să vadă una de aproape și exclamă:

— Ia să vedem pataca! Cîteva clipe se uită la ea ca vrăjit, apoi, întorcîndu-se spre Jean Valjean, îi întinse moneda și îi spuse cu demnitate: Burghezule, prefer să sparg felinare. Luați-vă pataca înapoi! Pe mine nu mă cumpără nimeni. O fi avînd ea cinci gheare, dar pe mine nu mă zgîrie.

— Ai mamă? întrebă Jean Valjean.

Gavroche răspunse:

— Poate mai mult ca dumneavoastră.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, păstrează banul pentru maica-ta.

Gavroche se simți înduioșat. De altfel, tocmai băgase de seamă că omul care îi vorbea era cu capul gol, și aceasta îi inspirase încredere.

— Adevărat? spuse el. Nu mi-l dați ca să nu mai sparg felinarele?

— Sparge cîte vrei.

— Sînteți un om cumsecade, zise Gavroche. Și puse piesa de cinci franci într-unul din buzunare. Încrederea lui crescînd, adăugă: Sînteți de pe strada asta?

— Da, de ce?

— Ați putea să-mi arătați unde e numărul şapte?

— Ce ai cu numărul şapte?

Aici copilul se opri, temîndu-se că a spus prea mult; își înfipse cu putere degetele în păr și se mulțumi să răspundă:

— Aşa!

Un gînd trecu prin mintea lui Jean Valjean. Neliniștea are sclipiri de felul acesta. El spuse copilului:

— Tu îmi aduci scisoarea pe care o aştept?

— Dumneavoastră! zise Gavroche. Dumneavostra nu sînteți femeie.

— Scrisoarea este pentru domnișoara Cosette, nu-i aşa?

— Cosette... mormăi Gavroche. Da, cred că e chiar numele ăsta caraghios.

— Ei bine, spuse Jean Valjean, eu trebuie să-i predau scrisoarea. Dă-mi-o!

— Atunci trebuie să știți că sînt trimis de la baricadă?

— Fără îndoială, zise Jean Valjean.

Gavroche își vîrî mîna în fundul celuilalt buzunar al său și scoase din el o hîrtie împăturită în patru.

Apoi salută militărește.

— Onorul la depeșă! spuse el. Vine de la guvernul provizoriu.

— Dă-o încoace! zise Jean Valjean:

Gavroche ținea scrisoarea ridicată deasupra capului.

— Să nu vă închipuiți că e vorba de un biletel dulce. E pentru o femeie, dar e pentru popor. Noi ne batem și respectăm femeile. Noi nu sîntem ca cei din lumea mare, unde domnișorii trimit răvașe dulci puicuțelor.

— Dă-mi-o!

— Într-adevăr, păreți un om cumsecade.

— Dă-mi-o repede!

— Poftiți! Și dădu scrisoarea lui Jean Valjean. Și grăbiți-vă, domnule Cutare, pentru că domnișoara Cutărică așteaptă.

Gavroche fu încîntat de spiritul pe care îl făcuse. Jean Valjean întrebă:

— La Saint-Merry trebuie să duc răspunsul?

— Ai face o boroboată din cele mai mari! strigă Gavroche. Scrisoarea vine de la baricada din strada Chanvrerie și eu mă întorc acolo. Bună seara, cetățene!

După ce spuse acestea, Gavroche plecă, sau mai bine zis își relua zborul său de păsărică scăpată din colivie spre locul de unde venise. Se scufundă iarăși în întuneric, ca și cînd ar fi făcut o gaură în el, cu iuțeala unui proiectil; ulița l'Homme-Armé fu din nou tăcută și pustie; cît ai clipi din ochi, copilul acesta ciudat, plămădit din umbră și vis, intrase în negura acestor șiruri de case întunecate și se pierduse ca fumul în noapte. L-a fi putut crede risipit și împrăștiat, dacă peste cîteva clipe un zgomot răsunător de geamuri sparte și bufnetul strășnic al unui felinar prăbușindu-se pe pavaj n-ar fi trezit din nou, dintr-o dată pe burghezii mînioși. Gavroche trecea pe strada Chaume.

III

ÎN VREME CE COSETTE ȘI TOUSSAINT DORM

Jean Valjean se întoarse în casă cu scrisoarea lui Marius.

Urcă scara pe dibuite, bucuros de întuneric, ca bufnița care își ține prada, deschise și închise încet ușa camerei sale, ascultă dacă nu se aude vreun zgomot, se încredință că, după cît se părea, Cosette și Toussaint dormeau. Mîna îi tremura atît de tare, încît trebui să strice trei sau patru bețe pînă să

aprindă bricheta *Fumade*; ceea ce făcuse el era un fel de furt. În sfîrșit, aprinse lumînarea, se aşeză cu coatele rezemate de masă, deschise hîrtia și citi.

Cînd ești foarte tulburat nu citești, chinuiești hîrtia pe care o ții în mînă, o sugrumi ca pe o victimă, o mototolești, îți înfigi în ea unghiile mîniei sau bucuriei tale; te repezi la sfîrșitul ei, sari la început; mintea ți-e cuprinsă de friguri, înțelege una peste alta cam despre ce e vorba, prinde o parte și tot restul îl pierde. În biletul lui Marius către Cosette, Jean Valjean nu văzu decît aceste cuvinte:

... „Mor. Cînd vei citi acestea, sufletul meu va fi lîngă tine.”

În fața acestor două rînduri, avu o clipă de amețeală groaznică; rămase un moment ca zdrobit de prefacerea ce se ivea în tulburarea lui. Se uita la biletul lui Marius, uluit, amețit; avea în față ochilor lucrul acesta minunat, moartea ființei pe care o ura.

Scoase un groaznic strigăt lăuntric de bucurie. Așadar, se sfîrșise. Deznodămîntul sosea mai repede decît ar fi îndrăznit el să nădăjduiască. Ființa care se aşezase în calea destinului său dispărea. Pleca singur, liber, din propria sa voință. Fără ca el, Jean Valjean să fi făcut ceva pentru asta, fără să se fi făcut vinovat cu nimic, omul „aeela” avea să moară. Poate că și murise. Înfrigurat, începu să socotească. Nu, nu a murit încă. Era vădit că scrisoarea a fost scrisă ca să fie citită de Cosette a doua zi de dimineață; după cele două salve ce s-au auzit între orele unsprezece și miezul nopții n-a mai urmat nimic; baricada nu va fi atacată decît în zorii zilei; dar n-are a face, din moment ce „omul acela” e amestecat în viitoarea răscoalei e pierdut; e prins în vîrtej, fără scăpare. Jean Valjean se credea mîntuit. O să fie deci iarăși singur cu Cosette. Vrăjmașul dispărea; viitorul începea din nou. N-avea decît să păstreze biletul în buzunar. Cosette nu va ști niciodată ce s-a întîmplat cu „omul acela”. „Ajunge să lași lucrurile să se împlinească. Nu poate scăpa. Dacă nu a murit încă, e sigur că va muri. Ce fericire!”

După ce-și spuse toate acestea, se întunecă din nou.

Coborî și-l trezi pe portar.

Cam după o oră, Jean Valjean ieșea pe poartă, în uniformă de guard național și înarmat. Portarul îi găsise cu ușurință prin vecini cu ce să-și completeze echipamentul. Avea o pușcă încărcată și o cartușieră plină. Se îndreptă spre Hale.

EXCESELE DE ZEL ALE LUI GAVROCHE

În timpul acesta, lui Gavroche i se întâmplase ceva neobișnuit.

După ce spărsese, cu toată conștiințiozitatea, felinarul din strada Chaume, Gavroche o luă pe strada Vieilles-Haudriettes și, nevăzînd „tipenie de om”, găsi prilejul bun ca să intoneze toate cîntecurile pe care le știa. Pasul lui, în loc să se încetinească prin cîntec, se iușea în ritmul lui. Și începu să semene de-a lungul caselor adormite sau însăpăimîntate aceste cuplete incendiare:

*,Bîrfea pe-aleile umbroase
O pasăre pe Atala:
C-ar fi plecat un rus cu ea.
O, unde-s fetele frumoase?*

Lon la.

*Stricătele sănt grațioase,
Otrava lor ce mă-mbăta
L-au amețit și pe Orfila.
O, unde-s fetele frumoase?*

*Vreau dragostele năzuroase
Pe Agnès și pe Paméla,
Pe Lise ce s-a aprins și ea,
O, unde-s fetele frumoase?*

*Văzîndu-ți haina de mătase,
Tot sufletu-mi, o, Zéila,
În cutele ei se pierdea.
O, unde-s fetele frumoase?*

*Amorul cu mîini luminoase
Îți pune flori în păr, Lola,
În locul lui m-aș blestema.
O unde-s fetele frumoase?*

Lon la.

*Privea-n oglinda cea lucioasă,
Cînd o zării pe Jeana mea,
Şi-acum mi-e inima la ea.
O, unde-s fetele frumoase?*

Lon la.

*În serile misterioase
Cu stelele vorbeam aşa:
Priviţi şi voi la Stela mea:
O, unde-s fetele frumoase?*

Lon la.”

Gavroche cînta cu mimică şi gesturi. Gestul e punctul de sprijin al refrenului. Chipul său, nesecat repertoriu de măşti, se schimonosea făcînd strîmbături mai ciudate şi mai zbuciumate decît găurile unei rufe zdrenţuite în bătaia unui vînt turbat. Din nenorocire, fiind singur şi pe întuneric, nici nu au fost văzute, nici nu se puteau vedea. Sînt şi astfel de bogăţii pierdute.

Deodată se opri.

— Să încrerupem romanţa, spuse el.

Ochii lui de pisică descoperiseră în fundătura unei porţi mari ceea ce în pictură se numeşte o compoziţie, adică o fiinţă şi un lucru: lucrul era un cărucior, iar fiinţa era un auvergnat¹⁶⁰ care dormea în el.

Braţele căruciorului se sprijineau de pavaj, şi capul auvernatului pe marginea căruciorului. Trupul i se ghemuia pe acest plan înclinat, şi picioarele îi atingeau pămîntul.

Gavroche, cu experienţa sa în ce priveşte lucrurile acestei lumi, recunoşcu în el un beţiv.

Era vreun comisionar din colţ, care băuse prea mult şi care dormea prea bine.

„Iată la ce sînt de folos nopţile de vară, se gîndi Gavroche. Auvernatul doarme în căruciorul lui. Luăm căruciorul pentru republică şi lăsăm pe auvernat monarhiei”.

Un gînd năstruşnic îi fulgeră prin minte:

„Căruciorului i-ar sta foarte bine pe baricada noastră!”

Auvernatul sforăia.

Gavroche trase încetișor căruciorul înapoi și pe auvergnat înainte, adică pe picioare; și după o clipă, auvergnatul netulburat se odihnea de-a dreptul pe pavaj.

Căruciorul căzuse în mîinile lui Gavroche.

Obișnuit să întîmpine în orice fel neprevăzutul, strengarul avea întotdeauna asupra lui tot ce-i trebuia. Căută într-unul din buzunare și scoase un petic de hîrtie, apoi un capăt de creion roșu, șterpelit de la vreun dulgher și scrise:

„*Republica franceză,*
Primit căruciorul.”

Și iscăli: *Gavroche*.

Puse hîrtia în buzunarul vestei de catifea a auvergnatului, care sforăia înainte, apucă hulubele cu amîndouă mîinile și plecă spre Hale, împingînd înaintea lui, în galop, căruciorul, cu o larmă asurzitoare.

Primejdia era serioasă. La Imprimeria regală se afla un post de santinelă. Gavroche neglijase acest amânunt, postul era ocupat de guarzii naționali aduși de la periferie. Căprăria începuse să se trezească neliniștită și capetele se ridicau pe paturile de campanie. Două felinare sparte unul după altul, cîntecul intonat în gura mare erau prea mult pentru niște străzi atît de fricoase, care se culcă o dată cu asfințitul și care suflă în lumînari devreme. De un ceas, strengarul făcea în acest cartier gălăgia unei musculițe într-o sticlă. Sergentul asculta. Aștepta. Era un om prevăzător.

Huruitul turbat al căruciorului întrecu măsura așteptării și-l hotărî pe sergent să încerce o recunoaștere.

— Trebuie să fie o ceată întreagă! spuse el. Să înaintăm cu băgare de seamă.

Era limpede că hidra anarhiei ieșise din ascunzătoarea ei și-și făcea de cap prin cartier.

Și sergentul îndrăzni să iasă din post cu pași înăbușiți.

Deodată, Gavroche, împingînd căruciorul, în clipa cînd era gata să iasă din strada Vieilles-Haudriettes, se pomeni față în față cu o uniformă, un chipiu, un pampon și o pușcă.

Pentru a doua oară, se opri.

— Uite, zise Gavroche, ea e! Salut, ordine publică!

Mirările lui Gavroche erau scurte și se lămureau repede.

— Unde te duci, pungașule? strigă sergentul.

— Cetățene, zise Gavroche, eu încă nu ţi-am zis burghez. De ce mă insulti?

— Unde te duci, caraghiosule?

— Domnule, reluă Gavroche, poate că ieri ai fost un om de duh, dar ai fost destituit azi-dimineață.

— Te întreb unde te duci, derbedeule?

Gavroche i-o întoarse:

— Ce drăguț vorbești. Drept să-ți spun, nimeni nu ți-ar da vîrsta pe care o ai. Ar trebui să-ți vinzi părul cu o sută de franci firul. Ai face rost de cinci sute de franci.

— Unde te duci? Unde te duci? Unde te duci, banditule? Gavroche nu se lăsă intimidat:

— Ce vorbe urîte! Prima oară cînd ți s-o da să sugi, să te șteargă mai bine la gură!

Sergentul îndreptă baioneta spre el.

— Nu-mi spui odată unde te duci, ticălosule?

— Domnule general, zise Gavroche, mă duc să caut doctorul pentru soția mea, care e în durerile facerii.

— La arme! strigă sergentul.

Să te salvezi tocmai prin ceea ce te-a pierdut, iată meșteșugul oamenilor tari! Dintr-o ochire, Gavroche își dădu seama de situație. Căruciorul îl pusese în primejdie, căruciorul trebuia să-l apere.

În clipa cînd sergentul era gata să se năpustească asupra lui Gavroche, căruciorul, preschimbăt în proiectil și aruncat cu toată puterea, se rostogolea cu furie, și sergentul, lovit drept în pîntece, cădea pe spate în șanț, în timp ce pușca se descărca în aer.

La strigătul sergentului, oamenii din post ieșiră grămadă; împușcătura stîrni o salvă generală, la întîmplare; oamenii încărcări armele din nou și începură iarăși.

Tragerea aceasta de-a baba-oarba ținu un sfert de oră și sparse cîteva ochiuri de geam.

Între timp, Gavroche, care se întorsese din drum, fugind cît îl țineau picioarele, se opri la cinci-sase străzi mai departe și se aşeză gîfiind sub stîlpul de la colțul Enfants-Rouges.

Ciuli urechile.

După ce răsuflă puțin, se întoarse înspre partea unde împușcăturile continuau cu furie, își ridică mâna stîngă la înălțimea nasului și și-o avîntă de trei ori înainte, pe cînd cu dreapta se lovea în țeasta capului, mai sus de

ceafă; gest atotcuprinzător în care strengarul din Paris a concentrat ironia franceză, gest fără îndoială priincios, deoarece dăinuie de o jumătate de veac.

Veselia aceasta fu tulburată de o cugetare amară:

„Da, își zise el, eu pufnesc, mă strîmb de rîs nu mai pot de bucurie, dar mă rătăcesc și va trebui să fac un ocol. Numai de-aș ajunge la timp la baricadă!”

Și o luă iarăși la goană.

„Ei, unde rămăsesem?” spuse el alergînd. Și începu din nou să-și cîntecul, pierzîndu-se repede în furnicarul străzilor, în vreme ce cîntecul lui se auzea din ce în ce mai slab, în întuneric:

*„Mai sînt Bastilii ticăloase,
Dar mîine tot se va schimba
În ordinea de astăzi rea.
O, unde-s fetele frumoase?*

Lon la.

*Nu-mi plac popicele bățoase,
Și lumea veche va cădea
Cînd va intra o bilă-n ea.
O, unde-s fetele frumoase?*

Lon la.

*O, bun popor cu cîrji gheboase,
Să spargem Luvru-n care, da,
Monarhia se-nzorzona.
O, unde-s fetele frumoase?*

Lon la.

*Am rupt zăbrele și mai groase;
Azi Carol cel al zecelea
Se simte rău și va zbura.
O, unde-s fetele frumoase?*

Lon la.”

Fapta de armă a postului de pază n-a rămas fără urmări. Căruciorul a fost cucerit și bețivul făcut prizonier. Cel dintîi fu vîrît în depozit și cel de-al doilea fu, mai tîrziu, urmărit puțin de consiliul de război pentru complicitate. Ministerul public de atunci dădu dovadă, în această împrejurare, de zelul său neobosit întru apărarea societății.

Isprava lui Gavroche, rămasă în tradiția cartierului Temple, e una din cele mai groaznice povestiri ale bătrânilor burghezi din Marais, și în amintirea lor poartă numele: Atacul nocturn asupra postului de la Imprimeria regală.

PARTEA A CINCEA

JEAN VALJEAN

CARTEA ÎNTÂI

RĂZBOIUL ÎNTRE PATRU ZIDURI

I

ÎNTRE CARIBDA MAHALALEI SAINT-ANTOINE ȘI SCILLA MAHALALEI TEMPLE¹⁶¹

Cele două baricade mai vrednice de amintit, despre care un observator al bolilor sociale ar putea să vorbească nu aparțin epocii în care se petrece acțiunea acestei cărți. Aceste baricade, amândouă simboluri sub aspecte diferite, ale unor întîmplări înfricoșătoare, au ieșit ca din pămînt în timpul răzmeritei nefericite din iunie 1848, adică a celei mai mari lupte de stradă din cîte a cunoscut vreodată istoria.

Se întîmplă uneori ca, împotriva principiilor, împotriva libertății, a egalității și a fraternității, împotriva chiar a votului universal și a guvernului prin și pentru popor, golănimea, această mare disperată, să protesteze din străfundurile zbuciumului ei, ale descurajărilor, ale lipsurilor, ale frigurilor, ale deznaidejdilor, ale duhorilor, ale neștiinței și ale întunericului ce o bîntuie, și gloata să deschidă focul împotriva poporului.

Derbedeii atacă dreptul comun; ochlocrația¹⁶² se ridică împotriva demosului¹⁶³.

Asemenea zile sănt grozave, pentru că și în nebunie există totdeauna o anumită parte de dreptate, pentru că în acest duel există și o parte de sinucidere; cuvintele care vor să fie de ocară, ca: derbedei, golănime, ochlocrație, gloata, mărturisesc, vai! mai degrabă greșeala privilegiaților decît a dezmoșteniților.

În ce ne privește, noi nu rostim niciodată aceste cuvinte fără durere și fără respect, pentru că atunci cînd filozofia adîncește faptele pe care le exprimă, găsește adesea, alături de mizerie, multă măreție. Atena era o ochlocrație; Olanda a fost făurită de golănime¹⁶⁴; mulțimea a salvat nu o dată Roma; și gloata l-a urmat pe Hristos.

Nu există gînditor care să nu fi contemplat uneori mărețiile din străfunduri.

Fără îndoială că sfîntul Ieronim¹⁶⁵ s-a gîndit la golânimea aceasta și la toți acești bieți oameni, la vagabonzi și nenorociții din care s-au ridicat apostolii și martirii, cînd a rostit cuvintele pline de înțeles: *Fex urbis, lex orbis*¹⁶⁶.

Disperarea acestei mulțimi care suferă și săngerează, violențele ei nesăbuite împotriva principiilor care-i sănăsi viața, toate faptele sale săvîrșite împotriva legilor, constituie lovitură de stat populare și trebuie înăbușite. Omul cinstit se devotează mulțimii și tocmai din dragoste pentru ea, o combate. Dar cu cîtă înțelegere o iartă, în timp ce-i ține piept! Cît de mult o slăvește, în timp ce-i stă împotrivă! Iată unul din rarele momente în care, făcînd ceea ce trebuie să faci, simți o pornire care-ți tulbură convingerile și aproape că te sfătuiește să nu mergi mai departe; stăruiești pentru că trebuie, dar conștiința împăcată e tristă și îndeplinirea datoriei se împletește cu o strîngere de inimă.

Iunie 1848 a fost, ne grăbim să-o spunem, un eveniment deosebit și aproape cu neputință de categorisit în filozofia istoriei. Trebuie să lăsăm la o parte tot ce am spus în trecut, cînd e vorba de această răscoală extraordinară, în care s-a simțit sfînta neliniște a muncii care-și cere drepturile. A trebuit să fie combătută, aşa cum se cuvenea, de vreme ce răscoala ataca însăși republica. Dar, de fapt, ce a însemnat acel iunie 1848? O răzvrătire a poporului împotriva lui însuși.¹⁶⁷

Cînd nu pierzi din vedere subiectul, nu te abate din drum nici o digresiune. Așadar, fie-ne îngăduit să oprim o clipă atenția cititorului asupra celor două baricade, cu totul excepționale, despre care am pomenit și care au caracterizat această răscoală. Una astupă intrarea în cartierul Saint-Antoine, cealaltă împiedică apropierea de cartierul Temple; niciodată nu le vor uita cei în față cărora s-au înălțat aceste două înfiorătoare capodopere ale războiului civil, sub cerul albastru, strălucitor, al lui iunie.

Baricada Saint-Antoine era uriașă; înaltă de trei caturi și lată de șapte sute de picioare¹⁶⁸, închidea de la un capăt la altul răscrucea prin care se intra în cartier, adică trei străzi; brăzdată de sănțuri, de săpături, dantelată, crestată, crenelată de o despicătură uriașă, susținută de movile de pămînt, care erau și ele bastioane, cu capete care ieșeau în afara ici-colo, proptită solid de cele două ieșinduri ale caselor din cartier, baricada apărea ca o culme ridicată de ciclopi¹⁶⁹, în fundul famoasei piețe care a văzut ziua de 14 iulie. Pe străzile

din spatele acestei baricade principale se ridicau, una peste alta, înaintînd, alte nouăsprezece baricade. Era destul să le vezi, ca să simți nesfîrșita suferință, agonia foburgului în acel ultim ceas cînd deznădejdea se prăbușește în catastrofă. Din ce era făcută baricada? Din prăbușirea a trei case cu șase etaje, dărîmate dinadins, cum pretindeau unii. Din minunea săvîrșită de toate mîinile, spuneau alții. Avea înfățișarea jalnică a tuturor construcțiilor urii: era o ruină. Ai fi putut întreba: cine a clădit aşa ceva? Dar ai fi putut întreba tot atît de bine: cine a distrus-o? Clocoțul improvizase. Iată! Poarta asta! grilajul ăsta! streașina asta! pervazul ăsta! plita asta sfărîmată! oala asta hîrbuită! Dați tot! Azvîrlîți tot! Împingeți, rostogoliți, săpați, decimați, răsturnați, surpați tot! Se însoțeau aici pavajul, piatra de construcție, grinda, drugul de fier, peticul, geamurile scoase din cercevele, scaunele desfundate, căpătinile de varză, cîrpele și blestemele. Era ceva mareț și totodată meschin. Un talmeș-balmeș care parodia adîncul. Masa materiei lîngă atom; pereți smulși și străchini sparte; toate cioburile își dădeau mîna amenințătoare: Sisif își aruncase stîncă¹⁷⁰, iar Iov¹⁷¹, hîrbul. Într-un cuvînt: înfiorător! Era Acropola¹⁷² golanilor. Povîrnișul era împiedicat de căruțe răsturnate; un cărucior întins de-a curmezișul, cu osia spre cer, părea o cicatrice pe această fațadă chinuită, un omnibus împins în glumă cu umărul pînă în vîrful grămezii, ca și cum arhitecții acestei sălbăticii ar fi vrut să adauge spectacolului însăspaimântător o notă strengărească; își întindea oîștea fără hamuri spre un știu ce cai ai văzduhului. Această grămadă uriașă, această aluviune a răscoalei părea Ossa peste Pelion¹⁷³ a tuturor revoluțiilor; '93 peste '89, 9 termidor peste 10 august, 18 brumar peste 21 ianuarie, vendemiar peste prerial¹⁷⁴, 1848 peste 1830. Piața merită osteneala, și baricada aceasta era demnă să apară chiar pe locul unde fusese dărîmată Bastilia. Dacă oceanul și-ar face diguri, aşa și le-ar construi. Pe această îngrămădeală diformă era întipărită furia valului. Care val? Multimea. Ai fi crezut că e un vuiet împietrit, sau că auzi, pe deasupra acestei baricade, zumzetul albinelor uriașe și întunecate ale progresului, în roi dezlănțuit, ca și cum acolo le-ar fi fost stupul. Era un mărciniș uriaș? O bacanală? O fortăreață? Părea că ar fi construit-o în goană un vîrtej. În această redută era ceva de cloacă, și în această dezordine ceva olimpian. Puteai să vezi, în acest vălmășag bezmetic, grinzi de acoperișuri, frînturi de mansardă cu tapetele lor, cercevele de ferestre înfipite

în dărâmături cu geamurile neatinse aşteptînd tunul, vetre scoase din loc, dulapuri, mese, bănci, o harababură care urla, și mii de rămășițe ale săraciei, gunoaie pe care le-ar azvîrli și un cerșetor, care aveau în ele ceva de furie și de neant. Ai fi spus că sînt zdrențele unui popor, zdrențe de lemn, de fier, de bronz, de piatră, și că mahalaua Saint-Antoine le-ar fi aruncat acolo, la porțile ei, azvîrlindu-le cu o lovitură de tîrn uriașă și ridicînd o baricadă din propria ei mizerie. Bolovani ca niște buturugi, lanțuri smulse, stîlpi cu umeri răsfrînți ieșind din dărâmături, adăugau acestui edificiu al anarhiei întunecata imagine a vechilor chinuri îndurate de popor. Baricada Saint-Antoine făcea din orice o armă; adunase tot ce poate să arunce un război civil în capul societății; nu era o luptă, ci ultimul strigăt al deznădejdii. Carabinele care apărau această redută, printre cîteva espingole¹⁷⁵, erau încărcate cu cioburi de faianță, oscioare, nasturi de haină, pînă și roți de la picioarele unor noptiere, proiectile primejdioase fiindcă erau de aramă. Baricada aceasta era smintită; uneori, cînd se ridică să înfrunte puterea armatei, forfotea și bubuia; arunca pînă la cer un zgomot care nu poate fi redat în cuvinte; se încorona cu o grămadă de capete arzătoare; se umplea ca un furnicar; avea o creastă spinosă de puști, săbii, ciomege, securi, sulițe și baionete; un uriaș drapel roșu flutura cu plesnet în vînt; dinăuntrul ei se auzeau strigăte de comandă, cîntece de atac, răpăituri de tobă, plînsete de femei și hohotele de rîs întunecat ale flămînzilor. Era nemăsurată și vie; și, ca din spinarea unui animal electrizat, ieșea din ea vîlvătăi de fulger. Duhul revoluției acoperi cu norii lui creștetul baricadei pe care vuia glasul poporului, asemănător cu acela al lui Dumnezeu; o măreție ciudată se desprindea din acest uriaș coș de moloz. Era un maldăr de gunoi și totodată era muntele Sinai.

Așa cum am arătat mai sus, baricada se ridicase să lupte în numele revoluției. Dar ce lovea? Revoluția. Baricada aceasta, care însemna voia întîmplării, dezordinea, tulburarea, neînțelegerea, necunoscutul, avea în față ei adunarea constituантă, suveranitatea poporului, votul universal, națiunea, republica: era *Carmagnola*¹⁷⁶ care sfida *Marseieza*.

Sfidare nesăbuită, dar eroică, fiindcă acest bâtrân cartier al Parisului e un erou.

Cartierul și reduta lui se ajutau împreună. Cartierul se rezema pe redută, reduta se bizuia pe cartier. Uriașa baricadă se întindea ca un mal stîncos, de

care se sfărîmase strategia generalilor Africiei¹⁷⁷. Văgăunile, ridicăturile, umflăturile, cocoașele ei se strîmbau, ca să spunem aşa, și rînjeau pe sub fum. Mitralia se pierdea în această masă lipsită de formă, obuzele se înfundau în învălmășeală, se scufundau, se pierdeau; ghiulele nu izbuteau să treacă decît prin găuri; la ce bun să tragi cu tunul în haos? Iar regimentele, obișnuite cu cele mai fioroase priveliști ale războiului priveau cu ochi neliniștiți la acest soi de redută-fiară, zbîrlită ca un porc mistreț și uriașă cît un munte.

La un sfert de leghe mai departe, în colțul străzii Temple, care dă în bulevard aproape de Castelul de apă, dacă îndrăzneai să-ți arunci ochii dincolo de vitrina magazinului Dallemande, zăreai peste strada pe care urca malul Belleville¹⁷⁸ în vîrf de tot, un zid ciudat ridicîndu-se pînă la etajul al doilea al fațadelor, un fel de trăsura de unire între casele din dreapta și cele din stînga, ca și cum strada și-ar fi îndoit singură zidul ei cel mai înalt, ca să se înfunde dintr-o dată. Zidul acesta era ridicat din pietre desprinse din caldarîm. Era drept, corect, neted, perpendicular, nivelat cu echerul, tras cu sfoara, aliniat cu firul de plumb. Îi lipsea, fără îndoială, cimentul, dar, ca la unele ziduri romane, acest amănunt nu-i tulbura rigida arhitectură. Îi ghiceai grosimea după înălțime. Cornișa era matematic paralelă cu soclul. Din loc în loc, distingeai pe suprafața lui cenușie crăpături aproape nevăzute, ca niște fire negre de ață. Aceste crăpături erau despărțite unele de altele prin spații egale. Strada era pustie cît vedea cu ochii. Toate ferestrele și toate porțile erau închise, iar în fund se ridica acest uriaș, care păzea strada; zid nemîșcat și liniștit; nu vedea pe nimeni, nu auzeai venind nici un strigăt, nici un zgomot, nici o suflare. Un mormînt.

Strălucirea soarelui de iunie scălda în lumină această priveliște cumplită.

Era baricada mahalalei Temple.

Dar cum ajungeai în locul acela și zăreai baricada,oricît ai fi fost de îndrăznet, era cu neputință să nu rămîni pe gînduri în fața acestei apariții tulburătoare. Era ceva perfect ajustat, încheiat, bine legat, rectiliniu, simetric și funebru. O împletire de știință și beznă. Simțeai că marele căpitan al acestei baricade era ori un geometru, ori un strigoi. Te uitai la ea și vorbeai în șoaptă.

Din cînd în cînd, dacă îndrăznea cineva – vreun soldat, vreun ofițer sau vreun reprezentant al poporului – să treacă pe acel drum singuratic, se auzea

un fluierat ascuțit și slab, și trecătorul cădea rănit ori mort, iar dacă scăpa teafăr, glonțul, alteori un proiectil biscaian¹⁷⁹ nimerea într-un oblon tras, între două pietre de construcție, sau în tencuiala unui zid. Căci oamenii baricadei își făcuseră două tunuri mici din două trunchiuri de țeavă de fontă, astupate la un capăt cu cîlți și cu lut. Nu risipeau dănic praful de pușcă. Mai toate proiectilele își atingeau ținta. Ici-colo zăcea cîteva cadavre, și pe pavaj bălți de sînge. Mi-aduc aminte de un fluture alb, care zbura încoace și încolo pe stradă. Vara nu voia să abdice.

În împrejurimi gangurile caselor erau înțesate de răniți.

Te simțeai ochit de cineva pe care nu-l vedea și simțeai că toată lungimea străzii era o țintă.

Îngrămădiți îndărătul povîrnișului pe care podul boltit al canalului îl face la intrarea în mahalaua Temple, soldații coloanei de atac observau, gravi și reculeși, această redută lugubră, această încremenire, această nepăsare de unde venea moartea. Unii dintre ei se tîrau pe burtă pînă în sus de cotul podului, avînd grijă să nu li se vadă chipiul.

Viteazul colonel Monteynard admira baricada și se înfiora. „Ce bine-i clădită! spunea el unui deputat. Nici o piatră nu ieșe mai în afară decît alta. Parcă e de porțelan.” În acel moment, un glonț îi sfărîma decorația de pe piept și colonelul căzu.

— Lașii! spuneau unii. Să se arate odată! Să-i vedem! Nu îndrăznesc! Se ascund!

Baricada mahalalei Temple, apărată de optzeci de oameni, atacată de zece mii, rezistă trei zile. În cea de-a patra se procedă ca la Zaacea și la Constantine¹⁸⁰, se străpunseră casele, soldații se urcară pe acoperișuri, și baricada fu luată. Nici unul din cei optzeci de „lași” nu se gîndi să fugă; fură uciși cu toții, afară de șeful lor, Barthélémy, despre care vom vorbi îndată.

Baricada Saint-Antoine era lăcașul lunetelor; baricada Temple era însăși tăcerea. Diferența între aceste două redute era de la cumplit la înfiorător. Una părea un bot de fieră; cealaltă, o mască.

Admițînd că răscoala uriașă și întunecată din iunie a fost alcătuită din mânie și dintr-o pornire de neînțeles, simțeai că în prima baricadă sălășlui este balaurul, iar îndărătul celei de-a doua, sfînxul.

Aceste două întăriri au fost ridicate de doi oameni și anume Cournet și Barthélémy. Cournet făcuse baricada Saint-Antoine. Barthélémy, pe cea de la Temple. Fiecare din ele era imaginea celui ce-o ridicase.

Cournet era un bărbat înalt, cu umeri largi, roșu la față, cu pumnul puternic, cu inima îndrăzneață, cinstit la suflet, cu privirea sinceră și tulburătoare. Activ, energetic, iute la mânie, furtunos, era cel mai inimios dintre oameni și cel mai temut dintre luptători. Războiul, luptele, încăierările erau însuși aerul pe care îl respira și îl înveselea. Fusese ofițer de marină și, după gesturi, după voce, ghiceai că venea de pe ocean și că ieșea din furtună; ducea mai departe vijelia, în luptă. Dacă l-am asemui cu un geniu, Cournet ar avea în el ceva din Danton, aşa cum, asemuit cu un zeu, Danton ar avea în el ceva din Hercule.

Barthélémy, slab, subred, palid, tacut, era un fel de băiețandru întunecat, care, pălmuit odată de un gardian, îl pîndise, îi ieșise înainte și-l omorîse. Astfel, la șaptesprezece ani fusese trimis la ocnă. Ieșise de acolo și ridicase baricada.

Mai tîrziu, printr-o ciudătenie a soartei, la Londra, proscrisi și unul și celălalt, Barthélémy îl ucise pe Cournet. A fost un duel tragic. După puțin timp, prins în vîrtejul uneia dintre acele misterioase aventuri în care e amestecată și patima, prăbușiri în care justiția franceză găsește circumstanțe ușurătoare, iar cea engleză n-are altă măsură decît moartea, Barthélémy fu spînzurat. Mohorîta orînduire socială e construită în aşa fel încît, datorită unui deznodămînt al faptelor și mulțumită întunecării morale, acel nenorocit în care există fără doar și poate o inteligență limpede, poate chiar o inteligență mare, a trebuit să înceapă cu ocna în Franța și să sfîrșească cu spînzurătoarea în Anglia.

În orice împrejurare, Barthélémy nu arbora decît un singur drapel: drapelul negru.

II

CE POTI FACE ÎNTR-O PRĂPASTIE DECÎT SĂ STAI DE VORBA?

În învățătura subterană a răscoalei, șaisprezece ani înseamnă mult și iunie 1848 știe mai multe decît iunie 1832. Dar baricada din strada Chanvrerie, deși numai o schiță, un embrion, față de cele două baricade uriașe despre care am pomenit, era totuși de temut în acel moment.

Răsculații, sub privegherea lui Enjolras, pentru că Marius nu mai știa pe ce lume se află, se folosiseră de întunericul nopții. Baricada nu numai că

fusese reparată, ci și mărită. O înălțaseră cu două picioare. Drugii de fier, înfipți în pavajul străzii, păreau lănci în cumpărire. Tot felul de sfărîmături, adăugate și aduse din toate părțile, complicau împletitura ei exterioară. Reduta fusese prefăcută cu multă șicsană în zid pe dinăuntru și în desis țepos pe dinafară.

Scara de piatră, pe care te puteai sui pe baricadă ca pe un zid de cetate, fusese de asemenea întregită.

Răsculații avuseseră grija și de gospodăria baricadei. Sala cea joasă fusese descurcată, bucătăria fusese terminată, pulberea de pușcă strînsă de pe jos și de pe mese, gloanțele fuseleră topite, se umpluseră cartușe, se făcuseră scaune, se împărțiseră armele luate de la dușman, se curățise interiorul redutei, se strînseră cioburile, se căraseră cadavrele.

Morții fuseleră puși grămadă pe strada Mondétour, care era încă în mîinile răsculaților. Pavajul a rămas multă vreme roșu în locul acela. Printre morți erau patru înși din garda națională a suburbiei. Enjolras dădu ordin să li se pună deoparte uniformele.

Enjolras își sfătuise oamenii să doarmă două ceasuri. Un sfat de-al lui Enjolras era ordin. Cu toate astea, numai vreo trei-patru profitară de el. Feuilly folosi cele două ore pentru a săpa o inscripție pe zidul din fața cîrciumii:

TRĂIASCĂ POPOARELE!

Aceste două cuvinte, zgîriate cu un cui în piatră, se mai puteau citi pe acel zid în 1848.

Cele trei femei se folosiseră de răgazul nopții ca să dispară, ceea ce îi făcea pe răsculați să respire mai în voie.

Femeile găsiseră mijlocul să se adăpostească într-o casă învecinată.

Cea mai mare parte din răniți puteau și voiau încă să lupte. Pe un așternut făcut dintr-o saltea și două grămezi de paie în bucătăria ambulanței se aflau atunci cinci oameni grav răniți, dintre care doi din garda municipală. Cei din garda municipală fură pansați mai întîi.

Nu mai rămăseră în sala cea joasă decît Mabeuf, sub giulgiul lui negru, și Javert, legat de stîlp.

— E sala morților, spuse Enjolras.

Așa cum stăteau înăuntrul acelei încăperi abia luminate în fund de o candelă, masa mortuară ca o linie orizontală îndărătatul stîlpului, Javert în picioare, iar Mabeuf culcat, desenau un fel de cruce mare, nelămurită.

Oiștea omnibusului, deși scurtată de împușcături, era încă în picioare, și-ai fi putut agăța de ea un steag.

Enjolras, care avea acea calitate a conducătorilor de a face întotdeauna ceea ce spun, atîrnă de prăjină haina găurită și însingerată a bătrînului ucis.

Nu mai era chip să mănînce. N-aveau nici pîine, nici carne. Cei cincizeci de oameni ai baricadei, de șaisprezece ceasuri de când erau acolo, isprăviseră repede slabele provizii ale cîrciumii. La un moment dat, orice baricadă care rezistă se preschimbă fără scăpare în pluta *Meduzei*. Trebuiră să întîmpine foamea cu resemnare. Era în primele ceasuri ale acelei zile spartane de 6 iunie, când, în baricada Saint-Merry, muncitorul Jeanne, înconjurat de răsculații care cereau pîine, strigă tuturor: „La ce bun? Acum e ora trei. Peste un ceas vom fi morți cu toții!”

Pentru că nu mai aveau ce să mănînce, Enjolras îi opri să bea. Interzise vinul și drămui rachiul.

Găsiseră în pivniță vreo cincisprezece sticle pline, astupate cu ceară. Enjolras și Combeferre le cercetară. Pe când urca, Combeferre spuse: „E din vechile rezerve ale lui Hucheloup, care a fost mai întîi băcan”. „Trebuie să fie un vin bun, observă Bossuet. Norocul nostru, că Grantaire doarme. Dacă ar fi pe picioare, n-am salva noi sticlele astea cu una, cu două”. În ciuda murmurelor, Enjolras nu le dădu voie să se atingă de cele cincisprezece sticle și, pentru ca nimeni să nu cuteze, și să fie oarecum sfîntite, le puse sub masa pe care zacea bătrînul Mabeuf.

Pe la orele două noaptea se numărară. Mai rămăseseră treizeci și șapte.

Începea să mijească de ziua. Stinseră torța și o puseră la loc în firida ei de piatră. Interiorul baricadei, un fel de curticică furată străzii, era încercat în beznă și semăna, în acea nelămurită teamă a zorilor, cu puntea unei corăbii părăsite în voia valurilor. Luptătorii se mișcau încoace și încolo, ca niște umbre negre. Deasupra acestui înfricoșător cuib de întuneric, etajele caselor mute se schițau vinete: sus de tot, păleau hornurile. Cerul avea acea nuanță fermecătoare, care e poate alb, poate albastru. Zburau păsări, ciripind a fericire. Casa înaltă care servea de fundal baricadei, întoarsă cum era spre răsărit, avea pe acoperiș un reflex trandafiriu. La ferestruica celui de-al treilea cat, vîntul dimineții flutura părul cărunt de pe capul mortului.

— Sînt încîntat că am stins torța, îi spunea Courfeyrac lui Feuilly. Flacăra ei răsucită de vînt mă sîcîia. Îmi făcea impresia că-i e frică. Lumina torțelor seamănă cu înțelepciunea lașilor: luminează rău pentru că tremură.

Zorii trezeau mințile, aşa cum deșteptau din somn păsărelele; toți stăteau de vorbă.

Joly, văzînd o pisică plimbîndu-se mereu de-a lungul unui jgheab, scoase o cugetare filozofică.

— Ce e pisica? strigă el. Un corectiv. După ce l-a făcut pe șoarece, bunul Dumnezeu a spus: „Uite, am făcut o prostie!” Și a plămădit pisica. Pisica este erata șoarecelui. Șoarecele și apoi pisica sînt șpaltul revăzut și corectat al creațiunii.

Combeferre, înconjurat de studenți și de muncitori, vorbea despre cei morți, de Jean Prouvaire, de Bahorel, de Mabeuf, chiar de Cabuc și de neînduplecata mîhnire a lui Enjolras. Spunea:

— Harmonius și Aristogiton, Brutus, Chereas, Stephanus, Cromwell, Charlotte Corday, Sand, toți au avut, după isprava lor¹⁸¹, o clipă de spaimă. Inima noastră e atât de sensibilă și viața omenească atât de misterioasă, încît, chiar într-o crimă cetățenească, chiar în săvîrșirea unei crime liberatoare, dacă aşa ceva există, remușcarea de a fi răpus un om întrece bucuria de a fi slujit umanitatea.

Și iată că meandrele vorbelor luară o altă cale o clipă mai tîrziu, când versurile lui Jean Prouvaire schimbară subiectul, și Combeferre a început să compare între ei pe traducătorii *Georgicelor*, pe Raux cu Cournand, pe Cournand cu Delille, amintind pasajele traduse de Malfilâtre¹⁸², mai ales minunata moarte a lui Cezar; și prin acest cuvînt: Cezar, conversația se întoarse la Brutus.

— Cezar, spunea Combeferre, a căzut pe drept cuvînt. Cicero a fost sever cu Cezar, și a avut dreptate. O astfel de asprime nu este o diatribă¹⁸³. Când Zoil îl insultă pe Homer, când Maevius îl insultă pe Virgiliu, când Visé îl insultă pe Molière, când Pope îl insultă pe Shakespeare, când Fréron¹⁸⁴ îl insultă pe Voltaire, se adeverește vechea lege a invidiei și a urii; geniile atrag injurii, oamenii mari sînt mai mult sau mai puțin huiduiți. Dar Zoi și Cicero nu sînt același lucru. Cicero e un făuritor de dreptate prin gîndire, aşa cum Brutus e un făuritor de dreptate cu spada. Eu o înfierez pe cea din urmă, spada; antichitatea însă o îngăduia. Cezar, care a violat Rubiconul și a împărțit, ca și cum ar fi fost ale lui, demnitățile care veneau de la popor, Cezar, care nu se ridica în picioare când intrau senatorii, făcea, aşa cum spune Eutropiu¹⁸⁵, lucruri regești și aproape tiranice: *regia ac pene*

tyrannica. A fost un om mare; cu atât mai rău, sau cu atât mai bine; lecția e mai înaltă. Cele douăzeci și trei de răni ale lui mă mișcă mai puțin decît scuipatul de pe fruntea lui Hristos. Cezar e înjunghiat de senatori; Hristos e pălmuit de servitori. Cu cît ocara e mai mare, cu atât simți mai mult divinitatea.

Bassuet, care îi domina pe vorbitori din vîrful unei grămezi de pietre, strigă, cu carabina în mînă:

— O, Cydathenaeum! O, Myrrhinus! O, Probalinthus! O, haruri ale Aeantidei!¹⁸⁶ Ah! cine mă va face să pot rosti versurile lui Homer, ca un grec din Laurium sau din Edapteon¹⁸⁷!

III LUMINĂ ȘI ÎNTUNECARE

Enjolras plecase în recunoaștere. Ieșise prin strada Mondétour, furișîndu-se de-a lungul caselor.

Trebuie să spunem că răsculații erau plini de nădejde. Felul în care respinseseră atacul de noapte îi îndemna să disprețuiască de mai înainte atacul din zori de zi. Îl aştaptau zîmbind. Nu se îndoiau de izbînda lor, aşa cum nu se îndoiau de cauza lor. De altfel, erau încredințați că avea să le vină ajutoare. Se bizuiau pe ele. Cu ușurință profetică și biruitoare, care e una din forțele luptătorului francez, ei împărțeau ziua care începea în trei faze neîndoielnice: la șase dimineață un regiment „care a fost lucrat” va da înapoi; la amiază va izbucni răscoala întregului Paris; la asfințitul soarelui, revoluția.

Se auzea clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care nu încetase nici o clipă din ajun; era o dovadă că cealaltă baricadă, cea mare, a lui Jeanne, rezista mai departe.

Toate speranțele acestea treceau de la un grup la altul, într-un fel de murmur vesel și amenințător, care semăna cu zumzetul de război al unui stup de albine.

Enjolras se întoarse. Se înapoia din posomorîta lui preumblare vulturească în întunecimea de afară. Ascultă o clipă toată această bucurie, cu brațele încrucișate, cu o mînă la gură. Apoi, proaspăt și îmbujorat în lumina crescîndă a dimineții, spuse:

— Toată armata Parisului e în luptă. O treime a ei apasă asupra baricadei în care vă aflați. Pe deasupra mai e garda națională. Am văzut chipiurile

celui de-al cincilea regiment de linie și stegulețele legiunii a șasea. Într-o oră veți fi atacați. În ce privește poporul, a clocotit ieri; dar în dimineața asta nu se clintește! Nu-i nimic de așteptat, nimic de nădăjduit. Nici un cartier și nici un regiment. Sîntem părăsiți!

Vorbele acestea căzură asupra zumzetului grupelor și avură același efect pe care îl are prima picătură a furtunii asupra roiului. Amuțiră cu toții. Fu un moment de spaimă nespusă, în care ai fi putut auzi moartea plutind.

Clipa aceasta fu scurtă.

Din colțul cel mai întunecat al grupelor de luptători un glas strigă lui Enjolras:

— Fie! Să ridicăm baricada la o înălțime de douăzeci de picioare și să rămînem aici. Cetățeni, să murim pe baricadă cu toții! Să arătăm că nici atunci cînd poporul părăsește pe republicani, republicanii nu părăsesc poporul!

Cuvintele acestea culegeau gîndul tuturor din norul greu al îngrijorării individuale. Fură primite cu un strigăt de entuziasm.

Nu s-a știut niciodată numele celui care a vorbit astfel: era un muncitor, neștiut, necunoscut, uitat, un erou care trece; un mare anonim amestecat ca totdeauna în crizele omenești, în genezele sociale și care, după ce la un moment dat a rostit într-o formă supremă cuvîntul hotăritor, după ce a reprezentat o clipă, cît ai clipi din ochi, poporul și pe Dumnezeu, s-a pierdut în beznă.

Această hotărîre nestrămutată se potrivea atât de bine cu atmosfera zilei de 6 iunie 1832, încît, aproape la aceeași oră, în baricada Saint-Merry, răsculații scoteau acest strigăt rămas istoric și consemnat în dezbatările procesului care a urmat: „Fie că ne vin în ajutor, fie că nu ne vin, e totuna. Ne vom lăsa uciși pînă la unul!”

Așa cum se vede, cele două baricade, deși izolate în spațiu, aveau, totuși o legătură între ele.

IV

CINCI MAI PUȚIN, UNUL MAI MULT

După ce acel necunoscut, care hotărîse „să moară pe baricadă cu toții”, sfîrșise de vorbit și rostise ceea ce era în sufletul tuturor, din toate gurile ieși un strigăt ciudat de mulțumit și însăprimîntător, cu un înțeles funebru și cu un accent de biruință.

— Trăiască moartea! Rămînem aici toți!

— De ce toți? spuse Enjolras.

— Toți! Toți!

Enjolras vorbi din nou:

— Poziția e bună, baricada e zdravănă. Ajung treizeci de oameni. De ce să jertfim patruzece?

Ei îi răspunseră:

— Pentru că nici unul n-o să vrea să plece.

— Cetățeni, strigă Enjolras, și vocea lui vibra aproape mînioasă, republica nu e atât de bogată în oameni încît să-i cheltuim fără folos. Gloria ușoară e o risipă. Dacă datoria le cere unora să plece, să-și îndeplinească această datorie ca pe oricare alta.

Enjolras, omul-principiu, avea asupra coreligionarilor săi acea atotputernicie care se desprinde din absolut. Totuși, oricât de mare era atotputernicia lui, se auziră murmure.

Şef pînă în vîrful unghiilor, văzînd că ceilalți şovăie, el stăruia. Începu cu autoritate:

— Cei care se tem că rămînem numai treizeci, s-o spună!

Murmurele se întețiră:

— De altfel, observă o voce dintr-un grup, e ușor să vorbești de plecare. Baricada e încercuită.

— Nu dinspre Hale, spuse Enjolras. Strada Mondétour e liberă, și prin strada Prêcheurs se poate ajunge în piața Innocents.

— Și acolo, urmă o altă voce din grup, te înhață. Nimerești drept într-un post de pază al liniei sau al suburbiei. O să vadă trecînd pe unul cu bluză și șapcă. „Mă, de unde vii tu? Nu cumva de la baricadă? Și-o să se uite la mîinile tale. Miroși a praf de pușcă? Împușcați-l!”

Fără să răspundă, Enjolras atinse umărul lui Combeferre, și amîndoia intrară în sala cea scundă.

Ieșiră după o clipă. Enjolras întindea cu amîndouă mîinile cele patru uniforme pe care le pusese deoparte. Combeferre îl urma, ducînd centurile și chipiurile.

— Cu uniforma asta, spuse Enjolras, te-amesteci printre rînduri și scapi. Oricum, uite, pentru patru oameni.

Și aruncă pe pămîntul golit de pavaj cele patru uniforme.

Nimeni nu se clinti. Combeferre luă cuvîntul:

— Haideți! spuse el. Trebuie să vă fie puțin milă. Știți voi despre ce e vorba? E vorba de femei. Iată! Sînt femei, da sau nu? Copii, da sau nu? Mame care împing leagănele cu piciorul și care au în jurul lor o droaie de copii, da sau nu? Cine dintre noi n-a văzut niciodată sînul unei femei care alăptează, să ridice mâna. Așa! Vreți să vă lăsați uciși, nici eu nu vreau altceva, eu, care vă vorbesc, numai că nu doresc să simt în jurul meu stafile femeilor frîngîndu-și mîinile. Vreți să muriți, fie, dar nu-i faceți și pe alții să moară! Sinucideri ca aceea care se va săvîrși aici sănt sublime, dar sinuciderea are o margine și de îndată ce se întinde, asupra celor din jurul vostru, se preschimbă în asasinat. Gîndiți-vă la capetele mici, bălaie, și la părul cărunț. Ascultați! Acum cîteva minute, Enjolras mi-a spus că a văzut în colțul străzii Cygne o fereastră luminată, o candelă la o biată fereastră de la al cincilea etaj și, în dreptul geamului, umbra tremurătoare a capului unei femei bătrîne, care părea să-și fi petrecut noaptea acolo, aşteptînd. Era poate mama unuia dintre voi. Ei bine, fiul acelei femei să plece, să se grăbească să se ducă și să-i spună maică-si: „Iată-mă, mamă!” Să n-aibă nici o grijă, o să ne descurcăm și fără el. Cînd îi susții cu munca ta pe cei din jur, n-ai dreptul să te sacrifici pe tine, sacrificîndu-i pe ai tăi. Asta ar însemna să-ți renegi familia. Și cei care au fete, care au surori! Vă gîndiți voi? Lăsați să vă ucidă! Iată-vă morți! Foarte bine, și mîine? Fete tinere care n-au ce mîncă – e îngrozitor! Un bărbat mai cerșește, o femeie mai vinde ceva. Dar aceste făpturi încîntătoare, atîț de gingăse, atîț de blînde, cu bonete de flori, care cîntă, flecăresc, umplu casa cu lumină, aceste făpturi care sănt ca o mireasmă vie, care dovedesc că îngerii din ceruri există prin nevinovăția fecioarelor de pe pămînt, Jeana, Liza sau Mimi, ființe minunate, cinstite, care sănt binecuvîntarea și mîndria voastră, vai, Dumnezeule, să se sfîrșească de foame! Ce vreți să vă mai spun? Există un negoț de carne omenească și mîinile voastre de umbre tremurătoare n-o să le împiedice să se vîndă. Gîndiți-vă la stradă, la trotuarul plin de trecători, la prăvăliile prin față cărora femeile trec încوace și încolo, decoltate și întinate. Și ele au fost odată neprihănite. Cei care au surori să se gîndească la ele. Mizeria, prostituția, sergenții de stradă, Saint-Lazare¹⁸⁸, iată în ce au să cadă fetele acestea gingăse și frumoase, fragile minuni de sfială, de bunătate și de frumusețe, mai proaspete decît liliacul de mai. A! v-ați lăsat uciși! A! nu mai sănțeți! Foarte bine: ați vrut să scăpați poporul de regalitate și v-ați dat

fetele pe mîna poliției. Prietenii, luați seama, fie-vă milă! Femeile, nenorocitele de femei, nimeni nu se gîndește la ele! Ne bîzuim pe aceea că nu li s-a dat învățatura noastră, a bărbaților, le împiedicăm să citească, le împiedicăm să cugete, le împiedicăm să facă politică; le veți împiedica oare, diseară, să meargă la morgă și să vă recunoască cadavrele? La naiba! cei ce au familie trebuie să fie oameni de înțeles, să ne strîngă mîna, să plece și să ne lase să ne vedem singuri de treabă. Știu bine că-ți trebuie curaj ca să pleci, că e greu, dar, cu cît e mai greu, cu atât meritul e mai mare. Voi ce spuneți? Am o pușcă, sănătos, cu obrajii ca niște mere, care gîngurește, tipă, trăncănește, rîde, pe care, cînd îl săruți, îl simți fraged, ei bine, știți voi ce se întîmplă cu el cînd îl părăsiți? Am văzut eu unul, mic de tot, cam atât de înăltuț. Taică-său murise. Niște oameni sărmani îl luaseră de milă, dar n-aveau nici ei destulă pîine. Copilului îi era mereu foame. Era iarna. Nu plîngea. Îl vedea ducîndu-se lîngă soba cu horn de lut, în care focul nu ardea niciodată. Copilașul desprindea cu degetelele lui cîte puțin pămînt de pe vatră și-l mînca. Avea răsuflarea răgușită, fața vînată, picioarele moi și pîntecele umflat. Nu spunea nimic. Îi vorbeai și nu-ți răspundeai. A murit. L-au adus să moară la ospiciul Necker, unde l-am văzut și eu. Eram intern acolo. Acum, dacă sănătos printre voi tați, a căror fericire e să se plimbe dumînica ținînd în mîna lor puternică mînuța copilului lor, să-și închipuie fiecare dintre ei că acel copilaș a fost al lor. Mi-aduc aminte, bietul țînc, parcă-l văd cînd l-au pus în pielea goală pe masa de disecție, avea coastele ieșite pe sub piele, ca mormintele pe sub iarbă într-un cimitir. I-au găsit un fel de noroi în stomac. Printre dinți avea cenușă. Haide, să ne cercetăm cugetele și să ne sfătuim cu inima noastră: Statisticile spun că dintre copiii părăsiți cincizeci și cinci la sută mor. Repet: e vorba de femei, de mame, de fete tinere, de prunci. Cine vă vorbește despre voi? Se știe bine cine sănătești; se știe bine că sănătești cu toți viteji, pentru Dumnezeu! Se știe bine că sufletele voastre sănătatele de bucuria și de mîndria de a vă da viața pentru marea noastră cauză; se știe bine că vă simțiți aleși pentru o moarte folositoare și măreață, și că fiecare dintre voi vrea partea lui de glorie. Foarte bine. Numai că nu sănătești singuri pe lume. Mai sănătești și alții la care trebuie să vă gîndiți. Nu trebuie să fim egoiști!

Toți își plecară capetele îngîndurați.

Ciudate sănt contradicțiile sufletului omenesc în clipele lui cele mai sublime! Combeferre, care vorbea astfel, nu era orfan. Își aducea aminte de mamele celorlalți și o uita pe a lui. Mergea la moarte. Era „egoist”.

Marius, flămînd, zbuciumat, desprins, rînd pe rînd, de orice speranță, naufragiat pe malurile întunecoase ale durerii, copleșit de emoții puternice și simțind că se apropiе sfîrșitul, se adîncise din ce în ce mai mult în acea încremenire halucinată, care precede totdeauna ora din urmă, acceptată de bunăvoie.

Un fiziolog ar fi putut studia asupra lui simptomele în creștere ale acelei cufundări în sine, pline de înfrigurare, cunoscută și clasată de știință, și care este pentru suferință ceea ce este voluptatea pentru placere. Deznădejdea își are extazul ei. Iată unde ajunsese Marius. Lua parte la tot ce se petreceea ca orice privitor; după cum am spus, lucrurile care se petreceau în jurul lui îi păreau îndepărтate; deslușea întregul, dar nu-și dădea seama de amănunte. Pe cei ce treceau încolo îi vedea ca într-o străfulgerare. Îi auzea vorbind ca din fundul unei prăpăstii.

Totuși, scena aceasta îl mișcă. Era în ea o emoție care-l străpunse și îl trezi. Nu mai avea decît un singur gînd; să moară – și nu voia să se gîndească la altceva; dar, în starea aceasta de întunecată rătăcire, îi veni în minte că, atunci când te pierzi pe tine însuți nimic nu te oprește să scapi pe un altul.

Ridică vocea:

— Enjolras și Combeferre au dreptate, spuse el. Să nu facem jertfe inutile! Mă alătur lor, și trebuie să ne grăbim. Combeferre v-a spus lucruri convingătoare. Sînt printre voi unii care au familie, mame, surori, neveste, copii. Să iasă din rînduri!

Nimeni nu se clinti.

— Bărbații însurați și capii de familie afară din rînduri! repetă Marius.

Avea o mare autoritate. Enjolras era șeful baricadei, dar Marius fusese cel care o salvase.

— Vă ordon! strigă Enjolras.

— Vă rog! spuse Marius.

Atunci, zguduiați de vorbele lui Combeferre, răscoliți de ordinul lui Enjolras, mișcați de rugămintea lui Marius, eroii începură să se denunțe unii pe alții: „Aşa e! spunea unul mai tînăr, altuia mai copt. Ești tată de familie. Du-te!” „Ba mai degrabă tu, îi răspunse celălalt, ai două surori pe care le

întreții.” Și începu o luptă aprigă. Se întreceau care pe care să nu se lase dați afară din mormânt.

— Să ne grăbim, spuse Courfeyrac. Într-un sfert de oră va fi prea tîrziu.

— Cetăteni, urmă Enjolras, aici e republică și domnește votul universal. Arătați-i voi pe aceia care trebuie să plece.

Îl ascultară. După cîteva minute, cinci înși, arătați de toți ceilalți, ieșeau din rînduri.

— Sînt cinci! strigă Marius.

Nu erau decît patru uniforme.

— Foarte bine, răspunseră cei cinci. Unul dintre noi va rămîne.

Se întreceau acum care să rămînă și care să găsească motive pentru ca ceilalți să plece. Cearta generoasă începu din nou: „Ai o nevastă care te iubește.” „Tu ai o mamă bătrînă.” „Nu mai ai părinti, dar ce-au să se facă cei trei frațiori ai tăi?” „Tu eşti tatăl a cinci copii.” „Tu ai tot dreptul să trăiești, ai șaptesprezece ani. E prea devreme.”

Marile baricade revoluționare au fost locul de întîlnire al eroismului. Lucrurile cele mai greu de închipuit devineau aici simple. Oamenii aceștia nu se minunau unii de alții.

— Hai, repede! repeta Courfeyrac.

Unii îi strigă, din rînduri, lui Marius:

— Numește dumneata pe cel care trebuie să rămînă!

— Da, spuseră cei cinci. Alege! Te ascultăm!

Marius nu credea să mai poată avea emoții. Cu toate acestea, la gîndul că trebuie să aleagă un om pentru a-l da morții, tot sîngele îi năvălise spre inimă. Dacă ar fi fost cu putință, ar fi pălit și mai tare.

Înaintă spre cei cinci care-i zîmbeau, și fiecare, cu ochii plini de acea licărire care în adîncurile istoriei strălucește asupra Termopilelor, îi striga:

— Eu! Eu! Eu!

Și Marius numără prostește; erau mereu tot cinci! Apoi privirea i se lăsa în jos, spre cele patru uniforme.

În clipa aceea, ca din văzduh, o a cincea uniformă căzu peste cele patru.

Cel de-al cincilea om era salvat.

Marius ridică ochii și-l recunoșcu pe domnul Fauchelevent.

Jean Valjean intrase în baricadă.

Fie că aflase locul, fie din instinct, fie din întîmplare, intrase prin ulicioara Mondétour. Mulțumită uniformei sale de guard național trecuse cu ușurință.

Paza pusă de răsculați pe strada Mondétour nu dăduse semnalul de alarmă pentru un simplu soldat al gărzii naționale. Îl lăsase să o ia pe stradă, spunându-și: „Poate că e o înălțime, sau, în cel mai rău caz, un prizonier”. Clipa era prea gravă pentru ca santinela să se sustragă de la datorie și să părăsească postul său de observație.

În clipa în care Jean Valjean pătrunsese în redută nu-l zărise nimeni, toate privirile fiind atinute asupra, celor cinci aleși și spre cele patru uniforme. Jean Valjean, însă, văzuse și auzise, și în liniște își scoase hainele, aruncîndu-le peste grămada celorlalte.

Emoția fu de nedescris.

— Cine e omul acesta? întrebă Bossuet.

— E un om care-i salvează pe ceilalți, răspunse Combeferre.

Marius adăugă cu o voce gravă:

— Îl cunosc.

Această garanție le ajungea tuturor.

Enjolras se întoarse spre Jean Valjean.

— Bine-ai venit, cetățene! și adăugă: Știi că aşteptăm moartea...

Fără să răspundă, Jean Valjean îl ajută pe răsculat să-și îmbrace uniforma.

V

CE SE VEDE DIN VÎRFUL BARICADEI

Situată tuturor în acel ceas hotărîtor și în acel loc fără scăpare culmina în necuprinsa melancolie a lui Enjolras.

Enjolras avea într-însul plenitudinea revoluției: totuși îi lipsea ceva, atât cât poate absolutului să-i lipsească. Avea, prea mult din Saint-Just și nu destul din Anacharsis Cloots¹⁸⁹; totuși, în societatea *Prietenii A.B.C.ului* suferise o oarecare influență a ideilor lui Combeferre; de câțiva timp părăsea încetul cu încetul forma strânsă a dogmei și se lăsa dus de vederile largi ale progresului; ajunse să accepte, ca pe o evoluție definitivă și măreată, transformarea marii republici franceze într-o imensă republică umană. Cât despre mijloacele imediate, fiindcă evenimentele se desfășurau sub semnul violenței, le voia violente; nu admitea nici o abatere; făcea parte din acea școală epică și de temut, pe care o rezumă cuvintele: o mie șapte sute nouăzeci și trei.

Enjolras stătea în picioare pe scara de piatră, rezemat în țeava carabinei. Se gîndeа: tresărea, ca și cum ar fi trecut pe lîngă el duhuri; locurile unde

sălășlui este moartea te prefac uneori în profet. În ochii lui, care priveau adînc, apăreau un fel de scînteieri mocnite. Deodată își ridică fruntea și părul lui blond se revârsă pe spate ca pletele îngerului de pe întunecatul car al stelelor, ca o coamă de leu spăimîntat, ca o aureolă strălucitoare. Enjolras strigă:

— Cetățeni, vă închipuiți voi viitorul? Străzile orașelor scăldate în lumină, ramuri înverzite pe praguri, națiunile înfrățite, oamenii drepti, bătrâni binecuvîntînd copiii, trecutul iubind prezentul, gînditorii avînd deplină libertate, credincioșii deplină egalitate, cerul drept religie, Dumnezeu preot el însuși, conștiința umană – altar; nu va mai exista ura, atelierul se va înfrăți cu școala, faima publică va fi și pedeapsă și răsplătă; muncă pentru toți, drepturi pentru toți, pace pentru toți; nu se va mai vârsa sânge, nu vor mai fi războaie, mamele vor fi fericite! Primul pas e stăpînirea materiei; al doilea – realizarea idealului. Gîndiți-vă la cele ce au fost împlinite de progres pînă acum. Odinioară primele rase omenești vedeau cu groază trecîndu-le prin față ochilor hidra care sufla peste ape, balaurul care scotea limbi de foc, zmeul, monstru al văzduhurilor, care zbura cu aripi de vultur și cu gheare de tigru; lighioane însămîntătoare care stăpîneau pe om. Cu toate acestea, omul le-a întins capcane, sfintele curse ale inteligenței, și a pus pînă la urmă mâna pe monștri. Am supus hidra: e vaporul de astăzi; am supus balaurul și l-am numit locomotivă; săntem pe cale să-l supunem și pe zmeu, îl avem chiar în mâna, și-i zicem balon. În ziua în care această operă vrednică de Prometeu va fi sfîrșită, și cînd omul va înhăma pentru totdeauna la carul voinței, sale tripla himeră antică – hidra, balaurul și zmeul – el va stăpîni apa, focul și văzduhul și va fi pentru restul creațiunii însuflețite ceea ce erau zeitățile odinioară pentru el însuși. Curaj, și înainte! Încotro mergem, cetățeni? Spre știință care cîrmuiește, spre forța lucrurilor care e singura forță publică, spre legea naturală, a cărei sanctiune și penalitate sălășluiesc în ea însăși și sănătatea de evidență; spre zorii adevărului, care sănătatea asemenei zorilor dimineații. Mergem spre uniunea popoarelor; mergem spre unitatea omului. Nu vor mai fi închipuiriri; nu vor mai fi paraziți. Ceea ce e adevărat va domni peste ceea ce este real, iată scopul. Temeliile civilizației se vor întinde pînă în creștetul Europei, și mai tîrziu, pînă în inima continentelor, ca într-o Mare Adunare a inteligenței. S-a mai văzut o dată ceva asemănător. Amfîcționiile¹⁹⁰ se întruneau de două ori pe

an: o dată la Delfi, lăcașul zeilor, a doua oară la Termopile, lăcașul eroilor. Europa va avea amfictiōniile ei; globul pămîntesc va avea amfictiōniile lui. Franța poartă acest viitor sublim în coapsele ei. Iată ce va ieși din plămada veacului al XIX-lea. Ceea ce a fost schițat de Grecia, e vrednic de a fi isprăvit de Franța. Ascultă-mă, tu, Feuilly, brav muncitor, om din popor, om al tuturor popoarelor! Slavă ţie! Tu vezi limpede vremurile care au să vină, tu ai dreptate. N-ai avut tată, nici mamă, Feuilly! Ți-ai luat ca mamă adoptivă omenirea, și ca tată, dreptul. Ai să mori aici, adică ai să învingi. Cetățeni, orice s-ar întâmpla astăzi, prin înfârțarea sau prin victoria noastră noi vom înfăptui o revoluție! Și, aşa cum incendiile luminează un oraș întreg, revoluțiile luminează umanitatea. Ce fel de revoluție vom face? Am spus-o: revoluția Adevărului. Din punct de vedere politic, nu există decât un singur principiu: atotputernicia omului asupra lui însuși. Această atotputernicie a eului asupra lui însuși se cheamă Libertate. Acolo unde se asociază mai multe atotputernicii de felul acesta începe statul. Dar într-o astfel de asociere nimeni nu abdică de la, nimic. Fiecare atotputernicie cedează o parte din ea însăși pentru a forma dreptul comun. Cantitatea rămîne aceeași pentru toți. Această identitate de concesii pe care le face fiecare se cheamă Egalitate. Dreptul comun nu este altceva decât ocrotirea tuturor, revărsîndu-se asudra dreptului fiecăruia. Această ocrotire a tuturor asupra fiecăruia se cheamă Fraternitate. Punctul de intersecție al tuturor acestor suveranități care se strîng laolaltă se cheamă Societate. Această intersecție fiind un punct de unire, e în același timp un nod. Iată ceea ce numim legătură socială. Unii dintre noi o numesc contract social; e același lucru, deoarece cuvîntul contract este etimologic format din ideea de legătură. Să ne înțelegem asupra egalității căci, dacă libertatea este vîrful, egalitatea este baza. Egalitatea, cetățeni, nu este ca o vegetație crescută la aceeași înălțime, nu este o societate făcută din fire lungi de iarbă și din stejari pitici; din invidii încercători pornind să se mutileze unele pe altele, din punct de vedere că fiecăruia luat în parte,. Înseamnă posibilități egale pentru toate aptitudinile; din punct de vedere politic, vot egal, iar în ce privește religia, egalitate de drepturi pentru toate conștiințele. Egalitatea are un singur organ: învățămîntul gratuit și obligatoriu. Trebuie să se înceapă prin dreptul la alfabet. Școala primară să fie impusă tuturor, școala secundară să fie deschisă tuturor, iată legea. Din școli identice iese o societate egală. Da, învățămînt! Lumină! Lumină! Totul izvorăște din

lumină și se întoarce în lumină! Cetățeni, secolul al XIX-lea e mare, dar al XX-lea va fi fericit! Atunci nimic nu va semăna cu vechea poveste; oamenii nu se vor mai teme, ca astăzi, de cuceriri, de invazii, de uzurpări, de rivalități între națiuni înarmate, de întreruperea civilizației care să atîrne de o căsătorie între regi, de apariția tiraniilor ereditare, de o împărțire a popoarelor făcută la cine știe ce congres, de dezmembrări pricinuite de căderea unei dinastii, de luptă a două dintre religii care se ciocnesc piept în piept ca doi berbeci întunecați, pe puntea infinitului; oamenii nu se vor teme de foamete, de exploatare, de prostituția pricinuită de deznădejde, de mizeria datorită șomajului, de eșafod și de sabie, de războaie și de toate tâlhăriile pe care întîmplarea le săvîrșește în codrul evenimentelor. S-ar putea spune că nici nu vor mai fi evenimente. Toți vor fi fericiți. Specia umană își va îndeplini legile sale, după cum globul pămîntesc și le îndeplinește pe ale lui; se va restabili armonia între astru și suflet. Sufletul va gravita în jurul adevărului, ca astrul în jurul luminii. Prietenii, ceasul în care vă vorbesc e un ceas întunecat; dar aşa sînt socotelile grozave ale viitorului. Fiecare revoluție e un bir. O, neamul omenesc va fi salvat, ridicat și mîngîiat! I-o spunem noi, de pe această baricadă. De unde va izbucni chemarea dragostei dacă nu de pe culmile jertfei? O, fraților, aci e locul de întîlnire al celor ce gîndesc și al celor ce suferă: baricada noastră nu-i făcută nici din piatră, nici din grinzi, nici din fier; e făcută din două grămezi: una de idei și alta de suferințe. Suferința se întîlnește aici cu idealul. Ziua îmbrățișează noaptea și-i spune: voi muri împreună cu tine și tu vei Renaște împreună cu mine. Credința se naște din îmbrățișarea tuturor deznădejdilor. Aici suferințele își aduc agonie iar ideile, nemurirea. Agonia și nemurirea se vor contopi și vor plămădi moartea noastră. Fraților, cel ce moare aici, moare în strălucirea viitorului, și mormîntul în care intrăm e scăldat în razele dimineții.

Enjolras se întrerupse, dar nu tăcu; buzele lui continuau să se miște, ca și cum și-ar fi vorbit lui însuși, ceea ce-i făcu pe ceilalți, care erau atenți și căutau să-l audă mai departe, să-l privească. Nu-l aplaudară, dar șoaptele ținură multă vreme. Cuvîntul e suflare, și freamățul gîndului seamănă cu al frunzelor.

VI

MARIUS RĂTĂCIT, JAVERT LACONIC

Să arătăm ce se petreceă în mintea lui Marius.

Amintiți-vă de ceea ce era în sufletul lui. Spuneam că totul nu mai era pentru el decât vedenie. Judecata i se tulburase. Stăruim în a spune că Marius era umbrit de marile aripi întunecate ce se desfac asupra celor care trag să moară. Se simțea intrat în mormînt. I se părea că se află de cealaltă parte a zidului și nu mai vedea fețele celor în viață decât cu ochi de mort.

Cum ajunsese acolo domnul Fauchelevent? De ce venise? Ce voia să facă? Marius nu-și puse nici una din aceste întrebări. De altfel, fiindcă disperarea unuia cuprinde adeseori și pe ceilalți, lui Marius i se părea firesc ca toată lumea să moară.

Dar se gîndi la Cosette cu o strîngere de inimă.

În ce-l privește pe domnul Fauchelevent, acesta nici nu-i vorbi, nici nu-l privi și păru că nu aude când Marius ridică glasul pentru a spune: „Îl cunosc”.

Pe Marius această atitudine a domnului Fauchelevent îl alină și, dacă am putea folosi acest cuvînt pentru astfel de stări sufletești, am spune că-i plăcu. Simtise totdeauna că nu-i va fi cu puțină să-i vorbească acestui om enigmatic, care i se părea în același timp echivoc și impunător. Trecuse multă vreme de când nu-l mai văzuse, ceea ce, pentru firea sfioasă și reținută a lui Marius, era încă o pricină care sporea această piedică.

Cei cinci oameni care fuseseră aleși să părăsească baricada plecaseră prin ulicioara Mondétour; semănuau leit cu gărzile naționale. Unul dintre ei mergea plîngînd. Înainte de plecare îi îmbrățișaseră pe cei ce rămîneau.

După plecarea celor cinci oameni dăruiți vieții, Enjolras se gîndi la cel osîndit la moarte. Intră în sala scundă. Legat de stîlp, Javert sta pe gînduri.

— Ai vreo dorință? îl întrebă Enjolras.

— Cînd mă veți ucide? răspunse Javert.

— Așteaptă. În momentul acesta avem nevoie de toate cartușele.

— Atunci dați-mi ceva de băut, spuse Javert.

Enjolras îi întinse un pahar cu apă și, fiindcă Javert era legat îl ajută să bea.

— Asta-i tot? întrebă Enjolras.

— Mă simt prost la stîlp. N-ați fost prea drăguți lăsîndu-mă să-mi petrec noaptea aici. Legați-mă cum vreți, dar ați putea să mă culcați pe o masă, ca pe celălalt.

Și-i arăta cu o mișcare din cap cadavrul lui Mabeuf.

Ne amintim că în fundul sălii se afla o masă mare și lungă, pe care fuseseră topite gloanțele și umplete cartușele. Fiindcă pulberea fusese întrebuințată și

cartușele împărțite, masa era liberă.

La ordinul lui Enjolras, patru răsculați îl dezlegară pe Javert. În timp ce-i desfăceau legăturile, al cincilea îi ținea o baionetă proptită în piept. Îi lăsară mîinile legate la spate și îi strîneră picioarele cu o curea de bici, subțire și trainică, ce-i îngăduia să facă pași mici de-o jumătate de metru, ca al celor care merg la eşafod. Îl duseră așa pînă la masa din fundul sălii, pe care îl întinseră, și-l legară strîns, de-a curmezișul trupului.

Pentru mai multă siguranță, deși felul cum îl legaseră făcea cu neputință orice evadare, mai adăugaseră un fel de legături, numite în închisori hamuri, și care, înnodate de o frîngchie fixată în jurul gîtelui, se bifurcau de la ceafă pe burtă și, după ce treceau printre picioare, cuprindeau și mîinile.

În vreme ce-l cetluiau pe Javert, un bărbat îl privea din prag cu o atenție ciudată. Umbra pe care o arunca acest om îl făcu pe Javert să întoarcă fruntea. Ridică ochii și îl recunoscu pe Jean Valjean. Nici măcar nu tresări. Lăsa pleoapele în jos cu mîndrie și se mărgini să spună: „Firește!”

VII SITUATIA SE ÎNRĂUTĂȚEȘTE

Ziua creștea căzînd cu ochii, dar nici o fereastră nu se deschidea și nici o ușă; erau zorile, nu deșteptarea. Capătul străzii Chanvrerie, opus baricadei, fusese, după cum am spus, evacuat de trupe; părea liber și se deschidea în fața trecătorilor cu o liniște înfiorătoare. Strada Saint-Denis era mută ca sfînxul din Teba¹⁹¹. Nici o vîță la răspîntiile pe care le înălbea o rază de soare. Nimic mai cumplit decît lumina străzilor pustii.

Nu vedea nimic, dar auzeai. La o oarecare depărtare se mișca ceva misterios. Nu mai era nici o îndoială că se apropiă clipa hotărîtoare. Ca în seara din ajun, santinelele se retraseră, de data aceasta toate.

Baricada era mai puternică decît la primul atac. De la plecarea celor cinci, răsculații o înălțaseră și mai mult.

După sfatul santinelei care observase regiunea Halelor, Enjolras, de teama unui atac neașteptat prin spate, luă o hotărîre gravă. Puse să se baricadeze culoarul strîmt al strădușei Mondétour, care pînă atunci rămăsese liber. Scoaseră pietrele de pe stradă de-a lungul cîtorva case și, în felul acesta, baricada, zidită pe patru străzi, strada Chanvrerie în față, străzile Cygne și Petite-Truanderie la stînga, și strada Mondétour la dreapta, era într-adevăr aproape de necucerit; dar luptătorii erau acum închiși în ea. Avea trei

laturi, dar nici o ieșire. „Fortăreață și cursă de şoareci”, spuse Courfeyrac rîzînd.

Enjolras grămădi lîngă uşa cîrciumii vreo treizeci de bolovani „de rezervă”, cum spunea Bossuet.

Tăcerea era acum atît de adîncă în partea de unde trebuia să vină atacul, încît Enjolras aşeză din nou pe fiecare la postul lui de luptă.

I se dădu fiecăruia o rație de rachiu.

Nimic mai ciudat decît o baricadă care se pregătește să înfrente asaltul. Toți își aleg locul, ca la un spectacol, se cuibăresc, se proptesc, se reazemă. Unii își fac strapontine din bolovani. Te supără colțul unui zid, te dai la o parte; te ajută un perete fortificat, te adăpostești în spatele lui. Stîngacii sînt prețioși; iau locurile care nu sînt la îndemîna altora. Mulți preferă să lupte stînd jos. Vor să șadă în voie, ca să ucidă, și confortabil ca să moară.

În dureroasele lupte din iunie 1848, unul dintre răsculați, un strănic trăgător care lupta de pe terasa unui acoperiș, adusese cu el un jilț Voltaire, în care și-a găsit moartea străpuns de o lovitură de mitralie.

Îndată ce comandantul a poruncit aşezarea în ordine de bătaie, toate mișcările dezordonate încetează; s-a sfîrșit forfoteala de la unii la alții, grupurile și discuțiile în doi. Nimeni nu se mai izolează de ceilalți; tot ce se găsește în mintile oamenilor se adună și se preschimbă în aşteptarea asaltului. Înaintea primejdiei baricada e un haos; în primejdie e disciplină. Primejdia menține ordinea.

Din clipa în care Enjolras își luă carabina cu două focuri și se aşeză în dreptul unui crenel pe care și-l alesese, toți ceilalți amuțiră. De-a lungul zidului de bolovani se auzi un țăcănit ușor, nedeslușit, mici zgomote surde. Se încărcău puștile.

De altfel, oamenii erau mai mîndri și mai siguri decît oricînd; prinosul de sacrificiu întărește; nu mai nădăjduiau, erau disperați. Disperarea e ultima armă, care uneori aduce victoria, aşa a spus Virgiliu. Mijloacele supreme ies din hotărîrile supreme. Cîteodată, cînd te îmbarci în moarte scapi de naufragiu și capacul sicriului e o scîndură salvatoare.

Ca în seara trecută, atenția tuturor era îndreptată, pironită, am putea spune, spre capătul de stradă care acum era luminat deslușit.

Așteptarea nu fu lungă. Freamătușul începu din nou, limpede, dinspre strada Saint-Leu, dar nu semăna cu acela al primului atac. Un zăngănit de lanțuri, murmurul neliniștitor al unei multimi de oameni, un clinchet de aramă

săltînd pe pietrele caldarîmului, un fel de huruit solemn și prelung, vesteau apropierea unor arme sinistre. Tresăriră rărunchii străzilor vechi și liniștite, croite și clădite pentru o rodnică circulație a bunurilor și a ideilor, nu pentru ca să fie străbătute de roțile crunte ale războiului. Privirea luptătorilor, ațintită spre capătul străzii, deveni sălbatică.

Se ivi un tun.

Artileriștii împingeau din urmă gura de foc pusă în poziție de tragere. Scutul dinainte fusese detașat; doi tunari sprijineau afetul, patru erau la roți, iar alții veneau înapoia lor cu chesonul. Se vedea cum fumegă fitilul aprins.

— Foc! strigă Enjolras.

Toată baricada trase și se auzi o detunătură înfricoșătoare; un val de fum acoperi și făcu să dispară tunul și soldații care îl purtau; după cîteva secunde norul se risipi și apărură din nou; servanții apropiau tunul, încet, în fața baricadei, în ordine și fără să se grăbească. Nu fusese nici unul lovit. Apoi șeful de tun, apăsînd culasa pentru a înălța tirul, începu să îndrepte țeava spre țintă cu gravitatea unui astronom care își potrivește luneta.

— Bravo, tunarilor! strigă Bossuet.

Și toată baricada bătu din palme.

Peste o clipă, așezat drept în mijlocul drumului, călare pe rigolă, tunul era pus în poziție de tragere. O gură uriașă stătea căscată asupra baricadei.

— Aşa da! spuse Courfeyrac! Vine dihania! Întîi un bobîrnac și pe urmă ghiontul! Armata întinde spre noi coșcogeamite labă. Baricada o să fie zgîlțită serios. Puștile te pipăie, tunul îți dă brînci.

— E o piesă de opt, model nou, de bronz, adăugă Combeferre. Tunurile acestea au un cusur: dacă la o sută de părți aramă se toarnă mai mult de zece părți cositor, pot să explodeze. Prisosul de cositor le micșorează rezistența. Rămîn în țeava de bronz, de-a lungul luminii, goluri și scobituri care-o slabesc. Pentru a se ocoli această primejdie și pentru a se spori încărcătura ar trebui poate să se revină la procedeul veacului al XIV-lea, adică la strîngerea pe din afară a piesei cu o serie de cercuri de oțel nesudate, de la culasă și pînă la mijlocul tunului. Pînă una-alta înălături cusurul aşa cum poți; ajungi să-ți dai seama unde sănt golarile și scobiturile în lumina tunului cu ajutorul unei „pisici”. Un instrument mai bun e steaua mobilă a lui Griebeauval¹⁹².

— În veacul al XVI-lea, observă Bossuet, tunurile erau ghintuite.

— Da, răspunse Combeferre, e un mijloc prin care se mărește forța balistică, dar se micșorează precizia tirului. Nu numai atât, dar în tirul la mică distanță traiectoria n-are precizia necesară, parabola e exagerată, drumul proiectilului nu e destul de rectiliniu ca să poată lovi țintele apropiate, ceea ce e una din necesitățile luptei, a căror importanță crește o dată cu apropierea inamicului și cu cadența tirului. Acest cusur de tensiune a curbei proiectilului la tunurile ghintuite din veacul al XVI-lea era pricinuit de încărcătura prea slabă; pentru astfel de piese, încărcătura slabă e impusă de necesitățile balisticii, de rezistența afetului, de pildă. Pe scurt, tunul, acest tiran, nu poate tot ce-ar vrea. Forța e uneori o slăbiciune. Un obuz nu face decât săse sute de leghe pe oră; lumina face șaptezeci de mii de leghe pe secundă. E superioritatea lui Hristos asupra lui Napoleon.

— Încărcați armele! spuse Enjolras.

Ce avea să se întâmple cu întăriturile baricadei sub lovitura tunului? Va izbuti obuzul să facă o spărtură? Aceasta era întrebarea. În timp ce răsculații își încărcau din nou armele, artileriștii încărcau tunul.

Înăuntrul redutei domnea o îngrijorare adâncă.

Ghiuleaua porni, detunătura răsună.

— Prezent! strigă un glas vesel.

În timp ce obuzul se îndrepta spre baricadă, Gavroche se năpusti înăuntrul ei.

Venea dinspre strada Cygne; trecuse cu ușurință peste baricada mai mică ce se afla față în față cu răscrucea de la Petite Traunderie.

Sosirea lui Gavroche avu mai mult succes decât obuzul.

Obuzul se pierduse în șanțul dărâmăturilor. Sfărîmase o roată de omnibus și prefăcuse în țăndări vechea căruță Anceau. Baricada izbucni în rîs.

— Continuați! le strigă Bossuet artileriștilor.

VIII

ARTILERIȘTII TREBUIE LUAȚI ÎN SERIOS

Îl înconjurară cu toții pe Gavroche.

Dar nici n-avu vreme să înceapă a povesti, și Marius, tremurînd, îl trase deoparte.

— Ce cauți aici?

— Ei! spuse copilul. Dar dumneata?

Și-l privi țintă pe Marius, cu binecunoscuta lui semenie. Mîndria curată din sufletul său făcea ca ochii să-i pară mai mari.

Marius urmă pe un ton aspru:

— Cine și-a spus să te întorci? Mi-ai dus cel puțin scrisoarea la adresă?

Gavroche avea oarecare remușcări în privința scrisorii. În graba lui de a se întoarce la baricadă, s-ar putea spune că mai degrabă se descotorosise de ea, decât o dusese la destinație. Era silit să-și mărturisească singur că o încredințase cam lesne unui necunoscut căruia nici măcar nu-i văzuse față. E adevărat că omul acela era cu capul gol, dar dacă totuși... Pe scurt, își făcea mustrări și se temea de mustrările lui Marius. Ca să iasă din încurcătură, adoptă procedeul cel mai simplu: minți cu nerușinare.

— Cetățene, am dat scrisoarea portarului. Doamna dormea. Cînd se va deștepta va primi scrisoarea.

Trimînd acea scrisoare, Marius urmărea două scopuri: să-și ia rămas bun de la Cosette și să-l scape pe Gavroche. Trebuia să se mulțumească cu jumătate.

Deodată, însă, făcu o legătură între trimiterea scrisorii și prezența domnului Fauchevent înăuntrul baricadei. I-l arăta pe Fauchevent lui Gavroche:

— Îl cunoști pe omul acesta?

— Nu, spuse Gavroche.

Într-adevăr, după cum am arătat, Gavroche nu-l văzuse pe Jean Valjean decât în umbra nopții.

Bănuielile dureroase și tulburi care se înfiripaseră în mintea lui Marius se risipiră. Ce știa el despre părerile domnului Fauchevent? Poate că era republican. Altăminteri nu se amesteca în luptă.

Între timp, Gavroche ajunsese la celălalt capăt al baricadei, strigând: „Pușca mea!”

Courfeyrac i-o dădu.

Gavroche își preveni „tovarășii”, cum îi numea el, că baricada era blocată. Se strecuase cu mare greutate. Un batalion de linie, grupat la Petite-Traunderie, ținea sub observație aripa dinspre strada Cygne. În partea opusă, garda municipală ocupa strada Prêcheurs. În față, se afla grosul armatei.

După ce dădu raportul, Gavroche adăugă:

— Vă autorizez să le trageți o chelvăneală zdravănă!

În vremea aceasta, Enjolras, cu urechea ațintită, pîndea la crenelul său.

Asediatorii, nu prea încîntați de lovitura de tun, n-o mai repetară.

O companie de artilerie de linie venise să ocupe extremitatea străzii, îndărătul tunului. Soldații scoteau pavajul de pe drum și construiau din pietre un fel de zid scund, o ridicătură care n-avea mai mult de treizeci de centimetri înălțime și se afla față în față cu baricada. În colțul din stînga al acestei ridicături se vedea capul coloanei unui batalion din împrejurimi, masat în strada Saint-Denis.

Enjolras, la pîndă, păru că distinge zgomotul caracteristic pe care îl fac cutiile cu pulbere cînd sînt scoase din chesoane și văzu pe șeful de tun schimbînd linia de ochire și înclinînd ușor țeava tunului spre stînga. Apoi tunarii începură să încarce piesa. Șeful apucă el însuși șomoiogul aprins și-l apropie de țeavă.

— Aplecați capetele, lipiți-vă de perete! strigă Enjolras. În genunchi, de-a lungul baricadei!

Răsculații, care erau împărțiți în fața cîrciumii și își părăsiseră posturile de luptă la sosirea lui Gavroche, se năpustiră unii peste alții spre baricadă; dar înainte ca ordinul lui Enjolras să fi fost executat, descărcătura izbucni cu răgetul înfricoșător al mitraliei. Încărcătura, care fusese îndreptată asupra muchiei redutei, ricoșase pe zid și lăsase doi morți și trei răniți.

Dacă tirul continua, baricada nu putea să mai reziste. Mitralia o străpungea. Se auzi un murmur de îngrijorare.

— Să încercăm să împiedicăm a doua lovitură, spuse Enjolras.

Și, aplecîndu-și carabina, îl ochi pe șeful de tun care, în clipa aceea, stătea aplecat asupra culasei, rectificînd și fixînd definitiv linia de ochire.

Şeful de tun era un sergent chipeș, foarte tînăr, cu fața blîndă, cu un aer intelligent, potrivit cu această grozavă armă a viitorului, care cînd va deveni desăvîrșită, va trebui să ucidă pînă la urmă însuși războiul.

Combeferre, în picioare lîngă Eljolras, se uita la tînărul sergent.

— Păcat! spuse Combeferre. Ce dezgustătoare sînt măcelurile! Ei, cînd nu mai vor fi regi, nu vor mai fi nici războaie! Enjolras, tu îl ochești pe soldatul ăsta și nici nu te uiți la el. Închipuie-ți că e un băiat încîntător și de ispravă; se vede că e un om care gîndește, tinerii din artilerie sînt foarte instruiți; are un tată, o mamă, o familie, poate că e îndrăgostit, are cel mult douăzeci și cinci de ani, și-ar putea fi frate.

— Îmi și este, spuse Enjolras.

— Da, reluă Combeferre, e și al meu. Ei bine, să nu-l ucidem.

— Lasă-mă! Ce trebuie, trebuie!

Și o lacrimă alunecă încet pe obrazul de marmură al lui Enjolras.

În același timp apăsa pe trăgaciul carabinei. Glonțul fulgeră. Artileristul se învîrti de două ori în loc, cu brațele întinse înainte și cu capul ridicat, ca și cum ar fi vrut să aspire aerul, apoi căzu într-o rînă, peste tun, și rămase acolo, nemîșcat. I se vedea spinarea în mijlocul căreia se scurgea un val de sînge. Glonțul îi străbătuse pieptul dintr-o parte într-alta. Murise.

Trebuiră să-l ducă de acolo și să-l înlocuiască. Răsculații mai cîștigăra cîteva minute.

IX

FOLOSUL UNUI VECHI TALENT DE BRACONIER ȘI AL ÎMPUȘCĂTURII FĂRĂ GREȘ CARE A INFLUENȚAT ASUPRA CONDAMNĂRII DIN 1796

Înăuntrul baricadei se ținea sfat. Tirul tunului avea să înceapă din nou. Cu asemenea mitralie nu le mai rămînea nici un sfert de oră. Trebuia să găsească un mijloc de apărare împotriva schijelor.

— Să aşezăm o saltea! ordonă Enjolras.

— N-avem, spuse Combeferre. Am pus răniții pe ele.

Jean Valjean, care stătea deoparte, pe o piatră, lîngă cîrciumă, cu pușca între genunchi, nu luase parte pînă atunci la cele ce se întîmplau. Părea că nici nu-i aude pe răsculații care spuneau în jurul lui: „Uite o armă care nu-i bună la nimic!”

La ordinul dat de Enjolras se ridică.

Ne amintim că la folosirea întăririlor din strada Chanvrerie o bătrînă își pusese salteaua la fereastră ca să se ferească de gloanțe. Fereastra aceasta era a unui pod, pe acoperișul unei case cu șase etaje, situată puțin în afară de baricadă. Salteaua, pusă în lungul ei și proptită pe două prăjini de rufe, era susținută de două frînghii care de departe păreau niște sforicele, prinse în ciue bătute în pervazurile mansardei. Frînghiile se proiectau pe cer ca niște fire de păr.

— Poate cineva să-mi împrumute o carabină cu două focuri? întrebă Jean Valjean.

Enjolras, care și-o încărcase pe a lui, i-o întinse.

Jean Valjean ochi mansarda și trase.

Una dintre cele două frînghii se rupse.

Salteaua nu mai atîrna decît de un fir.

Jean Valjean trase a doua oară. A doua frînghie biciui geamul mansardei. Salteaua alunecă printre cele două prăjini și căzu în stradă.

Baricada bătu din palme.

Toate vocile strigară:

— Uite o saltea!

— Da, spuse Combeferre, cine se duce s-o ia?

Într-adevăr, salteaua căzuse în afara baricadei, între asediați și asediatori. Moartea sergentului de tunari îndîrjise trupa, iar soldații se culcaseră pe burtă în spatele șirului de pietre pe care-l ridicaseră. Ca să răzbune tăcerea silită a tunului care amuțise, deschiseseră focul împotriva baricadei, aşteptînd să se întregească numărul servanților. Răsculații, ca să-și economisească munițiile, nu răspundeau împușcăturilor. Gloanțele se opreau în zidul baricadei; dar în stradă, unde se întecea tirul, era un infern.

Jean Valjean ieși prin deschizătură, pătrunse în stradă, străbătu prin ploaia de gloanțe, ajunse la saltea, o luă, o puse în spinare și se întoarse la baricadă.

Așeză el însuși salteaua la deschizătură. O lipi de perete în aşa fel încît artileriștii să n-o vadă.

După ce isprăvi, aşteptară lovitura de tun.

Ea nu întîrzie. Tunul își vârsă, mugind, încărcătura de plumbi. De data asta nu mai ricoșă, se opri în saltea. Obtinuseră efectul aşteptat. Baricada scăpase teafără.

— Cetățene, spuse Enjolras lui Jean Valjean, repubica îți mulțumește.

Bossuet rîdea cuprins de admiratie.

— E imoral, strigă el, ca o saltea să aibă atîta putere! E victoria lucrului care se îndoiește asupra celui care trăsnește. N-are a face! Slavă saltelei care închide gura tunului!

X ZORI

În clipa aceșa Cosette se trezea.

Odaia ei era strîmtă, curată, retrasă, cu o fereastră înaltă care dădea spre răsărit, în curtea din fund a casei.

Cosette habar n-avea de cele ce se petreceau în Paris. Nu fusese în oraș în ajun, și apucase să intre în odaia ei cînd Toussaint spusese: „Se pare că e zarvă mare!”

Cosette dormise numai câteva ceasuri, dar dormise. Visase frumos, poate și datorită faptului că pătucul ei era alb. Se făcea că Marius se ivise în fața ei, în lumină. Se trezi cu soarele în ochi, făcînd-o să credă la început că visul continuă.

Ieșind din vis, primul ei gînd fu vesel. Cosette se simți liniștită. Ca și Jean Valjean cu câteva ceasuri mai înainte, trecea prin acea limpezire a sufletului care nu vrea cu nici un chip nenorocirea. Începu să nădăjduiască din toate puterile, fără să știe de ce. Apoi i se strînse inima. De trei zile nu-l mai văzuse pe Marius. Își spuse că promise, desigur, scrisoarea ei, că știa unde se află și că era destul de dibaci ca printr-un mijloc oarecare să ajungă la ea. Fără îndoială chiar astăzi, poate chiar în dimineața aceea. Se făcuse ziuă de-a binelea; pentru că razele de lumină pătrundeau în odaie pieziș, crezu că e foarte devreme și că trebuie totuși să se scoale, ca să-l întîmpine pe Marius.

Simțea că nu putea trăi fără Marius, că atât era de ajuns și că Marius avea să vină. Nici o îndoială nu era cu puțință. Toate erau sigure. Suferise destul în timpul celor trei zile. Trei zile fără Marius i se păreau o nedreptate strigătoare la cer. Acum, după ce trecuse prin această încercare, Marius avea să vină, și-i va aduce o veste bună. Așa e tinerețea; își strînge repede ochii; găsește că durerea e un lucru inutil și nu se-mpacă cu ea. Tinerețea e zîmbetul viitorului în fața unui necunoscut, care e însuși viitorul, și e firesc să fie fericită. S-ar spune că răsuflarea îi e făcută din speranță.

Cosette nu izbutise să-și amintească ce-i spusesese Marius despre această absență, care nu trebuia să țină decît o zi; și nici ce explicație dăduse. Toți am băgat de seamă cu cîtă dibăcie aleargă să se ascundă o monedă care cade pe jos și cu cîtă artă știe să se facă negăsită. Sînt unele gînduri care ne joacă același renghi; se ghenuiesc într-un ungher al creierului, și gata, sînt pierdute; și memoria nu mai poate pune mîna pe ele. Cosette se necăjea oarecum de mica sfîrșitare zadarnică pe care o făcea ca să-și aducă aminte. Își spunea că e foarte urît din partea ei și că e cît se poate de vinovată că a uitat cuvintele rostite de Marius.

Se dădu jos din pat și-și curăți sufletul și trupul, făcîndu-și rugăciunea și spălîndu-se.

La nevoie, cititorul poate fi introdus într-o cameră nuptială, dar nu în aceea a unei fecioare. Abia dacă ar îndrăzni-o versurile; proza nu se cuvine să facă.

Este interiorul unei flori încă nedesfăcute, curătenia care stă în umbră, celula intimă a unui crin încis, care nu trebuie văzută de om atâtă vreme cît n-a văzut-o încă soarele. Femeia în mugure e sfântă. Patul nevinovat care se desface, goliciunea ferită, căreia îi e frică de ea însăși, piciorul alb care se adăpostește în pantof, pieptul care se acoperă în fața oglinzii, ca și cum oglinda ar avea ochi, cămașa care se grăbește să ascundă umerii să nu-i vadă o mobilă care trosnește sau o trăsură care trece, cordoanele înnodate, agrafele prinse, șireturile trase, tresările, fiorii repezi de frig sau de sfială, teama încîntătoare a mișcărilor, neliniștea aproape înaripată acolo unde nu e nimic de temut, fiecare cută a veșmîntului, tot atât de încîntătoare ca norii dimineții, nimic din acestea nu se cuvine a fi istorisit: e destul că le pomenim.

Privirea unui bărbat trebuie să fie mai cucernică în fața unei fecioare care se ridică din pat decât în fața unei stele care se ridică pe cer. Putința de a ajunge la ea trebuie să se preschimbe în și mai mult respect. Puful piersicii, bruma prunei, cristalul pe care îl răsfrînge zăpada, aripa prăfuită a fluturilor, toate sunt grosolane pe lîngă fecioara care nici măcar nu știe că e feciorelnică. O fată e o licărire de vis, nu încă o statuie. Alcovul ei stă ascuns în penumbra idealului. Atingerea indiscretă a privirii brutalizează această penumbră ușoară. A privi înseamnă a pîngări.

Așadar, nu vom arăta nimic din toată această suavă dezordine care era deșteptarea Cosettei.

O poveste orientală spune că trandafirul a fost făcut de Dumnezeu alb, dar că Adam l-a privit în clipă când se desfăcea și că de rușine s-a făcut rumen. Noi suntem dintre aceia care amuțesc în fața fecioarelor și a florilor pentru că le găsesc vrednice de slavă.

Cosette se îmbrăcă destul de repede, se pieptănă, ceea ce era foarte lesne pe vremea aceea, când femeile nu-și umflau buclele și bandourile cu pernițe și butoiășe și nu-și punea crinoline în păr. Deschise fereastra și-și plimbă privirile în jurul ei, nădăjduind să descopere o bucătă de stradă, un colț de casă sau de trotuar și să-l pîndească pe Marius. Dar nu se vedea nimic. Curtea din dos era încunjurată de ziduri înalte, ce nu lăsau să se vadă decât câteva grădini. Cosette hotărî că grădinile acestea sunt respingătoare și pentru prima oară în viață ei găsi că florile sunt urîte. Cea mai neînsemnată părticică din șanțul străzii merita mai mult să fie privită. Se hotărî să privească spre cer, ca și cum s-ar fi gîndit că Marius putea veni și de acolo.

Pe neașteptate izbucni în plîns. Nu dintr-o nestatornicie sufletească, dar pentru că nădejdile ei erau întretăiate de suferință. Simți nelămurit o groaznică îndoială. E adevărat că lucrurile se simt în aer. Își spuse că nu era sigură de nimic, că ochii care nu se văd se uită; iar ideea că Marius i-ar putea pica din cer îi apăru nu încîntătoare, ci înfiorătoare.

Apoi, pentru că aşa se întîmplă cu norii aceştia, își găsi iar liniștea și nădejdea, și un fel de zîmbet neștiutor, dar plin de încredere în Dumnezeu.

În casă toată lumea dormea încă. Domnea o liniște de provincie. Nici un oblon nu fusese deschis. Odăia portarului era închisă. Toussaint nu se sculase, și Cosette socoti firește că taică-său dormea. Fără îndoială că suferise mult și că suferea încă, dacă ajunsese să-și spună că taică-său fusese rău; se bizuia, însă, pe Marius. Eclipsa unei astfel de lumini era cu neputință. Se rugă. Auzea din cînd în cînd, la o oarecare depărtare, un fel de zguduiri surde și își spunea: „E ciudat că porțile se deschid și se închid aşa de devreme”. Erau tunurile care trăgeau în baricadă.

La cîteva picioare sub fereastra Cosettei, în vechea cornișă înnegrită a zidului, era un cuib de rîndunele; marginea cuibului ieșea puțin în afara cornișei, în aşa fel încît puteai privi de sus în acel mic rai. Înăuntru era mama, care își desfăcea aripile în evantai asupra puilor; tatăl zbura, pleca, se întorcea, aducînd în cioc hrană și sărutări. Zorile aureau acest colț fericit, marea poruncă: „Înmulțiți-vă!” se împlinea acolo, surîzătoare și măreată, și această taină suavă se desăvîrșea în taina dimineții. Cosette, cu părul în soare, cu sufletul plin de visuri, luminată lăuntric de dragoste și pe dinafără de auroră, se aplecă mașinal și, aproape fără a-și mărturisi că în același timp se gîndeau la Marius, începu să privească păsărelele, familia, bărbatul și femeia, mama și copiii cu acea adîncă tulburare pe care o pricinuiește un cuib unei fecioare.

XI

O ÎMPUȘCĂTURĂ CARE NU DĂ GREȘ, DAR CARE NU UCIDE PE NIMENI

Focul asediatorilor continua. Gloanțele alternau cu mitralia, dar fără prea multe stricăciuni. Suferea numai partea de sus a fațadei cîrciumii *Corint*; ferestruica de la primul etaj și mansardele de pe acoperiș, ciuruite de gloanțe șevrotine și biscaiene¹⁹³, își pierdeau înfățișarea încetul cu încetul. Luptătorii care se aşezaseră acolo, fură nevoiți să se retragă. De altfel,

aceasta este una dintre tacticile atacului baricadelor; săt hărțuite îndelung, ca să se epuizeze munițiile răsculaților, cînd aceștia fac greșeala să răspundă. Cînd se vede, după împușcăturile din ce în ce mai rare, că nu mai au nici gloanțe, nici pulbere, pornește asaltul. Enjolras nu căzuse în cursă; baricada nu răspunde la împușcături.

La fiecare foc al plutonului, Gavroche își umflă obrazul cu limba, în semn de dispreț.

— Foarte bine, spunea el, rupeți pînza, că tot ne trebuie scame.

Courfeyrac lua la rost mitralia, pentru efectul ei atît de slab, și-i spunea tunului:

— Scuiți din ce în ce mai împrăștiat, jupîne!

În luptă devii curios ca la bal. Pesemne că tacerea redutei începea să-i neliniștească pe asediatori, să-i facă să se teamă de cine știe ce surprindere și să simtă nevoia de a vedea limpede prin acea grămadă de pietroale, să vrea să afle ce se se întîmplă îndărătul acelui zid nepăsător care primea loviturile fără să răspundă. Răsculații zăriră, deodată, o cască ce strălucea în soare pe un acoperiș învecinat. Un pompier stătea rezemat de un horn înalt și părea că face de santinelă. Privea drept înăuntrul baricadei.

— Uite un supraveghetor care ne stînjenește! spuse Enjolras. Jean Valjean îi înapoiase lui Enjolras carabina, dar avea la el pușca.

Fără să spună o vorbă, ținti pompierul și peste o clipită casca lovită de glonț căzu cu zgomot în stradă. Înfricoșat, soldatul se grăbi să se facă nevăzut.

Un al doilea observator îi luă locul. De data asta era un ofițer. Jean Valjean, care-și încărcase din nou pușca, îl ochi și pe nou-venit și trimise casca ofițerului după aceea a soldatului. Ofițerul nu stăru și se retrase foarte repede. De data asta avertismentul fu înțeles. Nu se mai ivi nimeni pe acoperiș; asediatorii renunțară să mai spioneze baricada.

— De ce nu l-ai ucis pe ofițer? îl întrebă Bossuet pe Jean Valjean.

Jean Valjean nu răspunse.

XII

DEZORDINEA – APĂRĂTOARE A ORDINII

Bossuet șopti la urechea lui Combeferre:

— Nu mi-a răspuns la întrebare.

— E un om care face binele cu focuri de pușcă, spuse Combeferre.

Cei ce-și mai aduc aminte de această epocă îndepărtată știu că garda națională din împrejurimile Parisului a fost potrivnică răscoalelor. Ea a fost deosebit de înverșunată și activă în iunie 1832. Orice cîrciumar din Pantin, din Vertus sau Cunette¹⁹⁴ al cărui „local” își pierdea mușterii din pricina răscoalei, se preschimba în leu, văzîndu-și sala de dans goală, și se ducea la moarte pentru a călca ordinea reprezentată printr-o tejghea cu clondir. În epoca aceea, burgheză și eroică totodată, în fața ideilor care-și aveau apărătorii lor, interesele își aveau și ele stegarii. Caracterul prozaic al ținutiei nu știrbea cu nimic măreția faptelor. Micșorarea unui fișic de taleri îi făcea pe bancheri să cînte *Marseieza*. Omul își vîrsa lîric sîngele pentru tarabă, iar prăvălia, acest diminutiv al patriei, era apărată cu entuziasm lacedemonian¹⁹⁵.

Fondul acestor întîmplări era, de altfel, foarte serios. Elementele sociale intrau în luptă în aşteptarea zilei în care aveau să intre în echilibru.

Un alt semn al acestei epoci era anarhia amestecată cu guvernamentalismul (numele barbar al partidului ordinei). Lumea voia ordine, dar îi lipsea disciplina. Toba bătea pe neașteptate, la comanda cutării sau cutării colonel al gărzii naționale, căruia aşa i se năzărise; cutare căpitan mergea să lupte după inspirație, iar cutare soldat al gărzii naționale se bătea pentru „idee” și pe socoteala lui. În clipele de criză, „la zile mari”, fiecare asculta nu atît de sfaturile ce porneau de la șefi, cât de instinctele proprii. Armata ordinii avea adevărați luptători de guerilă: unii cu spada, ca Fannicot, alții cu condeiul, ca Henri Fonfrêde¹⁹⁶.

Civilizația, reprezentată, din păcate, pe atunci, mai degrabă printr-o cîrdăsie de interes decît printr-un grup de idei, era, sau se credea, în primejdie; scotea strigăte de alarmă, și oricine se socotea răspunzător să o apere, îi dădea ajutor și o ocrotea după capul lui; primul-venit lua asupra-și salvarea societății.

Zelul mergea uneori pînă la exterminare. Cutare pluton al gărzilor naționale se constituia cu de la sine putere în consiliu de război, judeca și executa în cinci minute un răsculat prizonier. O improvizație de felul acesta l-a ucis pe Jean Prouvaire. Nici un partid n-are dreptul să impune celorlalte sălbatica lege a lui Lynch¹⁹⁷, deoarece e aplicată atît în republicile Americii, cât și în monarhiile Europei. Legea lui Lynch se mai complica și cu alte greșeli. Într-o zi de răscoală, un poet tînăr, anume Paul-Aimé Garnier, a fost

fugărit pînă în piața Regală cu baioneta în coastă, și nu scăpă decît adăpostindu-se sub gangul de la numărul 6. Lumea striga: „Iată încă un saint-simonist!” și voia să-l ucidă. În realitate poetul avea sub braț un volum din memoriile ducelui de Saint-Simon¹⁹⁸.

Un soldat din garda națională citise pe carte cuvîntul Saint-Simon și strigase: „La moarte!”

La 6 iunie 1832, o companie a gărzii naționale din împrejurimile Parisului, comandată de căpitanul Fannicot, pomenit mai sus, se lăsă nimicită, din fantezie și fiindcă aşa avea poftă, în strada Chanvrerie. Faptul, oricât de curios ar părea, a fost constatat de instrucția judiciară deschisă în urma răscoalei din 1832. Căpitanul Fannicot, burghez nerăbdător și îndrăzneț, un fel de condotier al ordinii, unul dintre aceia pe care i-am caracterizat „guvernamentalist” fanatic și nesupus, n-a putut să reziste ispitei de a deschide focul înainte de a fi nevoie și nici ambiției de a lua baricada singur, adică el și compania lui. Scos din fire de apariția succesivă a drapelului roșu și a unei haine vechi pe care o luă drept drapel negru, îi acuza sus și tare pe generalii și șefii de unitate care se aflau în consiliu și nu se gîndeau că a sosit momentul asaltului decisiv, lăsînd, după expresia vestită a unuia dintre ei, ca „răscoala să fierbă în zeama ei”. Cît despre el, găsind că baricada e „coaptă” și că tot ce e copt trebuie să cadă, făcu încercarea.

Comanda niște oameni tot atît de hotărîți ca și el, „niște turbați”, după cum a spus-o un martor. Compania lui, aceeași care-l împușcase pe poetul Jean Prouvaire, era prima din batalionul așezat la cotitura străzii. În clipa în care nimeni nu se aștepta, căpitanul își aruncă oamenii asupra baricadei. Această mișcare, executată cu mai mult zel decît strategie, costă scump compania lui Fannicot. Înainte de a fi străbatut două treimi din stradă, fu îmtîmpinată de o șarjă a baricadei. Patru dintre cei mai curajoși care alergau în frunte, fură răniți chiar la picioarele redutei și îndrăzneața gloată a gărzilor naționale, alcătuită din oameni foarte viteji, dar cărora le lipsea pricere militară, fu nevoită să se retragă după oarecare șovăire, lăsînd cincisprezece cadavre pe caldarîm. Această clipă de șovăire dădu timp răsculaților să-și încarce armele și o a doua șarjă ucigătoare surprinse compania mai înainte de a fi putut ajunge la cotitura străzii, să se adăpostească. Fu prinse pentru o clipă între două focuri, primind în piept și salva tunului în baterie, care, neavînd

alt ordin, nu-și încetase tragerea. Întreprinzătorul și imprudentul Fannicot fu unul dintre cei uciși de mitralie. Fu doborât de tun, adică de ordine.

Atacul acesta, mai degrabă turbat decât serios, îl scoase din fire pe Enjolras. „Dobitoii! spuse el. Își ucid oamenii și ne consumă munițiile pe degeaba.”

Enjolras vorbea ca un vechi general de răsculați ce era. Răscoala și represiunea nu luptă cu arme egale. Răscoala, care se cheltuieste repede, n-are de tras decât un număr de lovituri și nu dispune decât de un număr limitat de combatanți. O cartușieră goală și un om mort nu se înlocuiesc. Represiunea, având de partea ei armata, nu-și numără oamenii, și stăpînă pe Vincennes¹⁹⁹, nu-și numără împușcăturile. Represiunea are atîtea regimenter, cîți oameni are baricada, și atîtea arsenale cîte cartușiere au răsculații. De aceea asemenea ciocniri sînt lupta unuia împotriva a o sută și se sfîrșesc întotdeauna prin zdrobirea baricadelor; afară numai dacă revoluția, izbucnind pe neașteptate, nu azvîrle în cumpănă paloșul de foc al arhanghelilor. Se întîmplă și aşa. Atunci totul se ridică în picioare, pavajul străzilor începe să fiarbă, redutele populare se înmulțesc. Parisul tresaltă atotstăpînitor, *quid divinum*²⁰⁰ se ivește, un 10 august plutește în aer, un 29 iulie la fel, o lumină uluitoare țîșnește, botul căscat al forței dă înapoi și armata, leul, vede în fața ei, în picioare, liniștit, profetul, adică Franța.

XIII LICĂRIRI TRECĂTOARE

În haosul simțăminteelor și pasiunilor care apără o baricadă se găsesc de toate: vitejie, tinerețe, datorie de onoare, entuziasm, ideal, convingere, înverșunarea jocului de noroc, și mai ales nădejdi mereu înnoite.

Una dintre aceste licăriri, unul dintre aceste freamăte de speranță străbătu deodată, în clipa cea mai neașteptată, baricada Chanvrerie.

— Ascultați, strigă deodată Enjolras, care stătea mereu la pîndă, mi se pare că Parisul se deșteaptă!

În dimineața de 6 iunie, răscoala cunoșcu, în adevăr, pentru o oră sau două, o oarecare înviorare. Încăpățînarea clopotului de alarmă de la Saint-Merry însufleți unele încercări. Pe străzile Porier și Gravilliers fură înjghebate cîteva baricade. În fața porții Saint-Martin un tînăr înarmat cu o carabină atacă un escadron de cavalerie. Singur în plină stradă, puse un genunchi în pămînt, arma la umăr, trase, ucise pe șeful escadronului și se întoarse zicînd: „Iată unul care nu ne va mai face nici un rău!” Fu spintecat cu

săbiile. În strada Saint-Denis o femeie trăgea asupra gărzii municipale, din spatele unui stor lăsat. La fiecare împușcătură se vedea cum tremură benzile storului. În strada Cossionnerie fu arestat un copil de paisprezece ani cu buzunarele pline de cartușe. Mai multe posturi fură atacate. La intrarea străzii Bertin-Poirée, focuri de armă puternice și neprevăzute întîmpinărată un regiment de cuirasieri în fruntea căruia mergea generalul Cavaignac de Baragne²⁰¹. Pe strada Planche-Mibray fură azvîrlite de pe acoperișuri asupra trupei cioburi de farfurii și unelte de gospodărie; semn rău; cînd i se dădu raportul mareșalului Soult, bătrînul locotenent al lui Napoleon, căzu pe gînduri, amintindu-și cuvintele rostite de Suchet²⁰² la Saragossa: „Cînd babele ne varsă oale de noapte în cap îNSEMNEAZĂ că sîntem pierduți.”

Simptomele generale care se manifestau în clipa în care răscoala se credea localizată, febra mîniei care lua din nou cuvîntul, scînteile care zburau ici și colo pe deasupra acelor mase grele de combustibil care se numesc cartierele Parisului, toate acestea la un loc îi neliniștiră pe comandanții militari. Ei se grăbiră să stingă aceste începuturi de incendiu. Amînară, pînă la înăbușirea pîlpîirilor mai mici, atacul baricadelor Maubuée, Chanvrerie și Saint-Merry, ca să nu mai aibă de furcă decît cu ele și să le poată nimici dintr-o dată. Pe străzile în fierbere fură aruncate coloane care le măturără pe cele mari, le cercetără cu de-amănuntul pe cele mici, în dreapta și-n stînga, cînd încet și cu grijă, cînd în pas alergător de atac. Armata spărgea porțile caselor de unde se trăsesese; în același timp, cavaleriștii împrăștiau grupele de pe bulevard. Represiunea nu se făcu fără larma și zgomotul asurzitor propriu ciocnirilor dintre armată și popor. Iată ce auzea Enjolras în intervalele dintre canonadă și împușcături. Văzuse apoi în capul străzii trecînd targi cu răniți și-i spusesese lui Courfeyrac: „Răniții aceștia nu-s dintre ai noștri”.

Speranța ținu puțin; licărirea se stinse repede. În mai puțin de o jumătate de ceas, ceea ce era în aer se potoli ca un fulger fără trăsnet, și răsculații simțiră cum le cade în cap mantaua de plumb pe care nepăsarea poporului o arunca asupra îndîrjișilor părăsiți.

Mișcarea mulțimii, care părea că se schițase oarecum, se stinse, iar atenția ministrului de război și strategia generalilor se putea concentra acum asupra celor trei sau patru baricade rămase în picioare.

Soarele se ridica în zare.

Un răsculat se adresă lui Enjolras:

— Mi-e foame. O să murim aşa, pe nemîncate?

Eniolras, rezemat mai departe de crenelul său, fără să slăbească din ochi capătul străzii, făcu din cap un semn de încuviințare.

XIV

ÎN CARE SE VA CITI NUMELE IUBITEI LUI ENJOLRAS

Courfeyrac, care stătea pe o piatră lîngă Enjolras, batjocorea mai departe tunul și, de câte ori trecea cu zgomotul lui monstruos, norul întunecat al proiectilelor numite mitralie, îl întîmpina zeflemitor:

— Îți spargi pieptul, mă bădăranule, îmi pare rău de tine, faci gălăgie de pomană. Åsta nu e tunet. Asta e tuse.

Cei din jurul lui rîdeau.

Courfeyrac și Bossuet, a căror dispoziție vitejească creștea o dată cu primejdia înlocuiau, ca doamna Scarron, hrana prin glume²⁰³ și, fiindcă le lipsea vinul, turnau tuturor veselie.

— Enjolras e admirabil, spunea Bossuet. Îndrăzneala lui mă minunează. Trăiește singur, de aceea e puțin cam trist; Enjolras se plînge de gloria lui, care-l leagă de văduvie. Noi ăștialalți, avem, de bine de rău, câte o iubită, care ne înnebunește, adică ne face să fim curajoși. Cînd ești îndrăgostit ca un tigru, nu e mare lucru să te bați ca un leu. E și asta un fel de a ne răzbuna de renghiurile pe care ni le joacă puicuțele noastre. Roland s-a dus la moarte ca s-o întărîte pe Angelica²⁰⁴. Toate vitejii ne vin de la femei. Un bărbat fără femeie e ca un pistol fără cocoș; femeia îl pune pe bărbat în mișcare. Ei bine, Enjolras n-are nici o iubită. Nu e îndrăgostit, și totuși găsește mijlocul de a fi întreprinzător. E nemaipomenit să fii rece ca gheata și îndrăzneț ca focul.

Enjolras părea că nu ascultă, dar, dacă cineva ar fi fost alături de el l-ar fi auzit șoptind cu jumătate de glas: „Patria”.

Bossuet mai rîdea încă în clipa în care Courfeyrac strigă:

— Ceva nou! și luîndu-și o voce de portărel care vestește, adaugă: Mă cheamă piesa de opt!

Într-adevăr un personaj nou intrase în scenă.

Era a doua gură de foc.

Artileriștii făcură la repezelă o manevră forțată și puseră această a doua piesă în baterie, alături de cea dintâi.

Acest lucru indica deznodămîntul.

După cîteva clipe, ambele piese, bine servite, trăgeau din plin în redută; focul puternic al trupelor de linie susținea artleria.

Se mai auzea o canonadă la o oarecare distanță. În timp ce amîndouă piesele se înverșunau asupra redutei din strada Chanvrerie, alte două guri de foc, așezate una în strada Saint-Denis și alta în strada Aubray-le-Boucher, ciuruiau baricada Saint-Merry.

Cele patru tunuri își răspundeau ca un ecou groaznic.

Cîinii întunecați ai războiului lătrau unii la alții.

Cele două piese care băteau acum în baricada din strada Chanvrerie, trăgeau – una cu mitralie și cealaltă cu ghiulele.

Piesa care trăgea cu ghiulele era ridicată ceva mai sus, cu tirul calculat în aşa fel încât ghiuleaua lovea spinarea baricadei în marginea ei extremă, îi dobora creasta și-i zdrobea pietrele, care cădeau peste răsculați în sfârîmături de mitralie.

Procedeul acesta de tir avea drept scop să-i gonească pe luptători de pe creștetul redutei și să-i silească să se retragă în interiorul ei; asta însemna că se pregătea asaltul.

După ce luptătorii aveau să fie izgoniți din vîrful baricadei cu ajutorul ghiulelor și de la ferestrele cărciumii cu ajutorul mitraliei, coloanele de atac aveau să poată intra în stradă fără a fi ochite, poate chiar fără a fi observate, să treacă dintr-o dată peste redută, ca în seara trecută, și, cine știe, poate chiar s-o ia prin surprindere.

— Trebuie neapărat să potolim aceste piese supărătoare, spuse Enjolras, și strigă: Foc asupra artileriștilor!

Erau gata cu toții. Baricada care tăcea de atîta vreme deschise pătimăș focul; șapte sau opt descărcături se succedară și, după cîteva minute, se putu zări tulbure, prin pîcă străbătută de flăcări, că două treimi din artileriști

erau la pămînt, sub roțile tunurilor. Cei rămași în picioare serveau mai departe piesele cu o liniște aspră, dar focul se încetinise.

— Uite că merge bine, iî spuse Bossuet lui Enjolras. Am avut noroc.

Enjolras ridică fruntea și răspunse:

— Încă un sfert de ceas de noroc de ăsta și n-o să mai avem nici zece cartușe în baricadă.

Se pare că Gavroche auzi cuvintele acestea.

XV

GAVROCHE AFARĂ

Courfeyrac zări deodată pe cineva la poalele baricadei, afară, în stradă, sub gloanțe.

Gavroche luase din cîrciumă un coș pentru sticle, ieșise din deschizătură și se îndeletnicea în liniște cu golirea cartușierelor guarzilor naționali, uciși sub povârnișul redutei, în coșul cu care venise.

— Ce faci acolo? întrebă Courfeyrac.

Gavroche ridică nasul:

— Cetățene, îmi umplu coșul.

— Tu nu vezi mitralia?

— Plouă foarte bine! Ei, și? răsunse Gavroche.

Courfeyrac strigă:

— Înapoi!

— Numaidecît, zise Gavroche.

Și, dintr-o săritură, fu în stradă.

Ne amintim cum compania Fannicot, retrăgîndu-se lăsase în urma ei o dîră de cadavre.

Vreo douăzeci de morți zăceau ici și colo pe caldarîm pe toată lungimea străzii. Asta însemna pentru Gavroche vreo douăzeci de cartușiere. Iar pentru baricadă, o provizie de cartușe.

În stradă fumul era ca o pîclă. Cine a văzut vreodată un nor coborît într-o trecătoare de munte între două culmi repezi, își poate închipui fumul adunat, și îngroșat parcă, de cele două rînduri întunecate de case. Suia încet și se înnoia mereu, pricinuind o întunecare treptată, care făcea să pălească lumina soarelui. Cei ce luptau abia dacă se zăreau unii pe alții de la un capăt la altul al străzii, de altfel foarte scurtă.

Pîcla asta, poate că voită și calculată de șefii care trebuiau să conducă asaltul baricadei, îl ajuta pe Gavroche.

Sub faldurile acestui văl de fum, mulțumită faptului că era mic de statură, putu să înainteze pînă departe, în stradă, fără să fie văzut. Goli primele şapte sau opt cadavre fără prea mare primejdie.

Se tîra pe burtă, alerga în patru labe, lua coșul în dinți; se suceea, aluneca, unduia, șerpuia de la un mort la altul și golea ranița sau cartușiera aşa cum o maimuță ar fi desfăcut o nucă.

Cei de la baricadă, de care Gavroche era încă destul de aproape, nu îndrăzneau să-l cheme înapoi, de frică să nu atragă atenția asupra lui. Pe cadavrul unui caporal găsi un corn de pulbere.

— Bun cînd ți-e sete, spuse el vîrîndu-l în buzunar.

Tot mergînd înainte, ajunse în locul unde fumul împușcăturilor devinea străveziu.

Trăgătorii de linie, însiruiți și la pîndă îndărătul ridicăturii lor de pietriș, și trăgătorii din flancuri, masați la colțul străzii, își arătară deodată unii altora ceva care se mișca prin fum.

În clipa în care Gavroche descotorosea de cartușe un sergent ce zacea lîngă o piatră, cadavrul fu lovit de un glonț.

— Fir-ar să fie! spuse Gavroche. Uite că-mi omoară morții!

Un al doilea glonț scînteie pe pietriș, alături de el. Un al treilea îi răsturnă coșul.

Gavroche se uită și văzu că veneau din flanc.

Se ridică drept în picioare, cu părul în vînt, cu mîinile în solduri, cu privirea ațintită asupra guarzilor naționali care trăgeau, și începu să cînte:

„*De ești urît la Nanterre,
De vină e chiar Voltaire,
De ești prost la Palaiseau,
De vină e doar Rousseau.*”

Își ridică apoi coșul de pe jos și, fără să piardă vreunul, își puse înapoi toate cartușele care-i căzuseră, apoi se îndreptă spre cei care trăgeau și se apucă să golească o altă cartușieră. Acolo, nici al patrulea glonț nu-l putu nimeri. Gavroche cîntă iar:

„*Dacă azi nu-s rentier,
De vină e doar Voltaire,
Dacă mă iau toți cu huo,
De vină e doar Rousseau.*”

Un al cincilea glonț nu izbuti să scoată din el decît un al treilea cuplet:

„Sînt voios la caracter,
De vină e doar Voltaire,
Nu sînt îmbrăcat mișto,
De vină e doar Rousseau.”

Și asta merse aşa cîtva timp.

Privelîștea era înfiorătoare și plină de farmec. Gavroche, ținta, îi necăjea pe țintăși. Părea că petrece grozav. Era ca o vrabie care ar ciuguli vînătorii. Răspundeau cu un cuplet fiecărei descărcări de armă. Îl ocheau într-una și dădeau greș de fiecare dată. Gărzile naționale și soldații rîdeau ochindu-l. El se culca la pămînt, apoi se ridică, se ascundea în dosul unei porți, țîșnea, pierdea, se ivea iar, fugăea, se întorcea, răspundeau mitraliei cu tifla și fără încetare, prăda cartușe, golea cartușiere și-și umplea coșul. Răsculații, gîfîind de frică, îl urmăreau cu ochii. Baricada tremura; el cînta. Nu era un copil, nu era un bărbat: era un spiriduș ștrengar. Ai fi spus că e piticul de nevătămat al încăierării. Gloanțele alergau după el, dar el era mai iute decît ele. Juca nu știu ce joc groaznic de-a v-ați ascunselea cu moartea; de cîte ori se aprobia de el fața rînjită a morții, copilul îi dădea un bobîrnac.

Totuși, un glonț mai bine țîntit sau mai ticălos decît celelalte îl atinse pînă la urmă pe copilul acesta năstrușnic. Îl văzură pe Gavroche clătinîndu-se, apoi căzînd. Toată baricada scoase un strigăt: dar în pigmeul acesta era ceva de Anteu²⁰⁵; ștrengarul cînd atingea caldarîmul era ca uriașul cînd atingea pămîntul; Gavroche căzuse numai ca să se ridice mai bine. Rămase în capul oaselor; o dîră lungă de sînge îi brăzda obrazul. Ridică mîinile în sus, privi în partea de unde venise glonțul și începu să cînte:

„De-am căzut, nu-i un mister,
De vină e doar Voltaire,
Am dat cu nasul de...”

Nu isprăvi. Al doilea glonț al aceluiași pușcaș îl opri scurt. De data asta căzu cu fața la pămînt și nu mai mișcă. Un suflet mare își luase zborul.

XVI

CUM DIN FRATE POȚI AJUNGE TATĂ

Chiar în clipa aceea, în grădina Luxembourgului – căci privirea dramei trebuie să pătrundă pretutindeni – doi copii se țineau de mînă. Unul putea să aibă vreo șapte ani, iar celălalt, cinci. Pentru că îi udase ploaia, mergeau pe aleile însorite; cel mare îl conducea pe cel mic; erau zdrențăroși, palizi;

păreau niște păsări sălbatrice. Cel mic spunea: „Tare mi-e foame”. Cel mare, ajuns întrucîtva protector, îl ducea pe fratele lui de mîna stîngă, iar în cea dreaptă ținea un bețigaș.

Erau singuri în grădină. Grădina era pustie, cu porțile închise, ca măsură polițienească, din pricina răscoalei. Trupele care-și făcuseră tabăra acolo ieșiseră la luptă.

Cum de erau copiii aceștia acolo? Scăpaseră din vreun post militar slab supravegheat? Poate că prin împrejurimi, la bariera Enfer sau pe esplanadele Observatorului²⁰⁶ sau la răspîntia vecină, dominată de frontonul pe care scrie: *Invenerunt parvulum pannis involutum*²⁰⁷, se afla vreo baracă de saltimbanci de unde fugiseră; poate să fi înșelat în ajun, pe seară, ochiul paznicilor grădinii la ora închiderii și să fi petrecut noaptea într-unul din chioșcurile în care se citesc ziare? Fapt e că erau rătăcitori și că păreau liberi. Să fii și să pari liber înseamnă să fii pierdut. Așa și era: copiii aceștia erau pierduți.

Erau tocmai copiii pentru care Gavroche fusese îngrijorat și de care cititorul își amintește. Copiii soților Thénardier, găzduiți de Magnon, puși în seama domnului Gillenormand, și acum – frunze căzute de pe toate aceste ramuri fără rădăcini și rostogolite pe jos de vînt.

Veșmintele lor, care fuseseră curate pe cînd stăteau la Magnon și care serviseră de prospecte față de domnul Gillenormand, erau acum niște zdrențe.

Făpturile acestea aparțineau de acum încolo statisticii „copiilor pierduți”, pe care poliția îi constată, îi adună, îi rătăcește și-i regăsește pe caldarîmul Parisului.

Trebuie să fie o zi tulbure ca aceasta, pentru ca nefericiții să se afle în grădina Luxembourgului. Dacă supraveghetorii ar fi văzut aceste lepădături, le-ar fi gonit. Copiii săraci nu au voie în grădinile publice; cu toate asta lumea ar trebui să se gîndească: sînt copii și au dreptul la flori.

Aceștia se aflau acolo mulțumită porților închise. Erau contravenienți. Se strecuraseră în grădină și rămăseseră acolo. Porțile închise nu dau concediu paznicilor, supravegherea e datoare să continue, dar ea se înmoacie și se odihnește; paznicii, tulburați și ei de încordarea generală și preocupăți mai mult de ce se întîmpla afară decît înăuntru, nu se mai uită în grădină și nu-i văzură pe cei doi delicvenți.

În ajun, și chiar în dimineața aceea, plouase. Dar în iunie ropotele de ploaie nu mai sînt luate în seamă. Abia dacă mai vezi, după furtună, că ziua aceea frumoasă, bălaie, a plîns. Vara, pămîntul se usucă repede de lacrimi, ca obrajii unui copil.

În acel moment al solstițiului, lumina amiezii e pătrunzătoare. Cuprinde totul. Se lipește și se suprapune pe suprafața pămîntului, ca și cum ar vrea să-l sugă. S-ar spune că soarelui i-e sete. Un ropot e un pahar cu apă; ploaia e băută la iuțeală Dimineața toate erau ude, iar după-amiază toate sînt prăfoase.

Nimic mai încîntător decît verdeața spălată de ploaie și ștearsă de soare; e o prospetime caldă. Grădinile și cîmpurile, cînd au apă la rădăcină și soare în flori, se schimbă în cădelnițe cu tămîie și înalță toate miresmele deodata. Totul rîde, cîntă, se dăruie. Te simți ușor amețit. Primăvara e un rai trecător; soarele îl ajută pe om să aibă răbdare.

Sînt unele făpturi care nu cer mai mult; ființe care, dacă au albastrul cerului spun că e destul; visători care, absorbiți în nemărginire sorb din contemplarea naturii nepăsare față de bine și rău, contemplatori ai cosmosului, care atunci cînd pot să viseze sub copaci se smulg cu încîntare de la tot ce e omenesc, care nu pricep că alții se preocupă de foamea unora, de setea altora, de goliciunea celui sărac în vreme de iarnă, de spătucul cocîrjit al unui copilaș limfatic, de patul tare, de mansarda, de celula și de zdrențele fetelor zgribulite de frig; spirite liniștite și îngrozitoare, nemilos de satisfăcute. Lucru ciudat, nemărginirea le ajunge. Ei nu cunosc marea nevoie a omului de mărginitul care îngăduie îmbrățișările. Ei nu se gîndesc la mărginitul care face cu puțință progresul, această muncă sublimă. Le scapă indefinitul, născut din amestecul divin al nemărginitului cu mărginitul. Le e de ajuns să stea față în față cu nesfîrșitul, ca să zîmbească. Niciodată bucurie, întotdeauna extaz. Viata lor constă în a se cufunda mereu. Pentru ei istoria omenirii nu e decît un plan îmbucătățit; la ea nu intră întregul; adevăratul întreg rămîne în afară; la ce bun să se ocupe de un om care nu-i decît un amănunt? Omul suferă, se prea poate; dar ia uitați-vă că se ridică Aldebaran²⁰⁸! O mamă nu are lapte, îi moare copilașul abia născut; nu vreau să știu. Dar ia uitați-vă la steaua minunată pe care o face inima trunchiului de brad retezat cînd îl privești atent la microscop! Poți s-o compari cu cea mai frumoasă dantelă. Acești gînditori uită să iubească. Constelațiile îi

preocupă atât de mult, încît uită să se întoarcă spre copilașul care plânge. Dumnezeu le umbrește sufletul. El formează o familie de spirite mici și mari. Așa erau Horațiu și Goethe, poate și La Fontaine; egoiști măreți ai nemărginirii, spectatori liniștiți ai durerii, care, dacă e frumos afară, nu-l văd pe Neron; cărora soarele le ascunde rugul; care ar privi cum cineva e ghilotinat ca să găsească în scena astă efecte de lumină; care nu aud nici țipetele, nici suspinele, nici horcăitul, nici clopotul de alarmă, pentru care totul e bine pentru că există luna mai, care se vor declara mulțumiți atâtă vreme cât vor fi deasupra capului lor nori de purpură și aur, și care sănăsorti să fie fericiți atât timp cât nu vor dispare strălucirea stelelor și cîntatul păsărilor.

Oamenii aceștia sănăsorti niște fericiți întunecați. Ei nu bănuie că sănătatea plîns. Și fără îndoială că sănătatea. Cine nu plângă, nu vede. Trebuie să-i admirăm și să-i plîngem așa cum am plângă și am admira o făptură care ar fi în același timp noapte și zi, care sub sprîncene nu ar avea ochi și care în mijlocul frunții ar avea o stea.

După unii, nepăsarea acestor gînduri ar fi o filozofie superioară. Fie, dar în această superioritate este și infirmitate. Poți fi nemuritor, dar șchiop; ca doavadă, Vulcan. Poți fi mai mult decât om și mai puțin. Nedesăvîrșitul uriaș se află în natură. Cine poate sănătatea nu e orb?

Dar atunci cui să te încredințezi? *Solem quis dicere falsum audeat?*²⁰⁹ Ar putea oare să se înșele chiar unele genii, unii oameni preaînalți, oameni-luceferi? Ceea ce se află acolo sus, în vîrf, în creștet, la zenith, ceea ce ne trimite aici, pe pămînt, atâtă lumină, ar putea oare vedea strîmt, sau strîmb, sau de loc? Nu e deznađăjduitor? Nu. Dar atunci ce este deasupra soarelui? Dumnezeirea.

În ziua de 6 iunie 1832, la ceasurile unsprezece dimineața, singuratica și pustia grădină a Luxembourgului era încîntătoare. Careurile de arbori și straturile de flori își trimiteau, în lumină, miresme și strălucire. Crengile, nebune în limpezimea amiezii, păreau că vor să se îmbrățișeze. Din sicomori venea ciripit de pitulice, vrăbiile triumfau, ciocănitoarele se cățărau de-a lungul castanilor, lovind încet cu ciocul în scorburile scoarței. Straturile se supuneau domniei legitime a crinilor; parfumul cel mai nobil e acel care se desprinde din tot ce este alb. Respirai parfumul piperat al garoafelor. Bătrânele ciori ale Mariei de Médicis²¹⁰ se iubeau prin copacii

înalți. Soarele aurea, împurpura și aprindea lalelele, care nu sănt altceva decît toate varietățile flăcării prefăcută în flori. În jurul straturilor de lalele se învîrteau albinele, ca niște scînteie ale acestor flori-flăcări. Totul era gingăsie și veselie, chiar și ploaia care se aprobia; această repetare, de care trebuiau să se bucure lăcrămioarele și caprifoliul, nu avea nimic neliniștitor; rîndunelele te amenințau grațios cu zborul lor jos. Tot ce se afla acolo tindea spre fericire; viața mirosea frumos; din toată natura se desprindea nevinovăție, siguranță, atenție, paternitate, mîngîiere, zori. Gîndurile care coborau din cer erau blînde ca o mînuță de copil pe care o săruți.

Sub copaci, statuile goale și albe aveau veșminte de umbră străbătute de lumină; zeitățile erau zdrențuite de soare; de toate părțile le atîrnau raze. În jurul bazinului celui mare pămîntul era iar uscat, aproape ars. Vîntul ridică ici-colo mici vîrtejuri de pulbere. Cîteva frunze galbene, rămase din toamna trecută, alergau unele după altele, vesele, părînd că se zbengue.

Risipa de lumină avea ceva liniștitor. Se revârsa viață, sevă, căldură, efluvi; simțeai îndărătul creațiunii cât de uriaș îi e izvorul; în toată această suflare pătrunsă de iubire, în acest du-te-vino de răsfrîngeri de lumină și reflexe, în nemaipomenita risipă de raze, în curgerea continuă de aur fluid simțeai dărnicia nemărginitului; iar înapoia frumuseții, ca înapoia unei perdele de flăcări, îl zăreai pe Dumnezeu, acest milionar în stele.

Datorită nisipului, nu se vedea nici un strop de nori; datorită ploii, nu era nici un fir de cenușă. Buchetele fuseseră toate spălate; toate catifelele, toate mătăsurile, toate lacurile, tot aurul, tot ce ieșe din pămînt în formă de floare, era fără prihană. Toată această măreție era curată. Marea tăcere a naturii fericite umplea grădina. Tăcere cerească, în armonie cu mii de muzici, cu ciripitul cuiburilor, cu zumzetul roiurilor, cu freamățul vîntului. Armonia anotimpului se împlinea într-un tot gingăș; intrările și ieșirile primăverii aveau loc în ordinea voită; cînd se isprăvea liliacul începea iasomia; cîteva flori erau întîrziate, cîteva insecte se născuseră timpuriu; avangarda fluturilor roșii de iunie fraterniza cu ariargarda fluturilor albi de mai. Plantele își schimbau pielea. Vîntul ușor vălurea desisul bogat al castanilor. Era minunat. Un veteran din cazarma vecină, care privea printre zăbrelele gardului, spunea: „Iată primăvara prezentînd arma și în mare ținută”.

Toată natura prînzea; creațiunea era la masă; era ceasul; marea față de masă albastră era pusă pe cer și marea față de masă verde, pe pămînt. Soarele lumina din plin. Dumnezeu servea prînzul universal. Fiecare făptură

își avea hrana ei. Hulubii găseau sămînță de cînepă, vrabia găsea grăunțele de mei, sticletele găsea rocoțel, prigoria găsea viermișori, albina găsea flori, musca – infuzorii, și vrabia – muște. Se mîncau nițeluș unele pe altele, și aici e taina binelui amestecat cu răul, dar nici o vîcă nu avea stomachul gol.

Cei doi copii părăsiți ajunseseră în apropierea marelui bazin și, tulburați întrucîtva de lumină, încercau să se ascundă, împinsă de instinctul celui sărac sau slab în fața măreției, fie ea și impersonală; se aşezără în dosul barăcii lebedelor.

Ici-colo, din timp în timp, cînd bătea vîntul, se auzeau nelămurit țipete, vuiet, un fel de horcăielii zgomotoase, care nu erau altceva decât împușcăturile, și niște loviturî înfundate, care erau loviturile de tun. Înspre Hale, pe deasupra acoperișurilor, se vedea fum. Un clopot, care părea să cheme, bătea în depărtare.

Copiii aceștia păreau că nu aud zgomotele. Cel mic repeta din timp în timp cu jumătate de glas: „Mi-e foame!”

Aproape în același timp o pereche de oameni se apropiere de bazinul cel mare. Era un bărbat de vreo cincizeci de ani, care ducea de mînă un omuleț de șase ani. Fără îndoială, tatăl și fiul. Omulețul de șase ani ținea în mînă un cozonăcel.

Pe vremea aceea, unele case din vecinătate, din strada Madame și din strada Enfer, aveau câte o cheie a grădinii Luxembourgului de care profitau locatarii cînd poarta era închisă. Această îngăduință a fost suprimată mai tîrziu. Tatăl și fiul ieșeau desigur dintr-una din acele case.

Cei doi sărmani se uită cum se aprobia „domnul” și se ascunseseră și mai mult.

Era un burghez. Poate același pe care Marius îl auzise cîndva, prin ceața iubirii care-l ardea, sfătuindu-și băiatul lîngă același mare bazin „să se ferească de excese”. Părea politicos și mîndru, și avea o gură care zîmbea mereu, pentru că stătea mereu căscată. Acest zîmbet mecanic, peste fălcii cam mari, acoperite de prea puțină piele, arată mai degrabă dinții decât sufletul. Copilul cu cozonăcelul din care mușcase și pe care nu-l mai isprăvea, părea sătul. Fiindcă era răzmerită, băiatul purta uniforma gărzii naționale. Tatăl rămăsese îmbrăcat ca un burghez, din prudență.

Tatăl și fiul se opriră lîngă bazinul pe care se jucau două lebede. Burghezul părea că are o admirătie specială pentru lebede. Le și semăna, pentru că mergea ca ele.

În clipa aceea lebedele înotau, ceea ce este însușirea lor principală, și erau foarte frumoase.

Dacă cei doi mici ar fi ascultat și ar fi fost destul de mari ca să înțeleagă, ar fi putut culege cuvintele unui om serios. Tatăl spunea fiului:

— Omul înțelept se mulțumește cu puțin. Uită-te la mine, fiule! Nu-mi place pompa. Nu port niciodată haine împodobite cu aur și cu pietre scumpe; las strălucirea asta falsă sufletelor lipsite de cumpătare.

Strigătele adînci care veneau dinspre Hale izbucniră în clipa aceea cu zvon îndoit de clopot și zarvă.

— Ce e asta? întrebă copilul.

— Saturnale²¹¹, răsunse tatăl.

Deodată îi zări pe fei doi copilași zdrențaroși, nemîșcați în dosul căsuței verzi a lebedelor:

— Iată începutul! spuse el. Și după o clipă de tăcere adăugă: În grădina asta pătrunde anarhia.

În acest timp, copilul mușcă din cozonăcel, scuipă ce mușcase și deodată începu să plângă.

— De ce plângi? îl întrebă taică-său.

— Nu mai mi-e foame, spuse copilul.

Zîmbetul tatălui se lărgi.

— Nu e nevoie să-ți fie foame ca să mânânci o prăjitură.

— Prăjitura asta nu-mi place. E veche.

— N-o mai vrei?

— Nu.

Tatăl îi arăta lebedele.

— Arunc-o acestor palmipede.

Copilul nu se hotără. Nu mai voia prăjitura, dar nici nu se-ndura s-o dea.

— Fii uman! urmă tatăl. Trebuie să-ți fie milă de animale.

Și luînd prăjitura din mîna băiatului, o aruncă în bazin.

Prăjitura căzu destul de aproape de margine.

Lebedele erau departe, în mijlocul bazinului, ocupate cu o pradă oarecare. Nu-l văzuseră nici pe burghez și nici cozonăcelul.

Burghezul, simțind că prăjitura putea să se piardă, ; mișcat de acest naufragiu zadarnic, începu să facă fel și; chip de gesturi și atrase, în sfîrșit atenția lebedelor.

Acestea zăriră ceva care plutea, înaintară spre mal ca niște corăbii ce sănt și se îndreptară încet spre cozonăcel, cu acea măreție ferice care se potrivește atât de bine unor animale albe.

— Lebedele pricep semnele²¹², spuse burghezul bucuros că face un spirit. În acea clipă vuietul îndepărtat se întețî din nou, pe neașteptate. Dar de data asta fu grozav. Sânt unele adieri de vînt care vorbesc mai deslușit decît altele. Aceea care bătea atunci aduse cu ea, limpede, răpăituri de tobă, strigăte, împușcăturile plutoanelor și răspunsurile spăimîntătoare ale clopotului de alarmă și ale tunului. Și, în același timp, un nor negru acoperi dintr-o dată soarele. Lebedele nu ajunseseră încă la cozonăcel.

— Hai acasă! spuse tatăl. Atacă Tuileriile. Apucă din nou mîna băiatului și apoi urmă: De la Tuilerii la Luxembourg e tocmai distanța care desparte regalitatea de nobilime; adică nu e mult. Are să plouă cu gloante – privi norul – și poate că are să vină și ploaie; se mai amestecă și cerul; ramura cadetă²¹³ e condamnată. Să ne întoarcem acasă repede!

— Aș vrea să văd cum mănîncă lebedele cozonăcelul, spuse copilul.

— Asta ar fi o nechibzuință, îi răspunse tatăl.

Și-l luă cu el pe micuțul burghez.

Băiatul, căruia îi părea rău după lebede, întoarse capul spre bazin, pînă ce un pîlc de copaci îl ascunse.

În vremea asta, cei doi mici vagabonzi se apropiaseră o dată cu lebedele de cozonăcelul care plutea pe apă. Cel mic se uită la prăjitură, iar cel mai mare, la burghezul care se depărta. Tatăl și fiul pătrunseră în labirintul aleilor care duc spre marea scară a desisului dinspre strada Madame.

De îndată ce nu-i mai zări, cel mare se trînti pe burtă cu vioiciune, pe marginea rotunjită a bazinului, și, ținîndu-se cu mîna stîngă de ea, se aplecă deasupra apei, gata să cadă înăuntru, și întinse cu mîna dreaptă bețigașul spre prăjitură. Lebedele, văzînd dușmanul, se grăbiră și, grăbindu-se, făcură o mișcare cu pieptul, care-i folosi micului pescar; apa, despicîndu-se în fața lebedelor, unul dintre acele valuri moi, concentrice împinse ușor cozonăcelul spre bețigașul copilului. Tocmai cînd soseau lebedele, bețigașul atingea prăjitura. Copilul repezi bețigașul, o trase la el, sperie lebedele, apucă prăjitura și se ridică. Era udă; dar lor le era și foame și sete. Cel mare împărți cozonăcelul în două; într-o bucată mare și alta, mică; o opri pe cea mică, i-o dădu pe cea mare frățiorului său și-i spuse:

— Dă-i drumu pe gît!

XVII

MORTUUS PATER FILIUM MORITURUM EXPECTAT ²¹⁴

Marius sărise afară din baricadă. Combeferre îl urmase. Era însă prea tîrziu. Gavroche murise. Combeferre aduse coșul cu cartușe; Marius aduse copilul.

„Vai, își spunea el, acum fac pentru fiu ceea ce a făcut tatăl lui pentru tata!” Numai că Thénardier îl adusese pe taică-său viu; el îl aducea pe copil mort.

Cînd Marius intră în redută cu Gavroche pe brațe, avea, ca și copilul, față plină de sînge.

În clipa în care se aplecase să-l ridice pe Gavroche, un glonț îi atinsese capul, dar nu băgase de seamă.

Courfeyrac își desfăcu cravata și-i bandajă fruntea. Îl puseră pe Gavroche pe aceeași masă pe care era întins Mabeuf și acoperiră amîndouă trupurile cu șalul negru. Era destul de mare pentru bătrîn și pentru copil.

Combeferre împărți cartușele din coșul pe care îl adusese.

În total cincisprezece focuri pentru fiecare.

Jean Valjean stătea mereu în același loc, nemîșcat, pe piatra lui.

Cînd Combeferre îi aduse cartușele, clătină din cap.

— N-am mai întîlnit un om atît de ciudat, îi spuse Combeferre, încet, lui Enjolras. Găsește mijlocul de a fi în baricadă și de a nu se bate.

— Ceea ce nu-l împiedică s-o apere, răspunse Enjolras.

— Eroismul are originalii lui, adăugă Combeferre.

Și Courfeyrac, care auzise, adăugă:

— E de alt soi decît moș Mabeuf.

Trebuie să ținem seama că focul care izbea în baricadă nu-i tulbura mai de loc interiorul. Cei care n-au trecut niciodată prin vîrtejurile acestui fel de război, nu-și pot închipui ciudatele momente de liniște care se împleteșc cu zvîrcolirile. Oamenii se învîrtesc încoace și încolo, trăncănesc, glumesc, stau degeaba. Un cunoscut al meu l-a auzit pe unul dintre luptători spunîndu-i, în mijlocul împușcăturilor: „Sîntem ca la un chef între băieți”. Reduta din strada Chanvrerie, o mai spunem o dată, părea foarte liniștită pe dinăuntru. Toate peripețiile și fazele fuseseră sau erau pe cale de a fi epuizate. Poziția ei din primejdioasă devenise amenințătoare și din amenințătoare avea să devină, poate, disperată. Pe măsură ce situația se

întuneca, lumina eroismului înroșea tot mai mult baricada. Enjolras o domina grav, cu atitudinea unui Tânăr spartan care-și încrina spada goală în fața geniului întunecat Epidotas²¹⁵.

Combeferre, cu șorțul dinainte, pansa răniții; Bossuet și Feuilly făceau cartușe cu ajutorul cornului de pulbere pe care-l luase Gavroche de la un caporal mort; și Bossuet îi spunea Jui Feuilly: „Vom lua în curând diligenta spre o altă planetă”. Courfeyrac, pe cele cîteva pietre pe care și le păstrase lîngă Enjolras, își potrivea și își rîndua un întreg arsenal, un bastonaș cu șis, a pușcă, două pistoale de oblînc și un pistol mic de buzunar, cu grija unei fete care pune ordine în micul ei arsenal de toaletă. Jean Valjean, mut, privea zidul-din fața lui. Un muncitor își lega pe cap, cu o sforicică, o pălărie mare de pătășii Hucheloup, „ca să-l apere de insolație”, spunea el. Tinerii din Cougourde d’Aix sporovăiau vesel între ei, ca și cum s-ar fi grăbit să mai vorbească pentru ultima dată în dialectul lor. Joly, care luase din cui oglinda văduvei Hucheloup, își cerceta limba. Cîțiva luptători, care descoperiseră într-un sertar cîteva bucăți de pîine aproape mucedă, le mîncau cu lăcomie. Marius era neliniștit de ce avea să-i spună taică-său.

XVIII VULTURUL A AJUNS PRADĂ

Să stăruim asupra unui fapt psihologic, specific baricadelor. Nu trebuie să trecem cu vederea nimic din ceea ce caracterizează aceste surprinzătoare lupte de stradă.

Oricum ar fi ciudata liniște interioară despre care am vorbit, baricada rămîne totuși pentru cei dinăuntru o vedenie haotică.

Într-un război civil este ceva apocaliptic, pîcla necunoscutului e amestecată cu o strălucire sălbatică; revoluțiile sănt ca un sfînx, și cine a trecut printr-o baricadă crede că a fost pradă unui vis.

Am arătat, în legătură cu Marius, ce simți el în locurile acelea, iar urmările le vom vedea; e mai mult, dar și mai puțin decît viața. După ce ai ieșit dintr-o baricadă, nu mai știi ce ai văzut acolo. Ai fost grozav, dar nu-ți dai seama. Ai fost încunjurat de gînduri războinice care aveau chipuri omenești; ai avut capul cufundat în lumina viitorului. Erau acolo cadavre culcate și stafii în picioare. Ceasurile erau nesfîrșite și păreau ceasuri ale veșniciei. Ai trăit în moarte. Treceau umbre. Ce erau? Ai văzut mîini pătate de sînge; era un zgomot înfricoșător, dar și o liniște groaznică; guri căscate care strigau și

alte guri căscate care tăceau; erai în fum, poate în noapte. Crezi că ai atins sudoarea înfiorătoare a adîncurilor necunoscute; te uiți la ceva roșu care ți-a rămas sub unghii. Nu-ți mai aduci aminte.

Dar să ne întoarcem în strada Chanvrerie.

Deodată, între două focuri, se auzi în depărtare sunetul unui orologiu care bătea orele.

— E amiază, spuse Combeferre.

Nu sfîrșise de bătut douăsprezece, cînd Enjolras sări în picioare și scoase, din vîrful baricadei, acest strigăt răsunător:

— Cărați pietre în casă! Puneți-le pe pervazul ferestrei și mansardelor! Jumătate din oameni la puști și cealaltă jumătate la pietre! Nici o clipă de pierdut!

La capătul străzii se ivise, în ordine de bătaie, un pluton de pompieri cu securea pe umăr.

Nu putea fi decît capul unei coloane; dar al cărei coloane? Firește, al unei coloane de atac; pompierii însărcinați să dărime o baricadă merg totdeauna înaintea soldaților însărcinați s-o ia cu asalt.

Fără îndoială că se apropiau de clipa pe care domnul de Clermont-Tonnerre²¹⁶ o numea în 1822 „lovitura cea mare”.

Ordinul lui Enjolras fu îndeplinit cu graba precisă specifică corăbiilor și baricadelor, singurele două cîmpuri de bătaie din care fuga nu e cu putință. În mai puțin de un minut, două treimi din pietrele pe care Enjolras le îngrămădise la poarta cîrciumii *Corint* fură suite la primul etaj și în pod și, înainte de a trece al doilea minut, pietrele asta, puse artistic una peste alta, astupau pînă la jumătate fereastra de la primul cat și ferestruurile mansardelor. Cîteva spații, potrivite cu grijă de Feuilly, principalul constructor, puteau lăsa să treacă prin ele țevile puștilor. Această întărire a ferestrelor putu să se facă cu atît mai ușor cu cît tragerea cu mitralie încetase. Cele două tunuri trăgeau acum cu ghiulele împotriva centrului barajului, ca să facă o gaură și, dacă ar fi fost cu putință, o spărtură largă pentru asalt.

Cînd pietrele sortite apărării supreme fură la locurile lor, Enjolras urcă la etaj sticlele pe care le pusese sub masa pe care se afla Mabeuf.

— Cine o să le bea? întrebă Bossuet.

— Ei, răspunse Enjolras.

Apoi fereastra de jos fu baricadată, iar drugii de fier, cu caire se fereca pe dinăuntru uşa cîrciumii, noaptea, fură puşi la îndemînă.

Fortăreaţa era desăvîrşită. Baricada era zidul fortificat, iar cîrcuma era turnul de apărare.

Cu pietrele care mai rămăseseră astupară spărtura.

Apărătorii unei baricade sînt totdeauna siliţi să-şi economisească muniţiile, şi asediatorii o ştiu. De aceea asediatorii îşi fac pregătirile cu o încetineală supărătoare, se expun înainte de vreme, mai mult în aparenţă decît în realitate, şi-şi văd de treabă în tihnă. Pregătirile de atac se fac totdeauna cu o încetineală metodică, după care vine trăsnetul.

Această încetineală îi îngădui lui Enjolras să revadă totul şi să pună totul la punct. Simţea că, devreme ce asemenea oameni aveau să moară, moartea lor trebuie să fie o capodoperă.

Îi spuse lui Marius:

— Noi sîntem cei doi şefi. Eu voi da ultimele ordine înăuntru. Tu rămîni afară şi observă

Marius se aşeză în observaţie pe creasta baricadei.

Enjolras bătu în cuie uşa bucătăriei, care, după cum ne amintim, era ambulanţa.

— Să nu-i atingă nimeni pe răniţi, spuse el.

Dădu ultimele ordine în sala scundă – repede, dar liniştit.

Feuilly asculta şi răspundea în numele tuturor:

— La primul etaj să aveţi pregătite securile, ca să tăiem scara. Le avem?

— Da, răspunse Feuilly.

— Cîte?

— Două securi şi o bardă.

— Bine. Sîntem douăzeci şi şase de luptători. Cîte puşti avem?

— Treizeci şi patru.

— Opt în plus. Puştile astea să fie încărcate la fel ca celelalte, şi puse la îndemînă. La centiron săbiile şi pistoalele. Douăzeci de oameni la baricadă. Şase ascunsi la mansarde şi la fereastra de la primul cat, ca să deschidă focul asupra duşmanului, prin spaţiile lăsate între pietre. Nimeni să nu rămînă cu mîinile în sân. Acum, peste o clipă, cînd toba va suna atacul, cei douăzeci de jos să se repeadă la baricadă. Cei ce vor ajunge primii vor avea locurile cele mai bune.

După ce dădu aceste dispoziţii, se întoarse spre Javert şi-i spuse:

— Nu te uit. Și punînd un pistol pe masă, adăugă:

— Ultimul care va ieși de-aici va zbura creierii acestui spion.

— Aici? întrebă o voce.

— Nu. Să nu amestecăm acest cadavru cu ale noastre. Se poate trece peste baricada cea mică, în strada Mondétour. Nu are decât patru picioare lățime. Omul e legat cobză. Va fi dus acolo și executat.

În clipa aceea era cineva și mai nepăsător decât Enjolras: Javert.

Atunci se ivi Jean Valjean.

Se amestecase în grupul răsculaților. Ieși dintre rânduri și-i spuse lui Enjolras:

— Dumneata ești comandantul?

— Da.

— Mi-ai mulțumit acum câteva minute.

— În numele republicii. Baricada a fost salvată de doi oameni: de Marius Pontmercy și de dumneata.

— Crezi că merit vreo răsplată?

— Firește.

— Atunci, cer una.

— Anume.

— Să zbor eu însumi creierii acestui om.

Javert ridică fruntea, îl văzu pe Jean Valjean, făcu o mișcare ușoară și spuse:

— E drept să fie aşa.

Enjolras începuse să-și încarce carabina; își plimbă privirile în jurul lui.

— N-are nimeni nimic de zis? Apoi se întoarse spre Jean Valjean. Ia-l pe spion!

Fără să mai aștepte, Jean Valjean puse stăpînire pe Javert, așezîndu-se pe marginea mesei. Luă pistolul și un clinchet slab vesti că-l încărcase.

Aproape în aceeași clipă se auzi sunetul trompetelor.

— Alarmă! strigă Marius din vîrful baricadei.

Javert începu să rîdă, cu acel rîs fără zgomot care îi era caracteristic, și, privindu-i țintă pe răsculați, le spuse:

— Nu vă merge mai bine decât mie.

— Afără cu toții! strigă Enjolras.

Răsculații se repeziră într-un iureș și, în timp ce ieșeau, primiră în spate cuvintele acestea ale lui Javert:

— Pe curînd!

XIX

JEAN VALJEAN SE RĂZBUNĂ

Rămas singur cu Javert, Jean Valjean desfăcu frînghia cu care era legat prizonierul și de piciorul mesei. Apoi îi făcu semn să se ridice.

Javert se supuse, cu un zîmbet ce nu se poate rosti în cuvinte, zîmbet plin de trufia autorității înlănțuite. Jean Valjean îl apucă de funii, aşa cum ai apuca de căpăstru un animal de jug și, trăgîndu-l după el, ieși din cîrciumă încet, pentru că Javert, legat la picioare, nu putea face decît pași foarte mici.

Jean Valjean avea pistolul în mînă.

Trecuă astfel peste trapezul interior al baricadei. Răsculații, preocupați de atacul de neînlăturat, le întorceau spatele.

Jean Valjean îl făcu pe Javert, care era legat cobză, să escaladeze micul meterez din strada Mondétour cu oarecare greutate, dar fără să-l slăbească nici o clipă.

După ce trecuă peste această piedică, se afla că numai ei doi pe ulicioară. Nimeni nu-i mai vedea. Colțul caselor îi ascundea de privirea răsculaților. Cadavrele scoase din baricadă zăceau la câțiva pași, ca o movilă îngrozitoare.

În maldărul de morți se putea deosebi o față vînătă, un păr desfăcut, o mînă străpunsă și un piept de femeie pe jumătate gol. Era Éponine.

Javert se uită pieziș la moartă și spuse cu o voce scăzută, foarte liniștit:

— Pe fata asta mi se pare că o cunosc.

Apoi se întoarse către Jean Valjean.

Jean Valjean își puse pistolul sub braț și-și aținti asupra lui Javert privirea care nu mai avea nevoie de vorbe, pentru a spune: „Javert, eu sînt”.

— Răzbună-te! răspunse Javert.

Jean Valjean scoase un cuțit din buzunar și îl deschise.

— Un cuțit! rosti Javert. Ai dreptate. Asta îi se potrivește mai bine.

Jean Valjean tăie hamul pe care Javert îl avea de gît, îi tăie frînghiile pe care le avea la înceheturile mîinilor, apoi se aplecă, îi tăie sfoara pe care o avea la picioare și, ridicîndu-se, îi spuse:

— Ești liber!

Nu era ușor să-l uimești pe Javert. Cu toate acestea, oricît de stăpîn era pe sine, se emoționă. Rămase cu gura căscată, nemîșcat.

Jean Valjean urmă:

— Nu cred că am să mai ies de aici. Totuși, dacă din întâmplare ies, să știi că locuiesc sub numele de Fauchevent în strada l'Homme-Armé, la numărul 7.

Javert se zbîrli ca un tigru. Întredeschise gura strîmbă și șopti între dinți:

— Ia seama!

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

— Cum ai spus? întrebă Javert. Fauchevent, strada l'Homme-Armé?

— Numărul 7.

Javert repetă cu jumătate glas.

— Numărul 7.

Își încheie redingota, își înțepeni iar umerii, militărește, se întoarse în loc, încrucișă brațele, ținîndu-și bărbia într-o mâină, și porni spre Hale. Jean Valjean îl urmărea cu privirea. După cîțiva pași, Javert se întoarse și-i strigă lui Jean Valjean:

— Mă scoți din sărite, dumneata! Mai bine ucide-mă!

Javert nu-și dădea seama că nu-l mai tutuia pe Jean Valjean:

— Pleacă! spuse Jean Valjean.

Javert se îndepărta cu pași înceți. Peste o clipă cotea pe strada Prêcheurs.

După ce Javert pieri, Jean Valjean trase un foc în aer.

Apoi se întoarse la baricadă și spuse:

— S-a făcut!

Între timp iată ce se întâmplase:

Ocupat mai mult cu ce era afară decît înăuntru, Marius nu-l privise pînă atunci cu atenție pe spionul legat cobză din fundul sălii scunde.

Cînd îl văzu, în lumina zilei, trecînd baricada ca să se ducă la moarte, îl recunoscu. O amintire bruscă îi veni în minte. Își aminti de inspectorul din strada Pontoise și de cele două pistoale pe care i le dăduse și de care se slujise, el, Marius, chiar în această baricadă; dar nu-și aduse aminte numai chipul lui, ci și numele.

Amintirea aceasta era totuși începoșată și tulbure, ca toate gîndurile lui. Nu facea o afirmație, își punea numai o întrebare: „Nu e oare inspectorul de poliție care mi-a spus că-l cheamă Javert?”

Poate că mai era timp să vină în ajutorul acestui om. Dar trebuia mai întîi să știe dacă era într-adevăr Javert.

Marius îl strigă pe Enjolras, care se postase la celălalt capăt al baricadei:

— Enjolras!

- Ce e?
- Cum îl cheamă pe omul acesta?
- Pe care?
- Agentul de poliție. Nu știi cum îl cheamă?
- Firește că da. Ne-a spus-o.
- Cum îl cheamă?
- Javert.

Marius se ridică.

În clipa aceea auzi detunătura pistolului. Jean Valjean apăru și strigă: „S-a făcut!” Un fior de gheăță străbătu inima lui Marius.

XX

MORȚII AU DREPTATE ȘI CEI VII NU SE ÎNȘALĂ

Agonia baricadei avea să înceapă.

Totul lua parte la măreția tragică a acestei clipe supreme; mii de zgomote, tainice în aer, suflul maselor înarmate, puse în mișcare pe străzile care nu se vedeaau, galopul mereu întrerupt al cavaleriei, zdruncinarea greoaie a artileriei în mișcare, focurile susținute și canonadele care se încrucișau în labirintul Parisului, fumul bătăliei care suia, aurit, pe deasupra acoperișurilor, câte un țipăt îndepărtat, nedeslușit, însăspăimântător, amenințări care veneau de pretutindeni, clopotul de alarmă de la Saint-Merry, care semăna acum cu un suspin, anotimpul blînd, strălucirea cerului plin de soare și de nori, frumusețea zilei și îngrozitoarea tăcere a caselor.

Într-adevăr, încă din ajun, cele două rînduri de case ale străzii Chanvrerie se preschimbaseră în două ziduri fioroase; porți închise, ferestre închise, obloane închise.

În vremurile acelea, atât de deosebite de ale noastre, cînd venea clipa în care poporul voia să sfîrșească cu o situație care ținuse prea mult, cu o Chartă acordată sau cu o țară legată, cînd mânia generală îmbiba atmosfera, cînd orașul consimțea să se scoată caldarîmul străzilor, cînd răscoala făcea burghezia să zîmbească șoptindu-i la ureche cuvîntul ei de ordine, atunci locuitorii pătrunși de răscoală, ca să zicem aşa, erau ajutoarele celor ce luptau, iar casa fraterniza cu fortăreața improvizată, care se bizuia pe ea. Dar cînd situația nu era coaptă, cînd răscoala nu era încă consimțită, cînd masele nu voiau să-și însușească mișcarea, atunci se isprăvea cu luptătorii, orașul se preschimba în deșert în jurul revoltei, sufletele înghețau,

adăposturile se fereau și strada se preschimba într-o trecătoare ce ajuta armatei să ia baricada.

Nu poți face ca un popor să meargă prin surprindere mai repede decât vrea. Vai de cel care încearcă să-l silească să facă! Un popor nu se lasă dus. În asemenea împrejurări lasă răscoala în voia soartei. Răsculații devin ciumați. O casă e un povîrniș rîpos, o poartă e un refuz, o fațadă e un zid. Zidul vede, aude, dar nu vrea. Ar putea să se deschidă și să te scape. Nu. Acest zid e un judecător. Te privește și te osîndește. Ce lucru întunecat e o casă închisă! Pare moartă, deși e vie. Viața ei pare suspendată, și totuși continuă. De douăzeci și patru de ore n-a ieșit nimeni din ea, dar nimeni nu lipsește dinăuntru. În interiorul acestei stînci oamenii umblă; se culcă, se scoală: sănt în familie; beau și măpîncă; le e frică, lucru groaznic! Frica scuză această grozavă lipsă de ospitalitate; circumstanța ei atenuantă e spaima. Uneori chiar, s-a văzut și asta, frica se schimbă în patimă; spaima se poate schimba în furie, ca prudență în turbare; de unde și zicala atât de adîncă: „Turbații aceia de moderați”. Sânt unele vîlvătăi de spaimă supremă din care iese, ca un fum mohorît, mânia. „Ce vor oamenii aceștia? Nu sănt niciodată mulțumiți. Îi compromit pe cei liniștiți. Ca și cum n-am fi sătui de revoluții de-astea! Ce caută aici? Să se descurce singuri! Cu atât mai rău pentru ei. E din vina lor. N-au decât ceea ce merită. Nu ne privește pe noi. Ia te uită la biata noastră stradă, e ciuruită de gloanțe! O ceată de golani. Nu deschideți ușa!” Îi casa ia o înfățișare de mormînt. Răsculatul trage să moară în fața acestei uși; vede cum se apropie mitralia și săbiile scoase din teacă, știe că dacă strigă e auzit, dar că nu va veni nimeni; sănt aici ziduri care l-ar putea apăra, sănt aici oameni care l-ar putea scăpa, și zidurile acestea au urechi de carne, și oamenii aceștia au măruntaie de piatră.

Pe cine să acuze?

Pe nimeni și pe toată lumea.

Vremurile neisprăvite în care trăiau.

Întotdeauna utopia se schimbă în răscoală pe riscul ei, și din protest filozofic devine protest armat, din Minerva, Pallas²¹⁷. Utopia care n-are răbdare și se preschimbă în răscoală știe ce o aşteaptă; vine totdeauna prea devreme. Atunci se resemnează și primește cu stoicism prăbușirea în locul triumfului. Îi slujește pe cei ce o reneagă fără să se plîngă, și chiar

dezvinovățîndu-i, iar generozitatea ei constă în a primi să renunțe. E neclintită în fața piedicilor și blîndă în fața nerecunoștinței.

Dar e oare vorba de nerecunoștință?

Da, din punct de vedere al speciei umane.

Nu, din punct de vedere al individului.

Progresul este caracteristic omului. Viața speciei umane, în general, se cheamă progres. Pășirea izolată a omenirii se numește progres. Progresul merge. El face marea călătorie, omenească și pămîntească, spre ceresc și divin; își are popasurile lui, în care își adună turma întîrziată; își are opririle, cînd meditează în prezența unui minunat Cannan²¹⁸ oarecare, ce-i dezvăluie deodată orizontul; își are nopțile lui, cînd doarme; și una dintre cele mai dureroase neliniști al gînditorului se naște atunci cînd sufletul omenesc, acoperit de umbră, pipăie în întuneric progresul care doarme, fără să-l poată trezi.

„Poate că Dumnezeu a murit”, îi spunea într-o zi Gérard de Nerval²¹⁹ celui ce scrie aceste rînduri, confundînd progresul cu Dumnezeu și luînd întreruperea mișcării drept moartea ființei supreme.

Cel ce deznădăjduiește se înșală. Progresul se trezește fără doar și poate și, la urma urmei, s-ar putea spune chiar că și prin somn a mers pentru că a crescut. Cînd îl vezi din nou în picioare, îl găsești mai înalt. Progresul, ca un fluviu, nu poate fi veșnic liniștit; nu ridicăți zăgazuri, nu prăvăliți stînci în drumul lui; obsacolul face să spumege apa și să fiarbă, omenirea. De aici vin tulburările, dar, după ce ele trec, se vede că de fapt s-a mers totuși o bucată de drum. Pînă ce ordinea, care nu e altceva decît pacea universală, va fi instaurată, pînă ce armonia și unitatea vor domni, progresul va avea revoluțiile drept etape.

Ce este progresul? Am spus-o. Este viața permanentă a popoarelor.

Se întîmplă însă, uneori, ca viața indivizilor la un moment dat să se împotrivească vieții eterne, a speciei umane.

Să o mărturisim fără amărăciune, individul își are interesul său limpede și are dreptul să-l susțină, fără să păgubească pe altul, și să-l apere. Prezentul are cantitatea lui scuzabilă de egoism; clipa de față are drepturile ei și nu e datoare să se sacrifice necontenit viitorului. Generația care trece acum, la rîndul ei, pe pămînt, nu e silită să-și surzeze trecerea pentru generațiile – de altfel, egale cu ea – ce vor veni mai tîrziu. „Exist, murmură acel cineva care

se cheamă Toți. Sînt tînăr și sînt îndrăgostit, sînt bătrîn și vreau să mă odihnesc, sînt tată de familie, muncesc, îmi merge bine, fac afaceri bune, am case de închiriat, am bani la bancă, sînt fericit, am nevastă și copii, toate îmi plac, vreau să trăiesc, lăsați-mă în pace!” Din pricina asta se lasă uneori o răceală cumplită peste mărețele avangărzi ale omenirii.

De altfel, să ne înțelegem, utopia iese din sfera ei strălucitoare atunci cînd se schimbă în război. Ea, adevărul de mîine, împrumută de la minciuna de ieri procedeele bătăliei. Ea, care e viitorul, acționează la fel cu trecutul. Ea, ideea pură, devine cale de fapt. Își complică eroismul cu o violență de care se cuvine să fie răspunzătoare; violență întîmplătoare și expedient, contrară principiilor, și pentru care este, în chip fatal, pedepsită. Utopia devenită răscoală luptă cu codul militar în mînă; împușcă pe spioni, execută pe trădători, suprimă ființe vii și le azvîrle în bezne necunoscute. Se slujește de moarte, ceea ce e grav. Se pare că utopia nu mai crede în lumina ei, forța ei de nebiruit, de neclintit. Ea izbește cu spada. Dar nici o spadă nu e simplă. Orice sabie are două tăișuri; cine rănește cu unul se rănește cu celălalt.

Cu această rezervă și cu toată asprimea, ne este însă cu neputință să nu-i admirăm pe glorioșii luptători ai viitorului, pe cei ce propovăduiesc utopia, fie că izbutesc sau nu. Chiar înfrîнți sînt vrednici de slavă, și poate că învinși au și mai multă măreție. Victoria, cînd aduce cu sine progresul, merită laudele poporului; o înfrîngere eroică merită, în schimb, compătimirea lui. Una e măreață, cealaltă e sublimă. Nouă, care preferăm martiriul succesului, John Brown ni se pare mai mare decît Washington, și Pisacane²²⁰ mai mare decît Garibaldi.

Trebuie neapărat ca cineva să țină cu învinșii.

Lumea e nedreaptă cu acești mari experimentatori ai viitorului atunci cînd nu izbutesc.

Revolutionarii sînt acuzați că seamănă spaimă. Orice baricadă pare un atentat. Teoriile lor sînt înfierate, scopul lor este bănuitor, lumea se teme de intențiile lor, și conștiința lor este pusă la îndoială. Sînt mustrări că ridică, construiesc și îngrămădesc, împotriva stării sociale care e la putere, o grămadă de lipsuri, de dureri, de nedreptăți, de uri, de deznađejdi și că smulg din străfunduri blocuri de beznă pentru a se fereca îndărătul lor și a lupta. Li se strigă: „Stricați pardoseala iadului!” Ei ar putea răspunde: „Tocmai de-asta baricada noastră e făcută din intenții bune”.

Desigur, cea mai bună soluție este cea pacifică. În definitiv, să ne înțelegem, cînd vezi piatra te gîndești la urs²²¹ și societatea e neliniștită tocmai din pricina acestei bunăvoințe. Dar mîntuirea societății depinde de ea însăși; noi apelăm tocmai la bunăvoința ei. Nici un leac violent nu este necesar. Să se cerceteze răul prietenește, să se constate și să se vindece. Iată ce-i propunem.

Oricum ar fi, chiar îvinși, mai ales îvinși, sănătatea oamenii care, în toate colțurile lumii, cu ochiul ațintit asupra Franței, luptă pentru țelul cel mare cu acea logică de nezdruncinat a idealului; care își dăruiesc viața pentru progres. Cînd le bate ceasul, intră în mormînt cu aceeași dezinteresare cu care un actor și-ar da replica. Ei primesc și lupta deznădăjduită și dispariția stoică, pentru a împinge măreața mișcare umană începută la 14 iulie 1789 spre minunatele și supremele ei rezultate universale.

De altfel, trebuie să adăugăm această distincțiune la cele pe care le-am făcut în alt capitol: există răzvrătiri acceptate, care se numesc revoluții, și revoluții respinse, care se numesc mișcări. O răscoală care izbucnește este o idee care își dă examenul în fața poporului. Dacă poporul lasă să cadă bila neagră, ideea este un fruct uscat, răscoala este numai o încăierare.

Popoarele nu intră în război la orice somație și ori de câte ori o vrea utopia. Popoarele nu au totdeauna și la orice oră temperament de eroi și de martiri.

Pentru că cei ce se devotează o fac pentru un ideal și numai pentru un ideal, și asta e frumos. O răscoală este un entuziasm. Entuziasmul poate să se mînie: de aici se ajunge la arme. Dar orice răscoală care țintește într-un guvern sau într-un regim năzuiește la mai mult. Așa, de pildă, și stăruim asupra acestui fapt, capii răscoalei din 1832, și mai ales tinerii entuziaști din strada Chanvrerie nu luptau chiar împotriva lui Ludovic-Filip. Cea mai mare parte dintre ei, vorbind cu inima deschisă, recunoșteau calitățile acestui rege, care era la jumătatea drumului dintre monarhie și revoluție; nimeni nu-l ura. Dar ei atacau în Ludovic-Filip ramura cadetă de drept divin, așa cum în Carol al X-lea atacaseră ramura vîrstnică; iar în Franța, prin răsturnarea regalității, voiau să răstoarne, am arătat-o, jefuirea omului de către om și privilegiul asupra dreptului în lumea întreagă. Parisul fără rege aduce după sine lumea fără despotați. Așa judecau ei. Scopul lor era, desigur îndepărtat, poate nelămurit și poate că slăbea în fața efortului; era, însă, mare.

Așa stau lucrurile. Unii se sacrifică pentru astfel de viziuni, care, pentru cei sacrificați, sănătatea întotdeauna iluzii, dar iluzii de care e legată toată siguranța omenească. Răsculații poetizează și poleiesc răscoala. Se aruncă în aceste fapte tragicе îmbătați de ce au să facă. Cine știe? Poate că vor izbuti. Sunt în minoritate; au împotriva lor o armată întreagă: dar apără dreptul, legea naturală, suveranitatea, care nu cunoaște renunțare a fiecărui asupra lui însuși, justiția, adevărul și la nevoie mor ca cei trei sute de spartani. Nu se gîndesc la Don Quijote ci la Leonida. Merg înainte și, odată porniți nu dau înapoi; se aruncă cu gîțul încordat, nădăjduind o victorie nemaiînomenită, revoluția desăvîrșită, progresul repus în libertate, măreția speciei umane, eliberarea universală și, în cel mai rău caz, Termopilele.

Lupta pentru progres este uneori pierdută și am spus pentru ce. Mulțimea este potrivnică exercițiilor cavaleresti.

De altfel, să nu uităm, mai există interesele prea puțin prietene cu idealul și cu sentimentalul. Uneori stomacul paralizează inima.

Măreția și frumusețea Franței constau în faptul că Franța e mai puțin pîntecoașă decât alte popoare: își strînge cureaua mai ușor. E prima care se trezește și ultima care se culcă. Merge în frunte. E cea care caută.

Asta se datorează faptului că e artistă.

Idealul nu este altceva decât punctul culminant al logicii, așa cum frumosul nu este altceva decât culmea adevărului. Popoarele artiste sunt totodată popoare înțelepte. A iubi frumosul însemnează a vrea lumina. Din această pricina făclia Europei, adică civilizația, a fost purtată mai întîi de Grecia, care a trecut-o Italiei, care, la rîndul ei, a trecut-o Franței. Divine popoare pioniere! *Vitae lampada tradunt.*²²²

Poezia unui popor este fermentul progresului său, ceea ce e admirabil. Cantitatea de civilizație se măsoară după cantitatea de imagine. Numai un popor civilizator trebuie să rămînă un popor viril. Corintul²²³ da; Sybaris²²⁴, nu. Cel care se feminizează decade. Nu trebuie să fii nici diletant, nici virtuos; trebuie să fii artist. În materie de civilizație nu trebuie să rafinezi, ci să mergi către sublim. Numai cu condiția asta se poate da neamului omenesc tiparul idealului.

Idealul modern are tipul său propriu în artă și mijloacele lui în știință. Numai prin știință se va realiza viziunea superioară a poetilor: frumosul social. Raiul va fi refăcut prin A+B. În stadiul în care a ajuns civilizația,

preciziunea este unul din elementele necesare ale frumosului, și sentimentul artistic nu numai că este servit, dar și completat prin știință; visul trebuie să calculeze Arta, care este cuceritorul, trebuie să aibă ca punct de plecare știința, care este avangarda. Principalul este soliditatea schelăriei. Spiritul modern este geniul Greciei, al cărui vehicul este geniul Indiei; este Alexandru călare pe elefant.

Rasele împietrite în dogme sau demoralizate de cîștig nu pot sta la conducerea civilizației. Îngenuncherea înaintea idolului sau a banului atrofiază mușchii ambulatorii și voința în acțiune. Contemplația sau negustoria micșorează strălucirea unui popor, îi scad orizontul scăzîndu-i nivelul și-i retrag înțelegerea în același timp umană și divină a scopului universal, care creează națiunile misionare. Babilonul nu are ideal. Cartagina nu are ideal. Atena și Roma au și păstrează, chiar de-a lungul nopții grele a veacurilor, aureole de civilizație.

Franța are aceeași calitate de popor ca Grecia și Italia. Este ateniană prin frumos și romană prin măreție. Și mai e și bună. Se dăruiește. Este gata să se devoteze și să se jertfească mai des decât alte popoare. Numai că acest elan uneori o cuprinde, alteori o părăsește. Și aici e marea primejdie pentru cel ce aleargă cînd ea nu vrea decât să umble, sau care umblă cînd ea vrea să se opreasca. Franța are căderile ei repetate în materialism și, în unele clipe, idei care se pun în calea acestui creier sublim, care nu au nimic comun cu măreția franceză și sănt mari cît Missouri sau Carolina de Sud²²⁵. Ce e de făcut? Uriașa se joacă de-a pitica; uriașa Franță face nazuri de țînc.

N-ai ce-i face. Popoarele, ca și astrele, au dreptul la eclipsă. Toate bune, numai să se întoarcă lumina, iar eclipsa să nu degenerizeze în noapte. Zorile și învierea sănt sinonime. Ivirea luminii este identică cu persistența eului.

Să privim aceste fapte în liniște. Moartea pe baricadă sau mormântul în exil sănt pentru devotament un lucru acceptabil. Adevăratul nume al devotamentului este dezinteresarea. Fie, cei părăsiți să se lase părăsiți, exilații să se lase exilați, noi să ne mărginim să rugăm popoarele mari să nu dea prea mult înapoi atunci cînd dau. Nu trebuie ca, sub pretext de întoarcere la rațiune, să se alunecă prea mult pe povîrniș.

Materia există, clipa există, interesele există, pînțecele există, dar nu trebuie ca burta să fie singura înțelepciune. Viața din clipa asta își are dreptul ei, fără doar și poate, dar viața permanentă și-l are pe al ei. Vai! Faptul că te-ai

urcat nu te împiedică să cazi. Lucrul acesta se vede în istorie mai des decât am vrea. O națiune e vestită; ea gustă din ideal, apoi mușcă din noroi și zice că e bun; și dacă o întrebi cum de-l înlocuiește pe Socrate cu Falstaff²²⁶, îți răspunde: „Pentru că îmi plac oamenii de stat”.

Încă un cuvînt înainte de a ne întoarce la încăierare.

O bătălie ca aceea pe care o istorisim acum nu e altceva decât o zvîrcolire spre ideal. Progresul oprit în loc e bolnăvicios și are asemenea epilepsii tragice. A trebuit să întîlnim în drumul nostru această boală a progresului, care e războiul civil. E una din fazele fatale, act și antract totodată, ale acestei drame care se învîrtește în jurul unui comandament social și al cărui nume adevărat este „Progresul”.

Progresul!

Acest strigăt pe care-l scoatem adesea cuprinde gîndul nostru întreg; și în punctul dramei la care am ajuns, deoarece ideea pe care o conține are de trecut prin mai multe încercări, nu este poate îngăduit, dacă nu să ridicăm vălul, cel puțin să-l lăsăm să-l străbată o licărire.

Cartea pe care cititorul o are acum sub ochi reprezintă, de la un capăt la altul, în totalitate și în amănunt, oricare ar fi îintreruperile și scăderile ei, drumul de la rău spre bine, de la nedreptate la dreptate, de la fals la adevărat, de la noapte la zi, de la poftă la conștiință, de la putreziciune la viață, de la bestialitate la datorie, de la iad la cer, de la nimic la Dumnezeu. Punctul de plecare: materia; capătul: sufletul. La început balaurul, la sfîrșit îngerul.

XXI EROII

Deodată toba anunță asaltul.

Atacul fu ca o furtună. În ajun, pe întuneric, se apropiaseră de baricadă ca șarpele boa. Acum, în plină zi, pe strada aceasta largă, orice surpriză era fără îndoială cu neputință; de altfel, forța fusese dezvăluită, tunul începuse să tragă, armata se năpusti asupra baricadei. Furia se schimbase acum în dibăcie. O puternică coloană de infanterie de linie, tăiată la intervale egale de gărzile naționale și municipale pedestre, susținută de mari mulțimi, pe care le auzeai fără să le vezi, năvăli pe stradă în pas alergător, bătînd toba, sunînd din goarnă, cu baionetele sus, cu geniștii în frunte și, nepăsătoare de

proiectile, ajunse drept în fața baricadei, cu greutatea unei bîrne de aramă repezită într-un zid..

Zidul rezistă bine.

Răsculații deschiseră năvalnic focul. Baricada asaltată părea că are o coamă de fulgere. Asaltul fu atât de sălbatic, încât baricada fu o clipă inundată de atacanți; dar se scutură de soldați aşa cum leul se scutură de cîini și nu se lasă cuprinsă de către asediatori decît ca o stîncă de spumă, pentru a apărea după o clipă prăpăstioasă, întunecată, uriașă.

Coloana, silită să se retragă, rămase masată în stradă, descoperită, dar grozavă, și răspunse redutei prin focuri de armă înfricoșătoare. Cine a văzut focuri de artificii își amintește de jerba pe care o face o încrucișare de scînteieri și care se numește buchet. Să-și închipuie acest buchet, nu vertical, ci orizontal, avînd în vîrful fiecărei dîre de foc câte un glonț, o șevrotină sau un biscaian și purtînd moartea în ciorchinele lui de trăsnete. Baricada era dedesubtul lui.

Hotărîrea era aceeași de amîndouă părțile. Vitejia era aproape barbară și se îmbina cu un fel de cruzime eroică ce începea cu jertfa de sine. În epoca aceea un guard național se bătea cu un zuav. Trupa voia să sfîrșească; răscoala voia să lupte. Acceptarea agoniei în plină tinerețe și în plină sănătate face din curaj o betie. În această încăierare fiecare avea măreția ceasului suprem. Strada se acoperi cu cadavre.

Baricada îl avea la un capăt pe Enjolras și la celălalt pe Marius. Enjolras care era căpetenia baricadei se păstra pentru mai tîrziu și se adăpostea; trei soldați căzură unul după altul sub crenelul său, fără măcar să-l fi văzut; Marius lupta descoperit. Făcea din el însuși o țintă. Ieșea cu mai bine de jumătate din trup de după vîrful redutei. Nu există un risipitor mai mare decît un avar care își face de cap; nu e om mai înfricoșător în acțiune decît un visător. Marius era nemaițomenit și gînditor. Se lupta ca într-un vis. Ar fi spus că e o vedenie care trage cu pușca.

Cartușele asediaților erau pe sfîrșite; dar nu și ironiile lor usturătoare. În acest vîrtej al morții în care se aflau, le ardea de rîs.

Courfeyrac era cu capul gol.

— Unde ți-e pălăria? întrebă Bossuet.

Courfeyrac răspunse:

— Au tras cu tunul în ea!

Sau vorbeau lucruri grave.

— Poate cineva să-i înțeleagă, striga Feuilly, cu amărăciune, pe oamenii aceştia (și da nume, nume cunoscute, chiar vestite, unele din vechea armată), care ne-au făgăduit că vor veni cu noi, ne-au jurat să ne ajute, și-au dat cuvîntul lor de cinste, generali de-ai noștri, și care ne părăsesc!

Combeferre se mulțumea să răspundă cu zîmbet grav:

— Sînt oameni care respectă regulile onoarei, aşa cum respectă stelele, hăt, de departe.

Interiorul baricadei era atît de semănat cu cartușe sfărîmate, de parcă ar fi fost nins.

Asediatorii arau numeroși; răsculații aveau o poziție bună. Se aflau în vîrful unui zid și-i fulgerau din plin pe soldații care se împleticeau printre morți și răniți și se izbeau de un povîrniș. Baricada asta, construită cum era, minunat întărîtă, era într-adevăr una din acele poziții în care un pumn de oameni țin în loc o legiune. Cu toate acestea, coloana de atac, mereu sporită, mărindu-se la număr sub ploaia de gloanțe, se apropiă neîndupăcată, și iată că, încetul cu încetul, pas cu pas, dar cu siguranță, armata strîngea baricada aşa cum strînge şurubul teascul.

Asalturile urmară unul după altul. Groaza creștea din ce în ce mai mult. Atunci izbucnii pe grămadă aceea de pietre, din strada Chanvrerie, o luptă vrednică de zidurile Troiei. Oamenii aceştia palizi, zdrențaroși, istoviți, care nu mîncaseră de douăzeci și patru de ore, care nu dormiseră, care nu mai aveau decît vreo cîteva gloanțe de tras, care își pipăiau buzunarele în care nu mai erau cartușe, mai toți răniți, care aveau capul sau brațul bandajat cu o rufă înroșită sau pămîntie, iar hainele pline de găuri pe unde curgea sîngele, care erau abia înarmați, cu puști proaste și cu săbii vechi ciuntite, se preschimbaseră în titani. Baricada fu înconjurate, asaltată, escaladată de zeci de ori, dar nu putu fi luată.

Pentru a-și face cineva o idee despre această luptă ar trebui să-și închipui că un mănușchi de găteje uriașe luase foc, și că privește acest incendiu. Nu era o luptă, era interiorul unui cuptor; din gurile lor ieșea foc și pară; fețele lor erau extraordinare, forma omenească părea acolo cu neputință; luptătorii ardeau în flăcări și era îngrozitor să vezi cum se mișcau în fumul roșu salamandrele acelea ale încăierării. Nu mai zugrăvim scenele succesive și simultane ale acelui măcel mareț. Numai epopeea are dreptul să umple douăsprezece mii de versuri cu o bătălie.

Ai fi spus că este iadul brahmanismului, cea mai înfricoșătoare dintre cele săptesprezece prăpăstii, pe care *Veda*²²⁷ îl numește „Pădurea săbiilor”.

Luptau corp la corp, pas cu pas, cu pistoalele, cu săbiile, cu pumnii, de departe, de aproape, de sus, de jos, de pretutindeni, de pe acoperișul casei, de la ferestrele cîrciumii, de la ferestruicile pivniței, unde se strecuraseră cîțiva. Erau unu contra șaizeci. Fațada *Corintului*, pe jumătate prăbușită, era hidioasă. Fereastra tatuată de gloanțe își pierduse geamurile și cercevelele și nu mai era decît o gaură fără formă, astupată de-a valma cu pietre. Bossuet fu ucis; Feuilly fu ucis; Courfeyrac fu ucis; Joly fu ucis; Combeferre, străpuns de trei lovitură de baionetă, în piept, în clipa în care ridică un luptător rănit, abia avu vreme să-și întoarcă privirile spre cer, și-și dădu sufletul.

Marius lupta mereu, atât de ciuruit de răni, mai ales la cap, încît fața lui nu se mai vedea sub sînge, de parcă și-ar fi acoperit-o cu o batistă roșie.

Numai Enjolras nu era atins. Cînd nu mai avu armă, începu să întindă mîna în dreapta și în stînga, și câte un răsculat îi dădea un tăiș oarecare. Nu-i rămăsese decît o frîntură, avusese patru săbii, una mai mult decît Francisc I la Marignan²²⁸.

Homer spune: „Diomede îl gîtuie pe Axyle, fiul lui Teuthranis, care locuia cu fericita Arisba; Euryale, fiul Mecisteei, îl răpune pe Dresos, pe Ophelitios, pe Esep și pe acel Pendasus, pe care naiada Abarbarea l-a avut cu desăvîrșitul Bucolin; Ulyse îl doboară pe Pidyte din Percosa; Antiloc, pe Abler; Polypaetes, pe Astyal; Polydams, pe Otos din Cyllene, și Teucer pe Aretaon. Meganthios moare sub loviturile de suliță ale lui Euripyle. Agamemnon, regele eroilor, îl face una cu pămîntul pe Elatos, cel născut în orașul rîpos pe care îl scaldă zgomotosul rîu Satnois.”²²⁹ În vechile noastre balade eroice, Esplandian îl atacă pe uriașul marchiz Swantibore cu o suliță de foc, iar acesta se apără strivindu-l pe cavaler sub turnurile pe care le smulge din pămînt. Vechile noastre fresce murale ni-i arată pe cei doi duci de Bretania și de Bourbon cu arme, armuri și chimvale, în război, călare, întîlnindu-se cu securea în mînă, cu măști de fier, cu încălțăminte de fier, cu mănuși de fier, unul înveșmîntat în hermină, celălalt învăluit în albastru; Bretanul cu un leu între cele două coarne ale coroanei sale. Bourbonul împodobit cu o monstruoasă floare de crin la vizieră. Dar ca să fii falnic nu e numai decît nevoie să porți, ca Yvon, casca ducală, să ai în mînă, ca

Esplandian, o flacără vie, sau să fi adus din Egipt, ca Phyles, tatăl lui Polydamas, o armură solidă dăruită de regele Euphet²³⁰; este destul să-ți dai viața pentru o convingere sau din loialitate. Luat î soldătelul naiv pînă mai ieri, țăran din Beauce sau din Limousin, care dă tîrcoale, cu săbiuța la șold, îngrijitoarelor de copii din grădina Luxembourgului, și studentul tînăr, palid, aplecat asupra unei piese de anatomie sau asupra unei cărti, adolescent blond care își tunde barba cu foarfecele, insuflați-le spiritul datoriei, punete-i față în față la răspîntia Boucherat sau în fundătura Planche-Mibray, aşa ca unul să lupte pentru steag, celălalt pentru un ideal, dar ca amîndoi să creadă că luptă pentru patrie; lupta va fi uriașă, iar umbra pe care soldatul și studentul încăierați o vor arunca pe marele cîmp de luptă epic al omenirii va fi la fel de mare ca umbra pe care o lasă Megaryon, regele Liciei, cea plină de tigri, cînd se bate corp la corp cu marele Ajax²³¹, egalul zeilor.

XXII PAS CU PAS

Cînd nu mai există alți conducători în viață afară de Enjolras și Marius la cele două capete ale baricadei, centrul, pe care îl susținuseră atîta vreme Courfeyrac, Joly, Bossuet, Feuilly și Combeferre, slăbi. Tunul, fără a face o spărtură practicabilă, despicate destul mijlocul redutei; aici, vîrful zidului dispăruse sub ghiulele și se prăvălise; sfârîmăturile, care căzuseră cînd înăuntru, cînd afară, îngrămădiseră de cele două părți ale barajului două povîrnișuri, unul dincoace de el, altul dincolo.

Povîrnișul din afară punea la îndemînă atacanților un plan îclinat.

Un asalt suprem fu încercat pe acest povîrniș, și izbuti. Mulțimea purtătoare de baionete, pornită în pas năvalnic, sosi de nestăvilit, și fruntea deasă a coloanei de luptă se ivi prin fum, în vîrful povîrnișului. De data aceasta se sfîrșise. Grupul răsculaților care apăra centrul dădu înapoi în dezordine.

În clipa aceea întunecata dragoste de viață se trezi în unii dintre ei. Ochiți de aproape de această pădure de puști, mulți nu voră să moară. Sînt clipe în care instinctul de conservare începe să urle, și animalul se ivește în om. Erau lipiți de casa cea înaltă cu șase etaje, care forma fundul baricadei. Casa aceasta putea fi scăparea. Era baricadată, preschimbătă într-un singur zid de sus pînă jos. Mai înainte ca trupa de linie să fi ajuns în interiorul redutei, o ușă s-ar mai fi putut încă deschide și încide, o singură clipită numai, și ușa

acestei case întredeschisă brusc și închisă repede la loc, ar fi însemnat viața pentru acești disperați. Îndărătul casei erau străzile, fuga, drumul deschis. Începură să bată în ușă cu patul puștii și cu picioarele, strigînd, implorînd, împreunînd mîinile. Nimeni nu le deschise. De la ferestruica etajului al treilea îi privea capul de mort.

Dar Enjolras, Marius și încă alți șapte sau opt, adunați în jurul lor, se aruncaseră în foc și îi apărau pe ceilalți. Enjolras le strigase soldaților: „Nu înaintați!” și ucisese un ofițer, care nu-i ascultase ordinul. Se afla acum în curticica interioară a redutei, cu spatele la casa *Corint*, cu sabia într-o mînă, cu carabina în cealaltă, ținînd deschisă ușa cîrciumii prin care oprea asediatorii să treacă. Le striga celor disperați: „Nu e decît o singură ușă deschisă. Asta!” Și acoperindu-i cu trupul său, făcînd față numai el singur unui batalion, îi ajuta să treacă prin spatele lui. Toți se îmbulziră. Enjolras, făcînd cu carabina de care se slujea ca de un ciomag ceea ce specialiștii în mînuirea ciomegelor numesc „vîrtejul”, doborî baionetele din jurul și din față lui și intră cel de pe urmă; fu o clipă îngrozitoare, în care soldații voiau să pătrundă înăuntru, iar răsculații voiau să închidă. Ușa fu închisă cu o violență atât de mare, încît, atunci când se îmbucă în cadrul ei lăsă să se vadă, tăiate și lipite de pervaz, cele cinci degete ale unui soldat care se încleștase de ea cu tot dinadinsul.

Marius rămăsese afară. Un glonț îi spârsese clavicula; își dădu seama că leșină și cade. În clipa aceea, cu ochii închiși, simți cum îl apucă o mînă puternică, și leșinul în care căzu abia îi lăsă timpul să-și spună, amestecînd gîndul cu amintirea supremă a Cosettei: „Sînt prizonier. Voi fi împușcat.”

Enjolras, nevăzîndu-l pe Marius printre cei ce se refugiaseră, crezu același lucru. Erau însă în clipa în care fiecare nu are vreme să se gîndească decît la propria sa moarte. Enjolras puse drugul în dreptul ușii, o zăvorî și o închise de două ori cu cheia și cu lacătul, în vreme ce de afară băteau în ea, cu furie, soldații cu patul puștii, geniștii cu securile. Asediatorii se adunaseră în jurul ușii. Începea acum asediul cîrciumii.

Soldații, trebuie s-o spunem, erau plini de mînie.

Moartea sergentului de artilerie îi scosese din fire și apoi, ceea ce era și mai grav, li se spusese, în cele cîteva ore care precedaseră atacul, că răsculații îi mutilau pe prizonieri și că în cîrciumă se află cadavrul unui soldat fără cap. Acest fel de zvonuri fatale sînt nelipsite în războaiele civile

și un asemenea zvon fals pricinui mai tîrziu catastrofa din strada Transnonain.

După ce baricadă ușa, Enjolras le spuse celorlalți:

— Să ne vindem scump pielea!

Se aproape apoi de masa pe care erau întinși Mabeuf și Gavroche. Sub pînza neagră se vedea formele drepte și tepene, una mare, alta mică, și cele două fețe se desenau ușor sub cutele reci ale linșoliului. O mînă ieșea de sub giulgiu și atîrna în jos. Era mîna bătrînului. Enjolras se plecă și sărută mîna vrednică de cinste, aşa cum în ajun îi sărutase fruntea.

Erau singurele sărutări pe care le dăduse în viața lui.

Să povestim pe scurt. Baricada se luptase ca o poartă a Tebei, iar cîrciuma se luptă ca o casă din Saragossa. Astfel de rezistențe sănt crunte. Nici o îndurare. Nici un sol de la o tabără la alta. Toți vor să moară, cu condiția să ucidă. Cînd Suchet spune: „Capitulați!”, Palafox²³², îi răspunde: „După lupta cu tunul, lupta cu cuțitul”. Nimic nu lipsi de la asaltul cîrciumii Hucheloup: nici pietrele care plouau de la fereastră și de pe acoperiș în capul asediatorilor, scoțîndu-i pe soldați din fire, zdrobindu-i groaznic, nici împușcăturile din pivniță și mansarde, nici furia atacului, nici înverșunarea apărării și nici, în cele din urmă, cînd ușa cedă, nebunia dezlanțuită a exterminării. Asediatorii se năpustiră în cîrciumă, împiedicîndu-se de scîndurile ușii forțate și date la pămînt, și nu găsiră pe nimeni. Scara în spirală, retezată cu lovitură de secure, zacea în mijlocul sălii scunde. Cîțiva răniți își dădeau sufletul. Cei care nu fuseseră încă uciși se aflau la primul cat, și acolo, prin gaura tavanului, pe unde pătrundea înainte scara, izbucnii un foc îngrozitor. Erau cele din urmă cartușe. După ce fură trase, după ce oamenii aceștia în agonie nu mai avură nici pulbere și nici gloanțe, luară, fiecare, în mînă, două din sticlele puse deoparte de Enjolras, și despre care am vorbit, și ținură piept asaltului cu aceste măciuci înfiorător de fragile. Erau sticle de apă tare. Povestim aceste detalii sumbre ale măcelului aşa cum au fost. Cel asediat, vai! își face arme din orice. Focurile care ardeau pe ape nu l-au dezonorat pe Arhimede²³³, iar smoala clocoțită nu l-a necinstit pe Bayard²³⁴. Orice război e făcut din groază și n-ai de ales. Focurile de armă ale asediatorilor, deși stînjenite și venind de jos în sus, erau totuși ucigătoare. Marginea găurii din tavan fu repede înconjurată de capete moarte, din care curgeau dîre lungi și aburinde. Zgomotul era de

nedescris; un fum îmbîcsit și fierbinte întuneca bătălia. Nu există cuvinte pentru a zugrăvi groaza care ajunge la acest punct, în lupta infernală ce se dădea nu mai existau oameni. Nu mai erau nici uriași care luptau împotriva coloșilor. Semăna mai mult cu Milton și cu Dante decât cu Homer²³⁵. Demonii atacau și li se împotriveau stafile.

Era un eroism monstruos.

XXIII ORESTE FLAMÎND ȘI PILADE BEAT

În cele din urmă vreo douăzeci de asediatori, soldați, guarzi naționali, guarzi municipali de-a valma, cățărîndu-se unul pe altul, ajutîndu-se de scheletul scării, aninîndu-se de ziduri, agățîndu-se de tavan, sfîșiați chiar pe marginea trapei, cei mai mulți cu chipul desfigurat de răni în această ascensiune însăpăimîntătoare, orbiți de sînge, furioși, sălbăticiti, se năpustiră în sala de la primul etaj. Acolo nu mai era decât un singur om în picioare: Enjolras. Fără cartușe, fără spadă, nemaiavînd în mînă decât țeava carabinei cu care zdrobisse țeasta unuia dintre cei ce intraseră. Pusese masa biliardului între asediatori și el, se dăduse înapoi pînă în colțul sălii și acolo, cu privirea semeată, cu capul sus, cu acea frîntură de armă în mînă, era încă destul de tulburător pentru a face gol în jurul lui. Un strigăt se ridică:

— Uite șeful! El l-a ucis pe artilerist. Pentru că și-a ales locul, să stea acolo. Să rămînă acolo. Să-l împușcăm pe loc!

— Împușcați-mă! zise Enjolras.

Și, aruncînd bucata fărîmată de carabină, își încrucișă brațele și-și înfățișă pieptul.

Îndrăzneala de a muri frumos îi mișcă întotdeauna pe oameni. Îndată ce Enjolras își încrucișă brațele, primindu-și sfîrșitul, în sală încetă larma bătăliei, și haosul se preschimbă brusc într-un fel de solemnitate de mormînt. Părea că măreția amenințătoare a lui Enjolras, nemîșcat și dezarmat, atîrnă greu deasupra tumultului, că tînărul acesta, singurul care nu avea nici o rană, care era mîndru, însîngerat, încîntător, nepăsător, de parcă ar fi fost invulnerabil, constrînge adunătura aceea sinistră să-l ucidă cu respect. Frumusețea lui, pe care o sporea în clipa aceea mîndria lui, era minunată, și, ca și cum n-ar fi putut fi ostenit, după cum nu era nici rănit, după acele însăpăimîntătoare douăzeci și patru de ceasuri care se scurseseră, Enjolras era rumen și proaspăt. Poate că despre el spunea mai tîrziu un

martor, în fața consiliului de război: „Era un răsculat căruia am auzit că-i spuneau Apollon”. Un soldat din garda națională, care îl ochea pe Enjolras, lăsa arma jos, spunând: „Mi se pare că aş împușca o floare”.

În colțul opus lui Enjolras, doisprezece oameni formară un pluton și-și pregătiră puștile în tăcere.

Apoi un sergent strigă:

— La umăr!

Un ofițer îi opri:

— Așteptați! Și adresîndu-se lui Enjolras: Vrei să te leg la ochi?

— Nu.

— Dumneata ești acela care l-a ucis pe sergentul de artillerie?

— Da.

Grantaire se trezise de câteva clipe.

Cititorul își amintește că Grantaire dormea încă din ajun în sala de sus a cîrciumii, așezat pe un scaun și; prăbușit peste o masă.

Realiza vechea metaforă cu toată puterea ei: era beat mort. Hidosul filtru de absint-stout-alcool îl făcuse să cadă în letargie. Îi lăsaseră masa pe care se rezema, pentru că era mică și nu putea fi de folos baricadei. Rămăsesese mai departe în această poziție, cu pieptul îndoit peste masă, cu capul culcat pe brațe, împresurat de pahare, halbe și sticle. Dormea somnul zdrobitor al ursului amortit și al lipitorii sătule. Nimic nu-l tulburase; nici împușcăturile, nici ghiulelele, nici mitralia care pătrundea prin fereastra în sala unde se afla, nici vuietul grozav al asaltului. Din cînd în cînd, îi răspundeau numai tunului cu cîte un sforăit. Părea că așteaptă acolo să vină un glonț și să-l cruce de osteneala de a se trezi. În jurul lui zăcea mai multe cadavre și, la prima vedere, nimic nu-l deosebea de aceia care dormeau somnul adînc al morții.

Nu zgometul îl trezește pe un om beat, ci liniștea. Această ciudătenie a fost observată de multe ori. Amoreala în care căzuse Grantaire era sporită de surparea din jurul lui; prăbușirea îl legăna. În schimb, întreruperea larmeii, în fața lui, fu o puternică lovitură pentru acel somn adînc. Într-adevăr, efectul e acela al unei trăsuri care se oprește brusc. Cei ce dorm se deșteaptă. Grantaire sări în sus, întinse brațele, se șterse la ochi, privi, căscă și înțelesе.

Beția care sfîrșește seamănă cu o perdea care se destramă. Vezi în bloc și dintr-o singură privire tot ce-ți ascunde ea. Totul se infățișează dintr-o dată

memoriei; și omul beat, care nu știe nimic din cele ce se petrec de douăzeci și patru de ore încoace, nici n-a apucat să-și deschidă pleoapele bine și pricepe tot. Ideile îi revin cu o bruscă luciditate; beția se împrăștie ca o pîclă care orbea creierul, se răsfiră și face loc obsesiei clare și precise a realității. Soldații, cu ochii pe Enjolras, nici nu-l zărira cără măcar pe Grantaire, care stătea deoparte, într-un colț, ascuns parcă îndărătul biliardului. Sergentul se pregătea să repete ordinul: „La umăr!”, cînd deodată, auziră o voce puternică care striga lîngă ei:

— Trăiască Republica! Îi eu sănătatea!

Grantaire se ridicase.

Marea strălucire a luptei de la care lipsise, la care nu luase parte, apăru în privirea înfocată a bețivului transfigurat.

Repetă: „Trăiască Republica!” străbătu sala cu pași siguri și se așeză în fața puștilor, alături de Enjolras.

— Sfîrșîți cu doi dintr-o împușcătură! spuse el. Îi intorcîndu-se cu blîndețe spre Enjolras, îi spuse: Îmi dai voie?

Enjolras îi strînse mâna, zîmbind.

Nici nu zîmbise bine, că și izbucni detunătura.

Enjolras, străpuns de opt gloanțe, rămase proptit de perete, ca și cum gloanțele l-ar fi țintuit acolb. Își apleca fruntea numai.

Fulgerat, Grantaire căzu la picioarele lui.

Peste cîteva clipe, soldații îi măturără pe ultimii răsculați, adăpostiți în partea de sus a casei. Trăgeau în pod prin niște zăbrele de lemn. Se luptau sub acoperiș. Trupurile erau azvîrlite pe ferestre, unele încă vii. Doi călăreți, care încercau să ridice omnibusul sfârîmat, fură ucișii cu focuri de carabină trase din mansarde. Un om în bluză fu azvîrlit jos cu o lovitură de baionetă în burtă; acum horcăia pe pămînt. Un soldat și un răsculat se rostogoleau împreună pe povîrnișul de țiglă al acoperișului și, nevrînd să-și dea drumul unul altuia, cădeau înlănțuiți într-o îmbrățișare sălbatică. O luptă la fel, în pivniță. Strigăte, focuri de armă, zdrobire de picioare, sălbatică. Apoi tăcere. Baricada era luată.

Soldații începură să caute prin casele din jur și să-i urmărească pe fugari.

XXIV

PRISONIER

Marius era într-adevăr prizonier. Prizonierul lui Jean Valjean. Mâna care îl apucase de la spate, în clipa căderii, și pe care o simțise pe cînd își pierdea

cunoștința era aceea a lui Jean Valjean.

Jean Valjean nu luase parte la luptă încralt fel decât punindu-se în primejdie. Fără el, în acea fază ultimă a agoniei, nimeni nu s-ar fi gîndit la răniți. Datorită lui, care era mereu prezent în mijlocul măcelului, ca o providență, cei care cădeau erau ridicați, transportați în sala cea scundă și pansați. În interval, repară baricada. Dar nu făcu cu mîinile lui nimic care ar fi putut semăna cu o lovitură, cu un atac, sau chiar cu o apărare personală. Tacea și sărea în ajutor. De altfel, se alesese numai cu cîteva zgîrireturi. Gloanțele îl ocoliseră. Dacă sinuciderea ar fi făcut parte din ceea ce își dorise în clipa cînd intrase în acel mormînt, atunci nu izbutise în această privință. Dar ne îndoim că s-ar fi gîndit la sinucidere, pentru că e un act nereligios.

În ceața deasă a luptei, Jean Valjean părea că nu-l vede pe Marius, de fapt, nu-l slabise din ochi. Cînd Marius fu doborât la pămînt de un glonț, Jean Valjean țîșni cu agerimea unui tigru, se năpusti asupra lui ca asupra unei prăzi și îl luă cu el.

În clipa aceea, vîrtejul atacului era atît de năprasnic concentrat asupra lui Enjolras și asupra ușii cîrciumii, încît nimeni nu-l văzuse pe Jean Valjean cînd îl luase în brațe pe Marius, străbătuse cu el unghiul desfundat al baricadei și pierise îndărătul colțului casei *Corint*.

Cititorul își amintește că acest colț făcea un fel de intrînd în stradă și ferea de gloanțe, de mitralie și de priviri o palmă de loc. Uneori într-un incendiu, scapă de foc o odaie, și în mările cele mai furtunoase, dincolo de un promontoriu sau la capătul unei strîmtori între stînci, găsești un colțișor liniștit. În această cotitură a trapezului interior al baricadei își dăduse duhul Éponine.

Acolo se opri Jean Valjean, îl lăsa pe Marius să alunece pe pămînt, se lipi de zid și privi în jurul lui.

Situația era îngrozitoare.

Deocamdată, pentru vreo două sau trei minute, această fișie de zid mai constituia încă un adăpost; dar cum să iasă din acest măcel? Își amintea cît de însăpăt fusese cu opt ani în urmă, pe strada Polonceau, și în ce fel izbutise să scape; atunci fusese greu, azi era cu neputință. Avea în față lui această casă neîndurată și surdă, cu șase etaje, care nu părea locuită decât de omul mort aplecat la fereastră; la dreapta avea baricada destul de scundă care încădea strada Petite-Truanderie; acest obstacol părea ușor de trecut,

dar dincolo de creasta lui se vedea un şir de vîrfuri de baionete. Era trupa de linie postată dincolo de baricadă, la pîndă. Fără doar şi poate că a trece baricada însemna a căuta cu lumînarea gloanţele plutonului şi că orice cap care ar fi depăşit înălţimea zidului de pietre ar fi servit drept ţintă pentru şaizeci de puşti. La stînga lui se afla cîmpul de luptă. Dincolo de colţul casei se afla moartea.

Ce era de făcut?

Numai o pasăre ar fi putut scăpa de acolo.

Şi trebuia să se hotărască pe loc, să găsească un mijloc, să ia o hotărîre. Ceilalţi se băteau la cîştiga paşi de el; din fericire, toţi se înverşunau asupra unui singur punct, asupra uşii cîrciumii; dar dacă unui soldat, unuia singur, i-ar fi trecut prin minte să ocotească casa sau să atace prin flanc, totul ar fi fost sfîrşit.

Jean Valjean privi casa din faţa lui, privi baricada de alături, apoi privi în jos, cu furia celui încolțit, năuc, ca şi cum ar fi vrut să facă o gaură în pămînt cu ochii.

Privind aşa, ceva greu de definit într-o astfel de agonie se desenă, se înfiripă la picioarele lui, ca şi cum privirea ar fi putut face să răsără din pămînt lucrul dorit. Zări la cîştiga paşi de el, la poalele micului baraj, atît de nemilos păzit şi pîndit din afară, sub grămadă de pietre care îl ascundeau în parte, un grătar de fier culcat la acelaşi nivel cu pămîntul. Acest grătar, făcut din bare groase transversale, avea vreo şaizeci de centimetri pătraţi. Rama de pietre cubice care îl susţinea fusese smulsă şi grilajul era aproape desprins. Printre drugi se întrezărea o deschizătură întunecoasă care semăna cu hornul unei vetre sau cu cilindrul unei cisterne. Jean Valjean se repezi la grătar. Vechea lui artă de a evada îi veni în minte ca o fulgerare. Ca în delir, cu forţa unui uriaş, cu repeziciunea unui vultur, dădu la o parte pietrele, ridică grătarul, îl luă pe Marius pe umeri, ţeapă ca un mort, şi ajutîndu-se cu coatele şi cu genunchii, coborî cu această greutate în spinare în puşul din fericire puţin adînc, lăsă să-i cadă deasupra capului greaua trapă de fier, peste care pietrele mişcate din loc se rostogoliră din nou, şi ajunse cu piciorul pe o suprafaţă pietruită, la trei metri sub pămînt. Făcu toate astea în câteva minute.

Jean Valjean se afla, cu Marius, care era tot leşinat, într-un fel de corridor lung, subteran.

Aici, pace adîncă, linişte desăvîrşită, noapte.

Avu din nou impresia de altădată, cînd din stradă nimerise într-o mînăstire. Numai că de data aceasta nu o ducea cu sine pe Cosette, ci pe Marius.

Acum abia de se auzea deasupra lui, ca un murmur nedeslușit, uriașul zbucium al cîrciumii luate cu asalt.

CARTEA A DOUA

INTESTINUL LEVIATONULUI²³⁶

I

PĂMÎNTUL SĂRĂCIT DE MARE

Parisul azvîrle în apă douăzeci și cinci milioane pe an. Nu e o metaforă. Cum și în ce fel? Zi și noapte. În ce scop? Fără nici un scop. Cu ce gînd? Fără să se gîndească. Pentru ce? Pentru nimic. Cu ajutorul cărui organ? Cu ajutorul intestinului lui. Care este acest intestin? Canalul.

Douăzeci și cinci de milioane este cea mai modestă dintre cifrele aproximative pe care le dă evaluările științei de specialitate.

După multe dibuieli, știința știe astăzi că îngrășămîntul cel mai rodnic și mai folositor este îngrășămîntul omenesc. Spre rușinea noastră, chinezii o știau de mai înainte. „Nici un țăran chinez, ne-o spune Eckeberg²³⁷, nu se duce la oraș fără să aducă, la cele două capete ale cobiliței lui de bambus, două căldări pline cu ceea ce noi numim scîrnăvie”. Datorită îngrășămîntuluî omehesc, pămîntul Chinei este astăzi tot atât de tînăr ca pe vremea lui Avram. Recolta de grîu în China dă de o sută douăzeci de ori sămînta care a fost pusă în pămînt. Nici un guano²³⁸ nu se poate compara în fertilitate cu materiile descompuse ale unei capitale. Un oraș mare este cel mai grozav băligar. Dacă s-ar întrebuița orașul pentru îngrășarea ogoarelor, izbînda ar fi deplină. Dacă aurul nostru e băligar, în schimb băligarul nostru e aur.

Dar ce se face cu acest aur-băligar? E aruncat în prăpăstii.

Convoaie de corăbii sănt trimise cu mari cheltuieli pentru a recolta de la Polul Sud baliga petrelului²³⁹ și a pinguinilor, iar nesfîrșitul izvor de bogătie pe care-l avem la îndemînă este trimis în mare. Dacă tot îngrășămîntul omenesc și animal, pe care lumea îl pierde, ar fi dat înapoi pămîntului, în loc de a fi azvîrlit în apă, ar fi de ajuns pentru a hrăni lumea întreagă.

Știți ce sănt maldărele de murdărie de la marginea drumului, cotigele cu gunoaie care huruie noaptea pe străzi, groaznicele butoaie ale edilității, scurgerile puturoase de murdărie subterană, pe care ni le ascunde pavajul

străzii? Sînt cîmpii înflorite, iarba verde, merișor, cimbru, salvie, sînt vînat, vite, muget satisfăcut de vaci seara, fîn bine miroitor, grîu aurit, pîine pe masa voastră, sînge cald în vinele voastre, sînt sănătate, bucurie, viață. Așa vrea creațiunea plină de mister, care e pe pămînt transformare și în ceruri transfigurare. Dați-le înapoi marelui creuzet; din ele va ieși belșugul vostru. Hrana cîmpilor e hrana oamenilor.

Sînteți liberi să risipiți această bogătie și să mă găsiți caraghios pe deasupra. Asta ar fi capodopera neștiinței voastre.

Statisticile au calculat că numai Franța face în fiecare an un vîrsămînt de o jumătate de miliard Atlanticului prin gura fluviilor ei. Notați bine, cu aceste cinci sute de milioane s-ar plăti un sfert din cheltuielile bugetului. Asta e iscusința omului, care vrea mai bucuros să arunce cinci sute de mîlioane pe gîrlă. Însăși măduva poporului e dusă, picătură cu picătură, de ticăloasa scurgere a canalelor noastre, în fluvii, și de uriașa scurgere a fluviilor în ocean. Fiecare icnire a haznalelor noastre ne costă o mie de franci. De aici, două rezultate: pămîntul sărăcit și apa împuțită. Din brazdă iese foamea, și din fluvii, boala.

Se știe, de pildă, că în clipa de față Tamisa otrăvește Londra.

În ce privește Parisul, a fost nevoie să se mute în ultima vreme cele mai multe din gurile de scurgere în aval. Dincolo de cel din urmă pod.

Ar ajunge un aparat cu două tuburi, înzestrat cu supape și ecluze aspiratoare și respingătoare, un sistem de drenaj elementar, simplu ca plămînul omului, și care funcționează, de altfel, în multe localități din Anglia, pentru a aduce în orașele noastre apa curată din cîmpii și pentru a trimite cîmpilor apa bogată a orașelor. Acest du-te-vino ușor, cel mai simplu de pe lume, ne-ar păstra cele cinci sute de milioane pe care le aruncăm. Dar lumea se gîndește la altceva.

Procedeul actual face răul vrînd să facă binele. Intenția este bună, dar rezultatul e trist. Se crede că se curăță orașul, dar se stinge populația. Un canal este o neînțelegere. Cînd drenajul, cu dubla lui funcțiune, va înllocui peste tot canalul care spală sărăcind și va da înapoi ceea ce ia, cînd el se va combina cu datele unei noi economii sociale, produsul pămîntului va fi înzecit și problema mizeriei va fi simțitor atenuată. Adăugați suprimarea parazitismelor și problema va fi rezolvată.

Pînă atunci, bogăția publică se duce pe gîrlă și păgubim. Pagubă, acesta e cuvîntul potrivit. Europa se ruinează prin epuizare.

Cît despre Franța, am arătat care este cifra. Iar dacă Parisul cuprinde a douăzeci și cincea parte din populația totală a Franței și dacă îngrășămîntul parizian este cel mai bogat dintre toate, atunci evaluăm, la mai puțin decît ar trebui, partea Parisului la douăzeci și cinci de milioane, din jumătate de miliard pe care Franța o pierde în fiecare an. Aceste douăzeci și cinci de milioane, dacă ar fi întrebuițate pentru asistența socială și pentru sărbători, ar crește măreția Parisului. Orașul însă le cheltuiește în haznale, în asemenea măsură, încît s-ar putea spune că marea risipă a Parisului, petrecania lui de pomină, sminteala lui à la Beaujon²⁴⁰, orgia lui, revârsarea lui de aur din plin, fastul lui, măreția lui nu sînt altceva decît canalele lui.

Orbiți de o proastă economie politică, încăm, lăsăm să se ducă de rîpă și să se piardă în adîncuri bunăstarea tuturor. Ar trebui să existe plase de Saint-Cloud²⁴¹ pentru avere publică.

Din punct de vedere economic, faptul poate fi rezumat astfel: Parisul este un sac cu fundul spart. Parisul, cetate model, tipar al capitalelor bine rînduite, pe care fiecare popor se străduiește să-l copieze, metropolă a idealului, patrie augustă a inițiativei, a imboldului și a experienței, centru și lăcaș al minților luminate, acest oraș-națiune, stup al viitorului, amestec minunat de Babilon și de Corint, din punctul de vedere de la care am pornit, ar face pe un țăran din Fo-Kian să ridice din umeri.

Imitați Parisul și vă veți ruina.

De altfel, Parisul imită el însuși, această risipă străveche și nesinchisită.

Aceste dobitocii surprinzătoare nu sînt noi; nu e vorba de o prostie tinerească. Cei vechi procedau la fel ca modernii. „Haznalele Romei, spune Liebig, au supt toată bunăstarea țăranului roman”. Roma a stors Italia și, după ce a turnat Italia în haznaua ei, a răsturnat în ea Sicilia, apoi Sardinia, apoi Africa. Haznaua Romei a înghițit lumea. Haznaua aceasta voia să soarbă cetatea și universul; *Urbi et orbi*. Oraș veșnic, hazna fără fund.

Roma este o pildă pentru asemenea lucruri, ca și pentru altele.

Această pildă este urmată de Paris, cu toată prostia caracteristică orașelor pline de duh.

Pentru nevoile operațiunii pe care am explicitat-o, Parisul are sub el un alt Paris; un Paris al canalelor, cu străzile, răspîntiile, piețele, fundăturile, arterele și circulația lui, făcută din murdărie, dar din murdărie fără formă omenească.

Nu trebuie să măgulim pe nimeni, nici chiar un mare popor; acolo unde se află tot, mîrșăvia stă alături de sublim; iar Parisul cuprinde în el Atena, orașul luminii, cuprinde Tyrul, orașul puterii, Sparta, orașul virtuții, Ninive, orașul minune, dar mai cuprinde în el și Lutetia, orașul de noroi.

De altfel, și aici găsim pecetea puterii lui, și uriașa hazna a Parisului realizează, printre monumente, același ideal ciudat pe care l-au realizat în omenire cîțiva oameni ca Machiavel, Bacon²⁴² și Mirabeau: josnicia măreață.

Dacă privirea i-ar putea cuprinde întinderea, subsolul Parisului ar avea înfățișarea unui uriaș madrepor²⁴³. Un burete nu are mai multe găuri și coridoare decât bulgările de pămînt cu o circumferință de şase leghe, pe care se odihnește străvechiul mare oraș. Fără a mai vorbi de catacombe, care sunt o pivniță separată, fără a mai vorbi de încîlcita împletitură a conductelor de gaz, fără a mai socoti vastul sistem de tuburi al distribuției de apă potabilă, care se sfîrșește cu fîntînilor; numai canalele, ele singure, alcătuiesc sub cele două maluri o uriașă rețea întunecată; un labirint căruia înclinarea îi servește drept fir conducător.

Acolo, în ceața umedă, se ivește șobolanul care pare a fi fătat de pîntecele Parisului.

II

ISTORIA VECHE A CANALULUI

Închipuiți-vă că Parisul ar fi ridicat ca un copac și că rețeaua subterană a canalelor, văzută de sus, ar desena pe cele două țărmuri un fel de ramură mare, altoită pe fluviu. Pe malul drept, canalul de centură ar fi trunchiul acestei ramuri, conductele secundare ar fi ramurile, și fundăturile ar fi rămurelele.

Imaginea aceasta este sumară și numai pe jumătate exactă; deoarece unghiul drept, care este unghiul obișnuit acestui fel de ramificații subterane, se găsește foarte rar în lumea vegetală.

Veți putea avea o imagine asemănătoare a acestui ciudat plan geometric, dacă vă închipuiți că ați vedea culcat pe un fund întunecat un alfabet oriental,izar, în dezordine, ale cărui litere diforme ar fi sudate unele de altele, cînd la colțuri, cînd la extremități, într-un talmeș-balmeș aparent și, la prima vedere, întîmplător.

Haznalele și canalurile jucau un mare rol în evul mediu, în Imperiul de Răsărit și în bătrînul Orient. Acolo se ivea ciuma, acolo mureau despojii. Mulțimile priveau cu un fel de spaimă religioasă culcușurile astăzi ale putreziciunii, leagăne monstruoase ale morții. Groapa păduchilor din Benares nu este mai puțin amețitoare decât groapa cu lei din Babilon²⁴⁴. După spusele cărților rabinice, Teglath-Phalasar²⁴⁵ nu jura decât pe haznaua din Ninive. Jean de Leyda²⁴⁶ scotea din canalurile de la Münster falsa lui lună, și Mokanna²⁴⁷, confratele lui oriental, profet ascuns al Korassanului, scotea falsul lui soare din puțul-hazna din Kekhscheb.

Istoria oamenilor se oglindește în istoria haznalelor. Gemoniile²⁴⁸ spuneau povestea Romei. Vechile canale ale Parisului au fost ceva nemaipomenit. Au servit de mormânt și de azil. Crima, inteligența, protestul social, libertatea de conștiință, gîndirea, furtul, tot ceea ce era urmărit sau e încă de legile omenești s-a ascuns în această gaură: bătăușii veacului al XIV-lea, pungașii veacului al XV-lea, hughenoții celui de-al XVI-lea, iluminații lui Morin²⁴⁹ în secolul al XVII-lea, tîlharii amestecați printre revoluționari în al XVIII-lea. De aici ieșea, acum o sută de ani, pumnalul nocturn, aici se strecu hoțul care se simțea încolțit; pădurea are peșterile ei, Parisul își are canalul. Vagabonzi, această *picareria*²⁵⁰ galică, luau canalul drept o sucursală a Curții Miracolelor²⁵¹, și seara, batjocoritoare și feroce, intrau sub canalul Maubuée ca într-un culcuș.

Era firesc ca cei care „lucrau” zilnic în fundătura Vide-Gousset sau pe strada Coupe-Gorge²⁵² să aibă ca domiciliu de noapte puntea de la Chemin-Vert sau de la Hurepoix. De aici, un furnicar de amintiri. Coridoarele aceste singuratice sănătute de tot felul de strigoi; peste tot putreziciune și duhori, ici-colo câte o ferestruică, în care, dinăuntru, Villon stă de vorbă cu Rabelais de afară.

În Parisul de altădată, canalul era locul de întâlnire al tuturor istovirilor și încercărilor. Economia politică vede în el o descompunere, iar filozofia socială, o drojdie.

Canalul este conștiința orașului. Totul se îndreaptă spre el, totul se confruntă în el. În acest loc livid e întuneric, în schimb nu sănătate. Fiecare lucru își are adevărata lui înfățișare sau cel puțin înfățișarea lui definitivă. Maldăru de murdării are calitatea de a nu spune minciuni. Aici se adăpostește naivitatea. Găsești aici masca lui Basile²⁵³, dar i se văd cartonul

și sforile, dedesubtul și exteriorul, și e zugrăvită cu un noroi cinstit. Alături stă nasul fals al lui Scapin²⁵⁴. Toate murdăriile civilizației, după ce au ieșit din circulație, cad în această groapă a adevărurilor, în care ajunge pînă la urmă uriașa alunecare socială. Dar dacă adevărurile se scufundă, aici, în schimb, sănătatea puse la vedere. Acest talmeș-balmeș este o spovedanie. Aici s-a isprăvit cu falsele aparențe, adăugirile de prisos nu mai sănătatea cu putință, murdăria își scoate cămașa, goliciunea e desăvîrșită, iluziile și vedeniile se împrăștie, nu mai rămîne decît ceea ce e în adevăr, cu trista înfățișare a celor ce se sfîrșesc. Realitate și dispariție. Colo, un fund de sticlă trădează betița, un mîner de coș îți vorbește de gospodărie; aici un cocean de măr care avea păreri literare e din nou un cocean de măr și atât. Efigia unui gologan se acoperă fățuș cu un strat verde-cenușiu, scuipatul lui Caiafa se întîlnește cu vîrsătura lui Falstaff²⁵⁵, galbenul ieșit din tripou se izbește de cuiul de care atîrnă frînghia spînzuratului, fetusul vînăt se rostogolește înfășurat în paietele care au dăncuit la Operă în ultima zi a carnavalului, o tocă de magistrat, după ce a judecat astia oameni, se întinde lîngă o zdreanță care a fost odată fusta Margotonei²⁵⁶; aici e mai mult decît înfrâtere, toate se bat pe burtă. Tot ce se sulemenea altădată, aici se mîzgălește. Ultimul văl este smuls. Canalul e cinic. Spune tot.

Această sinceritate a murdăriei ne place, odihnește sufletul. Cînd îți ai petrecut vremea îndurînd pe pămînt spectacolul ifoselor pe care îți-l dă rațiunea de stat, jurămîntul, înțelepciunea politică, dreptatea omenească, robele incoruptibile, te simți ușurat cînd intri într-un canal și vezi pleava care se împacă bine.

În același timp e și o învățătură. Am spus mai înainte că istoria trece prin canale. Nopțile sfîntului Bartolomeu se filtreaște picătură cu picătură printre pietre²⁵⁷. Marile asasinate publice, măcelurile politice și religioase străbat această subterană a civilizației și își împing cadavrele în ea. Pentru privirea unui visător, toți criminalii istoriei sănătatea aici, în această penumbră hîdă, în genunchi, cu o fișie din propriul lor lințoliu drept șorț, ștergînd lugubru cu buretele faptele lor. Ludovic al XI-lea e aici cu Tristan²⁵⁸, Francisc I cu Duprat²⁵⁹, Carol al IX-lea cu maică-sa²⁶⁰, Richelieu cu Ludovic al XIII-lea, Louvois, Letellier²⁶¹, Hébert, și Maillard²⁶², sănătatea toți, zgîriind pietrele și încercînd să facă să piară urma celor săvîrșite de ei. Sub bolții se aude foșnetul măturii nălucilor ăstora. Respiră mirosul putred, puternic al

catastrofelor sociale. Prin colțuri vezi sclipiri roșietice. Acolo curge o apă groaznică, în care s-au spălat mîini însîngerate.

Observatorul social trebuie să pătrundă aceste umbre. Fac parte din laboratorul lui. Filozofia este microscopul gîndirii. Toate vor să fugă de ea, dar ei nu-i scapă nimic. E zadarnic să te codești. Ce latură a ta arăți atunci cînd te codești? Latura rușinoasă. Filozofia urmărește răul cu privirea ei cinstită și nu-i îngăduie să se refugieze în neant. Ea știe să vadă totul în lucrurile care pier, în lucrurile care se micșorează și se sting. Ea reconstituie purpura dintr-o zdreanță, și femeia după îmbrăcăminte. Reface un oraș cu ajutorul haznalei; cu ajutorul noroiului reface moravurile. Dintr-un ciob deduce o amforă sau un ulcior. Ea recunoaște diferența care separă evreimea din Judengasse de aceea din ghetto²⁶³ după urma unei unghii pe un pergamant. Ea regăsește în ceea ce a rămas ceea ce a fost: binele, rău, falsul, adevărul, pata de sînge dintr-un palat, pata de cerneală dintr-o peșteră, picătura de seu dintr-un lupanar, încercările suferite, tentațiile binevenite, orgiile scurse, racile cu care s-au ales caracterele care s-au înjosit, urma prostituției în sufletele pe care grosolânia le-a făcut apte pentru ea și urma brațului Messalinei pe haina hamalilor Romei²⁶⁴.

III BRUNESEAU

În evul mediu canalul Parisului era legendar. În veacul al XVI-lea Henric al II-lea încercă un sondaj, care nu izbuti. Mercier²⁶⁵ certifică că, acum mai puțin de o sută de ani, cloaca era părăsită în voia ei.

Așa era vechiul Paris, lăsat pradă certurilor, nehotărîrilor și dibuirilor. A fost multă vreme destul de tont. Mai tîrziu, 1789 a arătat cum se înțelepțesc orașele. Dar, în vremurile bune de altădată, capitala avea prea puțin cap; nu știa să se descurce nici moral, nici material, și nici să măture murdăria, așa cum nu știa să măture abuzurile.

Total era o piedică, total era o problemă. Canalul, de pildă, se împotrivea oricărui plan. Nu izbuteai să te orientezi în ale edilității, așa cum nu te mai înțelegeai în oraș; sus, totul de neînțeles, jos, de nedescurcat; sub învălmășeala limbilor sta încurcătura pivnițelor; Dedal îl dubla pe Babel²⁶⁶.

Uneori, canalul Parisului începea și el să se reverse, ca și cum Nilul acesta trecut cu vederea s-ar fi înfuriat dintr-o dată. Lucru dezgustător, canalul inunda străzile. Uneori acest stomac al civilizației digera prost, cloaca se

revărsa în gîtlejul orașului și Parisul simțea gustul noroiului lui. Canalul semăna cu remușcările, ceea ce era un bine, un avertisment, foarte rău privit de altfel; orașul era revoltat de îndrăzneala noroiului și nu îngăduia ca murdăria să se întoarcă de unde pornise. Goniți-o mai bine!

Inundația din 1802 este una din amintirile încă vii în mintea parizienilor care au optzeci de ani. Murdăria s-a răspândit în cruce, în piața Victoriei, unde se află statuia lui Ludovic al XIV-lea; a intrat în strada Saint-Honoré prin cele două guri de canal din Champs Elysées, pe strada Saint-Florentin prin canalul Saint-Florentin, pe strada Pierre-à-Poisson prin canalul Sonnerie, pe strada Popincourt prin canalul Chemin-Vert, pe strada Roquette prin canalul din strada Lappe; a acoperit pietrișul străzii Champs-Élysées pînă la o înălțime de treizeci și cinci de centimetri; și la amiază a pătruns prin gura Senei, care își îndeplinea funcțiunea în sens invers, în străzile Mazzarin, Echaudé și Marais, unde s-a oprit la o sută nouă metri, la câțiva pași de casa unde locuise Racine, respectîndu-l pe poetul din veacul al XVII-lea mai mult decît pe rege. Noroiul atinse culmea înălțimii pe strada Saint-Pierre, unde se ridică la trei picioare deasupra gurilor de jgheab, și culmea întinderii pe strada Saint-Sabin, unde se revărsă pe o lungime de două sute treizeci și opt de metri.

La începutul acestui veac, canalul Parisului era încă un loc misterios. Noroiul nu poate avea niciodată un renume bun; aici, încă, faima lui proastă mergea pînă la groază. Parisul știa în chip nedeslușit că are sub el o pivniță grozavă. Se vorbea de ea ca despre acea monstruoasă mlaștină a Tebei, unde furnicau scolopendre de cincisprezece picioare lungime și în care s-ar fi putut îmbăia Behemot²⁶⁷. Cizmele mari ale celor care se ocupau cu întreținerea canalului nu cutezau să treacă niciodată dincolo de anumite puncte bine cunoscute. Nu trecuseră de mult vremurile în care cotigile nămolarilor, din vîrful căror Saint-Foix fraterniza cu marchizul de Créqui²⁶⁸, erau descărcate pur și simplu în canal. Curățirea lor era încredințată ploilor, care mai mult le îfundau decît le măturau. Roma încă lăsa o oarecare poezie cloacei și o numea Gemonie; Parisul o insulta pe a lui și-i spunea Gaura Puturoasă. Știința și superstiția erau de acord în privința scîrbei. Gaura Puturoasă respingea igiena și legenda. Moine Bourru²⁶⁹ a răsărit de sub bolta împușită a canalului Mouffetard; cadavrele marmuseștilor²⁷⁰ au fost azvîrlite în canalul Barillerie; Fagon²⁷¹ pusese

puternica febră malignă din 1685 pe seama marii deschizături a canalului Marais, care a rămas neacoperit în strada Saint-Louis, cam în fața firmei *Mesagerul galant*, până în 1833. Gura de canal din strada Mortellerie era vestică prin ciuma care ieșea dinăuntru; strada aceasta nenorocită, cu grilajul ei de fier cu vîrfuri ascuțite, asemenea unui șirag de dinți, era ca o gură de balaur care sufla iadul asupra oamenilor. Imaginatia populară presăra întunecata beznă pariziană cu nu știu ce amestec hidros de infinit. Canalul era fără fund. Canalul era barathrumul²⁷². Ideea de a explora aceste regiuni leproase nici că trecea prin minte poliției. Cine ar fi îndrăznit să pună la încercare necunoscutul, să arunce o sondă în această beznă, să pornească la descoperirea acestui abis? Era înfricoșător. Și totuși cineva se oferi să facă. Cloaca își avu un Cristofor Columb.

Într-o zi, în 1805, cu prilejul uneia din acele rare treceri ale împăratului prin Paris, ministrul de interne, un Decrès sau Crétet²⁷³ oarecare, veni să fie de față la toaleta stăpînului său. În Caroussel²⁷⁴ se auzea cum se tîrau săbiile tuturor acelor soldați extraordinari ai marii republici și ai marelui imperiu; eroii se înghesuiau la ușa lui Napoleon; oameni de pe Rin, Escaut, Adige și Nil; camarazi ai lui Joubert, Desaix, Marceau, Hoche, Kléber; aerostieri²⁷⁵ de la Fleurus²⁷⁶, grenadieri din Maiența, pontonieri din Genua, husari pe care-i priviseră piramidele, artileriști pe care-i stropise cu noroi obuzul lui Junot, cuirasieri care luaseră cu asalt flota ancorată în Zuidersee; unii îl urmăseră pe Napoleon pe podul de la Lodi, alții îl întovărăsiseră pe Murat în tranșeele de la Mantua, alții trecuseră de Lannes pe drumul povîrnit spre Montebello. Toată armata de atunci era acolo, în curtea Tuileriilor, reprezentată printr-o grupă sau un pluton și păzind odihna lui Napoleon; era epoca minunată în care Marea Armată avea îndărătul ei Marengoul și înaintea ei Austerlitzul. „Sire, îi spuse ministrul de interne lui Napoleon, am văzut ieri pe omul cel mai cutezător al imperiului vostru”. „Cine e acest om, întrebă repede împăratul, și ce-a făcut?” „Vrea să facă un lucru, sire...” „Ce anume?” „Să cerceteze canalele Parisului”.

Omul acesta exista, îl chema Bruneseau.

IV AMĂNUNTE NECUNOSCUTE

Cercetarea a avut loc. A fost o campanie îndrăzneață; o bătălie nocturnă împotriva ciumei și a asfixiei. În același timp a fost o călătorie de

descoperiri.

Unul dintre supraviețitorii acestei explorări, un muncitor deștept, foarte tânăr pe vremea aceea, mai povestea încă, acum vreo cîțiva ani, unele amănunte curioase pe care Bruneseau crezuse că e mai bine să le treacă sub tăcere în raportul său adresat prefectului de poliție, ca nepotrivite cu stilul administrativ. Procedeele de dezinfectare erau pe vremea aceea foarte înapoiate. Abia trecuse Bruneseau de primele articulații ale rețelei subpămîntene, că opt din douăzeci de muncitori refuzară să meargă mai departe. Operația era gata; cercetarea presupunea curaj; trebuia să se curețe și în același timp să se măsoare; să se noteze intrările de apă, să se numere grilajele și gurile, să se cerceteze în amănunt ramificațiile, să se indice curentele pe puncte de partaj, să se identifice cartierele respective ale diverselor bazine, să se sondeze canalele mici legate de canalul principal, să se măsoare înălțimea interioară a fiecăruia corridor și largimea lui atât la începutul boltelor, cât și la temelia lor, în sfîrșit, să se determine coordonatele nivelării în dreptul fiecărei intrări de apă, fie de la baza canalului, fie de la suprafața străzii. Se înainta cu greu. Adesea, scările pentru coborît intrau aproape un metru în nămol. Lanternele mureau în mijlocul miasmelor. Din cînd în cînd, era scos afară cîte un muncitor leșinat. În unele locuri, o prăpastie. Pămîntul se înfundase, lespezile alunecașeră, canalul se preschimbase îi puț fără fund; nu mai dădeai de loc solid; la un moment dat un om se cufundă brusc; fu tras înapoi cu mare greutate. După sfatul lui Fourcroy²⁷⁷, din distanță în distanță, în locurile destul de curățate se aprindeau lumini în colivii mari, pline cu cîlții îmbibați în răsină. Peretele, în unele locuri, era acoperit cu bureți diiformi ca niște tumori; pînă și piatra părea bolnavă în locul acesta înăbușitor.

În exploatarea sa, Bruneseau porni din amont în aval. La bifurcarea conductelor de apă din Grand-Hurleur descifră pe o piatră ieșită în afara data anului 1550; această piatră arăta limita la care se oprise Philibert Delorme²⁷⁸, însărcinat de Henric al II-lea să cerceteze regiunea subpământeană a Parisului. Piatra aceasta era pecetea veacului al XVI-lea pe canal. Bruneseau regăsi partea lucrată în veacul al XVII-lea din conducta de la Ponceau și din strada Vieille-du-Temple, boltite între 1600 și 1650, și partea din veacul al XVIII-lea în secțiunea de apus a canalului colector, închisă și boltită în 1740. Aceste două bolti, mai ales cea mai puțin veche,

cea din 1740, erau mai crăpate și în stare mai proastă decât zidăria canalului de centură, care data din 1412, epocă în care pîrîul cu apă curgătoare de la Ménilmontant fusese ridicat la rangul de mare canal al Parisului, avansare analogă aceleia a unui țăran care ar deveni prim valet al regelui; ceva în felul lui Gros-Jean preschimbat în Lebel²⁷⁹.

Ici-colo, mai ales sub palatul de justiție, li se părură că descoperă firidele vechilor temnițe, săpate chiar în canal. Un hidos *in pace*²⁸⁰. Într-una dintre celule atîrna un lanț de fier. Celulele acestea fură zidite toate. Se mai găsiră unele lucruri ciudate, între altele scheletul unui urangutan dispărut din Jardin des Plantes în 1800, dispariție care a fost probabil în legătură cu faimoasa și netăgăduita apariție a diavolului în strada Bernardins în ultimul an al veacului al XVIII-lea. Bietul diavol a sfîrșit prin a se îneca în canal.

Sub lungul corridor circular care dă în Arche-Marion cunoșcătorii admirară un coș de negustor de vechituri, foarte bine păstrat. Peste tot, nămolul, pe care muncitorii ajunseseră să-l mînuiască cu pricepere, era plin de obiecte prețioase, de bijuterii de aur și argint, de pietre scumpe, de monede. Un uriaș care ar fi strecurat această cloacă ar fi avut în sita lui bogăția veacurilor. La bifurcarea celor două branșamente din strada Temple și din strada Saint-Avoye se găsi o ciudată medalie huguenotă, de aramă, avînd pe una din părți un porc cu pălărie de cardinal și pe cealaltă un lup cu tiară pe cap.

Întîlnirea cea mai neașteptată avu loc la intrarea în canalul cel mare. Intrarea aceasta fusese închisă odinioară cu un grilaj din care nu mai rămăseseră decât țîțînile. De una dintre aceste țîțîni atîrnă un fel de zdreanță fără nici o formă, murdară, care desigur că se agățase acolo în trecere, filfia în umbră și se destrăma mai departe. Bruneseau apropie lanterna și o cercetă. Era dintr-o țesătură de în foarte fină, și la unul din colțurile mai puțin roase se putea desluși urma unei coroane heraldice, brodată deasupra a sapte litere: LAVBESP. Coroana era de marchiz și cele șapte litere însemnau *Laubespine*. Se constată că aveau în față ochilor o bucată din lințoliul lui Marat. Marat, în tinerețea lui, fusese îndrăgostit, pe vremea cînd făcea parte din casa contelui d'Artois, în calitate de medic al grajdurilor. Din dragostea lui, recunoscută de istorici, pentru o doamnă din lumea mare, îi rămăsese cearșaful acesta de pat, epavă sau amintire. La moartea lui nu găsiră altă

pînză fină la el acasă și fu îngropat cu ea. Cîteva femei bătrîne îl înfăsurără pe tragicul Prieten al poporului în cearșaful dragostei de altădată.

Bruneseau trecu mai departe. Lăsară zdreanța aceasta unde era; nu o smulseră. Din dispreț sau din respect? Marat le merita pe amîndouă. Și apoi, soarta își lăsase destul urma pe ea ca să mai îndrăznească cineva s-o atingă. De altfel, se cuvine ca lucrurile ce aparțin mormântului să fie lăsate în locul pe care și l-au ales. În sfîrșit, rămășița era ciudată. O marchiză dormise într-însa; Marat putrezise în ea; străbătuse Panthéonul pentru a da de şobolanii canalului. Pînza asta de pat, ale cărei cute ar îi fost desenate odinioară cu plăcere de Watteau, era acum vrednică de privirea fixă a lui Dante.

Vizitarea întregii regiuni subpămîntene ținu șapte ani, de la 1805 la 1812. În drumul său, Bruneseau arăta, călăuzea, ducea la bun sfîrșit lucrări însemnate; în 1808 coborî temelia de la Ponceau, croi peste tot linii noi, și duse canalul, în 1809, sub strada Saint-Denis, pînă la fîntîna Innocents; în 1810, sub strada Froidmanteau și sub Salpêtrière; în 1811, sub strada Neuve-des-Petits-Pères, sub strada Mail, sub strada Echarpe, sub Piața Royale; în 1812, sub strada la Paix și sub șoseaua d'Antin. În același timp, dezinfecță și asană toată rețeaua. Începînd din al doilea an, Bruneseau fu ajutat de ginerele său, Nargaud.

În felul acesta, la începutul acestui veac, societatea de pe atunci își curățî dedesubturile și făcu toaleta canalului. Aceasta a însemnat o curățire adevărată.

Așa, era, văzut, retrospectiv, vechiul canal al Parisului; încolăcit, crăpat, cu pietre lipsă, plesnit, întretăiat de mlaștini, zdruncinat de cotituri ciudate, urcînd și coborînd fără nici o noimă, puturos, sălbatic, fioros, cufundat în întuneric, cu cicatrice pe lespezi și cu răni pe pereți, îngrozitor. Ramificații în toate direcțiile, încrucișări de tranșee, branșamente, întretăieri, stele ca în tranșee, fundături, boltî acoperite cu silitră, băltî infecte, surgeri împuște pe pereți, picături care cădeau din tavan, beznă; nimic mai groaznic decît această veche criptă-hazna, aparat digestiv babilonian, peșteră, groapă, abis străpuns de străzi, mușuroi titanic în care minții i se pare că vede prin umbră, în murdăria care a fost altădată strălucire, uriașă cîrtiță oarbă care este trecutul.

Așa arăta, o repetăm, canalul de altădată.

V

PROGRESUL ACTUAL

Astăzi canalul este curat, rece, drept, corect. Aproape realizează idealul a ceea ce se înțelege în Anglia prin „respectabil”. E îngrijit și cenușiu; liniar și, ai putea spune, pus la punct. Seamănă cu un negustor care a ajuns consilier de stat. Nu mai e cufundat în beznă. Noroiul se poartă cuviincios. La prima vedere l-aî lua drept unul dintre acele coridoare subpămîntene atât de obișnuite în vechime și atât de folositoare monarhilor și principilor cînd voiau să fugă, în vremurile de altădată, cînd „poporul îi iubea pe regi”. Canalul de astăzi este un canal frumos; stilul lui e curat; clasicul alexandrin rectiliniu, care, gonit din poezie, pare să se fi refugiat în arhitectură, s-ar putea spune că s-a amestecat cu toate pietrele acestei lungi bolți întunecate și alburii; fiecare gură de vârsare a apei e o arcadă; strada Rivoli se continuă în cloacă. De altfel, dacă linia geometrică este undeva, la locul ei, e desigur în tranșea cu murdării a unui mare oraș. Aici totul este în funcție de drumul cel mai scurt. Canalul a luat astăzi un fel de înfățișare oficială. Chiar rapoartele de poliție, al căror obiect este cîteodată, săt respectuoase față de el. Cuvintele care îl caracterizează în limbajul administrativ săt credincioase și demne. Ceea ce se numea altădată un maț se cheamă acum galerie; ce era altădată o gaură se cheamă acum deschizătură. Villon nu și-ar mai recunoaște antica ascunzătoare. Rețeaua aceasta de pivnițe are mai departe populația ei străveche de rozătoare, mai numeroasă ca oricînd; uneori un şobolan veteran îndrăznește să-și scoată capul prin fereastra canalului și se uită la parizieni; spurcăciunile acestea se domesticesc și ele, încîntate de palatul lor subpămîntean. Cloaca nu mai are nimic din grozăvia ei dintru început. Ploaia, care murdărea altădată canalul, astăzi îl spală. Totuși, să nu vă bizuiți pe asta. E încă plin de duhorii. E mai degrabă ipocrit decît nevinovat. Zadarnic se străduiesc prefectura poliției și comisia de salubritate. În ciuda tuturor procedeelor de asanare, canalul răspîndește un vag miros suspect, ca Tartuffe după spovedanie.

Să ne înțelegem. La urma urmei, curățenia este un omagiu pe care canalul îl adresează civilizației și, după cum, din punctul acesta de vedere, conștiința lui Tartuffe e un progres față de stafului lui Augias²⁸¹, fără îndoială, canalul Parisului a fost îmbunătățit.

Dar e mai mult decît un progres; e o schimbare. Între vechiul canal și cel de astăzi s-a întîmplat o revoluție. Cine a făcut-o?

Bruneseau, omul pe care toată lumea îl uită și despre care am vorbit.

VI PROGRESUL VIITOR

Săparea canalului de scurgere al Parisului n-a fost treabă ușoară. Ultimele zece veacuri au lucrat la el fără a-l putea isprăvi, după cum n-au putut isprăvi Parisul. Într-adevăr, canalul răspunde ca un ecou creșterii Parisului. E ca o caracată afurisită cu mii de brațe care crește în pămînt pe măsură ce orașul se întinde deasupra. Ori de câte ori orașul taie o stradă, canalul întinde un braț. Vechea monarhie nu construise decât douăzeci și trei de mii de metri de canal; aceasta era situația Parisului la 1 ianuarie 1806. Începînd de la acea dată, despre care vom vorbi în curînd, lucrarea a fost reluată și continuată în chip folositor și energetic; Napoleon a construit – cifrele sănătate – patru mii opt sute patru metri; Ludovic al XVIII-lea, cinci mii șapte sute nouă; Carol al X-lea, zece mii opt sute treizeci și șase; Ludovic-Filip, optzeci de mii douăzeci; republica din 1848, douăzeci și trei de mii trei sute optzeci și unu; actualul regim, șaptezeci de mii cinci sute; cu totul în clipa de față, două sute douăzeci și șase de mii șase sute zece metri; șaizeci de leghe de canaluri de scurgere; măruntele enorme ale Parisului. Ramificație întunecată mereu în lucru; construcție necunoscută și imensă.

După cum se vede, labirintul subpămîntean al Parisului este azi mai mult decât înzecitul a ceea ce era la începutul secolului. Anevoie ne putem închipui cătă stăruință și sforțări au trebuit pentru a aduce această cloacă la starea de relativă desăvîrșire în care se află astăzi. Cu mare greutate au izbutit vechea administrație monarhică și, în ultimii zece ani ai veacului al XVIII-lea, primăria revoluționară, să sape cele cinci leghe de canaluri de scurgere care existau înainte de 1806. Tot soiul de piedici opreau în loc această lucrare, unele pricinuite de felul solului, altele ivite chiar din prejudecățile populației muncitoare a Parisului. Parisul e ridicat pe un strat peste măsură de îndărătnic la cazma, la tîrnăcop, la sondă, la mîna omenească. Nimic mai greu de străpuns și de pătruns ca această întocmire geologică peste care se suprapune minunata întocmire istorică numită Paris; de îndată ce sub o formă oarecare, munca pornește și se aventurează în această pătură de aluviuni, forțele subpămîntene ce se opun apar din belșug. E vorba de argilele lichide, de izvoarele neastîmpărate, de rocile tari, de acele nămoluri moi și adînci pe care știința de specialitate le numește muștaruri. Tîrnăcopul răzbește greu prin straturile calcaroase întretăiate de fîșii de humă foarte subțiri și de pături chistoase ale căror foi sănătate

cu cochiliile stridiilor ce trăiau în oceanele de odinioară. Cîteodată, un pîrîiaș sparge bolta începută și se revarsă asupra muncitorilor; sau un șuviu de marnă țîșnește și se prăvale cu furia unei cataracte, sfărîmînd ca pe niște bucăți de sticlă cele mai groase grinzi de susținere. Nu demult, cînd a trebuit să se sape canalul colector la Villette pe sub canalul Saint-Martin, fără ca să se îintrerupă navigația și fără ca acest canal să fie golit, s-a produs o spărtură în albia lui, și apa a năvălit dintr-o dată în șantierul subteran, depășind capacitatea de absorbție a pompelor; a trebuit ca un scafandru să caute spărtura produsă în deschizătura strîmtă a marelui bazin și s-o astupe cu mare greutate. Prin alte părți, în apropierea Senei și chiar destul de departe de fluviu ca, de pildă, la Belleville, la Grande-Rue, în pasajul Lunière, întîlnim nisipuri fără fund în care te împotmolești și în care un om se poate scufunda văzînd cu ochii. Adăugați asfixia produsă de miasme, îngropările în surpături, prăbușirile neașteptate. Adăugați tifosul de care muncitorii sănt cuprinși încetul cu încetul. În zilele noastre, după ce a săpat galeria de la Clichy, cu o ridicătură pentru a susține o conductă principală cu apă de la Ourcq, lucrare executată într-un șanț, la zece metri adâncime, după ce a boltit pîrîul Bièvre de la bulevardul l'Hôpital pînă la Sena, după o serie de surpături, cu ajutorul unor săpături, adeseori fără rezultat, și al unor lucrări de zăgăzuire, după ce a construit linia de canale de scurgere de la bariera Blanche la calea Aubervilliers, în decurs de patru luni, zi și noapte, la o adâncime de unsprezece metri, pentru a apăra Parisul de apele torențiale din Montmartre și pentru a crea o scurgere acestei bălti fluviale de nouă hectare, care stagna în apropierea barierei Martyrs, și, lucru nemaivăzut încă, după ce a executat sub pămînt un canal de scurgere în strada Barre-du-Bec, fără să sape un șanț, la șase metri adâncime, conductorul Monnot a murit. După ce a boltit trei mii de metri de canaluri în toate punctele orașului, din strada Traversière-Saint-Antoine, pînă în strada l'Ourcine; după ce a degajat de inundațiile fluviale răspîntia Censier Mouffetard prin branșamentul Arbalète; după ce a construit canalul Saint-Georges pe temelii de piatră și beton în nisipuri curgătoare; după ce a condus înfricoșătoarea scoborîre de temelie a stăvilarului branșamentului Notre-Dame-de-Nazareth, inginerul Duleau a murit. Nu există buletine pentru astfel de acte de curaj, oricum mai folositoare ca măcelurile prostești de pe cîmpurile de luptă.

În 1832 canalele Parisului erau departe de ceea ce sănătăză. Bruneseau dăduse imboldul, a trebuit însă ca holera să determine vasta construcție care

s-a efectuat de atunci încă odată. E surprinzător să spunem, de pildă, că în 1821 o parte din canalul de centură, zis Marele Canal, stagna încă tocmai ca la Veneția, sub cerul liber, în strada Gourdes. Abia în 1823 a găsit orașul Paris în caseta lui cele două sute șaizeci și șase de mii optzeci de franci și șase centime necesare pentru acoperirea acestei rușini. Cele trei puțuri absorbante de la Combat, de la Cunette și de la Saint-Mandé, cu jgheaburile lor de scurgere, cu aparatele, cu șanțurile lor colectoare și cu branșamentele lor purificatoare, nu datează decât din 1836. Rețeaua de canale mărunte a Parisului a fost cu totul îndoită și, aşa cum am mai spus, mai mult decât înzecită de un sfert de veac încă.

Acum treizeci de ani, pe vremea răscoalei din 5 și 6 iunie, mai exista încă în multe locuri vechiul canal aproape în întregime. Un foarte mare număr de străzi, astăzi bombate, erau pe atunci șosele cu rigole. Se vedea foarte adesea, la marginile de pantă spre care duceau povîrnișurile unor străzi sau ale unor răspîntii niște mari grătare patrate cu zăbrele groase, a căror fierărie strălucea de frecușul pașilor mulțimii, periculoasă și alunecoasă pentru trăsuri și care poate să nenorocească caii. Limbajul oficial la poduri și șosele dădea acestor margini de pantă și acestor grătare denumirea expresivă de *cassis*²⁸². În 1832, într-o mulțime de străzi, pe strada Étoile, pe strada Saint-Louis, pe strada Temple, pe strada Vieille-du-Temple, pe strada Notre-Dame-de-Nazareth, pe strada Folie-Méricourt, pe cheiul Fleurs, pe strada Petit-Musc, pe strada Normandie, pe strada Pont-au-Biches, pe strada Marais, în mahalaua Saint-Marais, pe strada Notre-Dame-des-Victoires, în cartierul Montmartre, pe strada Grange-Batelière, pe Champs-Élysées, pe strada Iacob, pe strada Tournon, bâtrâna cloacă gotică își mai arăta încă cinic gurile ei. Erau niște leneșe căscături enorme de piatră, cîteodată încunjurate cu stîrpi, cu o nerușinare monumentală.

În 1806. Parisul mai era încă aproape la cifra constatată în mai 1663: cinci mii trei sute douăzeci și opt toaze²⁸³ de canal. După Bruneseau, la 1 ianuarie 1832 erau patruzeci de mii trei sute de metri. Din 1806 pînă în 1831 s-au construit anual, în medie, șapte sute cincizeci de metri; de atunci s-au construit în fiecare an opt și chiar zece mii de metri de galerii, din zidărie de materiale mărunte prinse în var hidraulic, pe temelie de beton. La două sute de franci metrul, cele șaizeci de leghe de canale de scurgere ale Parisului de astăzi reprezintă patruzeci și opt de milioane.

În afara progresului economic pe care l-am indicat, probleme grave de igienă obștească se leagă de această chestiune nemăsurată de mare: canalul Parisului.

Parisul se află între două pături; o pătură de apă și o pătură de aer. Pătura de apă, zăcînd la o destul de mare adîncime sub pămînt, însă cercetată pînă acum cu două foraje, este străbătută de un strat de gresie verde situat între creta și calcarul jurasic; acest strat poate fi reprezentat printr-un disc cu raza de douăzeci și cinci de leghe; o mulțime de rîuri și de pîraie se prelungesc în el; într-un pahar de apă din fintâna de la Grenelle binele Sena, Marna, Yonne, Oise, Aisne, Cher, Vienne și Loire. Pătura de apă este salubră, ea vine mai întîi din cer și apoi din pămînt; pătura de aer este nesănătoasă, ea vine din canal. Toate miasmele cloacei se amestecă în respirația orașului; de aci miroslul acela urît. S-a constatat științific că aerul captat deasupra unei gunoiști este mai curat decît aerul captat deasupra Parisului. Într-un timp dat, cu ajutorul progresului, perfecționîndu-se mecanismele și făcîndu-se lumină, se va întrebuița pătura de apă pentru curățirea păturii de aer, adică la spălarea canalului. Se știe că prin spălarea canalului înțelegem: noroiul să fie înapoiat pămîntului, gunoiul să fie reîntors solului și îngrășămintele cîmpilor. Prin acest simplu fapt se va produce pentru întreaga comunitate socială o micșorare a mizeriei și o creștere a sănătății. În ceasul de față bolile Parisului se întind pe o rază de cincizeci de leghe în jurul Luvrului, considerat ca centru al acestei roți pestilentiale.

S-ar putea zice că, de zece veacuri, cloaca este boala Parisului. Canalul de scurgere este viciul pe care orașul îl are în sînge. Instinctul popular nu s-a înșelat niciodată asupra acestui lucru. Meseria de curățitor de canale era altădată tot atât de periculoasă și poate tot atât de dezgustătoare în ochii poporului ca și meseria de hingher, atât de multă vreme tratată cu scîrbă și lăsată în seama călăului. Un zidar trebuia gras plătit pentru a-l hotărî să dispară în aceste adîncuri; se spunea proverbial: „A coborî în canal înseamnă a intra în groapă”; și tot felul de legende hidroase, după cum am mai spus, acopereau de spaimă acest colosal jgheab de scurgere; temut receptacol de lături, care poartă urmele revoluțiilor globului, ca și ale revoluțiilor oamenilor, și în care se găsesc rămășițele tuturor cataclismelor, de la scoicile potopului pînă la zdreanța lui Marat.

CARTEA A TREIA **ÎNTRE SUFLET ȘI MOCIRLĂ**

I

CLOACA ȘI SURPRIZELE EI

Jean Valjean se afla în canalul Parisului.

Încă o asemănare a Parisului cu marea. Ca și în ocean, cel ce se scufundă poate să dispară în el.

Trecerea aceasta de la o stare la alta era nemaipomenită. Deși în mijlocul orașului, Jean Valjean ieșise din oraș; și cît ai clipe din ochi, numai cît ai ridica un capac și l-ai pune la loc, trecuse din plină lumină în întuneric complet, din mijlocul zilei în miezul nopții, de la vuietul asurzitor la liniște, din vîrtejul tunetelor în încremenirea mormântului și, printr-o întîmplare mai fericită decât cea din strada Polonceau, din primejdia cea mai mare în cea mai desăvîrșită siguranță.

Să cazi pe neașteptate într-o pivniță, să te faci nevăzut în temnița subterană a Parisului, să părăsești strada unde te pîndește moartea peste tot ca să intri într-un fel de mormînt unde te aşteaptă viața, era ceva puțin obișnuit. Cîțva timp rămase ca năucit, ascultînd cu uimire. Capcana salvării se deschisese deodată sub el. Bunătatea cerească pusese mâna pe el oarecum prin surprindere. Minunate vicenții ale providenței! Numai că rănitul nu mișca de loc și Jean Valjean nu știa dacă cel pe care îl ducea cu el în această groapă era viu sau mort.

Cea dintîi senzație a lui fu aceea de orbire. Deodată nu mai văzu nimic. I se păru de asemenea că într-o clipă asurzise. Nu mai auzea nimic. Năvalnica furtună a morții, ce se dezlânțuise deasupra capului lui, nu ajungea pînă la el, cum am spus, din pricina stratului de pămînt care îl despărțea de ea, decât aşa, ca un zgromot stins și nedeslușit, ca un vuiet surd într-o prăpastie. Simțea că are ceva tare sub picioare, nimic mai mult; dar era de ajuns. Întinse un braț, apoi pe celălalt și de amîndouă părțile atinse peretele; își dădu seama că galeria era îngustă; alunecă și își dădu seama că piatra pe care călca era udă. Temîndu-se de o gaură, de o groapă pentru lături, de vreo surpătură, întinse cu luare-aminte un picior; își dădu seama că pavajul se prelungea. O duhoare respingătoare îl înștiință de locul unde se afla.

După cîteva clipe nu mai era orb. Puțină lumină se strecu prin deschizătura prin care se strecu se el și ochii i se deprinseseră în această pivniță. Începu a desluși cîte ceva. Culoarul în care intrase, ca în pămînt – nici un alt cuvînt nu e atîț de potrivit – era zidit în spatele lui. Era una din acele înfundături pe care limbajul de specialitate le numește branșamente.

Înaintea lui se ridica un alt zid, un zid de întuneric. Lumina deschizăturii se pierdea la zece sau doisprezece pași de locul unde se afla Jean Valjean, făcînd o pată alburie numai pe o lungime de cîțiva metri din peretele umed al canalului. Mai departe, întunecimea era grea și deasă; părea îngrozitor să pătrunzi în ea; s-ar fi spus că te înghite. Se putea totuși trece prin acest perete de întuneric și trebuie să-o facă. Trebuia chiar să se grăbească. Jean Valjean se gîndi că grătarul zărit de el sub pietrele de caldarîm putea fi văzut și de soldați și că totul atîrna de această întîmplare. Și ei puteau coborî în puțul acesta și-l puteau cerceta. Nu era nici o clipă de pierdut. Pe Marius îl aşezase pe pămînt; îl culese de pe jos – acesta e cuvîntul potrivit – îl luă din nou în spinare și porni. Intră hotărît în beznă.

Adevărul este că ei nu scăpaseră încă de primejdie, cum credea Jean Valjean. Primejdii de alt soi, dar tot atît de mari, îi pîndeau poate. După vîrtejul năpraznic al luptei, hruba miasmelor și a capcanelor; după haos, cloaca. Jean Valjean căzuse dintr-un cerc al infernului în altul.

După ce făcu cincizeci de pași, trebui să se opreasca. Se punea o întrebare. Culoarul se sfîrșea într-o altă galerie, pe care o întîlnea de-a curmezișul. Acolo se deschideau două drumuri. Pe care să apuce? S-o ia la stînga sau la dreapta? Cum să se orienteze în acest negru labirint? Labirintul acesta, după cum am spus-o, are un fir: panta lui. Urmîndu-i panta, ajungi la rîu.

Jean Valjean înțelese îndată acest lucru.

Își spuse că se afla pesemne în canalul halelor; că dacă ar lua-o la stînga și ar urma panta, ar ajunge în mai puțin de un sfert de oră la vreo gură pe Sena între Pont-de-Change și Pont-Neuf, s-ar arăta deci ziua-n amiaza mare în locul cel mai umblat al Parisului. Ar ajunge poate la gura de canal al vreunei răspîntii. Uimirea trecătorilor, văzînd cum ies din pămînt, de sub picioarele lor, doi oameni plini de sînge. Ivirea sergenților de stradă, alarma corpului de gardă vecin. Ar fi fost arestat înainte de-a ieși. Mai bine să se afunde în labirint, să aibă încredere în întunericul acesta, iar cît despre ieșire, să se lase în voia soartei.

Urcă panta înapoi și o luă la dreapta.

După ce trecu de colțul galeriei, lumina depărtată a ferestruicăi pieri, perdeaua de întuneric se lăsa iar peste el și orbi din nou. Înaintă, totuși, cît putu mai repede. Brațele lui Marius erau petrecute în jurul gîtelui său, iar picioarele lui îi atîrnau în spate. Cu o mînă ținea brațele lui Marius, cu cealaltă pipăia peretele. Obrazul lui Marius îl atingea pe al său și însîngerat

cum era, se lipea de el. Simțea curgînd pe el și pătrunzîndu-l sub haine un pîrîiaș călduț care venea de la Marius. Totuși, căldura umedă pe care o simțea la urechea lui care se atingea de gura rănitului, însemna răsuflare, deci viață. Culoarul pe care mergea acum Jean Valjean era mai puțin îngust decât cel dintîi. Jean Valjean înainta destul de greu. Ploile din ajun nu se scurseseră încă și făcea un mic suvoi în mijlocul canalului, aşa încît era silit să meargă lipit de perete ca să nu intre cu picioarele în apă. Mergea astfel în beznă. Semăna cu făpturile nopții pipăind în invizibil, pierdut sub pămînt, în vinele întunericului.

Cu toate acestea, fie că niște guri de canal îndepărтate trimiteau puțină lumină ce plutea în această ceată deasă, fie că ochii i se deprinseseră cu întunericul, începu să vadă din nou deslușit și să-și dea seama cînd de zidul pe care îl atingea, cînd de bolta pe sub care trecea. Pupila se mărește noaptea și ajunge să întrezărească puțină lumină, după cum sufletul se mărește în nenorocire și ajunge să dea acolo peste Dumnezeu.

Era greu să-și găsească drumul.

Rețeaua canalelor răsfrînge, ca să zicem aşa, rețeaua suprapusă a străzilor. În Parisul de atunci erau două mii două sute de străzi. Închipuiți-vă, sub ele, pădurea de ramuri de întuneric care se numește canalul. Totalitatea canalelor aflate la acea epocă, puse cap la cap, ar fi dat o lungime de unsprezece leghe. Am spus mai sus că rețeaua actuală, mulțumită activității deosebite a ultimilor treizeci de ani, nu are mai puțin de șaizeci de leghe. Jean Valjean mai întîi se înșelă. Crezu că se află sub strada Saint-Denis și, spre nenorocul lui, nu era acolo. Sub strada Saint-Denis se găsește un vechi canal de piatră, de pe vremea lui Ludovic al XIII-lea, care duce drept la canalul colector numit Marele Canal, făcînd un singur cot, spre dreapta, în partea vechii Curți a Miracolelor și avînd o singură ramificare, canalul Saint-Martin, cu cele patru brațe ale sale ce se întretaie în cruce. Dar galeria de la Petite-Truanderie, a cărei intrare era lîngă cîrciuma *Corint* nu a dat niciodată în subterana străzii Saint-Denis; ea ajungea la canalul Montmartre, și pe el apucase Jean Valjean. Și aici te puteai pierde la tot pasul. Canalul Montmartre e unul din cele mai întortocheate canale ale vechii rețele. Din fericire, Jean Valjean lăsase în urma sa canalul Halelor, al cărui plan geometric semăna cu o pădure de catarge încîlcite între ele; dar avea să întîlnească încă multe lucruri care să-l pună în încurcătură și destule colțuri de stradă – căci străzi săt și acelea – aveau să-i iasă în cale ca niște puncte

de întrebare în întuneric; în primul rînd, la stînga lui, largul canal Plâtrière, un fel de joc chinezesc, întinzîndu-se cu vălmășagul său haotic, de T-uri și Z-uri pe sub palatul poștelor și sub rotonda halei de grîne pînă la Sena, unde se sfîrșește în formă de Y; în al doilea rînd, la dreapta sa, corridorul adus al străzii Cadran cu cei trei dinți ai săi care sînt tot atîtea înfundături; în al treilea, la stînga sa, ramificația Mail, despărțită chiar de la intrare într-un fel de furcă și ajungînd din zigzag în zigzag la marea criptă e scurgere a Luvrului, trunchiată și despicată în toate părțile; în sfîrșit, la dreapta, culoarul-fundătură al străzii Jeuneurs, fără a mai socoti unele mici încăperi însirate ici și colo, toate acestea înainte de a ajunge la canalul de centură, care, singur, îl putea duce la vreo ieșire destul de îndepărtată ca să fie sigură.

Dacă Jean Valjean ar fi știut ceva din ceea ce povestim noi aici, și-ar fi dat repede seama, numai pipăind peretele, că nu se afla în galeria subterană a străzii Saint-Denis. În locul vechii pietre de construcție, în locul arhitecturii de altădată, trufașă și regească pînă și în canal, cu temelia și podeaua de granit și tencuiaia de var gras, care costa opt sute de livre stînjeleni, ar fi simțit sub degete ieftinătatea vremurilor de acum, expedientul economic, piatra proastă cu baie de mortar hidraulic peste baza de beton, care costă două sute de franci metrul, zidăria burgheză numită „cu materiale ieftine”; dar el nu știa nimic din toate acestea.

Mergea drept înainte, cu neliniștea în suflet, însă calm, fără să vadă nimic, fără să știe nimic, la voia întîmplării, adică în mîna providenței.

Încet-încet, trebuie să-o spunem, un fel de groază punea stăpînire pe el. Întunericul care îl învăluia îi intra în suflet. Mergea în necunoscut. De acest apeduct al cloacei trebuia să te temi; încrucișările lui te amețesc. E înfiorător lucru să te simți prins în acest Paris al beznei. Jean Valjean era silit să-și găsească, să-și inventeze aproape, drumul fără să-l vadă. În necunoscutul acesta, fiecare pas pe care îndrăznea să-l facă, putea fi cel din urmă. Cum va ieși de aici? Va găsi o ieșire? O va găsi la timp? Acest uriaș burete subteran cu firide de piatră se va lăsa pătruns și străpuns? Va întîlni vreun neașteptat nod de întuneric? Va ajunge la un loc dincolo de care va putea trece? Marius va muri din pricina hemoragiei, iar el va muri de foame? Vor pieri aici amîndoi și vor ajunge două schelete într-un colț al acestei bezne? Nu știa nimic. Își punea toate aceste întrebări dar nu-și putea

răspunde. Măruntaiele Parisului sănt o prăpastie. Ca și profetul, se afla în pîntecele dihaniei²⁸⁴.

Deodată, rămase uimit. Cînd se aştepta mai puțin, mergînd mereu în linie dreaptă, băgă de seamă că nu mai urcă. Apa îi uda călcîiele în loc să-i vină peste vîrful picioarelor. Canalul cobora acum. De ce? Va ajunge pe neașteptate la Sena? Primejdia era mare dar ar fi fost și mai mare dacă s-ar fi întors din drum. Așa că merse înainte.

Nu mergea spre Sena. Spinarea pe care o face solul Parisului pe malul drept își varsă apele de o parte în Sena și de cealaltă în Marele Canal. Muchea de pe care se face această împărțire a apelor închipuie o linie foarte întortocheată. Punctul cel mai înalt, care e punctul de despărțire al scurgerilor, e în canalul Saint-Avoye, dincolo de strada Michel-le-Comte, în canalul Luvrului, lîngă bulevarde, și în canalul Montmartre, lîngă Hale. În acest punct ajunsese Jean Valjean. Se îndrepta spre canalul de centură: era pe drumul cel bun. Dar el n-avea de unde să știe.

De câte ori întîlnea câte o ramificație, îi pipăia colțurile, și dacă deschiderea ce-i ieșise în cale era mai strîmtă decît corridorul în care se găsea, nu intra în ea, ci își urma drumul mai departe, socotind pe bună dreptate că orice drum mai îngust trebuie să ajungă la o înfundătură și nu putea decît să-l îndepărteze de țintă, adică de ieșire. El se feri astfel de împărtita cursă întinsă de cele patru labirinturi pe care le-am enumerat.

De la o vreme, își dădu seama că ieșise de sub Parisul împietrit de răscoală, unde baricadele opriseră circulația, și că se întorcea sub Parisul viu și normal. Auzi deodată deasupra capului un zgomot ca de tunet, depărtat dar continuu. Erau roțile trăsurilor.

Mergea de aproape o jumătate de oră, cel puțin după socoteala ce și-o făcea în minte, și nu se gîndise încă să se odihnească. Schimbase numai mîna care-l ținea pe Marius. Întunericul era mai adînc ca oricînd, dar adîncimea aceasta îl liniștea.

Deodată, își văzu umbra înaintea sa. Se profila pe o lumină roșie slabă, nedeslușită, care înroșea puțin podeaua de la picioarele lui și bolta de deasupra capului și care aluneca la dreapta și la stînga să pe cei doi pereți lipicioși ai corridorului. Uimit se întoarse.

În spatele lui, în partea de corridor prin care trecuse, la o depărtare ce i se păru nesfîrșită, strălucea, brăzda întunericul un fel de astru îngrozitor, care

părea că-l privește.

Întunecata stea a poliției răsărea în canal.

Înapoia acestei stele se mișcau, nelămurit, opt sau zece umbre negre, drepte, nedeslușite, îngrozitoare.

II LĂMURIRE

În ziua de 6 iunie fusese ordonată o razie a canalelor, de echipajele de la Paris care să nu fi fost luate drept adăpost de către îvinși; și prefectul Gisquet trebuia să cerceteze Parisul cel nevăzut, în timp ce generalul Bugeaud mătura Parisul vizibil; aceste două lucrări strâns unite cereau o îndoită strategie a forței publice, reprezentată sus de armată și jos de poliție. Trei plutoane de agenți și de canalagii răscoliră rețea subterană a Parisului: primul – malul drept, al doilea – malul stîng și al treilea – la Cité.

Agenții erau înarmați cu carabine, cu măciuci, cu săbii și pumnale.

Ceea ce îndreptau ei acum spre Jean Valjean era lanterna patrulei de pe malul drept.

Patrula aceasta tocmai sfîrșise de cercetat galeria curbă și cele trei fundături de sub strada Cadran. În timp ce-și purtau felinarul prin ungherale lor, Jean Valjean dăduse în drumul lui peste intrarea galeriei, văzuse că e mai strîmtă decât corridorul principal și nu intrase în ea. Trecuse mai departe. Oamenilor poliției li se păru, ieșind din galeria Cadran, că aud un zgomot de pași înspre canalul de centură. Erau în adevăr pașii lui Jean Valjean. Sergentul șef al rondului își ridicase lanterna și toti își îndreptaseră privirile spre locul de unde, din negură, venise zgomotul.

Pentru Jean Valjean fu o clipă care nu se putea descrie.

Din fericire, pe cînd el vedea bine lanterna, lanterna îl vedea prost pe el. Ea era lumina și el era umbra. Era foarte departe și topit în întunericul ce stăpînea locul.

Se lipi de perete și se opri.

De altfel, nu-și da seama de ceea ce se mișca acolo, în spatele lui. Lipsa de somn, de hrană, emoțiile îl făceau să aibă vedenii. Vedea o văpăie și în jurul ei niște stafii. Ce era? Nu înțelegea.

Jean Valjean oprindu-se, zgomotul încetase.

Oamenii poliției ascultau și nu auzeau nimic, priveau și nu vedeau nimic. Se sfătuiră.

Pe vremea aceea, în acest punct al canalului Montmartre era un fel de răspîntie aşa-zisă „de serviciu”, care a fost desființată de atunci, din pricina micului lac interior pe care îl făcea acolo puhoiul apelor de ploaie care năvăleau în timpul furtunilor mari. Oamenii care făceau rondul se adună să în această răspîntie.

Jean Valjean văzu cum stafiile se adună roată. Capetele acelea de zăvozi se apropiară și începură a vorbi pe șoptite.

Încheierea la care ajunse acest sfat, ținut de cîinii de pază, fu că se înselaseră, că nu se auzise nici un zgomot, că nu era nimeni, că zadarnic ar fi pornit pe canalul de centură, că ar fi numai pierdere de timp, dar că trebuiau să se grăbească să meargă spre Saint-Mery, că dacă era ceva de făcut, de descoperit vreun bousingot²⁸⁵, în cartierul acela trebuia căutat.

Din cînd în cînd, partidele își înnocesc vorbele de ocară învechite. În 1832 cuvîntul „bousingot” făcea trecerea de la cuvîntul „iacobin”, care se învechise, și cuvîntul „demagog”, pe vremea aceea aproape neîntrebuită și care a slujit minunat de atunci încوace.

Sergentul dădu ordin să se pornească la stînga spre povîrnișul Senei. Dacă le-ar fi venit în minte să se împartă în două patrule și să meargă în amîndouă părțiile, Jean Valjean ar fi fost prins. Atîrnase de acest fir. Pesemne că instrucțiunile prefecturii, prevăzînd cazul unei lupte cu un număr mare de răsculați, interzicea risipirea oamenilor din pluton. Plutonul porni din nou, lăsînd pe Jean Valjean în urma lui. Din toată această mișcare, Jean Valjean nu prinse decît eclipsa lanternei, care se întoarse dintr-o dată. Înainte de a pleca, pentru ca poliția să aibă conștiința împăcată, sergentul își descarcă pușca spre partea pe care o părăseau, către Jean Valjean. Detunătura se rostogoli în criptă, din ecou în ecou, ca o bolboroseală a acestui intestin uriaș. O bucată de tencuială care căzu în apă, făcînd-o să unduiască la cîțiva pași de Jean Valjean îi dădu de știre că glonțul nimerise bolta deasupra capului său.

Pași măsurăți și rari răsunară cîțva timp pe pavajul canalului, din ce în ce mai stins, pe măsură ce se depărtau; grupul de umbre negre se afundă în beznă, o lumină se clătină și pluti, înroșind slab creștetul bolții, descresc și apoi pieri. Liniștea adîncă se lăsă din nou, întunericul fu iarăși de nepătruns, vederea și auzul nu mai deslușeau nimic în beznă, și Jean Valjean,

neîndrăznind încă să se miște rămase mult timp lipit de perete cu auzul ațintit, cu ochii mari deschiși, privind cum piere patrula de stafii.

III

OMUL „FILAT”

Trebuie să recunoaștem poliției de atunci această însușire că, și în cele mai grele împrejurări ale vieții publice, își împlinea, fără să se clintească, datoria de supraveghere a căilor publice. O răscoală nu era pentru ea un pretext de a lăsa frâu liber răufăcătorilor și de a nu mai avea grija societății, sub cuvînt că guvernul se afla în primejdie. Slujba de toate zilele se făcea, ca de obicei, printre celelalte însărcinări neprevăzute, fără a fi stingherită de ele. În timpul unui eveniment politic, ale cărui urmări nu se puteau prevedea, sub amenințarea unei revoluții, un agent, fără a se lăsa sustras de răscoală și de baricadă, „fila” un hoț.

Tocmai un lucru de acest fel se petrecea în după-amiaza zilei de 6 iunie, la marginea Senei, pe povîrnișul malului drept, ceva mai departe de podul Invalidilor.

Astăzi nu mai există acolo nici un povîrniș. Înfățișarea locurilor s-a schimbat.

Pe povîrnișul acesta, doi oameni, la o anumită distanță unul de altul, păreau că se pîndesc, fiecare ferindu-se de celălalt. Cel care mergea înainte încerca să se depărteze, cel care venea în urmă încerca să se apropie.

Era ca o partidă de săh ce se juca de departe și în tacere. Nici unul, nici altul nu păreau că se grăbesc, amîndoi mergeau încet, ca și cînd fiecare s-ar fi temut să nu mărească, prin prea mare grabă, pasul partenerului său.

S-ar fi spus că e o poftă care urmărește, o pradă, fără să pară că o face anume. Prada era vicleană și se apără.

Distanța dintre dihorul urmărit și copoiul care-l urmărea rămînea mereu aceeași. Cel care încerca să scape era slăbă nog și avea o față gălbejită; cel care încerca să-l prindă era un vlăjgan înalt, cu o înfățișare aspră, și o întîlnire cu el trebuie să fi fost de temut.

Cel dintîi, simțindu-se mai slab, se ferea de cel de-al doilea, dar se ferea cu furie; cine l-ar fi putut privi ar fi văzut în ochii lui vrăjmășia întunecată a fugii și toată amenințarea care e cuprinsă în teamă.

Malul era pustiu; nici urmă de trecător; nici măcar vreun luntraș sau hamal în șlepurile legate la mal îci și colo.

Acești doi oameni nu puteau fi văzuți bine decât de pe cheiul din față, și, pentru cine i-ar fi privit de la această depărtare, omul care mergea înainte ar fi avut înfățișarea unei ființe zbîrcite, zdrențăroase, prefăcute și neliniștite, tremurînd într-o bluză de lucrător ruptă, iar celălalt, al unei făpturi impunătoare și oficiale, purtînd redingota stăpînirii, încheiată pînă în gît.

Cititorul ar recunoaște, poate, pe acești doi oameni dacă i-ar vedea mai îndeaproape.

Care era ținta celui din urmă?

Pesemne să izbutească a-l îmbrăca pe cel dintîi în haine mai călduroase.

Cînd un om care poartă hainele statului urmărește pe unul în zdrențe, vrea să facă și din el un om îmbrăcat în hainele statului. Deosebirea stă numai în culoare. E lucru de cinste să fii îmbrăcat în albastru; să fii îmbrăcat în roșu e neplăcut..

Există o purpură a săracului.

Se vede că cel dintîi dorea să scape de o neplăcere și de o purpură de acest fel.

Dacă celălalt îl lăsa să meargă înaintea lui și nu punea încă mâna pe el, o făcea, după cît se pare, cu nădejdea de a-l vedea ajungînd la vreo întîlnire cu tîlc și la vreo gașcă întreagă bună de înhățat. Această lucrare gingășă se numește „filare”.

Ceea ce ne întărește bănuiala este faptul că omul cu haina încheiată pînă la gît, zărind de pe povîrniș o birjă goală ce trecea pe chei, făcu semn birjarului: birjarul înțelese; își dădu seama, fără doar și poate, cu cine are de-a face, întoarse și se luă la pas, de pe înălțimea cheiului, după cei doi oameni. Acest lucru nu fu văzut de insul suspect și zdrențăros, care mergea înainte.

Birja huruia de-a lungul șirului de copaci de pe Champs-Élysées. Se vedea trecînd, pe deasupra parapetului, bustul birjarului, cu biciul în mînă.

Una din instrucțiunile secrete, date de poliție agenților săi, cuprinde acest articol: „A se avea totdeauna la îndemînă o trăsură de piață, pentru orice împrejurare”.

Manevrînd, fiecare de partea lui, cu o strategie desăvîrșită, cei doi oameni se apropiau de o pantă ce cobora de pe chei pînă la apă și care îngăduia birjarilor care veneau dinspre Passy să-și adape caii la rîu. Pentru simetrie, pantă aceasta a fost desființată, și de atunci încocace caii crapă de sete, dar ochiul se desfată. Oricine s-ar fi așteptat ca omul cu bluză de lucrător să se

urce pe rampa aceasta, pentru a încerca să scape de Champs-Élysées, loc împodobit cu copaci, dar în schimb foarte cercetat de agenții poliției, și unde celălalt ar fi avut cu ușurință ajutor.

Acest punct al cheiului e foarte aproape de casa adusă de la Moret la Paris în 1824 de către colonelul Brack, aşa-numită casa lui Francisc I²⁸⁶. Un corp de gardă se afla și el aproape de tot.

Spre marea uimire a celui ce pîndeau, omul urmărit nu o luă pe rampa adăpătoarei. El înamintă mai departe pe povîrniș, de-a lungul cheiului.

Pozitia sa devinea vădit primejdioasă.

Dacă nu cumva voia să se arunce în Sena, ce avea să facă?

De-acum înaainte nu mai avea nici un mijloc de a se urca pe chei, nici o altă rampă și nici vreo scară; și se aflau aproape de tot de locul unde Sena cotește spre podul Iéna, și unde povîrnișul, din ce în ce mai îngust, se sfîrșește într-o limbă subțire, pierzîndu-se sub apă. Acolo se va pomeni prins între parapet la dreapta, rîu la stînga și în față, iar înapoia sa, la un pas, autoritatea.

E adevărat că acest capăt al povîrnișului era ascuns de o movilă înaltă de șase, șapte picioare, provenind din vreo dărîmare oarecare. Spera cumva omul acesta să se pituleze cu folos după grămadă de moloz pe care n-avea decît s-o ocolească? Ar fi fost o încercare copilărească. Sigur că nici nu se gîndeau la asta. Naivitatea hoților nu merge pînă acolo.

Grămadă de dărîmături forma la marginea apei un fel de înălțime, care se prelungea cu o limbă de pămînt pînă la parapetul cheiului.

Omul urmărit ajunse la această colină mică și trecu după ea, aşa că celălalt nu-l mai văzu.

Urmăritorul, pentru că nu vedea, nu era nici el văzut; se folosi de acest lucru pentru a lăsa deoparte orice prefăcătorie și începu să meargă foarte repede. În cîteva clipe ajunse la grămadă de dărîmături și o ocoli. Se opri uimit. Omul pe care îl vîna nu mai era acolo.

Omul cu bluză dispăruse fără urmă.

Dincolo de mormanul de moloz, povîrnișul malului nu mai avea decît o lungime de vreo treizeci de pași, apoi se scufunda în apa care lovea în zidul cheiului.

Fugarul n-ar fi putut nici să se arunce în Sena, nici să srră peste parapet, fără a fi văzut de cel care îl urmărea. Ce se făcuse cu el?

Omul cu redingota încheiată sub bărbie merse pînă la capătul povîrnișului și rămase acolo o clipă pe gînduri, cu pumnii strînși, cu ochi iscoditori. Deodată se lovi peste frunte. Văzuse, în locul unde se sfîrșea pămîntul și începea apa, un grilaj de fier lat și scund, boltit, cu o broască zdravănă și trei balamale trainice. Acest grilaj, un fel de poartă străpunsă în partea de jos a cheiului, se deschidea atît în apă, cît și pe povîrniș. Un pîrîiaș negricios se vîrsa în Sena. Dincolo de drugii grei și ruginiți ai grilajului se zărea un fel de corridor boltit și întunecos.

Omul încrucișă brațele și privi grilajul cu mustare. Privirea aceasta nefiind de ajuns, încercă să-l împingă; îl zgudui dar el rămase neclintit. Pesemne că fusese deschis de curînd, cu toate că nu se auzise nici un zgomot, lucru ciudat la un grilaj atât de ruginit. Dar era sigur că fusese închis la loc. Însemna deci că cel dinaintea căruia se deschise această poartă avea nu un cîrlig, ci o cheie.

Acest lucru limpede ca ziua, lumină dintr-o dată mintea omului care se ostenea să clatine grilajul și îi smulse o exclamație indignată:

— Asta e culmea! O cheie de-a stăpînirii! Apoi, liniștindu-se îndată, cuprinse o lume întreagă de gînduri lăuntrice într-o năvală de monosilabe accentuate aproape în batjocură: Ei! ei! ei! ei!

După aceea, nădăjduind ceva, fie să vadă pe omul dispărut ieșind, fie să vadă pe alții intrînd, se puse la pîndă în dosul grămezii de moloz, cu furia răbdătoare a copoiului.

La rîndul ei, birja care își potrivea pasul după mersul lui, se opri și ea sus, lîngă parapet. Birjarul, prevăzînd o oprire lungă, vîrî botul cailor în sacul cu ovăz umed la fund, atât de cunoscut parizienilor, cărora – fie spus în treacăt – stăpînirea li-l pune și lor uneori. Puținii trecători de pe podul Iéna întorceau capul înainte de a se depărta pentru a privi o clipă aceste două amânunte neclintite ale privelîștii: omul pe povîrnișul malului, birja pe chei.

IV

ȘI EL ÎȘI POARTĂ CRUCEA

Jean Valjean pornise din nou și nu se mai oprise.

Drumul era din ce în ce mai greu. Nivelul bolților nu e peste tot la fel; înălțimea lor medie e de circa cinci picioare și șase degete²⁸⁷ și a fost socotită după înălțimea unui om. Jean Valjean era nevoie să se aplece pentru a nu-l izbi pe Marius de bolta; la fiecare clipă trebuia să se îndoai, apoi să se ridice, să pipăie mereu peretele. Pietrele jilave și pavajul lipicios erau proaste puncte de sprijin, fie pentru mînă fie pentru picior. Se poticnea în gunoiul groaznic al orașului. Lumina întreruptă a deschizăturilor nu se arăta decît foarte rar și era atât de slabă, încît strălucirea puternică a soarelui părea abia o rază de lună. Încolo, totul era ceață, duhoare, întunecime de nestrăbătut, noapte.

Lui Jean Valjean îi era foame și sete; mai cu seamă sete; și acolo era, ca la mare, un loc plin de apă din care nu poți bea. Puterea sa, care era, după cum

știm, uimitoare și foarte puțin scăzută cu vîrsta, datorită vieții sale curate și cumpătate, începea totuși să slăbească. Oboseala îl ajungea, și puterea în descreștere făcea să crească greutatea poverii. Marius, mort poate, atîrna cum atîrnă trupurile neînsuflețite. Jean Valjean îl sprijinea în aşa fel, încît pieptul să-i fie slobod și respirația să se poată face cât mai bine cu putință. Simțea şobolanii care îi alunecau repede printre picioare. Unul dintre ei se sperie atît de tare, încît îl mușcă. Prin capacele gurilor de canal îi venea din cînd în cînd câte o boare de aer proaspăt, care îl învioră.

Era, poate, ora trei după-amiază cînd ajunse la canalul de centură.

În primul rînd fu mirat de lărgimea aceasta neașteptată. Se găsi deodată într-o galerie căreia nu-i mai putea atinge cei doi pereți dacă întindea amîndouă brațele, și sub o boltă pe care capul său nu o mai ajungea. Marele Canal are în adevăr o lărgime de opt picioare și o înălțime de șapte.

În punctul unde canalul Montmartre ajunge la Marele Canal, alte două galerii subterane, cea a străzii Provence și a Abatorului, vin și ele să facă o răspîntie. Între aceste patru drumuri o minte mai puțin ageră ar fi stat la îndoială. Jean Valjean apucă pe cel mai larg, adică pe canalul de centură. Dar aici se punea iar întrebarea: să coboare sau să urce? El se gîndi că situația nu mai suferă întîrziere și că trebuie, cu orice risc, să ajungă acum la Sena. Cu alte cuvinte, să coboare. O luă spre stînga și bine făcu. Căci ar fi o greșală să se creadă că, aşa cum îi arată numele, canalul de centură e într-adevăr centura subterană a Parisului de pe malul drept, și că are două ieșiri, una spre Bercy, cealaltă spre Passy. Marele Canal, care, trebuie să ne amintim, nu e decît vechiul pîrîu Ménilmontant, ajunge, dacă o iei în susul lui, la o fundătură, adică la vechiul punct de plecare, care a fost izvorul lui, de la poalele colinei Ménilmontant. El nu are nici o legătură directă cu ramificația care adună apele Parisului, începînd cu cartierul Popincourt, și care se varsă în Sena prin canalul Amelot, mai sus de vechea insulă Louviers. Această ramificație, care întregește canalul colector, e despărțită de el, chiar sub strada Ménilmontant, printr-o construcție ce hotărniceste locul de despărțire a apelor, în sus sau în jos. Dacă Jean Valjean ar fi luat-o pe galerie în sus, ar fi ajuns, după mii de sforțări, sfîrșit de oboseală, aproape mort în întuneric, la un zid. Ar fi fost pierdut.

La nevoie, întorcîndu-se puțin înapoi și intrînd în corridorul Filles-du-Calvaire, cu condiția să nu fi șovăit la laba de gîscă subterană a răspîntiei Boucherat, luînd-o pe corridorul Saint-Louis, apoi la stînga pe canalul Saint-

Gilles, pe urmă cotind la dreapta și lăsînd în urmă galeria Saint-Sébastien, ar fi putut ajunge la canalul Amelot, și de acolo, dacă nu s-ar fi rătăcit într-un fel de F de sub Bastilia, ar fi ajuns la ieșirea pe Sena, lîngă Arsenal. Pentru asta ar fi trebuit să cunoască în amănunt, în toate ramificațiile și în toate deschiderile lui, buretele uriaș al canalului. Dar, trebuie să stăruim asupra acestui lucru, el nu știa nimic despre însărimântătoarea rețea de drumuri pe care o străbătea și, dacă l-ar fi întrebat cineva unde se afla, ar fi răspuns: în întuneric.

Instinctul îi sluji bine. Într-adevăr, singura scăpare cu puțință era să coboare.

Lasă la dreapta cele două coridoare care se despart în formă de gheară sub strada Laffitte și strada Saint-Georges și corridorul lung și bifurcat al șoselei d'Antin.

După ce trecu de un affluent, care era pesemne ramificația Madeleinei, se opri. Era foarte obosit. Pe o ferestruică destul de largă, probabil gura de canal din strada Anjou, venea o lumină aproape vie. Jean Valjean, cu mișcările blajine ale unui frate pentru fratele său rănit, îl aşeză pe Marius pe marginea canalului. Chipul însingerat ai lui Marius părea, în lumina albă a ferestruicii, ca în fundul unui mormînt. Avea ochii închiși, șuvițele de păr lipite de tîmpale ca niște pensule uscate în vopsea roșie, mîinile atîrnînd fără viață, brațele și picioarele reci, sănge închegat la colțul buzelor. Un cheag de sănge se strînsese în nodul cravatei; cămașa intra în răni, postavul hainei zgîria tăieturile largi făcute în carne vie.

Jean Valjean, dîndu-i la o parte, cu vîrful degetelor, haina, îi puse mâna pe piept; inima bătea încă. Își sfîșie cămașa, legă rănilor cât putu mai bine și opri săngele care curgea; apoi, aplecîndu-se în acest semiîntuneric asupra lui Marius, care zacea tot fără cunoștință și aproape fără suflare, îl privi cu o ură nespusă.

Dînd la o parte hainele lui Marius, găsise în buzunare două lucruri: pîine uitată din ajun și carnetul lui Marius. Mîncă pîinea și deschise carnetul. Pe prima pagină găsi cele patru rînduri scrise de Marius. Ne amintim:

,,Mă numesc Marius Pontmercy.

*Duceți-mi cadavrul la bunicul meu, domnul Gillenormand,
strada Filles-du-Calvaire nr. 6,
cartierul Marais.”*

Jean Valjean citi, la lumina ferestruicăi, aceste patru rînduri și rămase o clipă dus pe gînduri, repetînd încet: „Strada Filles-du-Calvaire, numărul 6, domnul Gillenormand. Puse carnetul la loc, în buzunarul lui Marius. Mîncase, puterea îi revenise; îl luă iar pe Marius în cîrcă, îi sprijini cu grija capul pe umărul său drept și porni să coboare canalul.

Marele Canal, care urmează povîrnișul văii Ménilmontant, are o lungime de aproape două leghe. Pe o bună parte din parcursul său e pavat.

Făclia aceasta cu numele străzilor Parisului, cu ajutorul căreia noi luminăm pentru cititor drumul pe sub pămînt al lui Jean Valjean, el nu o avea. Nimic nu-i spunea nici ce parte a orașului străbătea, nici drumul făcut. Numai slăbirea treptată a petelor de lumină pe care le întîlnea din cînd în cînd, îi arăta că soarele se culca și că lumina se va stinge în curînd; din huruitul trăsurilor deasupra capului, care se auzea din ce în ce mai rar și apoi încetă aproape cu totul, el înțelesă că nu se mai afla sub centrul Parisului și că se aprobia de vreun cartier singuratic, în vecinătatea bulevardelor exterioare sau a cheiurilor de la marginea orașului. Acolo unde sănt mai puține case și mai puține străzi, canalul are mai puține guri de lumină. Întunericul se îngroșă în jurul lui Jean Valjean. El înainta însă mereu, pipăind în beznă.

Bezna aceasta se făcu deodată înspăimîntătoare.

V

NISIPUL, CA ȘI FEMEIA, E VICLEAN

Simți că intra în apă și că sub picioare nu mai avea pavaj, ci nămol.

Se întîmplă uneori, pe anumite coaste ale Bretaniei sau ale Scoției, ca un om, un călător sau un pescar, mergînd în timpul refluxului pe nisipul mării, departe de țărm, să-și dea seama deodată că de câteva clipe merge cu oarecare greutate. Plaja parcă ar fi smoală sub picioarele sale; talpa se lipește de ea; nu mai e nisip, ci clei. Locul e cu desăvîrșire uscat, dar la fiecare pas pe care îl faci, îndată ce ridici piciorul, urma lăsată de el se umple de apă. Ochiul de altfel, nu a observat nici o schimbare; plaja nemărginită e netedă și liniștită; nisipul are aceeași înfățișare peste tot, nimic nu deosebește pămîntul sănătos de cel care nu mai e; norișorul vesel al puricilor de mare sare zgomotos pe picioarele trecătorului. Omul își urmează drumul, merge drept înainte, o ia spre uscat, încearcă să se aprobie de coastă. Nu e neliniștit. De ce ar fi neliniștit? Numai că simte ceva, ca și cum greutatea picioarelor i-ar crește cu fiecare pas pe care îl face. Pe neașteptate, se scufundă. Se scufundă de două-trei degete. Cu siguranță că

nu se află pe drumul bun. Se oprește pentru a se orienta. Deodată privește spre picioare. Picioarele i-au dispărut. Nisipul îl acoperă. Își scoate picioarele din nisip, vrea să se întoarcă din drum, pornește înapoi; se scufundă și mai adînc. Nisipul îi ajunge la gleznă, se smulge din el, se aruncă spre stînga, nisipul îi vine la pulpe, se aruncă spre dreapta, nisipul îi vine la genunchi. Atunci își dă seama cuprins de o spaimă nespusă, că a intrat în nisipul mișcător și că se află în locul acela groaznic unde nici omul nu poate merge, nici peștele nu poate înnota. Își azvîrle povara, dacă poartă vreuna, aşa cum o corabie în primejdie își aruncă, în valuri, încărcătura; e prea tîrziu, nisipul i-a trecut de genunchi.

Strigă, face semn cu pălăria sau cu batista; nisipul îl soarbe din ce în ce mai mult; dacă plaja e pustie, dacă uscatul e prea departe, dacă bancul de nisip are faimă prea rea, e osindit să se încee în acest nisip. E condamnat la acea îngropare cumplită, înceată, sigură, neîndurătoare, cu neputință de întîrziat sau de grăbit, ce ține ore întregi, ce nu se mai sfîrșește, ce te prinde în picioare, liber și sănătos, ce te trage în jos, te trage tot mai mult la fiecare sforțare pe care o încerci, la fiecare strigăt pe care îl scoți, ce pare că vrea să-ți pedepsească împotrivirea printr-o îmbrățișare și mai strînsă, și-l face pe bietul om să se întoarcă încet în pămînt, dîndu-i răgaz să privească zarea, copacii, cîmpurile verzi, fumurile satelor din cîmpie, pînzele corăbiilor de pe mare, păsările care zboară și cîntă, soarele, cerul. Înecul în nisip e mormîntul care se preface marea și în care se ridică din străfundul pămîntului spre un om în viață. Fiecare minut e un cioclu necruțător. Nenorocitul încearcă să se așeze, să se culce, să se tîrască; orice mișcare pe care o face îl înmormîntează; se ridică, se scufundă; se simte înghițit, urlă, se roagă, strigă spre cer, își frînge mîinile, e desperat. Iată-l în nisip pînă la pîntece; nisipul îi ajunge la piept; nu mai e decît un trunchi. Ridică mîinile, scoate gemete complete, zgîrie nisipul cu unghiile, vrea să se tină de această cenușă, se sprijină în coate pentru a se smulge din înelișul acesta moale, plînge cu hohote; nisipul urcă. Nisipul îi ajunge la umeri, la gît, numai fața îl se mai vede acum. Gura strigă, nisipul i-o umple; tacere. Ochii încă mai privesc, nisipul îi închide; noapte. Apoi fruntea descrește, cîteva șuvițe flutură pe deasupra nisipului; o mînă iese, găurind fața plajei, se mișcă, se zbate și se face nevăzută. Groaznică pieire a unui om.

Uneori se împotmolește călărețul cu cal cu tot, alteori se împotmolește căruțașul cu căruță; totul se scufundă sub nisip. E alt-soi de naufragiu decît

în apă. Uscatul îl îneacă pe om. Uscatul, pătruns de ocean, se face capcană. Se arată ca o cîmpie și se deschide ca un val. Adîncul are asemenea perfidii.

O astfel de întîmplare funebră, posibilă oricînd pe cutare sau cutare plajă, era posibilă de asemenea acum treizeci de ani și în canalul Parisului.

Înaintea marilor lucrări începute în 1833, rețeaua subterană a Parisului era supusă prăbușirilor neașteptate.

Apa se infiltră în anumite straturi de dedesubt mai sfărâmicioase; fie că era de piatră, ca în canalele vechi, fie că era de var hidraulic pe beton, ca fundul în galeriile cele noi, nemaivînd nici un punct de sprijin se lăsa. O cută într-un planșeu de acest fel e o spărtură; spărtura înseamnă surparea. Fundul se prăbușea pe o lungime oarecare. Această crăpătură, gura unei prăpăstii de nămol, se numea în limbajul de specialitate *fontis*. Ce este un fontis? E nisipâl mișcător al țărmurilor de mare întîlnit deodată sub pămînt; e plaja muntelui Saint-Michel într-un canal. Pămîntul îmbuibat de apă e parcă topit; toate moleculele sale săn în suspensie într-un mediu moale; nu e nici uscat, nici apă. Adîncimea, uneori, e foarte mare. Nimic mai cumplit decît să dai peste el în drum. Dacă predomină apa, moartea vine repede, apa te înghite dintr-o dată; dacă predomină pămîntul, moartea e lentă, nisipul te înghite pe-ncetul.

Își poate cineva închipui o astfel de moarte? Dacă înecul în nisip e groaznic pe o plajă de mare, ce poate fi în cloacă? În locul aerului liber, ziua, pe lumină, în locul zorilor limpezi, al vuieturii nemărginit, în locul norilor plutitori din care plouă belșugul, în locul bărcilor zărite în depărtare, în locul nădejdii sub felurite chipuri, al drumețiilor întîmplători, al ajutorului cu puțință pînă în ultima clipă, în locul tuturor acestora, să fii orb și surd sub o boltă neagră, înlăuntrul unui mormînt gata făcut, să te aștepte moartea în nămol, sub un capac, înăbușirea înceată în murdărie, o cutie de piatră în care asfixia își deschide gheara în noroi și te strînge de gît; duhoarea amestecată cu horcăitul; nămolul în locul nisipului, hidrogenul sulfurat în locul uraganului, murdăria în locul oceanului! Si să strigi, să scrîșnești din dinți, să te zvîrcolești, să te zbați, să-ți dai sufletul, avînd deasupra capului orașul, care habar n-are de toate acestea.

Groaza de a muri astfel e de nedescris. Moartea își răscumpără uneori cruzimea printr-un fel de măreție cumplită. Pe rug sau într-un naufragiu poți fi mare; în mijlocul flăcărilor, ca și în mijlocul valurilor, semeția e cu puțință; te înalță pierind în ele. Aici, însă, nimic din toate acestea. Moartea e

murdară. E umilitor să-ți dai sufletul. Cele din urmă priveliști ce-ți plutesc înaintea ochilor săi joscice. Noroiul e sinonim cu ocara. E meschin, urît, rușinos. Să mori într-un butoi cu vin, ca Clarence²⁸⁸ fie! Dar în groapa cu lături, ca d'Escoubleau²⁸⁹, e îngrozitor. E dezgustător să te zbați acolo; în timp ce-ți dai sufletul, te bălăcești. E atât de întuneric, încât ar putea fi iadul, și atâtă noroi, încât ar putea să nu fie decât o mocirlă, iar cel ce trage să moară nu știe dacă va ajunge strigoi sau broască.

Oriunde în altă parte mormântul e groaznic; aici e respingător.

Adâncimea, lungimea și grosimea fontisurilor era felurită, după starea mai mult sau mai puțin proastă a subsolului. Uneori un fontis avea o adâncime de trei sau patru picioare, alteori de opt sau zece, și cîteodată era fără fund. Nămolul era aici sleit, dincolo aproape lichid, în fontisul Luniére i-ar fi trebuit unui om o zi ca să piară, pe cînd mocirla Phélippeaux l-ar fi înghițit în circa cinci minute. Nămolul te ține mai mult sau mai puțin, cum e de vîrtos. Un copil scapă acolo unde un om mare pierde. Prima lege a salvării e să te dezbari de orice fel de povară. Orice canalagiu care simțea suindu-se pămîntul sub el, își arunca mai întîi sacul cu unelte, sau coșul, sau vasul pentru ciment.

Fontisurile aveau felurite cauze: pămîntul fărâmicios, vreo prăbușire la o adâncime pe care nu o putea ajunge omul, ploile repezi de vară, apele ce se scurg neîncetat în timpul iernii, ploile mărunte și de lungă durată. Cîteodată, greutatea caselor dimprejur, clădite pe vreun teren din calcar și argilă sau numai din nisip, se lăsa pe bolțile galeriilor subterane și le făcea să se năruie, ori se întîmplă ca pavajul să crape și să se desfacă sub apăsarea aceasta zdrobitoare. Lăsarea Panthéonului a astupat în acest fel, acum o sută de ani, o parte din pivnițele de pe dealul Sainte-Geneviève. Cînd un canal se dărîma sub greutatea caselor, stricăciunea se arăta sus, în stradă, printr-un fel de crăpături, ca dinții de ferestrău, în pavaj; spărtura aceasta șerpuia pe toată lungimea bolții crăpate și atunci, cum răul era la vedere el putea fi numai decît lecuit. Dar se întîmplă altădată ca stricăciunea dinăuntru să nu se arate prin nici o rană în afară. Și atunci, vai de canalagii! Intrînd fără grijă în canalul surpat, puteau pieri acolo. Condicile vechi vorbesc de cîțiva săpători de canale îngropați în astfel de fontisuri. Ele dau mai multe nume; între altele, cel al canalagiului care s-a scufundat într-o surpătură sub gura din strada Carême-Prenant, un anume Blaise Poutrain; Blaise Poutrain era

fratele lui Nicolas Poutrain, care a fost cel din urmă gropar al cimitirului zis Cripta Nevinovaților, din 1765, dată la care pieri acest cimitir.

A mai fost și Tânărul și chipeșul viconte d'Escoubleau, despre care am vorbit, unul dintre eroii asediului orașului Lérida, unde asaltul s-a dat în ciorapi de mătase, cu muzica în frunte. D'Escoubleau, surprins într-o noapte la verișoara sa, ducesa de Sourdis, se încă într-o surpătură a canalului Beaufreillis, unde se ascunse ca să scape să duce. Când i se povestii moartea aceasta, doamna de Sourdis ceru să i se dea flaconul ei de săruri și, tot trăgind pe nas, uită să mai plângă. În astfel de împrejurări nu poate fi iubire care să dăinuiască; cloaca o stinge. Hero refuză să spele cadavrul lui Leandru. Thisbé își astupă nasul și zice: „Puah”! în fața lui Pyram²⁹⁰.

VI FONTISUL

Jean Valjean se afla în fața unui fontis.

Surpări de acest fel se întâmplau adesea pe atunci în straturile de pămînt de sub Champs-Élysées, straturi care din pricina fluidității prea mari îngreunau mersul lucrărilor hidraulice și primejduiau construcțiile subterane. Această fluiditate întrece chiar lipsa de consistență a nisipurilor de sub cartierul Saint-Georges, care n-a putut fi învinsă decât prin temelii de beton, și pe cea a straturilor argiloase, infectate de tot felul de emanății, din cartierul Martyrs, atât de moi, încât trecerea pe sub galeria Martyrs nu s-a putut face decât cu ajutorul unui tub de fontă. În 1836, când vechiul canal de piatră, în care-l vedem intrând acum pe Jean Valjean, a fost dărîmat pentru a fi reclădit, nisipul mișcător, din care e alcătuit stratul de sub Champs-Élysées pînă la Sena a împiedicat atât de mult lucrarea, încât ea a ținut aproape șase luni, stîrnind indignarea locuitorilor și mai cu seamă a locuitorilor cu palate și calești. Lucrările au fost mai mult decât grele, au fost primejdioase. E adevărat că ploile au ținut și ele patru luni și jumătate și Sena a crescut de trei ori în acest timp.

Fontisul întîlnit de Jean Valjean fusese pricinuit de ploaia repede din ajun. O scufundare a fundului slab sprijinit de nisipul de sub el, făcuse ca apa de ploaie să pătrundă în canal. Infiltrația odată făcută urmase surparea. Pavajul desfundat intrase în nămol. Pe ce distanță? Cine ar fi putut spune? Bezna era acolo mai adîncă decât oriunde în altă parte. Era o gaură de noroi într-o peșteră de întuneric.

Jean Valjean simți că pavajul îi fuge de sub picioare. Intră în nămol. Deasupra era apă; pe fund noroi. Trebuia să treacă. Să se întoarcă din drum era cu neputință. Marius era pe moarte și Jean Valjean sleit de puteri. De altfel, unde să se ducă? Jean Valjean înaintă. La primii pași surpătura nici nu păru prea adâncă. Dar, cu cât înainta, cu atât picioarele i se scufundau. Curând, noroiul îi ajunse pînă la pulpe și apa îi trecu de genunchi. Mergea ridicîndu-l cu amîndouă brațele pe Marius, cât putea mai sus deasupra apei. Acum noroiul îi venea pînă la genunchi și apa pînă la brîu. Nu mai putea da înapoi. Se scufunda din ce în ce mai mult. Nămolul, destul de vîrtos pentru greutatea unui om, nu putea, fără îndoială, să țină doi. și Marius și Jean Valjean ar fi putut scăpa, fiecare în parte. Jean Valjean înainta mereu, sprijinind muribundul care era poate un cadavru.

Apa îi ajunsese pînă la subsuori; simțea că se duce la fund, abia se mai putea mișca în adâncimea mlaștinii în care se afla. Grosimea noroiului care îl ținea era în același timp și o piedică. Sprijinindu-l mereu pe Marius, cu o sforțare nemaipomenită, înainta; dar se scufunda. Îi rămăsese numai capul afară din apă și brațele care-l ridicau pe Marius. În picturile vechi, care zugrăvesc potopul, se vede o mamă ridicîndu-și astfel pruncul.

Se scufundă mai adânc, dădu capul pe spate ca să se ferească de apă și să poată răsufla; cine l-ar fi putut vedea în bezna aceea ar fi crezut că vede o mască plutind în întuneric; nedeslușit, zărea deasupra lui atîrnînd fața vînătă a lui Marius; făcu o sforțare deznădăjduită, își aruncă piciorul înainte; piciorul se izbi de ceva tare. Un punct de sprijin. Era și vremea.

Se ridică, se sucă și se prinse cu un fel de furie de acest punct de sprijin. I se părea că e prima treaptă a unei scări ce urcă din nou spre viață.

Punctul acesta de sprijin întîlnit în noroi, în clipa din urmă, era începutul celeilalte pante a pavajului, pantă care se lăsase fără să se năruie și care, sub apă, se îndoise că o scîndură dintr-o singură bucată. Pavajele bine construite fac o boltă și sănt uneori foarte trainice. Această parte a pavajului, acoperită de apă, dar tare, era o adevărată rampă și, odată ajuns pe rampa aceasta, era scăpat. Jean Valjean se urcă pe acest povîrniș și ajunse de cealaltă parte a surpăturii.

Ieșind din apă, se izbi de o piatră și căzu în genunchi. Găsi că era drept și rămase astfel cîteva clipe, cu sufletul și cu gîndul la Dumnezeu.

Se ridică tremurînd, înghețat, respingător, încovoiat sub greutatea muribundului pe care îl tîra, cu noroiul șiroind pe el, cu sufletul plin de o

lumină ciudată.

VII

UNEORI TE ÎMPOTMOLEȘTI CHIAR LA MAL

Porni iar la drum.

De altfel, dacă nu-și lăsase viața în fontis, părea că-și lăsase acolo puterea. Sforțarea aceasta din urmă îl sleise. Era atât de obosit, încât la fiecare trei pași era silit să se opreasca, să răsuflă, sprijinindu-se de perete. O dată trebui să se așeze pe jos ca să schimbe poziția lui Marius și crezu că acolo va rămâne. Dar dacă puterea îi era sleită, energia îi era încă întreagă. Se ridică iarăși.

Merse cu deznădejde, aproape repede; făcu astfel vreo sută de pași fără să ridice capul, aproape fără să răsuflă, și deodată se lovi de perete. Ajunsese la un cot al canalului și, rezemîndu-se în el cu capul plecat, dăduse de zid. Ridică ochii și la capătul subteranei, în fund, în fața lui, departe, foarte departe, zări o lumină. De astă dată nu mai era lumina însăspăimîntătoare, era lumina cea bună și albă. Era lumina de zi.

Jean Valjean vedea ieșirea.

Un suflet blestemat, care din mijlocul flăcărilor ar zări deodată poarta de ieșire a iadului, ar simți ceea ce simțea Jean Valjean. Ar zbura din răsputeri cu cioturile aripilor arse spre poarta de lumină. Jean Valjean nu mai simți oboseală, nu mai simți greutatea lui Marius, își regăsi pulpele de otel; mai mult alerga decât mergea. Cu cît se aprobia, ieșirea se vedea din ce în ce mai bine. Era o arcadă boltită, mai joasă decât bolta canalului care se lăsa pe nesimțite și mai puțin lată decât galeria care își aprobia și ea pereții o dată cu bolta care cobora. Tunelul se sfîrșea în formă de pîlnie; îngustare greșită, asemănătoare porților de temniță, potrivite cu o închisoare nu cu un canal, și care a fost îndreptată de atunci încoaace.

Jean Valjean ajunse la ieșire.

Acolo se opri.

Era ieșirea, dar nu se putea ieși.

Arcada era închisă cu un grilaj puternic și grilajul, care după înfățișare se mișca rar în țîșînele lui ruginite, era prins în pervazul de piatră cu o broască zdravănă, roșie de rugină, care părea o cărămidă uriașă. Se vedea gaura cheii și zăvorul puternic vîrît adînc în scoaba lui de fier. Cheia se vedea că e întoarsă de două ori. Era una din acele broaște de cetate, de care era plin Parisul de altădată.

Dincolo de grilaj, aer, lumină, rîul, poteca de pe mal foarte îngustă, dar de ajuns de lată ca să poți pleca. Mai departe cheiurile, Parisul, abisul acesta unde te poți ascunde atât de ușor, zarea largă, libertatea. La dreapta, în josul apei, se vedea podul Iéna, la stînga, în susul ei, podul Invalidilor; locul ar fi fost prielnic să aștepți acolo noaptea și apoi să evadezi. Era unul din locurile cele mai pustii ale Parisului: malul din fața lui Gros-Caillou. Muștele intrau și ieșeau printre drugii grilajului.

Putea fi ora opt și jumătate seara. Se întuneca.

Jean Valjean îl întinse pe Marius de-a lungul peretelui de partea uscată a pavajului, apoi se duse la grilaj și-și încleștă pumnii de drugii de fier. Îi zgudui din răsputeri, dar fără să-i clintească. Grilajul nu se mișcă. Jean Valjean încercă drugii unul după altul, nădăjduind să poată smulge vreunul mai subred și să-și facă din el o pîrghie ca să ridice poarta sau să fărime broasca. Nici un drug nu se clinti. Nici dintii unui tigru nu sînt mai trainici în alveolele lor. Fără pîrghie nu putea face nimic, piedica era de neînvins. Nici un mijloc de a deschide poarta.

Trebuia, aşadar, să-și aștepte aci sfîrșitul? Ce era de făcut? Ce avea să se întîmple? Nu mai avea putere să se întoarcă, să înceapă din nou drumul însăicismintător pe care îl făcuse. De altfel, cum ar fi străbătut iarăși mocirla de unde abia scăpase ca prin minune? Și după mocirlă, nu era oare rondul poliției de care cu siguranță nu putea scăpa de două ori? Și apoi, unde să se ducă? Încotro s-o ia? Urmînd panta, nu-și putea atinge ținta. Chiar dacă ar ajunge la altă ieșire, ar găsi-o închisă cu vreun capac, sau cu vreun grilaj. De bună seamă, toate ieșirile erau încuiate în felul acesta. Întîmplarea făcuse să fie descuiat grilajul prin care intrase, dar toate celelalte guri ale canalului erau, fără îndoială, închise. Nu izbutise decît să evadeze într-o temniță.

Se sfîrșise. Tot ce făcuse Jean Valjean era zadarnic. Toată lupta lui istovitoare se încheia printr-o înfrângere. Dumnezeu nu voia să-l mîntuie.

Erau prinși, și unul și altul, în întuneric și nemărginită pînză a morții, și Jean Valjean simțea cum aleargă păianjenul însăicismintător pe firele negre ce tremurau în beznă.

Se întoarse cu spatele la grilaj și căzu pe pavaj, lîngă Marius, care era tot în nesimțire; cu capul între genunchi, părea mai curînd prăbușit la pămînt decît așezat.

Nici o ieșire. Era picătura cea din urmă a suferinței lui.

La cine se gîndeа în clipa aceasta de adîncă deznădejde? Nici la el însuși, nici la Marius. Se gîndeа la Cosette.

VIII

O BUCATĂ DE HAINĂ SFÎȘIATĂ

În nenorocirea aceasta, o mînă i se puse pe umăr și un glas îi spusese în soaptă:

— Pe din două!

Era cineva în noaptea aceasta? Nimic nu seamănă mai mult cu visul decît deznădejdea. Jean Valjean crezu că visează. Nu auzise nici un zgomot de pași. Era cu puțință? Ridică ochii.

În fața lui se afla un bărbat.

Acest bărbat purta o bluză de lucrător; avea picioarele goale; în mîna stîngă își ținea pantofii; se vedea că îi scosese ca să poată ajunge la Jean Valjean fără a fi auzit.

Jean Valjean nu avu nici o clipă de îndoială. Oricît de neașteptată ar fi fost întîmplarea, omul acesta îi era cunoscut. Era Thénardier. Deși sărise din somn, ca să spunem aşa, Jean Valjean, obișnuit cu spaimă, deprins cu loviturile neașteptate la care trebuie să răspunzi repede, nu-și pierdu cumpătul. De altfel, starea în care se afla nu se mai putea înrăutăți; o anumită treaptă a deznădejdii nu mai poate fi depășită și nici măcar Thénardier nu putea face mai neagră noaptea aceasta.

Urmă o clipă de așteptare.

Thénardier, ridicîndu-și mîna dreaptă la înălțimea frunții, își făcu din ea streașină ochilor, apoi clipe încruntînd din sprîncene, clipe mărunt, strînse din buze, ca un om care își încordează toată atenția ca să recunoască pe altul. Nu izbuti de loc. Jean Valjean, după cum am spus, se afla cu spatele la lumină și era, de altfel, atât de schimbat, atât de plin de noroi și de sînge, încît și în plină zi ar fi fost de nerecunoscut. Dimpotrivă, Thénardier, cu fața spre lumina ce venea prin grilaj, lumină de pivniță e adevărat, dar, oricît de slabă, destul de limpede, sări îndată cum spune o metaforă banală dar puternică, în ochii lui Jean Valjean. Această inegalitate de poziții era de ajuns pentru a-i asigura oarecum înfrietatea lui Jean Valjean în lupta ascunsă ce avea să se încingă între cei doi oameni și între cele două situații. Ciocnirea avea loc între Jean Valjean cu masca pe față și Thénardier cu față descoperită. Jean Valjean înțelese numai deces că Thénardier nu-l

recunoscuse. Se uitară o clipă lung unul la altul, măsurîndu-se în umbră. Thénardier rupse cel dintîi tacerea:

— Cum ai să faci ca să ieșи?

Jean Valjean nu răspunse.

Thénardier urmă:

— Broasca asta nu se poate forța. Și trebuie totuși să pleci de aici.

— Adevărat, zise Jean Valjean.

— Atunci, pe din două.

— Ce vrei să spui?

— Tu l-ai ucis; treaba ta. Eu am cheia. Thénardier arătă cu degetul spre Marius. Apoi urmă: Nu te cunosc, dar vreau să te ajut. Trebuie să fii de-a noștri.

Jean Valjean începu să înțeleagă. Thénardier îl lua drept un ucigaș.

Thénardier urmă:

— Ascultă, prietene. Nu l-ai omorât tu p-ăsta fără să-l scotocești prin buzunare. Dă-mi partea mea. Eu îți deschid poarta. Și scoțînd pe jumătate o cheie mare de sub bluza ferfenită, adăugă: Vrei să vezi cum e făcută cheia raiului²⁹¹? Uite!

Jean Valjean „rămase ca prostul” – cuvîntul e al bătrînului Corneille – pînă într-atît nu-i venea să-și creadă ochilor. Era providență sub o înfățișare dezgustătoare, îngerul păzitor ieșind din pămînt cu chipul lui Thénardier.

Thénardier își vîrî mîna într-un buzunar mare ascuns sub bluză, scoase din el o frîngchie și o întinse lui Jean Valjean.

— Ține, zise el, îți dau și frîngchie pe deasupra.

— Ce să fac cu frînghia?

— Îți trebuie și un bolovan dar ai să-l găsești afară. E colo un morman întreg de moloz.

— Ce să fac cu bolovanul?

— Dobitocule, ai să-ți arunci doar parizianul²⁹² în rîu. Pentru asta îți trebuie o piatră și o frîngchie, altfel iese deasupra.

Jean Valjean luă frînghia. Nu e om care să nu fi primit în viață ceva, aşa, fără să se gîndească.

Thénardier pocni din degete, cum faci cînd îți vine deodată în minte ceva neașteptat:

— Ascultă, prietene, cum ai făcut să ieși de-acolo, din surpătură? Eu n-am îndrăznit să intru în ea. Tii! Da urît miroși! După o clipă adăugă: Eu te tot întreb, dar bine faci că nu-mi răspunzi. Te pregătești pentru afurisitul de minut din fața judecătorului de instrucție. Și pe urmă, dacă nu vorbești de loc, nu ești în primejdie să vorbești prea tare. N-are a face, dacă nu-ți văd mutra și nu-ți știu numele, să nu crezi că nu știu cine ești și ce vrei. Am fumat noi de-astea. L-ai cam șifonat pe domnișorul ăsta; acum ai vrea să-l pui la păstrare. Ai nevoie de rîu, cel mai bun ascunziș pentru toate prostiile. Te scot eu din încurcătură. Îmi place să dau o mâna de ajutor unui băiat bun la ananghie.

Tot dîndu-i dreptate lui Jean Valjean că tace, se vedea că ar fi vrut să-l facă să vorbească. Îl împinse de umăr, încercând să-l vadă dintr-o parte, și exclamă fără a ridica totuși glasul mai mult decât pînă atunci:

— Fiindcă veni vorba de surpătură, mare dobitoc ai fos! De ce nu l-ai aruncat acolo?

Jean Valjean tăcea mereu.

Thénardier urmă ridicîndu-și pînă la gîtlej zdreanța care-i ținea loc de cravată, gest ce mărește ifosul unui om cu greutate:

— La drept vorbind, a fost poate mai cuminte așa. Lucrătorii care au să vină mîne să astupe gaura ar fi dat cu siguranță peste parizianul tău uitat acolo și, fir cu fir, dintr-una într-alta, și s-ar fi putut lua urma și s-ar fi ajuns pînă la tine. A trecut cineva prin canal. Cine? Pe unde a ieșit? A fost văzut ieșind? Poliția e dibace. Canalul e o caiafă, te vinde. O descoperire ca asta e lucru rar, atrage atenția, puțini folosesc canalul pentru afacerile lor, pe cînd rîul e al tuturor. Rîul e mormîntul adevărat. Peste o lună și-l pescuiește la Saint-Cloud. Ei, și? Un stîrv, acolo! Cine l-a ucis? Parisul. Și justiția nici măcar nu deschide anchetă. Ai făcut bine.

Cu cît Thénardier era mai vorbăreț cu atît Jean Valjean era mai tăcut. Thénardier îl scutură iarăși de umăr:

— Acum să încheiem tîrgul. Să împărțim! Tu mi-ai văzut cheia, să-ți văd și eu banii.

Thénardier avea o înfățișare rătăcită, sălbatică, în doi peri, amenințătoare și totuși prietenoasă.

Un lucru era ciudat: purtarea lui nu era firească; nu avea aerul că se simte chiar la largul lui; fără a părea că tăinuiește ceva, vorbea încet; din cînd în cînd își ducea degetul la buze și șoptea: „St”! Era greu de ghicit de ce. Nu

erau decît ei doi. Jean Valjean se gîndi că alti tîlhari erau ascunși poate în vreun ungher și că Thénardier n-ar fi vrut de loc să împartă cu ei.

Thénardier zise iar:

— Să isprăvim! Cît avea cetățeanul prin buzunare?

Jean Valjean se scotoci.

Ne amintim că obișnuia să aibă totdeauna bani la el. Viața grea (în care orice mijloc e bun ca să scapi din încurcătură) la care fusese osîndit îl silise să facă din asta o lege. Acum, totuși, fusese luat pe nepregătite. Îmbrăcînduse în seara din ajun cu uniforma de guard național, uitase, muncit de gîndurile lui întunecate, să-și ia portofelul. N-avea decît puțin mărunțîș în buzunarul de la vestă. Erau cam treizeci de franci. Își întoarse pe dos buzunarul plin de noroi și însiră pe marginea pavajului o monedă de aur, două piese de cinci franci și cinci sau șase gologani de cîte zece centime.

Thénardier își răsfrînse buza de jos și-și sucî gîtul cu înteles:

— L-ai omorît cam ieftin, zise el.

Începu să pipăie fără nici o sfială buzunarele lui Jean Valjean și pe ale lui Marius. Jean Valjean, cu grija, mai cu seamă, să rămînă cu spatele la lumină, nu se împotrivea. Umblînd cu haina lui Marius, Thénardier, cu o îndemînare de scamator, găsi mijlocul să smulgă din ea, fără ca Jean Valjean să bage de seamă, un petic pe care îl ascunse sub bluză, gîndindu-se probabil că bucata asta de stofă i-ar putea folosi mai tîrziu să recunoască pe cel ucis și pe ucigaș. De altfel, afară de cei treizeci de franci, nu mai găsi nimic altceva:

— Adevărat, spuse el, amîndoi la un loc nu aveți decît atît.

Și uitîndu-și vorba „pe din două”, luă tot.

Stătu puțin la îndoială în fața gologanilor. După ce se gîndi, îi luă și pe ăștia, bombânind:

— Oricum! Să faci de petrecanie omului, aşa, pentru o nimica toată! Apoi scoase din nou cheia de sub bluză. Acum, prietene, trebuie să ieși. Aici e ca la bîlci, plătești la ieșire. Ai plătit, ieși.

Și începu să rîdă.

Dînd cu cheia aceasta ajutor unui necunoscut și făcînd să iasă pe poartă pe un altul decît el, n-avea oare decît gîndul curat și dezinteresat de a scăpa un ucigaș? Sîntem îndreptăți să ne îndoim.

Thénardier îl ajută pe Jean Valjean să-l ia din nou pe Marius în spinare, apoi se îndreptă, în vîrful picioarelor lui desculțe, spre grilaj, făcînd lui Jean

Valjean semn să-l urmeze, se uită afară, puse degetul pe buze și rămase câteva clipe parcă nehotărît; după ce-și sfîrșî cercetarea, vîrî cheia în broască. Zăvorul lunecă și poarta se deschise. Nici nu trosni, nici nu scîrții. Treaba se făcu foarte ușor. Se cunoștea că grilajul și balamalele astea, unse cu grijă, se deschideau mai des decît și-ar fi închipuit cineva. Lipsa aceasta de zgomot era înfiorătoare; simțeai cum se strecoară pe furiș, cum intră și ies pe tăcute oamenii nopții și auzeai pașii de fiară ai crimei. Canalul era, se vedea bine, părtașul vreunei bande misterioase. Grilajul acesta tăcut era o gazdă de hoți.

Thénardier întredeschise poarta, atât numai cît să treacă Jean Valjean, închise grilajul la loc, întoarse de două ori cheia în broască și se scufundă iarăși în întuneric, nefăcînd mai mult zgomot decît o adiere ușoară. Părea că merge pe tălpi catifelate de tigru. După o clipă, această providență hîdă pierise iarăși în întuneric.

Jean Valjean era afară.

IX

MARIUS LUAT DREPT MORT DE UNUL CARE SE PRICEPE LA D-ASTEA

Dădu încet drumul lui Marius pe poteca de la poalele malului.

Erau afară!

Miasmele, întunericul, groaza se aflau în spatele lui. Aerul curat, sănătos, proaspăt și înviorător pe care-l poți respira în voie, se revărsa asupra lui. Peste tot în jurul lui, tăcere; tăcerea fermecătoare a soarelui asfințit în plin senin. Amurgul se lăsase, venise noaptea, marea eliberatoare, prietena tuturor celor ce au nevoie de un văl de întuneric ca să se poată dezbară de chinuri. Cerul se dăruia pretutindeni ca o pace nemărginită. Rîul îi ungea la picioare cu zgomotul unui sărut. Se auzea dialogul aerian al cuiburilor ce-și spuneau „bună seara” în ulmii de pe Champs-Élysées. Cîteva stele, înțepînd ușor albastrul șters al cerului, văzute doar de cei deprinși să viseze, de abia se zăreau ca niște puncte scînteietoare pe întinsul nesfîrșit. Seara desfășura deasupra capului lui Jean Valjean toată liniștea necuprinsului.

Era ora aceea nehotărîtă și minunată, care nu-ți spune nici da, nici nu. Se făcuse destul de întuneric ca să te poți pierde la o mică depărtare și era încă lumină destulă ca să te poți recunoaște de aproape.

Cîteva clipe, Jean Valjean fu cu totul covîrșit de această seninătate măreață și mîngîietoare. Sînt pe lume clipe de uitare ca acestea; suferința nu se mai

ține scai de cel nenorocit; totul se șterge din minte; pacea se lasă ca noaptea peste cel ce visează, și în amurgul plin de, raze, la fel cu cerul care se luminează, sufletul se umple de stele. Jean Valjean nu se putea împiedica să ridice ochii spre umbra întinsă și străvezie de deasupra lui; îngîndurat, plin de extaz și rugăciune se cufundă în marea tăcere a cerului veșnic. Apoi, ca și cum simțământul unei datorii i s-ar fi deșteptat în suflet, se plecă repede spre Marius și, luînd apă în pumni, îi aruncă cu grijă cîteva picături pe față. Pleoapele lui Marius rămaseră închise; totuși gura, întredeschisă, respira. Jean Valjean se pregătea să-și vîre încă o dată mâna în apa rîului, cînd deodată simți un fel de neliniște, ca atunci cînd ai pe cineva, fără să-l vezi, în spatele tău.

Am mai vorbit în altă parte de această impresie pe care o cunoaște oricine.
Se întoarse.

Ca și adineauri, cineva era, în adevăr, în spatele lui. Un bărbat înalt, îmbrăcat într-o redingotă lungă, cu brațele încrucișate, ținînd în mâna dreaptă un baston cu măciulie de plumb, sta în picioare la cîțiva pași în spatele lui Jean Valjean, care era ghemuit lîngă Marius.

Era, în întuneric, un fel de vedenie. Unui om sărac cu duhul i-ar fi fost frică de ea din pricina amurgului; unui om chibzuit, din pricina măciucii.

Jean Valjean îl recunoscu pe Javert.

Cititorul a ghicit, fără îndoială, că cel ce îl urmărea pe Thénardier nu era altul decît Javert. Acesta, după ieșirea lui neașteptată din baricadă, se dusese la prefectura poliției; într-o scurtă audiență raportase verbal prefectului în persoană, apoi își reluase neîntîrziat serviciul, care era, ne aducem aminte de nota găsită asupra lui, o anumită supraveghere a malului drept pînă la Champs-Élysées, punct care, de cîțva timp, ținea încordată atenția poliției. Acolo îl zărise pe Thénardier și se luase după el. Ce a urmat se știe.

Înțelegem, de asemenea, că grilajul deschis cu atîta bunăvoiță înaintea lui Jean Valjean era o dovdă de dibăcie din partea lui Thénardier. Thénardier își da seama că Javert era tot acolo; omul pîndit are un simț care nu-l însală; trebuia să arunce copoiului un os. Un ucigaș, ce noroc! Era jertfa menită focului și care nu poate fi cruceată. Thénardier trimișîndu-l afară pe Jean Valjean în locul lui, da poliției o pradă, o făcea să-i piardă urma, să-l uite din pricina unei isprăvi mai mari, îl răsplătea pe Javert pentru așteptarea sa, ceea ce măgulește totdeauna un spion, cîștiga treizeci de franci și socotea că el însuși va putea scăpa cu ajutorul acestei noi întîmplări.

Jean Valjean căzuse din lac în puț.

Aceste două întîlniri una după alta, după Thénardier, Javert, nu erau ușor de suportat.

Javert nu-l recunoscu pe Jean Valjean, care, cum am spus, nu mai semăna cu el însuși. Rămase cu brațele încrucișate, cu o mișcare nesimțită strînse mai bine măciuca în mână și zise scurt și liniștit:

— Cine ești dumneata?

— Eu.

— Cine, eu?

— Jean Valjean.

Javert își luă măciuca între dinți, îndoi genunchii, se aplecă, își puse amîndouă mîinile puternice pe umerii lui Jean Valjean, îi prinse ca într-un clește, se uită bine la el și îl recunoscu. Fețele lor aproape se atingeau. Privirea lui Javert era însăspăimîntătoare.

Jean Valjean rămase nemîscat sub strînsoarea lui Javert, ca un leu ce s-ar împăca cu gheara unui linx.

— Inspectore Javert, spuse el, ai pus mîna pe mine! De altfel, de azi dimineață mă socotesc prizonierul dumitale. Nu ți-am dat adresa mea ca să încerc să fug. Ia-mă! Numai îngăduie-mi un lucru.

Javert părea că nu audе. Se uita cu ochii întă la Jean Valjean. Bărbia lui încrățită îi ridica buzele spre nas, ceea ce era un semn că îl stăpîneau gînduri crîncene. În sfîrșit, dădu drumul lui Jean Valjean, se ridică dintr-o dată, apucă iarăși strîns în mână măciuca și, ca într-un vis, șoptit mai mult decît vorbind, îl întrebă:

— Ce faci dumneata aici și ce e cu omul ăsta?

Nici acum nu-l tutuia pe Jean Valjean.

Jean Valjean răspunse, și sunetul glasului său păru că îl trezește din somn pe Javert:

— Tocmai de el voi am să-ți vorbesc. Fă cu mine ce vrei, dar ajută-mă întîi să-l ducem acasă. Atîta îți cer.

Chipul lui Javert se zgîrci, cum i se întîmpla de câte ori cineva părea că îl crede în stare să îngăduie ceva. Totuși nu spuse nu.

Se aplecă din nou, scoase din buzunar o batistă pe care o muie în apă și șterse fruntea însîngerată a lui Marius.

— Omul ăsta a fost la baricadă, zise el cu vocea pe jumătate, vorbind ca pentru sine. E cel căruia îi spuneau Marius.

Spion de mîna întîii, care privise, ascultase, auzise și prinsese totul, pe cînd credea că îl aşteaptă moartea; care pîndise chiar în agonie și care își făcuse însemnările, cu cotul pe prima treaptă a mormîntului...

Apucă mîna lui Marius și-i cercetă pulsul.

— E rănit, zise Jean Valjean.

— E mort, spuse Javert

Jean Valjean răspunse:

— Nu, încă nu.

— L-ai adus aici de la baricadă? întrebă Javert.

Trebuia să fi fost foarte adîncit în gîndurile lui ca să nu stăruie asupra acestei dramatice salvări prin canal și nici să bage de seamă tăcerea lui Jean Valjean, după întrebarea sa.

Jean Valjean, la rîndul său, părea că nu are decît un singur gînd. Reluă:

— Locuiește în cartierul Marais, strada Filles-du-Calvaire, la bunicul său...

Nu mai știu cum îl cheamă.

Jean Valjean scotoci în haină, scoase carnetul, îl deschise la pagina scrisă cu creionul de Marius și îl întinse lui Javert.

Plutea în aer încă destulă lumină ca să se poată citi, Javert, de altfel, avea în ochi fosforescență felină a păsărilor de noapte. El desluși cele cîteva rînduri scrise de Marius și mormăi:

— Gillenormand, strada Filles-du-Galvaire, numărul 6. Apoi strigă: Birjar!

Ne-aducem aminte de trăsura care aștepta acolo, pentru orice întîmplare.

Javert luă la el carnetul lui Marius.

După o clipă, trăsura coborîtă pe rampa adăpătoare se afla lîngă apă. Marius era culcat pe bancheta din fund, și Javert se aşeză lîngă Jean Valjean pe bancheta din față.

Cum închiseră ușa, trăsura se depărtă repede, luînd-o pe chei, înspre Bastilia.

Părăsiră cheiul și o luară pe străzi. Birjarul, o umbră neagră pe capră, își biciuia caii slabii. În trăsură, o tăcere de gheăță. Marius, nemîșcat, cu trupul rezemat de colțul din fund, cu capul în piept, cu brațele atîrnînd și picioarele țepene, părea că nu așteaptă decît sicriul; Jean Valjean părea plămădit din întuneric, și Javert din piatră; și în trăsura aceasta înecată în beznă și care ori de câte ori trecea prin față unui felinar era scăldată într-o lumină pală de fulger întrerupt, întîmplarea adunase și pusese parcă față în față, într-un chip înfiorător, cele trei încremeniri tragice: cadavrul, spectrul și statuia.

X

ÎNTOARCREA FIULUI RISIPITOR CU VIAȚA SA

La fiecare hurducătură de caldarîm, o picătură de sînge cădea din părul lui Marius.

Se făcuse noapte de-a binelea, cînd trăsura ajunse la numărul 6 pe strada Filles-du-Calvaire.

Javert coborî cel dintîi, se asigură dintr-o ochire de numărul de deasupra porții și, ridicînd ciocanul greu de fier, împodobit, după moda veche, cu un satir și un țap ce stau față în față, lovi cu putere. Un canat se întredeschise și Javert îl împinse. Portarul scoase capul pe jumătate, căscînd, abia trezit din somn, cu o lumînare în mînă.

Toată casa dormea. În cartierul Marais lumea se culcă devreme, mai cu seamă în zilele de răzmerită. Acest cartier bătrân și cumsecade, însăcimat de revoluție, se adăpostește în somn, aşa cum fac copiii care își ascund repede capul sub plapumă cînd îl aud venind pe bau-bau.

Între timp, Jean Valjean și birjarul bătrân îl scoteau pe Marius din trăsură, Jean Valjean ținîndu-l de subsuori și birjarul de sub genunchi. Pe cînd îl duceau astfel, Jean Valjean își strecură mîna sub hainele sfîșiate, îi pipăi pieptul și se asigură că inima bătea încă. Bătea chiar ceva mai tărișor, ca și cînd mișarea trăsuriî ar fi pricinuit oarecum reîntoarcerea la viață.

Javert se adresă portarului cu tonul ce se cuvine să-l aibă stăpînirea cînd vorbește către portarul unui răsculat.

— Locuiește aici cineva care se numește Gillenormand?

— Da. Aici. Ce aveți cu el?

— Îi aducem fiul înapoi.

— Fiul? zise portarul, năuc.

— E mort.

Jean Valjean, care mergea, zdrențuit și murdar, după Javert, și la care portarul se uita cu un amestec de scîrbă și teamă, îi făcu din cap semn că nu.

Portarul păru că n-a înțeles nici vorba lui Javert, nici semnul lui Jean Valjean. Javert urmă:

— A fost pe baricadă, și uite-l acum.

— Pe baricadă! exclamă portarul.

— Și-a căutat singur moartea. Du-te și scoală-l pe taică-său.

Portarul nu se mișca.

— Hai, du-te! reluă Javert. Și adăugă: Mîne o să aveți o înmormîntare.

Pentru Javert întîmplările obișnuite pe drumurile publice erau împărțite pe categorii, ceea ce este începutul prevederii și al supravegherii, și orice întîmplare cu puțință își avea comportamentul ei. Faptele ce se puteau întîmpla erau aşezate oarecum în sertare, de unde ieșeau după împrejurare, în cantități felurite: pe stradă era zarvă, răscoală, carnaval, înmormântare.

Portarul se mărgini să-l trezească din somn pe Basque. Basque o trezi pe Nicolette; Nicolette trezi pe mătușa Gillenormand. Cît despre bunic, îl lăsară să doarmă, socotind că tot va afla prea devreme pentru el.

Îl urcară pe Marius la primul etaj, fără, de altfel, ca cineva din celealte părți ale casei să prindă de veste, îl aşezără pe o canapea veche în sălița de lîngă camera domnului Gillenormand, și, în timp ce Basque se ducea să caute un doctor și Nicolette deschidea dulapurile cu rufărie, Jean Valjean simți că Javert îi atinge umărul, înțelese și coborî urmat de pașii lui Javert, care venea după el.

Portarul îi privi plecînd cum îi privise sosind, însă imînat și pe jumătate adormit.

Se urcară din nou în trăsură, și vizitiul se urcă și el pe capră.

— Inspectore Javert, zise Valjean, îngăduie-mi încă un lucru.

— Ce? întrebă aspru Javert.

— Lasă-mă să trec o clipă pe-acasă. Pe urmă fă cu mine ce vrei.

Javert rămase tăcut cîteva secunde, cu bărbia vîrâtă în gulerul redingotei, apoi coborî geamul din față.

— Birjar, spuse el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

XI

SE CUTREMURĂ TĂRIILE

Tot drumul nu mai scoaseră o vorbă.

Ce voia Jean Valjean? Să sfîrșească ce începuse; să dea de veste Cosettei, să-i spuie unde era Marius, sa-i dea, poate, vreo altă lămurire folositoare, să ia, dacă s-ar fi putut, cele din urmă hotărîri. Cît despre el, despre ceea ce îl privea personal, totul se sfîrșise, Javert îl prinse și el nu se împotrivea: într-o împrejurare ca asta altul s-ar fi gîndit poate, în treacăt, la frînghia pe care i-o dase Thénardier și la zăbrelele primei temnițe în care ar intra; dar, de cînd cu episcopul, sufletul lui Jean Valjean, stăruim asupra acestui lucru, era stăpînit de o adîncă sfială evlavioasă în fața oricărei crime, fie ea chiar asupra lui însuși.

Sinuciderea, această tainică silnicie îndreptată asupra necunoscutului și care putea cuprinde într-o anumită măsură moartea sufletului, era ceva cu neputință pentru Jean Valjean.

La începutul străzii l'Homme-Armé trăsura se opri, strada fiind prea strîmtă pentru trăsuri. Javert și Jean Valjean coborîră. Birjarul arătă smerit „domnului inspector” că îmbrăcămîntea din catifea de Utrecht a trăsuriî sale era toată pătată de sîngele omului ucis și de noroiul ucigașului. Astă înțelesese el. Adăugă că i se cuvine o despăgubire. Totodată scotîndu-și din buzunar livretul, rugă pe domnul inspector să aibă bunătatea să-i scrie în el „o mică dovdă, cum și ce fel”.

Javert dădu la o parte livretul pe care i-l întindea birjarul și zise:

— Cît vrei cu totul și pentru cursă și pentru aşteptare?

— Sînt șapte ceasuri și un sfert și catifeaua mea era nouă de tot. Optzeci de franci, domnule inspector.

Javert scoase din buzunar patru napoleoni și dădu drumul birjarului.

Jean Valjean își închipui că Javert avea de gînd să-l ducă pe jos la postul Blancs-Manteaux sau la cel de la Arhive, care amîndouă sînt foarte aproape. O porniră pe stradă. Ca de obicei, era pustiu. Javert mergea după Jean Valjean. Ajunseră la numărul 7. Jean Valjean bătu. Ușa se deschise.

— Bine, zise Javert. Urcă-te! Cu o expresie ciudată pe față și ca și cînd i-ar fi fost greu să vorbească astfel, adăugă: Te aştepă aici.

Jean Valjean se uită la Javert. Acest fel de a se purta nu-i era obișnuit. Totuși, hotărît cum era să se predea și să sfîrșească odată, pe Jean Valjean nu-l putea mira prea mult acest fel de încredere disprețuitoare pe care i-o arăta acum Javert, încrederea pisicii care acordă șoarecelui o libertate pe măsura ghearei ei.

Împinse ușa, intră în casă, strigă portarului, care se culcase și care-i deschisese trăgînd cordonul din pat: „Eu sînt!” și urcă scara.

Ajuns la primul etaj, se opri. Orice calvar își are popasurile lui. Fereastra scării era deschisă. Ca în multe case vechi, scara se lumina printr-o fereastră cu vedere la stradă. Felinarul străzii, așezat tocmai în față, arunca astfel puțină lumină pe trepte, economisind luminatul ei.

Ca să respire, sau fără să-și dea seama, Jean Valjean scoase capul pe această fereastră. Se aplecă spre stradă. Scurtă cum e, felinarul o lumina de la un capăt la altul. Jean Valjean rămase năuc; nu mai era nimeni.

Javert plecase.

XII BUNICUL

Basque și portarul îl duseseră în salon pe Marius, care zăcea tot nemîșcat, pe canapeaua unde îl aşezaseră la sosire. Medicul chemat alergase în goană. Mătușa Gillenormand se sculase.

Mătușa Gillenormand umbla încocoace și încolo, însăcimată, frîngîndu-și mîinile și fără a fi în stare să facă altceva decît să spună într-o clipă: „Doamne, cum e cu putință?” Din cînd în cînd adăuga: „O să se umple tot de sînge!” După ce prima spaimă trecu, oarecare înțelegere a situației pătrunse pînă la mintea ei, făcînd-o să exclame: „Trebuie să sfîrșească aşa!” Nu merse însă pînă la: „Am spus-o eu!” cum se obișnuia în astfel de împrejurări.

La porunca medicului, un pat de campanie fusese aşezat lîngă canapea. Medicul îl cercetă pe Marius și, după ce văzu că pulsul bătea, că bolnavul nu avea nici o rană adîncă la piept și că sîngele de la colțul buzelor se scursese din nări, îl întinse pe pat, fără pernă, cu capul la același nivel cu trupul și chiar ceva mai jos, gol pînă la brîu, ca să poată respira mai ușor. Domnișoara Gillenormand văzînd că-l dezbrăcă pe Marius, ieși din odaie. Se duse în camera ei și începu să-și însire rugăciunile. Nici o leziune internă nu atinsese trunchiul; un glonț, oprit de portofel, își schimbase drumul și trecuse pe lîngă coaste, pricinuind o rană groaznică la vedere, dar nu prea adîncă, și, deci, neprimejdioasă. Drumul lung pe sub pămînt ajutase și el la ieșirea claviculei rupte de la locul ei și asta era ceva îngrijorător. Brațele îi erau pline de tăieturi de sabie. Nici una nu îi sluțise însă fața. Dar țeasta îi era parcă brăzdată; cum erau oare rănilor astea de la cap? Se opreau la piele? Ajunseseră la țeastă? Nu se putea spune încă nimic. Un simptom grav era faptul că ele pricinuiseră leșinul, și din leșinuri de acestea nu te trezești totdeauna. Pierderea de sînge îl sleise și ea. De la brîu în jos, trupul îi fusese apărat de baricadă.

Basque și Nicolette sfîșiau rufe și pregăteau bandaje. Nicolette le cosea și Basque le înfășură. Cum nu aveau la îndemînă scamă, doctorul oprise deocamdată sîngele din răni cu bucătîile de bumbac. Lîngă pat, pe o masă pe care era cutia de instrumente deschisă, ardeau trei lumînari. Medicul spălă cu apă rece fața și părul lui Marius. O găleată întreagă se înroși într-o clipă. Portarul, cu lumînarea în mînă, lumina.

Medicul părea adîncit în gînduri negre. Din cînd în cînd, făcea din cap semn că nu, ca și cînd ar fi răspuns la vreo întrebare ce și-ar fi pus-o singur.

Semn rău pentru bolnav aceste tainice con vorbiri ale medicului cu el însuși.

În clipa în care medicul îi ștergea fața și îi atingea ușor cu degetele, pleoapele închise, o ușă se deschise în fundul salonului și o arătare înaltă și palidă se ivi.

Era bunicul.

De două zile, răscoala neliniștise, supărase și tulburase pe domnul Gillenormand. Nu putuse dormi toată noaptea din ajun și avusese friguri toată ziua. Seara se culcase foarte devreme, poruncind să se zăvorască toată casa și de oboseală atipise.

Bătrâni au somnul ușor; camera domnului Gillenormand era lîngă salon și, cu toată grijă de a nu-l trezi, zgomotul îl deșteptase. Foarte mirat de dunga de lumină de la ușa sa, se dase jos din pat și venise bîjbîind.

Stă uitit în pragul ușii întredeschise, cu o mînă pe clanță, cu capul tremurînd și puțin aplecat înainte, cu trupul strîns înt-un halat alb, drept și fără cute, ca un giulgiu; părea o stafie ce privește într-un mormînt.

Zări patul și pe saltea pe tînărul însîngerat, galben ca ceară, cu ochii închiși și gura deschisă, cu buzele vinete, gol pînă la brîu și plin de răni purpuri, nemîșcat sub lumină.

Bunicul se înfioră din cap pînă în picioare, aşa cum se mai poate înfiora un trup uscat. Albul ochilor lui, îngălbinit de bătrînete, căpătă un fel de luciu sticlos, fața îi luă într-o clipă forma colțuroasă și pămîntie a unei hîrci de schelet, brațele îi căzură și rămaseră atîrnate ca și cum un arc s-ar fi rupt în ele; își arătă uimirea răschirînd degetele mîinilor lui bătrîne și tremurătoare, genunchii i se îndoără, lăsînd să se vadă, prin deschizătura halatului, bietele lui picioare goale, pline de peri albi și șopti:

— Marius!

— Domnule, zise Basque, l-au adus pe domnișorul. A fost la baricadă și...

— A murit! strigă bătrânu cu o voce înspăimîntătoare. Ah! Tîlharul! Apoi, ca înviat din morți, bătrânu acesta de o sută de ani, se înălță deodată, drept ca un tînăr. Domnule, zise el, dumneata ești medicul. Spune-mi întîi un lucru. A murit, nu-i aşa?

Doctorul, în culmea neliniștii, tăcu.

Domnul Gillenormand își frînse mîinile, izbucnind într-un hohot de rîs înfiorător:

— A murit! A murit! S-a dus să moară pe baricade! Din ură pentru mine! Ca să mă lovească pe mine a făcut asta! Ah! Vampirul! Așa se întoarce!

Nenorocirea vieții mele! A murit!

Se duse la fereastră, o deschise în lături ca și cînd s-ar fi înăbușit, și, în picioare, în fața întunericului, începu să vorbească nopții din stradă.

— Străpuns de gloanțe, tăiat cu sabia, gîtuit, ucis, sfîrtecat, făcut bucăți! Uitați-vă la el, ticălosul! Știa bine că-l aştept, că îi pregătisem odaia și că la căpățâiul patului îmi pusesem portretul lui de cînd era copil mititel. Știa bine că n-avea decît să se întoarcă, că de ani întregi îl chemam și că seara sedeam lîngă foc, cu mîinile pe genunchi, neputînd să fac nimic, prostit! Știai bine că n-aveai decît să vii acasă și să spui: „Eu sînt”, și ai fi fost stăpînul casei; și că aş fi ascultat de tine, că ai fi făcut ce vrei din bunicu-tău ăsta, bătrân și zaharist! Știai bine, și ai spus: „Nu, e regalist, n-am să mă duc!” Și din răutate te-ai dus să mori pe baricade. Ca să te răzbuni de ce-ți spusesem despre domnul duce de Berry! Asta e mișelie! Culcă-te și dormi liniștit dacă poți! A murit! Iată ce mă aştepta la sculare!

Medicul, care începea să fie îngrijorat și pentru celălalt, îl lăsa o clipă pe Marius, se apropie de domnul Gillenormand și îl apucă de braț. Bunicul se întoarse, se uită la el cu ochi ce păreau mai mari și injectați, și îi spuse cu nepăsare:

— Domnule, îți mulțumesc. Sînt liniștit, sînt un bărbat, am văzut moartea lui Ludovic al XVI-lea, împrejurările grele nu mă doboară. Un lucru e îngrozitor: cînd te gîndești că tot răul îl fac jurnalele voastre. Veți fi avînd voi mulți care să scrie, să vorbească, avocați, oratori, tribune, discuții, progres, lumină, drepturile omului, libertatea presei, dar iată cum vin copiii acasă. Ah! Marius! E cumplit! Ucis! Mort înaintea mea! O baricadă! Ah, tîlharul! Doctore, locuiești pe-aproape, mi se pare! Te cunosc bine. De la fereastră îți văd trăsurica trecînd. Ascultă, să nu crezi că sînt supărat. Nu te poți supăra pe un mort. Ar fi o prostie. E un copil pe care eu l-am crescut. Eram bătrân de mult cînd el era încă mic de tot. Se juca în grădina Tuileriilor cu lopățica și cu scăunașul lui și, ca să nu bombăne paznicii, astupam cu bastonul, una după alta, găurile pe care le făcea în pămînt cu lopățica lui. Într-o zi a strigat: „Jos Ludovic al XVIII-lea!” și a fugit. Nu e vina mea. Era rumen și bălai. Maică-sa e moartă. Ai băgat de seamă că toți copiii mici sînt bălai? De ce? E fiul unuia din tîlharii ceia din Loire. Dar copiii nu sînt vinovați de mișeliile părinților. Mi-aduc aminte de el cînd era numai atîta. Nu izbutea să spună pe d. Vorba lui era aşa de dulce și de neînțeleasă, ai fi crezut că e o păsărică. Mi-aduc aminte că odată, în fața

statuii lui Hercule din Farnèse²⁹³, toată lumea se strînsese să-l vadă și să se minuneze, aşa era de frumos acest copil. Avea un cap de parcă era zugrăvit. Îmi îngroșam glasul, îl speriam cu bastonul, dar știa bine că era în glumă. Dimineața, cînd intra la mine în odaie, ce e drept bombăneam eu, dar mi se părea că intră soarele. De puștii ăştia nu te poți feti. Te prind, pun stăpînire pe tine, nu-ți mai dau drumul. Adevărul e că nu era pe lume copil mai drăguț decît el. Și acum ce zici de toți acești Lafayette, Benjamin Constant și Tirecuir de Corcelles²⁹⁴-ii voștri, care mi-l ucid? Așa ceva nu-i de îndurat!

Se apropie de Marius, care zacea tot palid și nemîscat, și de medic care se întorsese lîngă el, și începu a-și frînge mîinile. Buzele palide ale bătrînului se mișcau în neștire, scoțînd, ca o suflare slabă în agonie, cuvinte nedeslușite ce abia se auzeau:

— Ah! Inimă de piatră! Ah! Clubistule! Ah! Nelegiuitule! Ah! Septembristule!

Dojana înceată făcută de un muribund unui cadavru.

Puțin cîte puțin, cum orice izbucnire lăuntrică trebuie să-și facă loc în afară, șirul cuvintelor prindea iar înțeles, dar bunicul părea că nu mai are putere în glas; vocea lui era atît de înăbușită și de stinsă, de parca ar fi venit de pe cealaltă margine a unei prăpăstii.

— Acum mi-e totuna, am să mor și eu. Cînd te gîndești că nu e fetișcană din Paris care n-ar fi fost gata să-l fericească pe ticălosul ăsta! Un ticălos care, în loc să petreacă și să se bucure de viață, s-a dus, ca un dobitoc, să se bată și să fie împușcat! Și pentru cine? Pentru ce? Pentru republică! În loc să se ducă să dăņuiască la Chaumièr²⁹⁵, cum se cuvine tineretului! Degeaba ai douăzeci de ani! Republica, ce mai prostie gogonată! Vai de voi, biete mame! Mai faceți băieți frumoși! Gata, a murit! Or să treacă două sicrije pe sub poarta cea mare. Pentru ochii frumoși ai generalului Lamarque te-ai ferchezuit aşa? Cu ce te fermecase acest general Lamarque? Un lăudăros! Un flecar! Să fii ucis pentru un mort! Să nu înnebunești! Gîndiți-vă! La douăzeci de ani! Și fără să întoarcă măcar capul să vadă de nu lasă ceva în urma lui! Uite acum că bieții bătrîni trebuie să moară singuri. Crapă în colțul tău, bufniță ce eşti! Ei, la urma urmei, cu atît mai bine, asta nădăjduiam și eu, o să mă omoare dintr-o dată. Sînt prea bătrîn, am o sută de ani, am o sută de mii de ani, de mult am dreptul să fiu mort. De astă dată s-a făcut. S-a sfîrșit, ce fericire! La ce să-i mai dați să miroase amoniac și

toată mulțimea aceea de doctorii? Îți pierzi vremea, medic tîmpit! Haideți, a murit, a murit de-a binelea! Mă pricep eu la asta, pentru că și eu sănătatea! Nu a făcut el lucrul pe jumătate. Da, vremurile astăzi sănătatea nemernice, nemernice, nemernice, astăzi cred eu despre voi, despre ideile, despre blestemele, despre învățătorii voștri, despre profetii, despre doctorii voștri, despre ticăloșii voștri de scriitori, despre afurisările voștri de filozofi și despre toate revoluțiile care însăpăimîntă de șaizeci de ani încocoace stolurile de corbi de la Tuilerii! Și fiindcă ai fost fără milă și te-ai dus să te ucidă așa, nici nu să-mi pese de moartea ta, auzi tu, ucigașule! În această clipă, Marius ridică încet pleoapele și privirea lui, tulbure încă și buimăcită după somnul acela de moarte, se opri asupra domnului Gillenormand.

— Marius! strigă bătrânul. Marius! Marius, micuțul meu! Copilul meu, fiul meu iubit! Deschizi ochii, te uiți la mine, trăiești, îți mulțumesc!

Și căzu în nesimțire.

CARTEA A PATRA **JAVERT O IA RAZNA**

I

Javert o ia razna

Javert se depărtase încet de strada l'Homme-Armé .

Mergea cu capul plecat, pentru prima oară în viața lui, și, tot pentru prima oară în viața lui, cu mîinile la spate.

Din cele două înfățișări ale lui Napoleon, Javert nu luase pînă atunci decît pe cea care îintruchipează hotărîrea, brațele încrucișate pe piept; cea care arăta nesiguranță, mîinile la spate, îi era necunoscută. Acum se făcuse în el o schimbare: întreaga sa ființă, domoală și întunecată, era plină de neliniște.

O luă înainte pe străzile tăcute.

Avea o anumită țintă, totuși. Tăie pe drumul cel mai scurt spre Sena, ajunse la cheiul Ormes, o luă de-a lungul lui, trecu de Piața Grève și se opri la oarecare depărtare de postul din Piața Châtelet, la colțul podului Notre-Dame. Acolo, între podul Notre-Dame și podul Change, pe de o parte, și pe de altă parte între cheiul Mégisserie și cheiul Florilor, Sena formează un fel de lac pătrat, străbătut de un curent repede.

Marinarii se tem de locul acesta. Nimic mai primejdios decît acest curent, gîtuit pe atunci și întărîtat de piloții morii de la pod, moară azi dărîmată. Cele două poduri, atât de apropiate unul de altul, măresc pericolul; apa se repede cu putere pe sub bolțile lor, se rostogolește în valuri mari, se adună,

se strînge acolo, se opintește în stîlpii podurilor ca și cînd ar vrea să-i smulgă cu groase odgoane lichide. Cine cade aici nu mai iese deasupra; cei mai buni înotători se îneacă.

Javert își sprijini coatele pe parapetul podului și, cu bărbia în mîini, cu unghiile înfipite în favoriții stufoși, se adînci în gînduri.

Ceva nou, o răsturnare, o prăbușire se petrecuse în sufletul lui; trebuia să se cerceteze.

Javert suferea groaznic.

De câteva ore sufletul lui nu mai era cristalin. Era tulburat; creierul acesta, atît de limpede în orbirea sa, își pierduse transparența; în cristalul acesta se ivise un nor. Javert simtea că, în conștiința sa, datoria nu mai era una singură, și acest lucru nu și-l putea ascunde. Cînd întîlnise în chip atît de neașteptat, pe malul Senei, pe Jean Valjean, fusese în el ceva și din lupul care își înhăta din nou prada, și din cîinele care își găsește stăpînul.

Acum vedea în fața lui două drumuri, la fel de drepte amîndouă, dar vedea două, și asta îl însărcină, pe el, care nu cunoscuse în viața sa, niciodată, decît o linie dreaptă. Și, spaimă sfîșietoare, aceste două drumuri erau potrivnice. Una din aceste linii drepte o înlătura pe celaltă. Care din amîndouă linii era cea adevărată?

Starea asta nu se putea lămuri în cuvinte.

Să datorezi viața unui răufăcător, să recunoști această datorie și s-o plătești, să fii, împotriva voinei tale, pe același picior cu un om certat cu legea și să-i răsplătești un bine tot cu un bine; să-l lași să-ți spună: „Du-te”, și la rîndul tău să-i spui și tu: „Ești liber”, să sacrifici datoria, această obligație obștească, unor motive personale și să simți în aceste motive personale ceva de asemenea obștesc și poate mai înalt; să trădezi societatea ca să rămînă credincios conștiinței tale; faptul că toate aceste absurdități să se împlinească și să se strîngă asupra capului lui, îl doborîse pe Javert.

Un lucru îl uimise: că Jean Valjean îl iertase, dar îl înmărmurea faptul că el, Javert, îl iertase pe Jean Valjean.

Ce se petreceă în el? Se căuta și nu se mai găsea.

Ce era de făcut acum? Să-l denunțe pe Jean Valjean era rău, să-l lase liber pe Jean Valjean era tot atît de rău. În primul caz, omul legii cădea mai jos decît omul din temniță, în cel de-al doilea, un ocnaș se ridică mai sus decît legea și o călca în picioare. În amîndouă împrejurările, el, Javert, era dezonorat. Orice hotărîre ar fi putut lua ar fi fost o decădere. Soarta are

unele căi ce se opresc la o margine cu neputință de trecut; dincolo de ele viața dă în prăpastie. Javert se afla pe una din aceste margini, printre alte griji, era și aceea că trebuia să cugete. Puterea cu care aceste emoții se înfruntau îl silea la asta. Gîndea, lucru neobișnuit pentru el și foarte dureros.

Gîndirea cuprinde întotdeauna o cîtime de răzvrătire lăuntrică. Îl scotea din fire să simtă în el lucrul acesta.

Să se gîndească la orice altceva în afară de cercul strîmt al îndatoririlor lui ar fi fost pentru el,oricând, un lucru fără folos și obositor; să se gîndească însă la ziua care se scursese era un chin. După astfel de zguduiri, trebuia totuși, să privească în conștiința sa și să-și dea socoteală sie însuși.

Ceea ce făcuse, îi dădea fiori. El, Javert, găsise cu cale să hotărască, împotriva tuturor regulamentelor poliției, împotriva orînduirii sociale și judecătoarești, împotriva codului întreg, o punere în libertate; i se păruse că aşa e mai bine pentru el însuși, în locul interesului public pusese interesul său propriu; nu era acesta un lucru incalificabil? De câte ori se gîndea la această faptă cumplită pe care o săvîrșea, tremura din cap pînă-n picioare.

Ce hotărîre să ia? Nu-i rămînea decît un singur mijloc de scăpare; să se întoarcă grabnic în strada l'Homme-Armé și să-l bage în temniță pe Jean Valjean. Era limpede că asta trebuia să facă. Dar nu putea...

Ceva îl oprea s-o facă.

Ceva? Ce? Mai există oare pe lume și altceva decît tribunalele, sentințele executorii, poliția și autoritatea? Javert era buimăcit.

Un condamnat la galere de care să nu te poți atinge! Un ocnaș pe care justiția să nu poată pune mâna! Si toate acestea datorită lui, lui Javert.

Nu era oare însăjumător ca Javert, omul făcut să pedepsească și Jean Valjean, omul făcut să sufere pedeapsa, ca acești doi oameni, care aparțineau amândoi legii, sa se ridice deasupra legii?

— Cum? Să se petreacă astfel de grozăvii și nimeni sa nu fie pedepsit! Jean Valjean, mai tare decît toată ordinea socială, să fie liber, și el, Javert, să mânânce mai departe pîinea guvernului!

Gîndurile lui devineau din ce în ce mai complete. Printre aceste gînduri și-ar fi putut găsi o vină și cu privire la răsculatul dus acasă, în strada Filles-du-Calvaire; dar la asta nu se gîndea. Vina mai mică se pierdea în cea mai mare. De altfel, răsculatul acela era, să vedea bine, un mort, și, din punct de vedere al legii, moartea stinge urmărirea.

Jean Valjean era povara ce-i sta pe suflet.

Jean Valjean îl buimăcea. Toate adevărurile netăgăduite, care fuseseră un reazem pentru întreaga sa viață, se năruiau în fața acestui om. Mărinimia lui Jean Valjean față de el, Javert, îl copleșea. Alte fapte, care îi veneau în minte, și pe care altădată le socotise drept minciuni și prostii, i se înfățișau acum ca adevărate. Domnul Madeleine se ridica în spatele lui Jean Valjean și cele două figuri se suprapuneau, nemaifăcând decât una singură și vrednică de respect. Javert simtea că ceva îngrozitor îi pătrunde în suflet: admirația pentru un ocnaș. Respect față de un condamnat la galere, oare e cu putință? Se cutremura, dar nu putea scăpa. Se zbătea în zadar; trebuia să-și mărturisească în fundul sufletului măreția acestuia mizerabil. Asta era cumplit.

Un răufăcător care să facă bine, un ocnaș milostiv, blînd, gata să-și ajute aproapele, iertător, răsplătind răul prin bine, ura prin iertare, punând mila în locul răzbunării, primind mai curînd pieirea sa decât pe aceea a dușmanului, scăpând din primejdie pe cel ce-l lovise, îngenunchiat pe culmea virtuții, mai aproape de înger decât de om! Javert era silit să recunoască existența unui astfel de monstru.

Asta nu mai putea dăinui.

Desigur, și stăruim asupra acestui lucru, el nu se lăsase înfrînt fără luptă de acest monstru, de acest înger nemernic, de acest erou respingător, care îl scotea din fire aproape în aceeași măsură în care îl și uimea. De zeci de ori, pe cînd se afla în trăsură față-n față cu Jean Valjean, tigrul legii răcnise în el. De zeci de ori fusese ispitit să se arunce asupra lui Jean Valjean, să-l înhațe, să-l sfîșie, adică să-l aresteze. Ce-ar fi fost mai simplu, în adevăr, decât să strige primei sentinelle prin față căreia treceau: „Iată un condamnat evadat!”, decât să cheme jandarmii și să le spuie: „Unul pentru voi!” Apoi să plece, să-l lase acolo pe blestematul acela, să nu mai vrea să știe de nimic și să nu se mai amestece. Omul acesta e prizonierul legii pentru vecie; legea va face din el ce va voi ea. Se poate ceva mai drept? Javert își spuse toate acestea, voise să treacă peste piedica din sufletul lui, să facă ceva, să pună mâna pe el, și, atunci ca și cum, nu putuse; și de câte ori ridicase mâna spre gulerul lui Jean Valjean, ea îi căzuse mereu ca sub o greutate uriașă, și în fundul sufletului auzise un glas ciudat, care îi striga: „Bravo! Dă-ți mîntuitorul pe seama călăului! Pune apoi să-ți aducă ligheanul lui Pilat din Pont, să-ți speli ghearele!”

În cele din urmă, gîndul i se întorcea iar la el însuși și, lîngă Jean Valjean înălțat, se vedea pe sine înjosit. Un ocnaș era binefăcătorul lui!

Dar și el e de vină; de ce încuviințase acestui om să-l lase să trăiască? Avea dreptul, în baricadă, să fie ucis. Ar fi trebuit să facă uz de acest drept. Să fi chemat pe ceilalți răsculați în ajutor împotriva lui Jean Valjean, să-i fi silit să-l împuște, ar fi fost mai bine.

Chinul cel mai mare era că-i pierise credința. Se simțea dezrădăcinat. Codul nu mai era decât un ciot în mâna sa. Avea de-a face cu unele îndoieri necunoscute lui.

În sufletul lui se ivise ceva nou și neașteptat, cu totul deosebit de literă legii, singura lui măsură de pînă atunci. Să rămînă cinstit, cu cinstea de pînă atunci, nu mai era de ajuns. Un sir întreg de întîmplări neașteptate se iviseră deodată și puseseră stăpînire pe el. O lume cu totul nouă apărea în fața sufletului lui; binefacerea primită și răsplătită, devotamentul, compătimirea, îngăduința, lupta între milă și strășnicie, prețuirea omului, nici o condamnare definitivă, nici o osîndă veșnică, ivirea unei lacrimi în ochii legii, un fel de justiție a lui Dumnezeu, care merge împotriva justiției oamenilor. Zărea în întuneric însășimîntătorul răsărît al unui soare moral, necunoscut. Soarele acesta îl îngrozea și îl orbea. Se simțea ca o bufniță silită a privi cu ochii unui vultur.

Își spunea că era deci adevărat, că existau și abateri că autoritatea își poate pierde și ea cumpătul, că regula putea amuți în fața unui fapt, că nu totul poate fi cuprins în textul codului, că trebuie să te supui neprevăzutului, că virtutea unui ocnaș putea întinde o cursă virtuții unui funcționar, monstruosul putea fi divin, soarta avea capcane din acestea, și se gîndeau cu deznădejde că nici el nu fusese scutit de surprise.

Vrînd-nevrînd, recunoștea că există în lume bunătate. Ocnașul acela fusese bun. Si el însuși, lucru nemaipomenit, fusese și el bun acum. Deci se stricase.

Se socotea laș. Îi era groază de el.

Idealul lui Javert nu era să fie uman, să fie mare, să fie sublim, ci să fie fără pată.

Și greșise.

Cum de ajunsese aici? Cum se întîmplaseră toate astea? Nici el n-ar fi putut-o spune. Își lua capul între mâini, dar în zadar; nu izbutea să se lămurească.

Desigur, avusese totdeauna de gînd să-l redea pe Jean Valjean legii, al cărei captiv era, și al cărei rob era el, Javert. Nică o singură clipă nu-și mărturisise, cîtă vreme îl avusese în mâna, că i-ar trece prin minte să-l lase să plece. Oarecum fără voia lui, mâna i se deschise și-i dăduse drumul

Tot felul de lucruri noi și neînțelese se iveau înaintea ochilor lui. Își punea întrebări și își da răspunsuri, și aceste răspunsuri îl înfrișcoșau. Se întreba: „Ocnașul ăsta, nenorocitul ăsta, pe care l-am urmărit pînă la prigoană, și care m-a avut sub călcâiul lui, și care se putea răzbuna, și care trebuia să o facă atât de ciudă cît și pentru liniștea lui, ce a făcut lăsîndu-mi viața și iertîndu-mă? Și-a făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Și eu, iertîndu-l, la rîndul meu, ce am făcut? Mi-am făcut datoria? Nu. Ceva mai mult. Poate fi, aşadar, ceva deasupra datoriei?” Aici se înspăimîntă. Cumpăna i se dezechilibra. Un talger cădea în prăpastie, celălalt se urca în ceruri. Și spaima lui Javert era tot atât de mare din pricina Celui-de-sus ca și a celui de jos. Fără să fie cîtuși de puțin ceea ce se cheamă voltairean, sau filozof, sau necredincios, dimpotrivă, respectuos din fire față de biserică statornicită, ea nu era pentru el decît o frîntură măreață a întocmirii sociale; ordinea era credința sa, și îi era de ajuns; de cînd ajunse bărbat și funcționar, își punea în poliție aproape toată evlavia, și întrebuițăm aici cuvintele fără cea mai mică ironie și în cel mai serios înțeles al lor, el era, cum spuneam, spion, aşa cum altul ar fi fost preot. Avea un superior, pe domnul Gisquet; pînă în ziua aceea nu se gîndise niciodată la celălalt superior, la Dumnezeu.

Pe acest șef nou îl simțișe deodată și se zăpăcise.

Era încurcat de această prezență neașteptată; nu știa cum să se poarte cu superiorul acesta, el, care știa bine că inferiorul e dator să se plece totdeauna, că nu trebuie nici să se arate nesupus, nici să cîrtească, nici să discute, și că față de un superior care îi dă prea mult de gîndit nu e alt mijloc decît să demisioneze.

Dar cum să-ți înaintezi demisia lui Dumnezeu?

Orice ar fi fost, se întorcea mereu acolo; pentru el, un lucru era mai presus de orice; săvîrșise o infracțiune îngrozitoare, închisese ochii asupra unui recidivist, condamnat care evadase. Dase drumul unui condamnat la galere. Furase legilor pe un om care era al lor. El făcuse lucrul acesta. Nu se mai înțelegea pe sine. Nu mai era sigur de-a fi el însuși. Nu vedea nici pricina faptei sale, simțea doar amețeala de a o fi făcut. Pînă în clipa aceea trăise din credința oarbă care dă naștere cinstei posomorite. Credința aceasta îl

părăsea, și o dată cu ea și cinstea aceea. Tot ce crezuse se risipea. Adevăruri de care voia să scape îl urmăreau fără milă. De acum înainte trebuia să fie alt om. Simțea durerea ciudată a unei conștiințe operate pe neașteptate de albeață. Vedea ceva de care-i era silă. Se simțea golit, nefolositor, desprins de viața lui trecută, dat afară, topit. Autoritatea murise în el. Nu mai avea nici o rațiune de a exista.

Groaznică stare!

Să fii stîncă și să te îndoiești! Să fii statuia pedepsei turnata dintr-o bucată în tiparul legii și să descoperi deodată că ai în pieptul tău de bronz ceva neascultător și fără noimă, ce seamănă oarecum cu o inimă! Să ajungi să plătești binele cu bine, cu toate că pînă atunci ai socotit binele acela drept rău, să fii cîine de pază și să te guduri! Să fii gheață și să te topești! Să fii clește și să te prefaci în mînă! Să simți deodată că ai degete care se deschid! Să dai drumul, ce lucru însăspaimântător!

Omul-proiectil care nu mai știe drumul și dă înapoi!

Să fii silit să recunoști: că cel ce nu greșește niciodată poate greși, că în credință poate fi rătăcire, că nu s-a spus încă totul atunci cînd a vorbit legea, că societatea nu e desăvîrșită, că autoritatea se poate clătina, că și ceea ce e neclintit poate fi zdruncinat, că judecătorii sănt oameni, că legea se poate însela, că tribunalele sănt supuse greșelii! Să vezi o crăpătură pe uriașul geam albastru al bolții cerești!

Ceea ce se petreceea în Javert era „Fampoux”-ul unei conștiințe prea rigide²⁹⁶, abaterea din drum a unui suflet, zdrobirea unei onestități pornite fără oprire în linie dreaptă și frîngîndu-se în fața dumnezeirii. Acest lucru era, desigur, ciudat. Ca fochistul ordinii, ca mecanicul autoritatii, călare pe calul orb al drumului de fier, să fie scos din să de o rază de lumină! Ceea ce e drept nestrămutat, fără cusur, geometric, pasiv, desăvîrșit, să se poată mlădia! Pînă și pentru locomotivă să fie un drum al Damascului²⁹⁷!

Înțelegea oare Javert pe dumnezeul acesta, care dăinuise întotdeauna în sufletul omului, care e conștiința lui adevărată împotriva celei greșite, care păzește scînteia să nu se stingă și poruncește razei să-și amintească de soare – îndemn sufletului de a recunoaște adevăratul absolut cînd se ciocnește cu absolutul fictiv; omenia nepieritoare, inima fără de moarte a omului; această prefacere măreată, cea mai frumoasă poate din toate minurile noastre lăuntrice? O pătrundere? Își da Javert seama de ea? Desigur că nu. Dar sub

povara acestui lucru de neînțeles, dar de netăgăduit, simțea cum îi plesnește capul.

Era mal mult îngenuncheat decât înălțat de această minune. I se supunea disperat. În toate acestea el nu vedea decât neputința de a mai trăi. I se părea că de-aici înainte nu va mai putea nici măcar să-și tragă sufletul. Nu se putea deprinde să aibă veșnic deasupra capului necunoscutul acesta.

Până acum tot ce era deasupra lui fusese pentru el ca o întindere netedă, simplă, limpede; nimic necunoscut, întunecat; nimic din ce n-ar fi fost hotărît, bine întocmit, înlanțuit, precis, exact, circumscris, mărginit, închis, prevăzut dinainte; autoritatea era ceva neted, fără lunecușuri în fața cărora să te prindă amețeala. Javert nu văzuse niciodată ceva necunoscut decât privind în jos. Neorînduiala, întîmplările neașteptate, căscarea dezordonată a haosului, alunecarea oricând cu puțință într-o prăpastie, astea sănt lucruri pentru lumea de jos, pentru răzvrătiți, pentru răi și mizerabili. Acum Javert se prăbușea pe spate, și spaima îl cuprindea deodată în fața acestei vedenii de necrezut; o prăpastie deasupra lui.

Cum? Să te simți surpat pe de-a-ntregul, să fii buimăcit cu desăvîrșire! În ce să mai ai încredere? Toate lucrurile de care erai convins, se năruiau.

— Cum? Un mizerabil mărinimos să poată găsi o spărtură în platoșa societății! Cum? Un cinstit slujitor al legii se putea găsi deodată prinț între două crime, crima de a lăsa să-i scape un om și crima de a-l aresta? În consemnul dat de stat funcționarului nu era totul sigur! Si datoria te putea pune în încurcătură. Cum oare? Acestea toate erau adevărate? Adevărat era că un vechi tîlhar copleșit de nenumărate osînde se putea ridica iarăși, pentru ca pînă la urmă să aibă dreptate? Se putea crede aşa ceva? Așadar, sănt împrejurări în care legea este nevoită să dea înapoi în fața crimei transfigurate, bîlbînd scuze?

Da, toate erau în adevăr aşa! Javert le vedea! Javert le pipăia! Si nu numai că nu le putea tăgădui, ci lua chiar parte la ele. Acestea erau realități. Era groaznic ca faptele reale să se poată sluji pînă într-atît.

Dacă faptele și-ar face datoria, s-ar mărgini să fie dovezile legii; faptele sănt trimise de Dumnezeu. Oare acum anarhia avea să coboare din cer?

Astfel, și în exagerarea spaimei, și în amăgirea pricinuită de deznădejdea lui, tot ce i-ar fi putut micșora și îndrepta impresia se ștergea, iar societatea, și neamul omenesc, și universul întreg se mărgineau de acum înainte pentru el la câteva linii ce formau un desen simplu și respingător; astfel, de pildă,

pedeapsa, lucrul judecat, forța legală, hotărîrile curților suverane, magistratura, guvernul, prevenția și represiunea, înțelepciunea oficială, infailibilitatea legală, principiul autorității, toate dogmele pe care se sprijină siguranța politică și civilă, suveranitatea, justiția, logica decurgînd din cod, absolutul social, adevărul politic, toate acestea, mormane de dărîmături, haos! El însuși, Javert, păzitorul ordinii, incoruptibilitatea în slujba poliției, dulăul providențial al societății, învins și pus la pămînt, și deasupra acestei ruine un om în picioare, cu boneta verde pe cap și cu aureolă pe frunte! Iată la ce zdruncinare ajunsese, iată vedenia însăjătoare pe care o avea în suflet!

Toate acestea pot fi îndurate? Nu!

Stare mai cumplită nu se poate închipui. Numai în două feluri se poate ieși din ea. Una, să se ducă hotărît la Jean Valjean, să-i dea ocnei înapoi ocnașul. Cealaltă...

Javert se depărta de parapet și, cu capul sus de astă dată, se îndrepta cu pași siguri spre postul însemnat cu un felinar, la unul din colțurile Pieței Châtelet.

Ajuns acolo, zări pe geam un gardian și intră. Numai după felul cum deschid ușa unui post de pază, oamenii poliției se recunosc între ei. Javert își spuse numele, își arăta legitimația și se aseză la masa pe care ardea o lumânare. Pe masă se aflau o pană, o călimară de plumb și hîrtie pregătită pentru procese-verbale întîmplătoare și pentru rapoartele rondurilor de noapte.

Masa aceasta, totdeauna cu un scaun de paie lîngă ea, e o adevărată instituție; o găsești în toate posturile de poliție; neschimbătă, ea e împodobită cu o farfurioară de lemn plină cu rumeguș și alta de carton cu buline roșii, și reprezintă etajul de jos al stilului oficial. La ea începe literatura statului.

Javert luă tocul, o foaie de hîrtie și începu să scrie. Iată ce scrise:

„*Cîteva observații pentru bunul mers al serviciului.*

Înții: rog pe domnul prefect să citească.

Al doilea: deținuții care vin de la instrucție își scot încălțămîntea și rămîn cu picioarele goale pe piatră, în timp ce sînt scotociți. Unii dintre ei tușesc cînd se întorc la închisoare. Aceasta aduce cheltuieli de infirmerie.

Al treilea: urmărirea e bună cînd se face cu schimburi de agenți, din loc în loc, dar ar trebui ca, în cazurile importante, cel puțin doi agenți să nu

se piardă din ochi unul pe altul, un agent nu-și mai îndeplinește serviciul cum trebuie, celălalt să-l supravegheze și să-l înlocuiască.

Al patrulea: e de neînțeles de ce regulamentul special al închisorii Madelonnettes interzice deținuților să aibă un scaun, chiar plătindu-l.

Al cincilea: la Madelonnettes nu sînt decît două zăbrele la cantină, ceea ce îngăduie deținuților să poată atinge mâna cantinerei.

Al șaselea: deținuții, numiți lătrători, care cheamă la vorbitor pe ceilalți, iau cîte zece bani pentru a le striga deslușit numele. E un furt.

Al șaptelea: în atelierul de țesătorie se opresc deținuților cîte cincizeci de cenți pentru fiecare fir neregulat; acesta e un abuz al antreprenorului, deoarece calitatea pînzei e aceeași.

Al optulea: e neplăcut că vizitatorii închisorii La Force sînt nevoiți să treacă prin curtea copiilor ca să ajungă la vorbitorul Sfînta Maria Egipteanca.

Al nouălea: e sigur că în fiecare zi jandarmii sînt auziți povestind în curtea prefecturii interogatorii luate preveniților de către magistrați. Un jandarm, care ar trebui să fie ca un sfînt, cînd repetă cele auzite în cabinetul de instrucție, e un semn de gravă dezordine.

Al zecelea: doamna Henry e o femeie cumsecade; cantina ei e foarte curată; dar nu e bine ca o femeie să ţie localul acolo unde agenții serviciului secret pîndesc pe răufăcători. Acest lucru e mai prejos de Conciergerie²⁹⁸ unei mari civilizații.”

Javert scrise aceste rînduri cu cel mai îngrijit și mai corect scris al său, neuitînd nici o virgulă și făcînd să scîrțîie zdravăn hîrtia sub pană. Sub ultimul rînd se iscăli:

„JAVERT,
Inspector clasa I

La postul din Piața Châtelet.

7 iunie 1832, aproximativ ora 1 după miezul nopții.”

Uscă cerneala, împături hîrtia ca pe o scrisoare, o închise, scrise pe dos: „Notă pentru administrație”, o lăsă pe masă și ieși din post. Ușa cu geamuri și zăbrele se închise în urma lui.

Trecu din nou de-a curmezișul Pieței Châtelet, ajunse pe chei și se întoarse cu o precizie de automat tocmai în locul pe care îl părăsise cu un sfert de oră

mai înainte; își puse din nou coatele pe marginea parapetului, luînd aceeași poziție pe aceeași piatră. Părea că nici nu s-ar fi clintit de acolo.

Întuneric de nepătruns. Era clipa înfiorătoare de după miezul nopții. Un tavan de nori ascundea stelele. Cerul nu era decît o negură sinistră. La casele de pe Cité nu se mai vedea nici o singură lumină, nici un trecător; cît cuprindeai cu ochii, jur împrejur, străzile, cheiurile erau pustii. Notre-Dame și turnurile Palatului de justiție păreau un desen în întuneric. Un felinar arunca o lumină roșietică pe parapetul cheiului. Umbrele podurilor se alungeau în ceată unele îndărătul celorlalte. Ploile sporiseră apele rîului.

Javert înclină capul și privi. Totul era negru. Nu se deslușea nimic. Se auzea apa spumegînd, dar rîul nu se vedea. Cîte o clipă, în adîncul amețitor se ivea o licărire care șerpuia nesigur, pentru că apa are puterea, în noaptea cea mai neagră, să prindă, nici nu știi de unde, o rază de lumină și s-o prefacă în şopîrlă. Licărirea pierdea și totul devinea din nou nedeslușit.

Părea că acolo se cască un hău nemărginit. Ce era dedesubt nu era apă, ci prăpastie. Zidul cheiului, abrupt, nedeslușit, plutind în aburi, repede ascuns, se înfățișa ca o rîpă a nesfîrșirii.

Nu se vedea nimic, dar se simțea răceala dușmănoasă a apei și miroslul searbăd al pietrelor ude. O răsuflare sălbatică se ridică din hăul acela. Apele umflate ale rîului, mai mult ghicite decît văzute, șoapta și zbuciumul valurilor, mărimea înfiorătoare a arcadelor podului, căderea închipuită în golul acela întunecat, toată această beznă era plină de groază.

Javert rămase cîteva clipe nemîșcat, uitîndu-se la gura de întuneric; privea în gol cu ochii țintă, parcă ar fi luat seama la ceva. Apa vîjîia. Deodată, își scoase pălăria și o puse pe marginea parapetului. După o clipă, o umbră înaltă și neagră, pe care un trecător întîrziat ar fi putut-o lua drept o stafie, se ivi în picioare, pe parapet, se aplecă spre apă, apoi se înălță iarăși și căzu, dreaptă, în întuneric; se auzi un plescăit înfundat și noaptea singură fu martoră la cele din urmă zvîrcoliri ale acelei forme întunecate, pierite în apă.

CARTEA A CINCEA **NEPOTUL ȘI BUNICUL** **I**

ÎN CARE VEDEM DIN NOU COPACUL CU PLASTURE DE ZINC

Cîtăva vreme după întîmplările pe care le-am povestit, jupîn Boulatruelle trecu printr-o puternică emoție.

Jupîn Boulatruelle e cantonierul acela din Montfermeil care a mai fost întîlnit în treacăt în părțile întunecate ale acestei cărți.

Cititorul își amintește, poate, că acest Boulatruelle se îndeletnicea cu lucruri diferite și nu prea curate. Spărgea pietre și păgubea călătorii de pe drumul mare. Lucrător de terasamente și hoț, avea și el un vis: credea în comorile îngropate în pădurea Montfermeil. Nădăduia să găsească într-o zi, în pămînt, bani îngropați la rădăcina unui copac. Pînă atunci îi căuta cu plăcere prin buzunarele trecătorilor.

Totuși, deocamdată era prudent. Abia scăpase de primejdie. După cum știm, fusese și el ridicat o dată cu ceilalți tîlhari din cocioaba lui Jondrette. Uneori și viciul poate fi bun la ceva: beția îl salvase. Nu s-a putut limpezi niciodată chestiunea dacă el se afla acolo ca hoț sau ca păgubaș. O ordonanță de neurmărire, întemeiată pe starea de beție constatată în seara cursei pregătite, îl pusese în libertate. Luase iar calea codrului. Se întorsese la drumul lui dintre Gagny și Lagny, să lucreze sub supravegherea administrativă la pietruirea șoselei pe seama statului, cam plouat, foarte îngîndurat, puțin dezamăgit de hoție, care era cît pe-aci să-l piardă, dar îndreptîndu-se cu și mai multă duioșie către vinul care îl scăpase de primejdie.

Cît despre emoția puternică prin care trecu puțină vreme după întoarcerea sa sub acoperișul de iarbă al bordeiului lui de cantonier, iat-o:

Într-o dimineată, ieșind ca de obicei la lucru și poate și la pîndă, puțin înainte de a se crăpa de ziua, Boulatruelle zări printre crengi un om pe care nu-l văzu decît din spate, dar a cărui înfățișare, de departe și în lumina slabă a zorilor, nu-i era cu totul necunoscută. Bețiv cum era, Boulatruelle avea totuși o memorie bună și limpede, armă de apărare negreșit trebuincioasă pentru oricine e puțin certat cu legile.

„Unde dracu l-am mai văzut eu pe ăsta?” se întrebă el.

Dar nu-și putu răspunde nimic decît că-l asemuia cu cineva de care parcă și-ar aduce aminte.

Boulatruelle, în afară de identitatea pe care nu i-o putu stabili, făcu însă anumite socoteli și aprecieri în legătură cu acest om. Nu era de pe acolo. Abia sosise. Pe jos, se vedea bine. Nici un vehicul public nu trece la ora aceea pe la Montfermeil. Mersese pe jos toată noaptea. De unde venea? Nu de departe. Căci nu avea nici traistă, nici pachet. Desigur de la Paris. Ce căuta în pădure? Ce căuta la ora aceea? De ce venise?

Boulatruelle se gîndi la comoară. Tot căznindu-se să-și aducă aminte, i se păru că mai avusese el o astfel de tulburare, cu cîțiva ani mai înainte, iscată de un bărbat care ar putea fi chiar acesta.

Tot gîndindu-se, plecase capul în pămînt, sub povara chiar a acestor gînduri, lucru firesc, dar nu prea dibaci. Cînd îl ridică, nu mai era nimeni. Omul pierise în pădure și în ceată.

„Să fiu al dracului, zise Boulatruelle, dacă nu o să-i dau eu de urmă. Am să găsesc eu parohia acestui enoriaș. Hoinarul ăsta din zorii zilei e cam deocheat, am să văd eu ce-i cu el. În pădurea mea n-are nimeni secrete pe care să nu le știu și eu. Își luă hîrlețul, care era foarte ascuțit. Iată, bombăni el, ceva bun, cu care poți scotoci pămîntul și omul.”

Și cum legi un fir de altul, luînd, pe cît putea, drumul pe care trebuie să-l fi urmat celălalt, porni prin desis.

După ce făcu vreo sută de pași, zorile care începeau a se ivi îi veniră în ajutor. Urme de tălpi lăsate ici și colo în nisip, ierburi călcate în picioare, buruieni strivite, care se ridicau cu o gingășă încetineală, ca brațele unei femei frumoase ce se întinde cînd se trezește din somn, îi arătară calea. La început o urmă, apoi o pierdu. Timpul trecea. Pătrunse mai adînc în pădure și ajunse pe un fel de înălțime. Ascultînd un vînător pornit dis-de-dimineață, ce trecea pe o potecă în depărtare și fluiera aria lui Guillery²⁹⁹, îi veni în gînd să se urce într-un copac. Deși bătrîn, era încă sprinten. Se afla lîngă un fag înalt, vrednic de Tityr³⁰⁰, ca și de Boulatruelle. Se urcă în el cît putu mai sus.

Ideea fusese bună. Cercetînd pustietatea în partea unde pădurea e încîlcită și sălbatică, Boulatruelle îl zări deodată pe cel căutat.

Dar abia îl zărise, cînd îl și pierdu iarăși.

Omul intră, sau mai curînd se strecură, într-o poiană destul de îndepărtată, ascunsă de niște copaci mari, dar pe care Boulatruelle o cunoștea foarte bine, pentru că văzuse acolo, lîngă un morman de pietroaie, un castan bolnav, pansat cu un plasture de zinc, bătut în cuie pe scoarță. Era poiana căreia altădată îi ziceau Pămîntul lui Blaru. Mormanul de pietre adus cine știe pentru ce, care se afla acolo acum treizeci de ani, este fără îndoială și astăzi tot în același loc. Nimic n-are o viață atîț de lungă ca un morman de pietroaie, poate numai un gard de scînduri. E ceva provizoriu. Un motiv mai mult ca să dăinuiască.

Boulatruelle, în graba bucuriei lui, se lăsă să cadă mai mult decât coborî din copac. Aflase culcușul, mai rămăsese numai să puie mâna pe fiară. Pesemne că acolo era faimoasa comoară visată.

Nu era treabă ușoară să ajungi la poiană. Pe cărările bătute, care te săcîie cu miile lor de cotituri, i-ar fi trebuit un sfert de ceas și mai bine. De-a dreptul, prin desisul care acolo e foarte încilicit și plin de spini ce se agăță de tine, avea nevoie de mai mult de jumătate de oră. Boulatruelle făcu greșeala să nu înțeleagă asta. Avu încredere în linia dreaptă; iluzie optică vrednică de respect, dar care duce pe mulți la pierzanie. Desisul, oricât era el de încilicit, îi păru calea cea mai bună.

„S-o luăm pe strada Rivoli a lupilor”, zise el.

Boulatruelle, deprins să meargă pieziș, greși de astă dată și merse drept. Se aruncă, plin de hotărîre, în lupta cu mărăcinii.

Pînă să răzbată printre ilice, urzici, răsuri, păducei, mărăcini și spini foarte arțagoși, avu mult de furcă. Fu zgîriat zdravăn. La poalele rîpei găsi o apă pe care trebui s-o treacă. După patruzeci de minute ajunse, în sfîrșit, la poiana Blaru, nădușit, ud leoarcă, abia răsuflînd, însîngerat și furios.

În poiană nimeni.

Boulatruelle alergă la mormanul de pietre. Era la locul lui. Nu fusese mișcat din loc. Cît despre om, pierise în pădure. Fugise. Unde? Încotro? În ce desis? Cu neputință de ghicit.

Și, lucru sfîșietor, îndărătul mormânlui de pietroale, în fața copacului cu placa de zinc, se vedea pămînt proaspăt răscolit, un hîrleț uitat sau lăsat și o groapă.

Groapa era goală.

„Tîlharule!” strigă Boulatruelle, ridicînd pumnii spre zare.

II

IEȘIT DIN RĂZBOIUL CIVIL, MARIUS SE PREGĂTEȘTE PENTRU CEL DE-ACASĂ

Marius zăcu multă vreme între viață și moarte. Timp de câteva săptămîni avu febră cu delir și destul de grave simptome cerebrale, pricinuite mai mult de zguduirile suferite decât de rânile de la cap.

Nopți întregi repetă numele Cosettei cu acea cumplită limbuție pricinuită de febră și cu întunecata încăpăținare a agoniei. Întinderea anumitor leziuni era o primejdie de temut, pentru că supurația plăgilor mai mari se poate totdeauna resorbi și, prin urmare, poate să-l ucidă pe bolnav sub înrîurirea

unor anumite stări atmosferice; la orice schimbare a vremii, la cea mai mică furtună, medicul era îngrijorat. „Mai cu seamă nici o emoție pentru rănit”, spunea mereu. Pansamentele erau complicate și grele, fixarea aparatelor și feșelor prin plasture aglutinant nefiind încă născocită pe-atunci. Nicolette prăpădi pentru scamă un cearșaf „mare cât tavanul”, după cum spunea ea. Loțiunile clorurate și nitratul de argint izbutiră destul de greu să înlăture cangrena. În tot timpul primejdiei, domnul Gillenormand, deznădăjduit la căpătâiul nepotului său, fu ca și Marius: între viață și moarte. În fiecare zi și uneori de două ori pe zi, un domn cu părul alb, foarte bine îmbrăcat, după descrierea amănunțită a portarului, venea să afle vești despre bolnav și lăsa un pachet mare de scamă pentru pansamente.

În ziua de 7 septembrie, în sfîrșit, patru luni după noaptea dureroasă în care îl aduseseră, pe moarte, în casa bunicului său, medicul declară că era salvat. Marius intră în convalescență. Trebui totuși să mai stea încă două luni întins pe un sezlong, din pricina neajunsurilor produse de fractura claviculei. Totdeauna există o ultimă rană care nu vrea să se închidă și care, spre deznădejdea bolnavului, face ca pasamentele să nu se mai sfîrșească.

De altfel, această boală lungă și această lungă convalescență îl scăpară de urmărire. În Franță nu există mânie, fie și publică, pe care șase luni să nu o stingă. Răscoalele, în actuala stare a societății, sănt atât de mult greșeala lumii întregi, încît sănt urmate de o anumită nevoie de a închide ochii.

Să adăugăm că acea nemaipomenită ordonanță Gisquet, care-i silea pe medici să-i denunțe pe răniți, indignase în asemenea măsură opinia publică, și nu numai opinia publică, ci și pe rege în primul rînd, încît răniții fură acoperiți și ocrotiți de această indignare; și în afară de cei care fuseseră făcuți prizonieri chiar în timpul luptei, consiliile de război nu mai îndrăzniră să supere pe nici unul.

Îl lăsară deci pe Marius în pace.

Domnul Gillenormand trecu mai întîi prin toate spaimele și apoi prin toate fericirile. Cu mare greutate îl împiedică să-și petreacă toate nopțile lîngă rănit; puse să i se aducă fotoliul mare lîngă patul lui Marius; vru ca fiica să ia pentru comprese și feși cea mai frumoasă rufărie a casei. Domnișoara Gillenormand, ca o femeie înțeleaptă și vîrstnică, găsi mijlocul să cruce rufăria frumoasă, lăsînd pe bunic a credă că e ascultat. Domnul Gillenormand nici nu vru să audă cînd încercă să-i explice că pentru scamă e mai bună pînză groasă decît batistul și pînza veche decît cea nouă. Sta de

față dt cîte ori se schimbau pansamentele, în timp ce domnișoara Gillenormand, rușinată, ieșea din odaie. Cînd medicul tăia cărnurile moarte cu foarfeca, zicea: „Ai! ai!” Nimic nu era mai înduioșător decît să-l vezi întinzînd rănitului o ceașcă cu ceai, cu mâna lui tremurînd ușor de bătrînețe. Îl copleșea pe doctor cu întrebările, fără să-și dea seama că erau mereu aceleași.

În ziua în care medicul îi dădu vestea că Marius e în afară de orice primejdie, bătrînul aiură de bucurie. Dădu portarului trei galbeni bacșis. Seară, intrînd în camera sa, dansă o gavotă, pocnindu-și degetele ca niște castanete, și cîntă un cîntec pe care îl transcriem:

*Jeanne e născută la Fougère, un sat,
De păstoriște, cuib adevărat;
Privesc cu drag veșminte-i ușoare,
Tulburătoare.
Dragoste, trăiești acum în ea;
Tu faci să aibă azi privirea grea,
Tu faci să aibă printre grele gene
Căutături viclene!
Mi-e dragă Jeanne și de-asta eu o cînt
Mai mult ca orișicine pe pămînt.
Mi-e dragă Jeanne cu sînul ei cel tare
De fată mare.*

Apoi se așeză în genunchi pe un scaun, și Basque, uitîndu-se la el prin crăpătura ușii, spuse că era sigur că se ruga. Pînă atunci nu crezuse în Dumnezeu.

Cu cît Marius se întrema, bunicul parcă își ieșea din minți de bucurie. Făcea o multjime de isprăvi care de care mai șugubete, urca și cobora scările fără să știe de ce. O vecină, drăguță de altfel, rămase încremenită cînd primi într-o dimineată un buchet mare de flori; i-l trimitea domnul Gillenormand. Soțul îi făcu o scenă de gelozie. Domnul Gillenormand încerca să-o ia pe Nicolette pe genunchi. Lui Marius îi spunea: „Domnule baron”. Striga: „Trăiască republica!”

În fiecare clipă întreba pe medic: „Nu-i aşa că nu mai e nici un pericol?” Se uita la Marius cu ochii unei bunicuțe. Cînd mînca, îl pierdea din ochi. Nu mai voia să știe de el însuși, el nu mai însemna nimic. Marius era stăpînul

casei, bucuria lui cuprindea o renunțare, domnul Gillenormand era nepotul nepotului său.

În voioșia lui părea un copil, cel mai respectabil dintre copii. De teamă să nu-l obosească sau să-l supere pe convalescent, se așeza în spatele lui cînd voia să-i zîmbească. Era mulțumit, vesel, încîntat, fermecător, întinerit. Părul alb îi sporea cu o blajină măreție lumina veselă de pe față. Cînd gingășia se amestecă cu zbîrciturile, e fermecătoare. Se revarsă un fel de auroră în bătrînețea asta plină de voie bună.

Cît despre Marius, în timp ce se lăsa pansat și îngrijit, nu avea decît un singur gînd: Cosette.

De cînd scăpase de febră și delir nu-i mai rostea numele, și ai fi putut crede că nu se mai gîndeau la ea. Tăcea tocmai pentru că sufletul lui era acolo.

Nu știa ce se făcuse Cosette: toată întîmplarea din strada Chanvrerie era ca un nor în amintirea lui; umbre nedeslușite îi pluteau în minte: Éponine, Gavroche, Mabeuf, Thénardier, toți prietenii săi înecați în fumul groaznic al baricadei; trecerea ciudată a domnului Fauchelevent în această aventură sîngeroasă i se părea o enigmă într-o furtună, nu mai înțelegea nimic din ce se întîmplase cu el însuși, nu știa nici cum, nici cine îl salvase și nu era nimeni în jurul lui care să știe; tot ce putuseră să-i spună e că fusese adus în strada Filles-du-Calvaire, noaptea, într-o trăsură; trecutul, prezentul și viitorul nu mai erau în el decît pîcla unei amintiri nedeslușite, dar în negura aceasta exista un punct neschimbat, o schiță limpede și lămurită, ceva tare ca granitul, o hotărîre, o voință: s-o regăsească pe Cosette. Pentru el, viața înceamna Cosette; în inima lui își făgăduise că nu o va primi pe una fără alta, și era neclintit în hotărîrea sa de a cere de la oricine ar vrea să-l silească să trăiască – de la bunicul său, de la soartă, de la iad – să-i dea înapoi raiul pierdut.

Nu-și ascundea piedicile.

Să subliniem aici un amănunt. Marius nu fusese de loc cîștigat și nici prea înduioșat de toată această grijă și dragoste a bunicului său. Mai întîi nici nu o cunoștea în toate tainele ei; apoi în mintea lui de bolnav, tulburată poate încă de febră, se temea de toate aceste alintări, ca de un lucru ciudat și nou, menit numai să-l îmblînzească. Și rămînea rece. Bunicul își cheltuia în zadar bietul lui surîs de bătrîn. Marius își spunea că toate merg bine atîta vreme cît el, Marius, nu spunea nimic și-i lăsa să facă ce vor; dacă ar fi însă vorba de Cosette, bunicul ar lua o altă înfățișare și adevăratul lui gînd s-ar

da pe față. Atunci ar începe lupta grea; ar izbucni din nou neînțelegerile și toate piedicile la un loc. Fauchelevent, Coupelevent, bogăția, sărăcia, mizeria, piatra de gît, viitorul. Împotrivire aspră; în încheiere: refuz. Marius se încorda dinainte.

Și pe urmă, pe măsură ce prindea puteri, amintirea nedreptăților de mai încântătoare, rănilor vechi ale sufletului său se redeschideau; se gîndeau iar la trecut, colonelul Pontmercy se ridica iar între domnul Gillenormand și el, și Marius își spunea că nu putea nădăjdui într-o bunătate adevărată de la cineva care fusese atât de aspru și nedrept cu tatăl său. Și, o dată cu sănătatea, îi revenea și un fel de duritate împotriva bunicului său. Bătrînul suferă în tăcere.

Domnul Gillenormand, fără să arate nimic de altfel, băgase de seamă că, de cînd se întorsese acasă și își venise în fire, Marius nu-i spuse „tată” nici măcar o dată. Nu-i spunea nici „domnule”, e adevărat, dar găsea mijlocul, printr-un anumit fel de a vorbi, să nu spună nici una, nici alta.

Era vădit că se apropiă criza.

Cum se întîmplă aproape totdeauna în astfel de împrejurări, Marius, pentru a-și încerca puterea, se luă la hartă înainte de a începe lupta. Asta se numește a sonda terenul. Se întîmplă că într-o dimineață, în legătură cu înziasul ce-i căzuse în mînă, domnul Gillenormand vorbi cam batjocoritor despre Convențiune și aruncă un cuvînt de ocară lui Danton, Saint-Just și Robespierre, ca din partea unui regalist. „Oamenii de la '93 au fost niște giganți”, zise Marius sever. Bătrînul tăcu și nu mai scoase o vorbă toată ziua.

Marius, care avea totdeauna în minte pe bunicul neînduplecător al copilăriei sale, văzu în tăcerea asta o mînie mare înăbușită, prevăzu o luptă înverșunată și în fundul sufletului își întări pregătirile de război.

Luă hotărîrea ca, în caz de refuz, să-și smulgă pansamentele, să-și scoată din loc clavicula, să-și zgîndărească rănilor ce-i mai rămăseseră și să nu mai primească nici un fel de hrană. Rănilor erau munițiile lui. S-o dobîndească pe Cosette sau să moară.

Așteptă clipă potrivită cu răbdarea vicleană o bolnavului.

Această clipă sosi.

III

MARIUS ATACĂ

Într-o zi, pe cînd fiica sa orînduia sticluțele și cestile pe marmura scrinului, domnul Gillenormand sta aplecat asupra lui Marius și îi spunea plin de dragoste:

— Vezi, dragă Marius, eu în locul tău acum aş mîncă mai bine carne decît pește. Un pește fript e o mîncare cum nu se poate mai bună pentru un început de convalescență, dar ca să pui un bolnav pe picioare trebuie un cotlet zdravăn.

Marius își adună puterile pe care și le recăptătase aproape în întregime și, ridicîndu-se în capul oaselor, își propti pe cearșaf pumnii strînsi, își privi bunicul drept în ochi, luă o înfățișare fioroasă și zise:

— Asta mă face să-ți spun un lucru.

— Care?

— Că vreau să mă însor.

— Lucrul e prevăzut, zise bunicul.

Și izbucni în rîs.

— Cum, prevăzut?

— Da, e prevăzut. Fetița va fi a ta.

Marius uimit și copleșit de o bucurie neașteptată, tremura tot.

Domnul Gillenormand urmă:

— Da, a ta să fie fetița aceea drăgălașă! Vine în fiecare zi sub înfățișarea unui domn bătrîn să afle vești despre tine. De cînd ai căzut rănit, își petrece tot timpul plîngînd și făcînd scamă. Am iscudit eu. Locuiește în strada l'Homme-Armé, numărul 7. Ah! Aici am ajuns! Ah! O vrei! Ei bine, o să fie a ta! Așa îți trebuie. Pregătisești un mic complot. Îți zisești: o să-i spun verde bunicului, acestei momîi de pe vremea regenței și directoratului, acestui fante de altădată, acestui Dorante ajuns Géronte³⁰¹; și el a fost ușuratic, și-a avut și el midinetele și Cosettele lui; și el a zburat, și el a avut aripi și a gustat, din merindea primăverii; va trebui să-și aducă aminte. O să vedem noi. Care pe care! Ah! Iei taurul de coarne. Bine. Eu îți ofer un cotlet și tu îmi răspunzi: „Bine că mi-ai adus aminte, vreau să mă însor”. Așa tranziție zic și eu! Ah! Te așteptai la scandal! Nu știai că sănt un laș bătrîn. Ei, acum ce mai spui? Ti-e necaz! Nu te așteptai ca bunicul să fie mai prost decît tine; și-ai uitat discursul pe care trebuie să mi-l ții, domnule avocat, și asta te sîcîie. Hai, strigă, urlă, n-ai decît! Fac ce vrei tu. Ai amuțit de tot, nătărăule! Ascultă! Am iscudit și eu, sănt săret. E încîntătoare, e cuminte, nu

e adevărată istoria cu lăncierul, a făcut mormane întregi de scamă, e o comoară, te adoră. Dacă ai fi murit, am fi fost trei; sicriul ei l-ar fi întovărășit pe al meu. Mi-a venit în gînd, cum te-ai făcut mai bine, să ți-o aduc pur și simplu la căpătîi, dar numai în romane se aduc aşa, deodată, fetele tinere lîngă patul unor răniți frumoși care le plac. Asta nu se face. Ce-ar fi spus mătușa ta? Mai toată vremea erai gol, băiete. Întreab-o pe Nicolette, care nu te-a părăsit o clipă, dacă se putea să fie o femeie aici. Și apoi, ce-ar fi spus medicul? O fată frumoasă nu te vindecă de friguri. În sfîrșit, bine, să nu mai vorbim de asta, am zis, s-a făcut, s-a hotărît, ia-o! Uite, asta e răutatea mea! Vezi, am văzut că nu mă iubești și atunci mi-am spus: Ce-aș putea face pentru ca dobitocul ăsta să mă iubească? Uite, am pe micuța mea Cosette la îndemînă, o să i-o dau, atunci va trebui să mă iubească puțin sau să spuie de ce nu mă iubește. Ah! Credeai că bătrînul o să tune și o să fulgere, o să-și îngroașe glasul, o să strige „nu” și o să ridice bastonul asupra acestor zori de fericire! De loc. Fie și Cosette, fie și dragoste! Nici nu vreau altceva. Domnule, binevoiți a căi insura. Fii fericit, iubitul meu copil!

O dată spuse acestea, bătrînul izbucni în plîns.

Luă capul lui Marius, îl strînse cu amîndouă brațele la pieptul lui bătrîn. Și amîndoi începură să plîngă. Aceasta e una din formele celei mai mari fericiri.

— Tată! strigă Marius.

— Ah! atunci mă iubești! zise bătrînul.

Fu o clipă de nedescris. Se înăbușeau și nu puteau vorbi.

În sfîrșit, bătrînul gîngăvi:

— Hai, și-a dat drumul! Mi-a spus „tată”.

Marius își trase capul din brațele bunicului și zise încet:

— Dar, tată, acum dacă m-am făcut bine, cred că aş putea să văd.

— Am prevăzut și asta, o să vezi mîine.

— Tată!

— Ce e?

— De ce nu astăzi?

— Hai și astăzi. Fie și astăzi! Mi-ai spus „tată” de trei ori. Face. Am eu grija. O să ți-o aducem! Lucrul a fost prevăzut, îți spun. A și fost pus în

versuri. E sfîrșitul elegiei *Tînărul bolnav* de André Chénier³⁰², de André Chénier căruia tîlh... giganții de la '93 i-au tăiat beregata.

Domnului Gillenormand i se păru că Marius încruntă ușor din sprîncene, dar, de fapt, trebuie s-o spunem, Marius nici nu-l mai asculta, plutind în extaz, cu gîndul mai mult la Cosette decît la 1793. Bunicul, tremurînd de teamă fiindcă pomenise de André Chénier într-un moment atât de nepotrivit, reluă în grabă:

— Vezi, „i-au tăiat beregata”, nu e chiar cuvîntul potrivit. Fapt e că marile genii revoluționare, care nu erau oameni răi – asta nu se poate sădăui – care erau eroi ai naibii, găseau că André Chénier îi cam stînjenea și de-asta l-au ghilotinat... adică, acești oameni mari l-au rugat în ziua de 7 thermidor, în interesul salvării publice, pe André Chénier să binevoiască a se duce...

Domnul Gillenormand, gîtuit de propria sa frază, nu mai putu urma; neputînd nici s-o sfîrșească, nici s-o înghită, pe cînd fiica sa îi potrivea lui Marius perna la spate, zăpăcit de atîtea emoții, bătrînul se năpusti, cu graba pe care i-o mai îngăduia vîrsta, afară din odaia de culcare, trînti ușa în urma lui și, roșu ca racul, încîndu-se, spumegînd, cu ochii ieșiți din orbite, dădu peste Basque cel de treabă, care lustruia cizmele în vestibul. Îl luă de guler, și-i strigă în față mînios:

- Mii de draci, tîlharii aceia l-au asasinat!
- Pe cine, domnule?
- Pe André Chénier!
- Da, domnule, zise Basque speriat.

IV

ÎN CELE DIN URMĂ, DOMNIȘOARA GILLENOORMAND NU IA ÎN NUME DE RĂU CĂ DOMNUL FAUCHELEVENT A VENIT CU CEVA LA SUBSUOARĂ

Cosette și Marius se revăzură.

Ce a fost întrevederea lor nu mai spunem.

Sînt lucruri pe care nu trebuie să încerci să le zugrăvi; soarele de pildă.

Întreaga familie, cu Basque și Nicolette, era strînsă în odaia lui Marius cînd intră Cosette.

Se ivi în prag, încunjurată parcă de un nimb.

Tocmai în acea clipă bunicul se pregătea să-și steargă nasul; rămase încremenit, cu el în batistă, și uitîndu-se la Cosette pe deasupra batistei:

— Răpitoare! exclamă el.

Apoi își suflă nasul cu zgomot.

Cosette era îmbătată, încîntată, însăimîntâtă, într-al nouălea cer. Era speriată, atît cît poți fi speriat de fericire. Abia putea vorbi, se înroșea, se îngălbenea, ar fi vrut să se arunce în brațele lui Marius și nu îndrăznea. Era rușinată să-și arate iubirea în fața tuturor. Oamenii sănt fără milă față de îndrăgostiții fericiți. Stau lîngă ei tocmai cînd aceștia ar dori mai mult să fie singuri, cînd n-au de loc nevoie de alții.

O dată cu Cosette și în urma ei intrase un bărbat cu părul alb. Grav, surîzînd totuși, dar cu un surîs vag și sfîșietor. Era „domnul Fauchevent”; era Jean Valjean.

— Era „foarte bine îmbrăcat”, cum spusese portarul, din cap pînă în picioare, în haine negre noi și cravată albă.

Nici nu i-ar fi trecut prin minte portarului că burghezul acesta îngrijit, vreun notar pesemne, era ciocul însăimîntător, care răsărise la poarta lui, în noaptea de 7 iunie, în zdrențe, slut, plin de glod, cu ochii rătăciți, cu fața mînjită de sînge și noroi, ținînd de subsuori pe Marius leșinat; cu toate astea, nasul lui de portar simțise ceva. Cînd domnul Fauchevent sosise cu Cosette, portarul nu se putuse împiedica să șoptească în taină soției sale: „Nu știu de ce tot mi se pare că am mai văzut chipul ăsta!”

În camera lui Marius, domnul Fauchevent sta la o parte, lîngă ușă. Avea la subsuoară un pachet învelit în hîrtie și care semăna cu un volum in-octavo. Hîrtia era verzuie și părea mucegăită.

— Totdeauna umblă domnul ăsta aşa, cu cărți la subsuoară? o întrebă încet, pe Nicolette, domnișoara Gillenormand, care nu era de loc iubitoare de cărți.

— Ce vrei, răspunse tot aşa domnul Gillenormand, care o auzise, e un învățat. Și dacă? Ce e el de vină? Domnul Boulard³⁰³, pe care l-am cunoscut, nu ieșea nici el niciodată fără o carte și totdeauna strîngea la piept cîte o hîrțoagă veche... Și salutînd zise tare: Domnul Trauchevent...

Bătrînul Gillenormand nu o făcu într-adins, dar neatenția la numele proprii era la el un fel de-a fi aristocrat.

— Domnule Tranchevent, am onoarea a vă cere mîna domnișoarei pentru nepotul meu, doamnul baron Marius Pontmercy.

Domnul „Tranchevent” se înclină.

— S-a făcut! zise bunicul.

Apoi, întorcîndu-se spre Marius și Cosette, și binecuvîntîndu-i cu amîndouă brațele întinse, exclamă:

— Acum aveți voie să vă iubiți!

Nu așteptară să li se spună de două ori. Nu le mai păsa de nimic. Gunguritul începu. Își vorbeau încet. Marius cu coatele sprijinate pe brațele fotoliului pe care era întins, Cosette în picioare lîngă el.

— Oh, Doamne! șoptea Cosette. Te văd iarăși. Ești chiar tu! Chiar dumneata! Să te duci să lupți aşa! Pentru ce? E îngrozitor! Timp de patru luni am fost ca moartă. Oh! Rău ai fost că te-ai dus la bătălia aceea! Ce-ți făcusem? Te iert, dar n-ai să mai faci. Și adineauri, cînd au venit să ne cheme, am crezut că o să mor, dar de bucurie. Am fost atît de mîhnită! Nici n-am mai stat să mă îmbrac, trebuie să fiu de speriat. Ce-au să zică ai tăi dacă mă văd cu gulerul mototolit? Dar vorbește și tu! Mă lași să vorbesc singură. Stăm tot în strada l'Homme-Armé. Se pare că rana de la umăr a fost ceva groaznic. Mi-au spus că puteai vîrî pumnul în ea. Și că-ți tăiau carne cu foarfecete. Îngrozitor! Am plîns pînă n-am mai putut! E de neînțeles cum poți să suferi atîta! Bunicul tău pare foarte bun. Nu te mișca, nu te sprijini în cot, ia seama, o să te doară. Oh! Ce fericită sînt! Așadar, s-a sfîrșit cu nenorocirile! Sînt o proastă. Voiam să-ți spun atîtea lucruri și acum le-am uitat pe toate. Mă mai iubești? Locuim în strada l'Homme-Armé. Fără grădină. Toată vremea am făcut scamă; uite, domnule, vezi; din vina dumitale am o bătătură la deget.

— Înger! spunea Marius.

„Înger” e singurul cuvînt din limbaj care nu se uzează. Oricare altul nu ar rezista nemilosului abuz pe care îl fac cu el îndrăgostitii.

Apoi, cum mai erau și alții de față, se întrerupseră și nu mai spuseră nici un cuvînt, mărginindu-se să-și atingă mîinile cu sfială.

Domnul Gillenormand se întoarse către toți ceilalți care mai erau în odaie și strigă:

— Hai, vorbiți tare, voi ăștilalți! Faceți zgomot între culise! Haideți, puțină gălăgie, ce dracu! Să poată vorbi în liniște copiii ăștia. Și apropiindu-se de Marius și Cosette, le spuse încet de tot: Tutuiți-vă. Nu vă sfiiți.

Mătușa Gillenormand asista năucită la această năvală de lumină în casa ei bătrînească. Uimirea ei nu era arăgoasă. Nu se uita de loc la ei cu ochii mînioși pizmași, ai bufniței care privește doi porumbei. Era privirea prostită

a unei biete fete nevinovate, de cincizeci și șapte de ani; era viața trăită în zadar, privind la acea biruință care era dragostea.

— Domnișoară Gillenormand, îi spuse tatăl ei, ți-am spus eu că aşa o să ți se întâmpile. Tăcu o clipă și adăugă: Privește la fericirea celorlalți! Apoi, întorcîndu-se spre Cosette: Ce drăguță e! Ce drăguță e! E ca un tablou de Greuze. Și toate astea au să fie numai ale tale, strengările! Ah! Ticălosule, mare noroc ai cu mine! Fii fericit, dacă aş avea cu cincisprezece ani mai puțin, ne-am bate în duel pentru ea. Uite, sînt îndrăgostit de dumneata, domnișoară. E firesc. E dreptul dumitale. Ah! Ce mai nuntă o să fie! Parohia noastră e Saint-Denis du Saint-Sacrement, dar o să obțin dispensă ca să vă căsătorîți la Saint-Paul. Biserica e mai arătoasă. E ridicată de iezuiți. E mai cochetă. E față-n față cu fîntîna cardinalului de Biragne. Capodopera arhitecturii iezuite e la Namur. Se cheamă Saint-Loup³⁰⁴. Cînd o să fiți căsătorîți, să vă duceți acolo. Merită să faceți drumul ăsta. Domnișoară, sînt cu totul de partea dumitale, vreau ca fetele să se mărite, de asta sînt făcute. Este o oarecare sfîntă Ecaterina, pe care aş vrea să o văd veșnic cu capul gol³⁰⁵. Să rămîi fată e frumos, dar e rece. Biblia spune: „Înmulți-ți-vă”. Pentru a mîntui poporul e nevoie de Jeanne d'Arc dar pentru a înmulți poporul e nevoie de maica Barză. Măritați-vă, deci, frumoaselor! În adevăr, nu văd la ce bun să rămîi fată! Știu eu că la biserică ai o capelă anume, că poți face parte din Frăția fecioarei; dar dă-o încolo, un bărbat drăguț, cumsecade, și după un an, un copilaș bălai și dolofan care să sugă voinicește, cu piciorușele numai pernuțe de grăsime și care să-ți frămînte sînul cu lăbuțele lui trandafirii, rîzînd ca zorile dimineții, face mai mult decît să ții o lumînare aprinsă la vecernie și să cînți *Turris Eburnea*³⁰⁶!

Bunicul se răsuci pe călcîiele lui de nouăzeci de ani și începu din nou vorba, ca un resort proaspăt întors:

— *Și stăvilind visarea ce-a curs tulburător*

E-adevărat, Alcippe, că în curînd te-nsori? ³⁰⁷

Îmi adusei aminte!

— Ce, tată?

— Nu aveai tu un prieten bun?

— Da, Courfeyrac.

— Ce e cu el?

— A murit.

— Astă-i bine.

Se aşeză lîngă ei, o sili şi pe Cosette să şadă şi le luă mîinile în mîinile lui zbîrcite.

— E încîntătoare mititica asta! E o minune această Cosette! E o fetiţă foarte mică şi totodată o doamnă mare. Nu va fi decît baroană, e o decădere; e născută marchiză. Ce mai gene are! Băgăti-vă bine în cap, copii, cu voi e adevărul. Iubiţi-vă! Pînă la prostie. Iubirea e prostia oamenilor şi duhul lui Dumnezeu. Adoraţi-vă! Numai, adăugă el întunecîndu-se deodată, ce nenorocire! Abia acum mă gîndesc. Mai mult de jumătate din avereala mea e în rentă viageră; cît voi trăi eu, o să meargă, dar după moartea mea, peste vreo douăzeci de ani, ah! sărmanii mei copii, nu veţi avea nici un ban! Mîinile dumneavoastră frumoase şi albe, doamnă baroană, vor face diavolului cinstea să-l tragă de coadă.

Se auzi atunci un glas adînc şi liniştit, care spuse:

— Domnişoara Euphrasie Fauchelevent are şase sute de mii de franci.

Era glasul lui Jean Valjean.

Nu scosese încă nici un cuvînt. Părea că toată, lumea îl uitase şi el stătea în picioare, nemîşcat, în spatele tuturor oamenilor acestora fericiţi.

— Cine e această domnişoară Euphrasie? întrebă uluit bunicul.

— Eu sănt, răspunse Cosette.

— Şase sute de mii de franci! reluă domnul Gillenormand.

— Mai puţin paisprezece sau cincisprezece mii de franci, poate, zise Jean Valjean.

Şi puse pe masă pachetul pe care mătuşa Gillenormand îl luase drept o carte.

Jean-Valjean îl dezveli; era un teanc de bancnote. Fură desfăcute şi numărate. Erau cinci sute de bilete de cîte o mie de franci şi o sută şaiseci şi opt de cîte cinci sute. Cu totul cinci sute optzeci şi patru de mii de franci.

— Bună carte, zise domnul Gillenormand.

— Cinci sute optzeci şi patru de mii de franci! şopti mătuşa.

— Astă schimbă multe lucruri, nu-i aşa, domnişoară Gillenormand? reluă bătrînul. Diavolul ăsta de Marius a descoperit în copacul cu visuri o fetişcană milionară! Să mai aveţi încredere în dragostele băieşilor! Studenţii găsesc studente de şase sute de mii de franci. Chérubin lucrează mai bine decît Rotschild.

— Cinci sute optzeci și patru de mii de franci! repeta cu jumătate de glas domnișoara Gillenormand. Cinci sute optzeci și patru! Poți spune șase sute de mii de franci!

Cît despre Marius și Cosette, ei se uitau unul la altul; aproape nici nu băgară de seamă acest amănunt.

V

DEPUNEȚI-VĂ BANII MAI BINE ÎN PĂDURE DECÎT LA NOTAR

S-a înțeles, nici vorbă, fără să mai fie nevoie de multe deslușiri că după afacerea Champmathieu, mulțumită primei evadări de cîteva zile, Jean Valjean putuse veni la Paris să-și retragă la timp de la Laffitte suma cîştigată de el sub numele de domnul Madeleine, la Montreuil-sur-Mer; și că, temîndu-se să nu fie prins din nou – ceea ce i s-a și întîmplat, în adevăr, după puțină vreme – ascunsese și îngropase această sumă în pădurea Montfermeil, în locul zis Pămîntul lui Blaru. Suma, șase sute treizeci de mii de franci, toată în bancnote, nu ocupa mult loc și încăpea într-o cutie; numai că, pentru a feri cutia de umezeală, el o pusese într-un cufărăș de stejar plin cu talaj de castan. În același cufărăș își pusese și cealaltă comoară, sfeșnicele episcopului. Ne amintim că, evadînd de la Montreuil-sur-Mer, le luase cu el. Bărbatul zărit într-o seară pentru întîia oară de Boulatruelle fusese Jean Valjean. Mai tîrziu, de câte ori avea nevoie de bani, Jean Valjean venea să și-i ia din poiana Blaru. Asta era pricina plecărilor de care am vorbit. Undeva, în buruieni, într-o ascunzătoare cunoscută numai de el, avea un tîrnăcop. Cînd îl văzu pe Marius intrat în convalescență, simțind că se apropie ceasul cînd banii aceștia ar putea fi de folos, se dusese să-i ia; Boulatruelle îl văzuse iar în pădure, de astă dată însă dimineața, nu seara. Tîrnăcopul rămase moștenire lui Boulatruelle.

Suma întreagă era de cinci sute optzeci și patru de mii cinci sute de franci. Jean Valjean puse cele cinci sute la o parte pentru el. „Pe urmă, vom mai vedea”, se gîndi el. Diferența între această sumă și cele șase sute treizeci de mii de franci scoși de la Laffitte reprezenta cheltuiala pe zece ani, de la 1823 la 1833. Cei cinci ani de mînăstire nu costaseră decît cinci mii de franci.

Jean Valjean puse cele două sfeșnice pe cămin, unde străluceau spre marea bucurie a Toussaintei.

De altfel, Jean Valjean se știa scăpat de Javert. Auzise povestindu-se, și faptul fusese verificat și de el în *Monitor*, unde se publicase că un inspector de poliție cu numele Javert fusese găsit înecat sub o luntre de spălătoreasă

între podul Change și Pont-Neuf, și că un bilet lăsat de acest om, de altfel fără cusur și foarte prețuit de șefii săi, făcea să se credă că este vorba de un acces de alienație mintală și de o sinucidere. „De fapt, se gîndi Jean Valjean, sigur că era nebun, dacă atunci cînd mă avea în mînă mi-a dat drumul.”

VI

CEI DOI BĂTRÎNI FAC TOTUL, FIECARE ÎN FELUL LUI, PENTRU FERICIREA COSETTEI

Se făcură toate pregătirile pentru căsătorie. Medicul întrebă, fu de părere că ea ar putea avea loc în februarie. Erau în decembrie. Se scurseră cîteva încîntătoare săptămîni de fericire deplină. Bunicul nu era nici el mai puțin fericit. Ședea cîte un sfert de ceas în contemplație în fața Cosettei.

— Minunată fată! exclamă el. Și pare atît de blîndă și bună. Fără îndoială, drăguța de ea, e fata cea mai fermecătoare pe care am văzut-o vreodată. Mai tîrziu va avea virtuți de mireasmă de toporași. E gingășia însăși. Cu o astfel de ființă nu poți duce decît o viață de nobil. Marius, băiete, ești baron, ești bogat, te rog din suflet nu face pe avocătelul!

Cosette și Marius trecuseră deodată din mormînt în paradis. Trecerea se făcuse fără pregătire, și ei ar fi fost năuciți dacă n-ar fi fost în culmea fericirii.

— Înțelegi ceva din toate astea? o întreba Marius pe Cosette.

— Nu, răspunde Cosette, dar mi se pare că Dumnezeu se uită spre noi.

Jean Valjean făcu totul, netezi totul, împăcă și ușură totul. Se îndrepta spre fericirea Cosettei cu tot atîta grabă și, s-ar fi zis, cu tot atîta bucurie ca și Cosette însăși.

Cum fusese primar, știu să ducă la bun sfîrșit o chestiune gingășă pe care numai el o cunoștea: starea civilă a Cosettei. Să dea pe față originea ei, cine știe? Asta ar fi împiedicat poate căsătoria. O scoase pe Cosette din toate încurcăturile. Îi născoci o familie de morți, mijloc sigur să nu aibă vreo reclamație. Cosette era tot ce mai rămînea dintr-o familie stinsă; Cosette nu era fiica lui, ci fiica unui alt Fauchelevent. Doi frați Fauchelevent fuseseră grădinari la mînăstirea Petit-Picpus. Se duseră la mînăstire; acolo aflară cele mai bune informații și mărturiile cele mai sigure; bietele călugărițe, nu prea în măsură și nici prea doritoare să scormonească o chestiune de paternitate, negîndindu-se la nimic rău, nu știuseră niciodată bine care din cei doi Fauchelevent era tatăl Cosettei. Ele spuseră tot ce li se ceru și o spuseră cu toată inima. Se întocmi un act de notorietate. Cosette deveni înaintea legii

domnișoara Euphrasie Fauchelevent. Fu declarată orfană de tată și de mamă. Jean Valjean făcu aşa ca să fie numit, sub numele de Fauchelevent, tutore al Cosettei, cu domnul Gillenormand ca tutore supleant.

Cît despre cei cinci sute optzeci și patru de mii de franci, aceştia erau un legat făcut Cosettei de către o persoană moartă, care dorea să rămînă necunoscută. Legatul fusese la început de cinci sute nouăzeci și patru de mii de franci, dar zece mii fuseseră cheltuiți pentru educația domnișoarei Euphrasie, din care cinci mii plătiți chiar la mînăstire. Legatul, depus în mâna unei terțe persoane, trebuie să fie remis Cosettei la majoratul ei, sau în clipa căsătoriei. Toată această orînduială nu avea nici un cusur, după cum se vede, mai cu semă cînd era sprijinită de mai bine de o jumătate de milion. Ar mai fi fost, ici și o, câte o ciudătenie, dar ele nu fură văzute; unul din cei interesați avea ochii legați de dragoste, ceilalți, de cele șase sute de mii de franci.

Cosette află că nu era fiica bătrînului căruia atîta vreme îi spuse „tată”. El nu era decît o rudă; un alt Fauchelevent era tatăl ei adevărat. Oricînd, altădată, ar fi mîhnit-o adînc. Dar în ceasurile de nespusă fericire pe care le trăia nu fu decît o umbră, o ușoară întunecare; sufletul ei era stăpînit de o bucurie atît de mare, încît norul trecu repede. Îl avea pe Marius. Tânărul se ivise, bătrînul se da la o parte. Așa e viața.

Și apoi, Cosette era de mult deprinsă să vadă lucruri neînțelese în jurul ei; orice ființă care a avut o copilărie plină de taine e gata totdeauna să renunțe la anumite lucruri.

Ea îi spunea totuși, și mai departe „tată” lui Jean Valjean.

Cosette, într-al nouălea cer, era entuziasmătă de tata Gillenormand. E adevărat că el o copleșea cu daruri și madrigaluri. În timp ce Jean Valjean dădea Cosettei o situație normală în societate și o stare civilă inatacabilă, domnul Gillenormand se îngrijea de darurile de nuntă. Nimic nu-i făcea mai multă placere decît să se arate măreț și darnic. Dăduse Cosettei o rochie de dantelă de Binche, pe care o moștenise și el de la bunica lui. „Moda se întoarce, spunea el, lucrurile vechi fac furori, femeile tinere din vremea bătrîneței mele se îmbracă aşa cum se îmbrăcau femeile bătrîne în copilăria mea.”

Își golea uriașele și pîntecoașele scrinuri de lac de Coromandel³⁰⁸ care nu fuseseră deschise de mulți ani de zile. „Ia să le mai spovedim pe cocoanele

astea bătrâne, să vedem ce mai ascund”. Trăgea cu zgomot sertarele încărcate, pline cu rochiile tuturor soților, ale tuturor amantelor și ale tuturor bunicelor și străbunicelor lui. Mătăsuri chinezești, stofe de Damasc, moaruri pictate, rochii înflorate din mătase, de Tours, batiste din India brodate cu fir de aur ce se poate spăla, bucăți întregi de mătăsuri cu două fețe, dantelă de Gênes și d'Alençon, garnituri întregi de giuvaeruri vechi, bomboniere de fildeș împodobite cu bătălii minuscule, găteli, panglici, toate le dăruia Cosettei. Uimită și fericită în fața lor, plină de dragoste pentru Marius și neștiind cum să-și arate recunoștința față de domnul Gillenormand, Cosette, îmbrăcată în catifea de mătase, visa la o fericire fără margini. Coșul cu darurile de nuntă îi părea purtat de îngerii. Sufletul ei se înălța în albastrul cerului pe aripi de dantelă de Malines.

Încîntarea îndrăgostitilor nu o egala decît pe aceea a bunicului.

Parcă răsunau fanfarele în strada Filles-du-Calvaire. În fiecare dimineață alte nimicuri de preț, daruri de-ale bunicului pentru Cosette. Toate podoabele cu puțință se răsfirau minunate în jurul ei.

Într-o zi, Marius, căruia chiar în plină fericire îi placea să vorbească de lucruri serioase, zise, în legătură cu o întîmplare oarecare:

— Oamenii revoluției sunt atât de mari, încît au de pe acuma prestigiul veacurilor, ca și Caton³⁰⁹ sau Focion³¹⁰, și fiecare din ei pare un suflet antic.

— Antic! Moar antic! exclamă bătrînul. Îți mulțumesc Marius. E tocmai ce căutam.

Și a doua zi o minunată rochie de moar antic de culoarea ceaiului se afla în coșul cu daruri al Cosettei.

Bunicul scotea din aceste găteli o întreagă înțelepciune.

— E bună dragostea, dar mai e nevoie și de-alde astea. Fericirii îi trebuie și lucruri de prisos. Fericirea e numai necesarul. Mai pune pe deasupra și cît mai mult prisos. Inima lui și un palat pe deasupra! Inima lui și bogățiile Luvrului. Inima ei, și pe lîngă ea, havuzurile de la Versailles. Dați-mi o păstoriță și căutați să fie ducesă. Dați-mi-o pe Philis³¹¹ încununată cu albăstrele, dar să aibă și o sută de mii de livre venit. Desfășurați-mi o pastorală cît vezi cu ochii, pe sub o colonadă de marmură. Primesc pastorală și pe deasupra și minunăția de marmură și aur. Fericirea goală, seamănă cu pîinea goală. Măñinci, dar nu te ospătezi. Vreau lucruri de prisos, inutile, extravagante, mai multe decît trebuie, din cele ce nu folosesc la nimic. Mi-

aduc aminte că în catedrala de la Strasbourg am văzut un orologiu înalt cît o casă cu trei caturi care arăta ora, care avea bunătatea să arate ora, dar care nu părea făcut pentru asta, și care, după ce suna de amiază, sau de miezul nopții – ora dragostei, sau orice altă oră veți vrea – îți da luna și stelele, pămîntul și marea, păsările și peștii, Phebus și Phebe, și un sir lung de lucruri care ieșeau dintr-o firidă, și pe cei doisprezece apostoli, și pe împăratul Carol Quintul, și pe Eponina, și pe Sabinus³¹², și o armată întreagă de omuleți aurii, care pe deasupra mai cîntau și din trîmbiță. Fără să mai vorbesc de încîntătoarele arii pe care clopotele lui le împrăștie în aer, în orice clipă și fără să știi de ce. Un urîcios cadran gol, care nu-ți spune decît ora, e totuna cu el? Eu sănătatea orologiului celui mare de la Strasbourg și îl prefer cucului din Pădurea Neagră.

Domnul Gillenormand bătea cîmpii mai cu seamă cînd era vorba de nuntă, și toate scenele pictate pe panourile veacului al XVIII-lea se învălmășeau în ditirambii lui.:

— Voi nu cunoașteți arta de a sărbători. Voi nu știți, azi, să organizați o zi de bucurie. Secolul al XIX-lea, al vostru, e fără vlagă. Îi lipsește excesul. Nu știe ce înseamnă a fi bogat, a fi nobil. În toate e tuns ca în palmă. „Starea a treia”³¹³ a voastră e fără gust, fără culoare, fără miros și fără formă. Visul burghezelor voastre e să-și instaleze, cum spun ele, un salonaș drăguț, proaspăt mobilat în palisandru și creton. Loc! Loc! Domnul Zgîrcilă se însoară cu domnișoara Zgîrie-Brînză! Bogăție și strălujre! Au lipit un galben pe o lumînare! Asta e vremea noastră. Aș vrea să fug la capătul pămîntului. Ah! Am spus eu că totul e pierdut, încă din 1787, cînd i-am văzut pe ducele de Rohan, prinț de Léon, duce de Chabot, duce de Montbazon, marchiz de Soubise, viconte de Thouars, pair al Franței, ducîndu-se la Longchamps³¹⁴ în trăsurica aceea cu două locuri! Astea au dat roade. În veacul astă faceți afaceri, jucați la bursă, cîștigați bani și sînteți zgîrciți. Vă îngrijiți, vă instruiți pe din afară, sînteți scoși ca din cutie, spălați, săpuniți, răzuiniți, rași, pieptănați, ceruiți, netezîți, frecați, periați, curățați în afară fără cusur, lucioși ca o piatră de rîu, discreți, curăței și totodată, pe cinstea mea, în fundul conștiinței aveți băligar și murdărie, de se sperie și o văcăriță care își sterge nasul cu degetele. Pentru vremea de acum eu aş alege deviza: „Curățenie murdară!” Marius, nu te supăra, dă-mi voie să vorbesc, nu spun nimic rău de popor, cum vezi, mi-e gura plină de el, de poporul tău, dar dă-

mi voie să mă răfuiesc puțin cu burghezia. Cu ai mei. Pe cine ți-e mai drag îl pedepsești mai aspru. Și acum o spun de-a dreptul. Faceți voi astăzi nunți, dar nu mai știți să nuntiți! Ah! Așa e, îmi pare rău după obiceiurile de altădată. După tot. Eleganța, cavalerismul, purtările curtenitoare, și pline de gingăsie, luxul ce-ți încîntă ochii, pe care-l făcea oricine, muzica nelipsită de la petrecerea de nuntă, sus simfonie, jos bătăi de tobă, dansurile, fețele vesele din jurul mesei, madrigalurile bine aduse, cîntecele, focurile de artificii, rîsul din toată inima, diavolul și tămbălăul lui, nodurile mari de panglică. Îmi pare rău după jartiera miresei. Jartiera miresei e vară bună cu cingătoarea Venerei. De ce s-a purtat războiul troian? Pentru jartiera Elenei. De ce s-au bătut? De ce divinul Diomede sfârîmă pe capul lui Merioneu casca de bronz cu zece vîrfuri? De ce Ahile și Hector se înțeapă cu sulițele? Pentru că Elena l-a lasat pe Paris să-i fure jartiera. Cu jartiera Cosettei, Homer ar face o Iliadă. Ar pune în poemul său și un flecar bătrân ca mine, și i-ar da numele de Nestor. În vremurile de altădată, dragii mei, în vremurile bune de altădată știa lumea să facă o nuntă; întîi un contract bun și apoi un chef zdravăn. Cum ieșea notarul, intra bucătarul. Dar, ce vrei, stomacul e o fiară simpatică ce-și cere dreptul ei, care vrea să petreacă și ea. Se mîncă bine și la masă aveai o vecină frumoasă, care nu-și ascundea decît pe jumătate sînii sub rochia decoltată! Oh! se rîdea în gura mare și ce veselă era toată lumea pe vremea aceea! Tineretul era un mânunchi de flori; orice tînăr se sfîrșea cu un fir de liliac sau un buchet de trandafiri; chiar de-ai fi fost războinic, erai și păstor; și dacă din întîmplare erai căpitan de dragoni, făceai aşa ca să te cheme Florian. Țineai să fii frumos. Îți brodai hainele, și le împodobeai cu roșu. Un burghez părea o floare, un marchiz – o piatră scumpă. Nu-ți legai pantalonii pe sub talpă, nu aveai cizme. Erai ferchez, lustruit, moarat, aurit, învîrtindu-te într-un picior, drăgălaș, cochet, ceea ce nu te împiedica să porți sabia la sold. Pasarea colibri, cu cioc și gheare. Era timpul *Indiilor galante*³¹⁵. Veacul acela era gingaș și strălucit totodată; și, pe cinstea mea, se petreceau bine! Astăzi săntem serioși. Burghezul e zgîrcit, soția lui face pe mironosiță, veacul nostru n-are noroc. Cele trei grații ar fi gonite pentru că sănătatea prea dezbrăcate. Vai vouă, ascundeți frumusețea ca pe o urîtenie! De la revoluție începând, toată lumea poartă pantaloni, chiar și baletistele. Pînă și o dansatoare de teatru trebuie să fie gravă; dansurile voastre sănătate doctrinare. Trebuie să ai o infățișare măreață. Te simți prost

dacă nu-ți încunzi bărbia în cravată. Idealul unui strengar de douăzeci de ani, care se însoră, e să semene cu domnul Royer-Collard³¹⁶. Și știți unde ajungeți cu măreția asta? Ajungeți să fiți mici. Aflați un lucru: bucuria nu e numai veselă, e mare. Fiți, dar, îndrăgostiți și veseli, la dracu! Însurăți-vă, cînd vă însurăți, cu încriminare, și buimăceala, și gălăgia, și vălmășagul fericirii! Gravitatea la biserică, fie! Dar cum s-a sfîrșit slujba, la naiba! În jurul miresei, ar trebui să pornească valvîrtej un vis. O nuntă trebuie să fie regeasca și plină de himere; ea trebuie să-și plimbe ceremonia de la catedrala din Reims la pagoda de la Chanteloup³¹⁷. Mi-e silă de o nuntă calică! Pe toți dracii! Urcați-vă în Olimp cel puțin în ziua aceea! Simțiți-vă zei! Ah! Ați putea fi duhuri ale văzduhului, ale veseliei, ați putea fi ca ostașii cu platoșă de argint ai lui Alexandru cel Mare³¹⁸; voi sănăteți niște netrebnici! Dragii mei, orice mire trebuie să fie prințul Aldobrandini³¹⁹. Profitați de această clipă fără pereche a vieții, pentru a zbura în înaltul cerului cu lebedele și cu vulturii, chiar dacă a doua zi ați cădea în burghezia broaștelor. Nu vă tocniți cînd e vorba de nuntă, nu fiți zgîrciți cu strălucirea ei, nu vă uitați la un gologan în ziua celei mai mari bucurii. Nunta nu e căsnicia. Oh! Dacă aş face după capul meu, ar fi foarte frumos. S-ar auzi viori în copaci. Iată programul meu: albastru ca cerul și argint. Aş aduce la petrecere driadele și nereidele. Nunta Amphitritei, un nor trandafiriu, nimfe frumos pieptăname și goale, un academician oferind stihuri zeiței, un car tras de monștri marini.

*Triton sălta-nainte scoțînd din scoica tare
Vrăjite cînturi care vrăjeau pe orișicare!* ³²⁰

Un asemenea program de serbare, zic și eu; sau nu mă pricep de loc să fiu al naibii!

În vreme ce bunicul, în plin avînt lîric, se asculta pe sine, Cosette și Marius se îmbătau uitîndu-se nestingheriți unul la altul.

Mătușa Gillenormand privea toate acestea cu liniștea ei netulburată. De cinci, șase luni trecuse prin destule emoții: Marius întors acasă, Marius mort, apoi viu, împăcarea cu Marius, Marius logodit, Marius căsătorindu-se cu o fată săracă, Marius luînd o milionară. Cei șase sute de mii de franci fuseseră cea din urmă surpriză. Apoi nepăsarea de fetiță nevinovată îi cuprinse iar sufletul. Se ducea regulat la biserică, însira ziua mătănii, își citea cu sfîrșenie cartea de rugăciuni, șoptea mereu Ave Maria într-un colț al

casei, pe cînd încraltul se șoptea I love you³²¹ și, nedeslușit, Marius și Cosette îi păreau ca două umbre. Umbra era ea.

Există o anumită stare de ascetism fără vlagă, în care sufletul căzut în amorțire, străin de ceea ce s-ar putea numi dorință de a trăi, nu simte, în afară de vreun cutremur de pămînt sau de vreun prăpăd oarecare, nici una din frămîntările omenești, nici pe cele plăcute, nici pe cele neplăcute. „Evlavia aceasta, spunea Gillenormand-tatăl fiicei sale, seamănă cu guturaiul. Tu nu simți nimic din viață. Nici miroslul urît, dar nici pe cel frumos.”

De altfel, cele șase sute de mii de franci puseseră capăt îndoielilor bătrînei domnișoare. Tatăl ei avea obiceiul să țină atât de puțin seama de dînsa, încît nici nu o întrebăse cînd fusese vorba de consumămîntul la căsătoria lui Marius. Trecuse repede la fapte, aşa cum îi era felul, neavînd, tiran prefăcut în sclav, decît un gînd: să-l mulțumească pe Marius. Cît despre mătușă nici nu se gîndeau că era și ea pe lume, că ar fi putut avea o părere, și, oricît era ea de oiță, acest lucru o jignise. Oarecum mîhnita în fundul sufletului, dar arătînd nepăsătoare, își spunea: „Tata hotărăște căsătoria, fără mine; eu voi hotărî moștenirea fără el”. În adevăr, ea era bogată și el nu. Își păstrase, deci dreptul de a hotărî asupra acestui lucru. Se vede că dacă Marius ar fi luat o fată săracă, sărac l-ar fi lăsat și ea! Cu atât mai rău pentru domnul nepotul meu! Ia o calică, calic să fie și el! Dar jumătatea de milion a Cosettei îi plăcu mătușii și-și schimbă gîndurile față de această pereche de îndrăgostiți. Datoră considerație sumei de șase sute de mii de franci, și era vădit că nu putea face altfel decît să-și lase avereia acestor tineri, de vreme ce ei nu mai aveau nevoie de ea.

Se hotărî ca tînăra pereche să locuiască la bunic. Domnul Gillenormand ținu mortiș să le dea odaia lui, cea mai frumoasă din toată casa. „Asta mă întinerește, spuse el. E o veche dorință a mea. De cînd voiam eu să petrec în camera mea!” El mobilă camera cu o multime de bibelouri galante. Puse să fie tapisată cu o stofă nemaipomenită pe care o avea în bucată și pe care o credea de Utrecht, fond de mătase aurie cu flori de catifea. „Cu stofă de asta, spunea el, era îmbrăcat patul ducesei d’Anville la Roche-Guyon³²²”. Pe cămin puse o statuetă de Saxa care își ținea un manșon pe pînțele gol.

Biblioteca domnului Gillenormand se prefăcu în cabinet de avocat al lui Marius, pentru că, dacă ne amintim, regulamentul baroului cerea un cabinet.

VII

URMĂRILE VISULUI AMESTECATE CU FERICIREA

Îndrăgostiții se vedea în toate zilele. Cosette venea cu domnul Fauchevent. „S-a întors lumea pe dos, spunea domnișoara Gîlenormand, ca logodnica să vie aşa, acasă la logodnic, ca să i se facă curte.” Dar convalescența lui Marius îi obișnuise astfel, și fotoliile din strada Filles-du-Calvaire, mai bune pentru con vorbirile în doi decât scaunele de paie din strada l’Homme-Armé, făcuseră ca acest obicei să prindă rădăcini. Marius și domnul Fauchevent se vedea, dar nu-și vorbeau. Părea că sunt înțeleși. Orice fată tânără are nevoie de un însotitor. Cosette nu ar fi putut veni fără domnul Fauchevent. Pentru Marius, domnul Fauchevent era o condiție a Cosettei. O prima. Dezbătând în treacăt și fără să le adîncească unele probleme politice în ce privește îmbunătățirea generală a stării tuturor, ajungeau să-și spună ceva mai mult decât „da” sau „nu”. O dată, în legătură cu învățământul pe care Marius îl voia gratuit și obligatoriu, înmulțit sub toate formele, la îndemnă tuturor ca aerul și soarele, într-un cuvînt, acordat poporului întreg, ei fură de aceeași părere și aproape că statură de vorbă.

Marius băgă de seamă, cu acest prilej, că domnul Fauchevent știa să vorbească și că folosea chiar cuvinte alese. Îi lipsea totuși ceva: Domnul Fauchevent avea și ceva mai puțin decât un om din lumea bună și ceva mai mult.

În mintea lui, și numai pentru el, Marius îl înconjura cu tot felul de întrebări mute pe acest domn Fauchevent, care era față de el numai binevoitor și rece. Din cînd în cînd, se îndoia de propriile lui amintiri. În gîndurile lui era un gol, un punct întunecat, o prăpastie săpată de patru luni de agonie. Multe lucruri se pierduseră în ea. Ajunsese să se întrebe dacă în adevăr îl văzuse în baricadă pe domnul Fauchevent, un om atît de serios și de liniștit.

Acesta nu era de altfel singurul punct de întrebare pe care aparițiile și disparațiile trecutului să-l fi lăsat în sufletul lui. Nu trebuie să credem că scăpase de toate obsesiile amintirii, care ne silesc, chiar fericiți, chiar mulțumiți, să privim cu melancolie înapoi. Capul ce nu se întoarce spre zările șterse nu cuprinde nici gînduri, nici iubire. Din cînd în cînd, Marius își îngropă obrazul în palme, și, trecutul vijelios și nelămurit trecea prin mintea lui aproape întunecată. Revedea pe Mabeuf căzînd, îl auzea pe Gavroche cîntînd sub ploaia de gloanțe, simțea sub buzele lui fruntea rece a

Époninei. Enjolras, Courfeyrac, Jean Prouvaire, Combeferre, Bossuet, Grantaire, toți prietenii săi se înălțau înaintea lui, apoi se risipeau. Toate aceste ființe scumpe, îndurerate, viteze, fermecătoare sau tragic erau oare numai vis? Trăiseră în adevăr? Răscoala rostogolise totul în fumul ei. Aceste mari epoci de înfrigurare își au și visele lor mari. Marius se întreba, se cerceta, toate aceste realități dispărute îl amețeau. Unde erau cu toții? Se putea ca totul să fie mort? O prăbușire în beznă îi înghițise pe toți în afară de el. Totul i se părea dispărut ca după o cortină de teatru. Există asemenea cortine ce se lasă în viață. Dumnezeu trece la actul următor.

Și el însuși, era el omul de altădată? El, săracul, era bogat; el, părăsitul, avea o familie; el, deznădăjduitul, o lăua în căsătorie pe Cosette. I se păru că trecuse printr-un mormânt, că intrase acolo negru și ieșise alb. Ceilalți rămăseseră în acel mormânt. În unele clipe, toate aceste ființe din trecut se întorceau, erau de față, se strîngeau în jurul lui și îi întunecau sufletul; atunci se gîndeau la Cosette și se înseninau; fericirea aceasta îi ajungea ca să steargă amintirea catastrofei.

Domnul Fauchelevent avea și el parcă un loc între ființele acestea dispărute. Lui Marius nu-i venea să creadă că Fauchelevent din baricadă, e același Fauchelevent care, în carne și oase, sedea atât de grav lîngă Cosette. Cel dintîi era pesemne unul din acele vise rele, aduse și luate înapoi de ceasurile lui de delir. De altfel, firile lor fiind la fel de tari, nici o întrebare nu era cu putință de la Marius către domnul Fauchelevent. Nici nu i-ar fi trecut prin minte una ca asta, am vorbit și altădată de acest amănunt caracteristic.

Nu e un lucru atât de rar ca doi înși care au o taină împreună să pară învoiți a nu schimba o vorbă despre ca.

Numai o singură dată Marius făcu o încercare. Aduse vorba despre strada Chanvrerie și, întorcîndu-se spre domnul Fauchelevent, îi spuse:

- Ați auzit de strada asta?
- Care stradă?
- Strada Chanvrerie.
- N-am auzit de numele acestei străzi, răsunse cu cel mai firesc ton din lume domnul Fauchelevent.

Răspunsul, care se referea la numele străzii și nu la strada însăși, îi păru lui Marius mai concludent decît era.

- „Cu siguranță, gîndi el, am visat. Am avut o halucinație. Era cineva care semăna cu el. Domnul Fauchelevent n-a fost acolo.”

VIII

DOI OAMENI CU NEPUTINȚĂ DE GĂSIT

Starea de încîntare în care se găsea Marius, oricât ar fi fost ea de mare, nu-i gonă de loc din minte celelalte preocupări.

În timp ce se pregătea căsătoria și în aşteptarea zilei hotărîte, puse să se facă cercetări amănunțite și grele în trecut.

El datora în mai multe părți recunoștință pentru tatăl său și pentru el însuși. Era vorba de Thénardier; era vorba de necunoscutul care îl adusese pe el, Marius, acasă la domnul Gillenormand.

Marius ținea să regăsească pe acești doi oameni, neînțelegînd să se însoare, să fie fericit și să-i uite, temîndu-se că aceste datorii de recunoștință neplătite să nu-i urmărească viața atît de luminoasă de acum înaainte. Nu putea să lase în urma lui toate aceste datorii în așteptare și ținea ca înaainte de a păși voios în viitor să aibă o descărcare din partea trecutului.

Thénardier putea fi un tîlhar, asta nu schimba de loc faptul că îl scăpase de la moarte pe colonelul Pontmercy. Thénardier era un bandit pentru toată lumea, în afară de Marius.

Și Marius, necunoscînd adevărata întîmplare de pe cîmpul de luptă de la Waterloo, nu cunoștea faptul că tatăl său era față de Thénardier în situația ciudată de a-i datora viața fără să-i datoreze recunoștință.

Nici unul de feluriții agenți pe care Marius îi însărcinase cu cercetările, nu izbuti să găsească urma lui Thénardier. Ea se ștersese cu desăvîrsire. Soția lui Thénardier murise în închisoare, în timpul instrucției procesului; Thénardier și fiica sa Azelma, singurii doi care mai rămăseseră din jînnicul grup, se scufundaseră iarăși în întuneric. Tainîtele adînci ale lumii îl înghițiseră pe tăcute. Nu se mai vedea pe deasupra nici măcar freamătuș, tremurul acela, întunecatele cercuri concentrice care vestesc că ceva a căzut acolo și că în acel loc poți arunca sonda.

Thénardiera fiind moartă, Boulatruelle scos din cauză, Clquesous dispărut, principalii acuzați fugiți din închisoare, procesul cursei întinse în Casa Gorbeau nu mai prezenta nici un interes. Faptul rămăsese destul de nelămurit. Jurații trebuiră să se mulțumească cu doi acuzați din mîna a doua, Panchaud zis Printanier, zis Bigrenaille și Demi-Liard, zis Deux Milliards, care fuseseră condamnati pentru că erau de față, la zece ani de galere. Munca silnică pe viață fusese pronunțată în contumacie împotriva complicitelor evadați. Thénardier ca șef și instigator fusese condamnat, și el în contumacie, la moarte. Această condamnare își arunca lumina sinistră asupra numelui lui, îngropat ca o lumînare lîngă un sicriu.

De altfel, condamnarea însăși, scufundîndu-l pe Thénardier în cele mai depărtate adîncuri, mărea și ea întunericul ce-l învăluia.

Cît despre celălalt, necunoscutul care îl salvase pe Marius, cercetările avură la început oarecare rezultat, apoi se împotmoliră. Izbutiră să regăsească trăsura care-l adusese pe Marius în strada Filles-du-Calvaire, în seara de 6 iunie. Birjarul declară că în ziua de 6 iunie, din ordinul unui agent de poliție „staționase” de la ora trei după amiază, pînă s-a înnoptat, pe cheiul Champs-

Élysées, deasupra ieșirii din Marele Canal; că pe la ora nouă seara grilajul canalului care dă pe malul apei se deschise; că un bărbat ieșise de acolo, ducând în spate pe altul ce părea mort; că agentul care sta la pîndă în acest loc arestase pe bărbatul viu și pusese mâna pe cel mort; că din ordinul agentului, el birjarul, luase pe „toată lumea” în trăsură; că s-au dus mai întîi în strada Filles-du-Calvaire, că au lăsat acolo pe mort; că bărbatul mort era domnul Marius și că el, birjarul, îl recunoștea foarte bine, cu toate că „de astă dată” dînsul era viu; că apoi se urcaseră din nou în trăsură; că el dase bici cailor; că la cîțiva pași de poarta Arhivelor i se spuse să opreasă; că acolo, în mijlocul străzii, fusese plătit; că cei doi se daseră jos și agentul îl luase pe celălalt bărbat; că altceva nu mai știa nimic; că era foarte întuneric.

Marius, după cum am spus, nu-și aducea aminte de nimic. Își amintea numai că fusese însfăcat pe la spate de o mînă puternică în clipa în care se prăvălea cu fața în sus, pe baricadă; apoi totul se ștergea pentru el. Nu-și venise în fire decît acasă la domnul Gillenormand.

Făcea tot felul de presupuneri.

De propria sa identitate nu se putea îndoii. Cum se făcuse totuși că, fiind căzut în strada Chanvrerie, fusese ridicat de agentul de poliție de pe malul Senei, lîngă podul Invalidilor? Cineva îl dusese din cartierul Halelor la Champs-Élysées. Și cum? Prin canal. Nemaiauzit devotament!

Cineva? Cine?

Acesta era omul pe care îl căuta Marius.

Despre acest om care era salvatorul lui nu afla nimic; nici o urmă; nici cea mai mică urmă.

Marius, cu toate că ar fi trebuit să se ferească pe cît putea, merse cu cercetările pînă și la prefectura poliției. Nici acolo, informațiile luate nu duseră la nici o lămurire. Prefectura știa mai puțin decît birjarul. Nu i se adusese la cunoștință nici o arestare făcută în ziua de 6 iunie la grilajul Marelui Canal. Nu se primise nici un raport al vreunui agent asupra acestui fapt, care la prefectură era privit ca o născocire. Birjarul era socotit autorul ei. Un birjar care vrea un bacăș e în stare de orice, să dea chiar și dovezi de imaginea. Faptul totuși era sigur, și Marius nu se putea îndoii de el decît dacă s-ar fi îndoit de propria sa identitate, după cum am spus.

Total era de neînțeles în această ciudată taină.

Omul, omul acela misterios pe care birjarul îl văzuse ieșind pe poarta de fier a Marelui Canal, cu Marius leșinat în spinare, și pe care agentul de

poliție ce sta la pîndă îl arrestase, surprinzîndu-l în flagrant delict de salvare a unui răsculat, ce se făcuse cu el? Ce se făcuse cu agentul însuși? De ce agentul acela păstrase tăcerea? Omul izbutise oare să scape? Îl mituise pe agent? De ce nu da nici un semn de viață lui Marius, care îi datora totul? Dezinteresarea nu era mai puțin minunată decît devotamentul. De ce nu se da pe față omul acela? Era poate mai presus de orice răsplata, dar nimeni nu e mai presus da recunoaștință. Murise? Ce fel de om era? Cum arăta la față? Nimeni nu putea spune. Birjarul răspundea: „Era foarte întuneric”. Basque și Nicolette, zăpăciți, nu se uitaseră decît la Tânărul lor stăpîn scăldat în sînge. Portarul, care cu sfeșnicul lui luminase sosirea tragică a lui Marius, era singurul care-l băgase de seamă pe omul de care e vorba, și iată semnalamentele pe care le da: „Omul acela era groaznic”.

Cu nădejdea că îi vor fi de folos în cercetările sale, Marius porunci ca îmbrăcămîntea plină de sînge pe care o purta cînd îl aduseseră acasă la bunic, să fie păstrată.

Uitîndu-se bine la haină, văzură că o parte din poală era sfîșiată într-un fel ciudat. Lipsea o bucată.

Într-o seară, Marius vorbea în fața Cosettei și a lui Jean Valjean de toată această întîmplare de neînțeles, de nenumăratele informații pe care le luase și de osteneala lui de prisos. Figura neclintită a „domnului Fauchelevent” îl făcea să-și piardă răbdarea. Strigă cu o pornire în care tremura aproape mânia:

— Omul acela, oricine ar fi el, a fost minunat. Știți, domnule, ce a făcut A intervenit în ajutor ca un arhanghel. A trebuit să se arunce în mijlocul luptei, să mă răpească, să deschidă canalul, să mă tîrască pînă acolo, să mă ducă în brațe! A trebuit să facă mai mult de o leghe și jumătate în groaznice galerii pe sub pămînt, îndoit, încovoiat, în întuneric, în murdărie, mai mult de o leghe și jumătate, domnule, cu un cadavru în spate! Și cu ce scop? Cu unicul scop de a salva acel cadavru. Și cadavrul acela eram eu. Și-a spus: „Poate mai este în el o scînteie de viață; o să mi-o pun pe a mea în joc pentru scînteia asta netrebnică!” Și viața lui nu o dată și-a pus-o în joc, ci de douăzeci de ori! Fiecare pas era o primejdie. Dovadă că, ieșind din canal, a și fost arestat. Știți, domnule, că toate acestea le-a făcut acest om? Și nici o răsplata de aşteptat. Ce eram eu? Un răsculat. Ce eram? Un învins. Oh! Dacă cele șase sute de mii de franci ai Cosettei ar fi ai mei...

— Ai dumneavoastră sănătate, îl întrerupse Jean Valjean.

— Ei bine, reluă Marius, i-aș da pe toți ca să-l găsesc pe omul acela!
Jean Valjean tăcu.

CARTEA A ȘASEA NOAPTEA ALBĂ

I

16 FEBRUARIE 1833

Noaptea de 16 spre 17 februarie 1833 a fost o noapte binecuvântată. Deasupra întunericului ei s-au deschis cerurile. A fost noaptea de nuntă a lui Marius și a Cosettei.

Ziua fusese și ea minunată.

N-a fost sărbătoarea de azur visată de bunic, o feerie cu un stol de heruvimi și cupidoni deasupra capului mirilor, o nuntă s-o aşezi ca podoabă deasupra ușii, dar a fost ceva gingaș și plin de voie bună.

Moda pentru nunți era în 1833 alta decât cea de azi. Franța nu împrumutase încă, din Anglia, suprema delicate de a-ți răpi soția, de a fugi cu ea îndată după ieșirea din biserică, de a te ascunde rușinat de fericire, de a împăca gesturile unui falit fraudulos cu bucuria de *Cîntarea cîntărilor*. Nu se înțelesește încă, pe atunci, cât de cast, ales și decent este să-ți zdruncini paradișul în poștalion, să-ți însotești taina cu pocnete de bici, să-ți iezi drept pat de nuntă patul unui han și să lași în urma ta, în culcușul banal, plătit cu atîta pe noapte, cea mai sfîntă din amintirile vieții, de față cu vizitiul de la diligență și cu slujnica hanului.

În această a doua jumătate a secolului al XIX-lea în care ne aflăm, primarul cu eșarfa lui, preotul cu patrafirul, legea și Dumnezeu nu mai sănt de ajuns; mai e nevoie încă și de surugiu de la Longjumeau: haina albastră cu revere roșii, nasturi în chip de clopoței și brasardă pe mînecă, pantaloni de piele verde, înjurături pentru caii normanzi cu coada înnodată, galioane false și pălărie de mușama, plete pudrate, un bici strășnic și cizme groase. Franța nu împinge încă eleganța pînă acolo încît să abată asupra diligenței mirilor o grindină de pantofi vechi și papuci scîlciați, aşa cum face nobilimea engleză în amintirea lui Churchill³²³ ajuns Marlborough sau Malbrouck, atacat în ziua nunții de furia unei mătuși, care-i adusese noroc. Papucii și pantofii vechi nu fac la noi încă parte din ceremonia nupțială; dar, răbdare, bunlugust răspîndindu-se mereu, vom ajunge și acolo.

În 1833, ca acum o sută de ani, nunta nu se făcea în goana mare.

În vremea aceea, lucru ciudat, lumea își închipuia că o nuntă este o sărbătoare intimă și socială, că un ospăț bătrînesc nu strică o ceremonie de familie, că veselia, chiar peste măsură, nu face nici un rău fericirii dacă e cinstită, și că, în sfîrșit, obiceiul de a începe în casă contopirea celor două destine care vor da naștere unei familii și de a pune de la început camera nupțială drept martor al căsniciei, e lucru bun și vrednic de respect.

Și aveau nerușinarea de a face nunta acasă.

Nunta se făcu deci, după acest obicei din trecut, la domnul Gillenormand.

Oricît de firească și obișnuită ar fi această procedură a căsniciei, afișarea strigărilor, întocmirea actelor, primăria, biserică, aduc totdeauna unele încurcături. Nu putură fi gata înainte de 16 februarie.

Și acum însemnăm un amânunt, numai pentru mulțumirea de a fi exacți. Se întîmplă ca 16 februarie să cadă în ziua de lăsata secului. Pregetau, se codeau, mai cu seamă mătuşa Gillenormand.

— E lăsata secului! exclamă bunicul. Cu atît mai bine. Există un proverb care spune:

„*În carnaval de vă-nsurați,
Nu veți avea copii ingrați.*”

Trecem peste asta, 16 să fie! Marius, tu vrei să amîni?

— Sigur că nu! răspunse îndrăgostitul.

— Să ne cununăm, făcu bunicul.

Nunta avu loc deci în ziua de 18, cu toată veselia publică.

Ploua în ziua aceea, dar se găsește totdeauna pe cer un colțisor albastru în slujba fericirii, pe care cei ce se iubesc îl văd chiar dacă toată suflarea ar fi sub o umbrelă de ploaie.

În ajun, Jean Valjean încredințase lui Marius, de față fiind și domnul Gillenormand, cele cinci sute optzeci și patru de mii de franci.

Căsătoria făcîndu-se sub regimul comunității, formalitățile fuseseră simple.

Toussaint nu-i mai era de acum înainte de nici un folos lui Jean Valjean; ea trecuse moștenire Cosettei, care o ridicase la rangul de fată-n casă.

Cît despre Jean Valjean, în casa Gillenormand se afla o cameră frumoasă, pregătită anume pentru el, și Cosette îi spuse cu atîta rugămintă în glas: „Tată, te rog”, încît îi smulsese aproape făgăduiala să vină s-o locuiască.

Cîteva zile înainte de ziua hotărîtă pentru căsătorie Jean Valjean suferise un accident: își strivise puțin degetul mare de la mâna dreaptă. Nu era mare lucru; nu lăsase pe nimeni să se îngrijească de asta, nici să-l panzeze, nici

măcar să se uite, nici chiar pe Cosette. Fusese totuși silit să se lege la mînă și să poarte brațul într-o eșarfă, aşa că nu putu semna nimic. Domnul Gillenormand, ca tutore supleant al Cosettei, îl înlocuise.

Nu vom duce pe cititor nici la primărie, nici la biserică Nu te ții după doi îndrăgostiți chiar pînă acolo și obiceiul e să întorci spatele romanului de îndată ce-și prinde buchetul de mire la butonieră. Ne vom mărgini, să povestim e întîmplare, care, de altfel, trecuse fără să fie băgată în seamă de nuntași și care avu loc în drumul din strada Filles-du-Calvaire la biserică Saint-Paul.

Se pava din nou pe-atunci capătul dinspre nord al străzii Saint-Louis. Trecerea era oprită începînd din strada Parc-Royal. Trăsurile alaiului de nuntă nu puteau ajunge la Saint-Paul de-a dreptul. Trebuia schimbă drumul și cel mai ușor era să cotească pe bulevard. Unul dintre invitați aminti celor de față că e ziua de lăsata secului și că acolo va fi mare îmbulzeală de trăsuri. „De ce?” întrebă domnul Gillenormand. „Din pricina măștilor.” „Minunat! zise bunicul. Pe acolo să mergem. Tinerii noștri se căsătoresc, intră în viață serioasă. Nu le strică să facă puțină mascaradă.”

O luară pe bulevard. În prima caleașcă se aflau Cosette și mătușa Gillenormand, domnul Gillenormand și Jean Valjean. Marius, despărțit încă de logodnica lui, aşa cum era obiceiul, nu venea decît în cea de-a doua. Ieșind din strada Filles-du-Calvaire, alaiul intră în sirul lung de trăsuri care formau lanțul fără sfîrșit de la Madeleine la Bastilia și de la Bastilia la Madeleine.

Bulevardul era plin de măști. Cu toate că ploua din cînd în cînd, Paiațele, Pantalon și Gille nu se lăsau de loc. În iarna voioasă a anului 1833 Parisul se deghizase în Veneția. Acum nu mai vedem zile de lăsata secului ca pe-atunci. Totul fiind azi un mare carnaval, carnavalul nu mai există.

Aleile laterale erau înțesate de trecători și ferestrele de curioși. Marginea teraselor ce încunună peristilul teatrelor era plină de spectatori. În afara de măști, lumea privea și defilarea obișnuită de lăsata secului ca și la Longchamps, a tot felul de trăsuri, cupeuri, birji, harabale, briști, cabriolete, toate mergînd ca pe şine, în ordine, strîns una după alta, aşa cum cereau dispozițiile poliției. Oricine se afla în aceste vehicule era totodată spectator și spectacol. Sergenții de stradă aveau grija ca aceste două nesfîrșite siruri paralele, care se mișcau în sens contrariu, să circule pe marginile bulevardului pe lîngă trotuar, veghind ca nimic să nu împiedice dublul

current al rîurilor de trăsuri, care curgeau unul în sus, altul în jos, unul spre șoseaua d'Antin, celălalt spre cartierul Saint-Antoine. Trăsurile blazonate ale pairilor Franței și ale ambasadorilor treceau încoloc slobod pe mijlocul șoselei. Unele cortegii mărețe și vesele, mai cu, seamă cel al Boului Gras, se bucurau de același privilegiu. În această veselie a Parisului, Anglia își pocnea și ea biciul; diligența lordului Seymour³²⁴, hărțuită de o poreclă populară, trecea cu mare zgomot.

În sirul dublu, de-a lungul căruia guarzii municipali alergau ca niște cîini pe lîngă oi, cinstitele călești de familie pline cu mătuși și bunici, înfățișau la portierele lor grupuri fragede de copii travestiți. Pierot de șapte ani și Pierette de șase, drăgălașe ființe micuțe, simțind că fac parte, în mod oficial, din această veselie obștească, pătrunși de însemnatatea arlechinadei lor, avînd o gravitate de slujbași.

Din cînd în cînd se întîmpla câte o încurcătură undeva în alaiul de vehicule și unul sau altul din sirurile laterale se oprea pînă cînd nodul se desfăcea; o singură trăsură care nu putea înainta era de ajuns pentru a opri sirul întreg. Pe urmă pornea iar.

Trăsurile nuntașilor erau în siragul ce curgea spre Bastilia, de-a lungul părții drepte a bulevardului. În dreptul străzii Pont-aux-Choux avu loc o oprire. Aproape în aceeași clipă, pe cealaltă parte, sirul ce mergea spre Madeleine se opri și el. În sirul acela se afla în acest punct o trăsură cu măști.

Trăsurile acestea sau mai bine zis încărcăturile acestea de măști sănt bine cunoscute parizienilor. Dacă ele ar lipsi de lăsata secului sau la jumătatea postului, ar stîrni bănuieri și s-ar spune: „Aici mocnește ceva. Se vede că o să cadă guvernul.” O mulțime de Casandre, de Arlechini și de Colombine, hurducați pe deasupra capetelor trecătorilor, toti caraghiosii cu putință, de la turc la sălbatic, herculi ținînd în brațe marchize, precupețe ce-ar fi făcut pe Rabelais să-și astupe urechile, după cum menadele făceau pe Aristofan să-și plece ochii³²⁵, peruci de cînepă, tricouri trandafirii, pălării de filfizon, ochelari de măscărici, tricornul prostănakului de Janot sîcîit de un fluture, strigăte aruncate trecătorilor, mîni în solduri, gesturi îndrăznețe, umeri goi, fețe mascate, nerușinare dezlănțuită; un vălmășag de obrăznicii dus la plimbare de un vizitîu cu flori drept pălărie: iată ce este această instituție.

Grecia avea nevoie de carul lui Thespis, Franța are nevoie de trăsura lui Vadé³²⁶.

Orice lucru poate fi maimuțarit, chiar și parodia. Saturnalele, această schimonosire a frumuseții antice, ajung, din exagerare în exagerare, la sărbătoarea de lăsata secului; și bacantele, altădată încununate cu ramuri și frunze de viță, scăldate în soare, arătîndu-și sânii de marmură, pe jumătate goale ca zeițele, azi prăpădite sub zdreanța udă a norodului, au ajuns să se numească piațe de carnaval.

Tradiția trăsurilor cu măști izvorăște din cele mai vechi timpuri ale monarhiei. În conturile lui Ludovic al XI-lea sînt alocate administratorului palatului „douăzeci *de sous tournois*³²⁷ pentru trei harabale cu mascarade la răspîntii”. În zilele noastre, grămezile acestea zgomotoase de ființe fără căpătîi sînt purtate de obicei de vreun poștalion vechi, sus pe imperială, ori ceata asta vijelioasă se încarcă în vreun landou de închiriat, cu amîndouă coșurile lăsate. Sînt cîte douăzeci într-o trăsură cu șase locuri. Stau pe capră, pe scăunaș, pe speteze, pe oiște. Călăresc pînă și pe felinarele trăsuri. În picioare, culcați, stînd jos, cu picioarele strînse sau atîrnate. Femeile se aşază pe genunchii bărbăților. Piramida asta de smintiți se vede din depărtare peste furnicarul de capete. Aceste trăsuri încărcate sînt ca niște munți de voie bună în mijlocul mulțimii. Toată satira lui Collé, Panard și Piron³²⁸ țîșnește de-aici, îmbogățită de argou. De acolo de sus se scuipă asupra gloatei de jos catehismul precupețelor din hale. Trăsura aceasta, devenită nemăsurat de mare prin încărcătura ei, seamănă cu o cucerire. În față tămbălău, în spate harababură. Zbiară, cîntă, urlă, izbucnesc, se zvîrcolesc de fericire; veselia răcnește, batjocura scînteiază, voioșia se desfășoară ca o purpură; două mîrtoage trag farsa preschimbătă în apoteoză; e carul de triumf al rîsului.

Rîs prea cinic pentru a fi sincer. Si în adevăr, acest rîs dă de bănuit. Rîsul acesta împlinește o sarcină. Are misiunea să dovedească parizienilor existența carnavalului.

Trăsurile acestea deșanțate, în care simți nu știi ce lucruri ascunse, dau de gîndit unui filozof. Aici e amestecat și guvernul. Pipăi cu degetul acolo o apropiere tainică între oamenii publici și femeile publice.

E lucru trist, fără îndoială, ca mîrșăviile adunate să se preschimbe în veselie; să încerci a cîștiga poporul punînd josnicia peste necinste; spionajul

să fie sprijin prostituției, să înveselească gloata înfruntând-o; mulțimii să-i placă să vadă trecind pe cele patru roți ale unei trăsuri această groaznică grămadă vie, zdreanță strălucitoare. Jumătate gunoi, jumătate lumină, care latră și cîntă; să bați din palme în fața acestei glorii făcută din toate nerușinările; serbarea să nu fie pentru mulțimi serbare, dacă poliția nu-și plimbă printre ele această hidră cu douăzeci de capete a veseliei. Dar ce e de făcut? Aceste căruțe de gunoi, împodobite cu panglici și cu flori, sănătate și iertate de rîsul public. Rîsul fiecăruia e părtaș al dezmațului tuturor. Sănt anumite serbări vătămătoare care coboară poporul și fac din el gloata de jos. și gloata de jos, ca și tiranii, are nevoie de bufoni. Regele îl are pe Roquelaure³²⁹, poporul are paiața. Parisul e marele oraș înnebunit, ieșit din minți, cînd nu e marea cetate a idealurilor. Carnavalul face aici parte din politica. Parisul, trebuie să-o recunoaștem, asistă bucuros la spectacolul pe care îl dă mîrșavia. El nu cere stăpînilor lui – atunci cînd are stăpîn – decît un singur lucru: „Sulemeniți-mi noroiul!” Roma era la fel. Ea îl iubea pe Nero. Nero a fost un titanic personaj de carnaval.

Întîmplarea făcu, după cum am spus, ca unul din acești urîți ciorchini de femei și bărbați, cu măștile pe față, plimbați într-o caleașcă mare, să se opreasă în stînga bulevardului, pe cînd cortegiul de nuntă se oprea pe dreapta. De pe o margine a bulevardului, trăsura în care erau măștile văzu în față ei trăsura în care se afla mireasa.

— Uite, zise o mască, o nuntă!

— O nuntă de păcăleală, răspunse altă mască. Noi sănătem cea adevărată.

Prea departe pentru a se lega de nuntă, temîndu-se de altfel de dojana sergenților, cele două măști își îndreptară privirile în altă parte.

După o clipă, căruța plină de oameni mascați avu mult de furcă din pricina mulțimii, care începuse a-i huidui, ceea ce nu era decît o alinare pentru mascaradă. și cele două măști, care tocmai vorbisera, trebuiră, împreună cu ceilalți, să înfrunte pe toată lumea, abia găsind în limbajul halelor destule împroșcături ca să poată răspunde loviturilor năprasnice ce ieșeau din gura poporului. Între măști și mulțime avu loc un însărimântator schimb de metafore.

Între timp, alte două măști, din aceeași trăsură, un spaniol cu nasul mare, cu o infățișare bătrânicioasă și cu o uriașă pereche de mustați negre, și o precupeață slabă și foarte tînără, cu o mască de catifea neagră pe ochi,

băgaseră de seamă și ele alaiul de nuntă și, în vreme ce mascații ceilalți și trecătorii se înjurau, începură a vorbi în șoaptă. Cuvintele lor tainice erau acoperite de larmă și se pierdeau în ea.

Răpăielile de ploaie udaseră trăsura larg deschisă: vîntul de februarie nu e un vînt cald; răspunzînd spaniolului, precupeața decoltată tremura de frig, rîdea și tușea.

Iată dialogul:

- Ascultă!
- Ce-i taică?
- Vezi pe moșneagul ăla?
- Care moșneag?
- Colo, în prima droagă de nuntă, înspre noi.
- Cel cu brațul înfășurat într-o legătură neagră?
- Da.
- Ei?
- Sînt sigur că-l cunosc.
- Ah!
- Să-mi tai gîtul și să nu-mi zici pe nume dacă nu-l cunosc eu pe parizianul ăsta.
- Azi toți parizienii-s la fel.
- Poți să vezi pe mireasă, dacă te pleci?
- Nu.
- Nici pe mire?
- Nu e nici un mire în trăsura asta.
- Ei!
- Doar dacă o fi celălalt moșneag.
- Apleacă-te și încearcă să vezi pe mireasă.
- Nu pot.
- Nu-i nimic, pe moșneagul care are laba oblojită îl cunosc sigur.
- Și ce dacă-l cunoști?
- Nu se știe. Cîteodată...
- Mie puțin îmi pasă de moșnegi.
- Îl cunosc!
- N-ai decît!
- Ce dracu caută la nuntă?
- Noi ce căutăm aici?

— De unde vine nunta asta?

— Știu eu?

— Ascultă!

— Ce?

— Ar trebui să faci un lucru.

— Ce anume?

— Să cobori din trăsura noastră și să urmărești nunta aia.

— De ce?

— Să vezi unde merge și ce-i cu ea. Grăbește-te, coboară, dă fuga, fetițo, că ești tînără!

— Nu mă pot da jos din trăsură.

— De ce?

— Sînt închiriată.

— Ah! Drace!

— Sînt datoare poliției o zi, în fason de precupeață.

— Așa e.

— Dacă mă dau jos, cel dintîi inspector care mă vede mă arestează. Știi bine.

— Da, știu.

— Azi sînt cumpărată de guvern.

— N-are a face! Bătrînul ăla mă zgîndără.

— Te zgîndără bătrînii? Doar nu ești fată mare!

— E în prima trăsură.

— Ei, și?

— În trăsura miresei.

— Și dacă?

— Asta înseamnă că el e tatăl.

— Și ce-mi pasă mie?

— Îți spun că el e tatăl.

— Nu e numai el tată.

— Ascultă.

— Ce?

— Eu nu pot ieși decît mascat. Aici sînt ascuns, nu se știe unde sînt. Dar mîine nu mai sînt măști. E miercurea păresimilor³³⁰. Risc să mă aresteze. Trebuie să mă vîr iar în gaură. Tu ești de capul tău.

— Nu prea.
— În orice caz; mai mult ca mine.
— Și ce vrei?
— Trebuie să încerci să află unde s-a dus nunta asta.
— Unde merge?
— Da.
— Asta știu.
— Ei, unde merge?
— La Cadran-Bleu.
— Mai întâi, asta nu-i pe-aici.
— Ei, atunci la Râpée.
— E prea departe.
— E slobodă să meargă unde vrea. Nuntile sănt libere.
— Nu-i vorba de asta. Îți spun că trebuie să încerci să află ce-i cu nunta asta la care ia parte bătrînul și unde stă.
— Mai mult nu vrei? Asta-i bine. Ce ușor e să găsești după opt zile, o nuntă care a trecut prin Paris în ziua de lăsata secului. Un ac în carul cu fin! Se poate așa ceva?!
— N-are a face, trebuie să încerci. Auzi, Azelma?
Cele două șiruri își reluară, pe cele două margini ale bulevardului, mișcarea lor în sens invers, și trăsura cu măști se depărta de cea a miresei.

II

JEAN VALJEAN CU BRAȚUL MEREU BANDAJAT

A-și înfăptui visul! Cui îi este dat așa ceva? Pentru asta trebuie ca în cer să aibă loc alegeri; fără să știm, săntem cu toții candidați și îngerii votează. Cosette și Marius fuseseră aleși.

Cosette la primărie și în biserică, era luminoasă și înduioșătoare. O îmbrăcuse Toussaint, ajutată de Nicolette.

Cosette purta, peste o fustă de taftă albă, rochia ei de dantelă de Binche, un văl de dantelă englezescă, un șirag de perle scumpe și o cunună de flori de lămăită; toate erau albe și în albul acesta, ea strălucea. Nevinovăția gingășă creștea și se schimba în lumină. Ai fi spus că e fecioară pe cale de a se preface în zeiță.

Părul frumos al lui Marius era strălucitor și miresmat; sub desimea buclelor, îci și colo, se zăreau dungi albicioase, cicatricele rănilor primite pe baricadă.

Bunicul semet, cu capul sus, amestecînd mai mult decît oricînd în îmbrăcămîntea și purtarea lui toate gusturile vremii lui Barras, o ducea de braț pe Cosette.

Înlocuia pe Jean Valjean, care, din pricina brațului bandajat, nu putea să dea mâna miresei.

Jean Valjean, îmbrăcat în negru, mergea după ei și zîmbea.

— Domnule Fauchelevent, îi spunea bunicul, iată o zi minunată! Votez pentru sfîrșitul tuturor întristărilor și al durerilor! De azi înainte nu mai trebuie să existe întristare nicăieri! Zău aşa! Decretez bucuria! Răul n-are drept să existe. E în adevăr rușinos pentru seninul cerului că mai sînt oameni nenorociți. Răul nu vine de la om, care, în fond, e bun. Toate nenorocirile omenești au ca reședință și ca guvern central iadul, cu alte cuvinte Tuileriile diavolului. Bun, iată că acum rostesc cuvinte demagogice! Cît despre mine, nu mai am păreri politice; să fie toți oamenii bogăți, adică veseli, la astă mă mărginesc eu.

După încheierea ceremoniilor, după ce rostiseră în fața primarului și în fața preotului toate „da”-urile cu putință, după ce își schimbaseră verighetele, după ce stătuseră în genunchi, cot la cot, sub baldachinul de moar alb în fumul cădelniței, porniră ținîndu-se de mînă, admirăți și invidiați de toată lumea, Marius îmbrăcat în negru, iar ea în alb, precedați de ușierul cu epoleti de colonel, care bocănea cu halebara pe lespezile bisericii, printre două rînduri de privitori fermecați, și, ajunși în fața bisericii, între ușile deschise de perete, gata să se suie iarăși în trăsură, Cosette tot nu putea încă să-și creadă ochilor. Se uita la Marius, se uita la lume, se uita la cer; parcă-i era teamă să nu se trezească. Înfățișarea ei uimită și neliniștită o făcea și mai încîntătoare. Ca să se întoarcă acasă, urcară amîndoi în aceeași trăsură, Marius lîngă Cosette; domnul Gillenormand și Jean Valjean stăteau în fața lor. Mătușa Gillenormand rămăsese pe al doilea plan și era în trăsura a doua. „Copiii mei, spunea bunicul iată-vă «domnule baron» și «doamnă baroană», cu o rentă de treizeci de mii de livre pe an”. Si Cosette, aplecîndu-se toată înspre Marius, îi mîngîie urechea cu aceste șoapte îngerești: „Va să zică e adevărat. Mă numesc Marius. Sînt doamna Tu”.

Cele două făpturi străluceau. Erau în clipa adevărată și unică, la orbitorul punct de întretăiere al tinereții depline și bucuria deplină. Înfăptuiau versul lui Jean Prouvaire; amîndoi, la un loc, nu aveau patruzeci de ani. Era căsătoria purificată; acești doi copii erau doi crini. Nu se priveau, se sorbeau

din ochi. Cosette îl zărea pe Marius într-un nimbus; Marius o zărea pe Cosette pe un altar. Și pe acest altar, și în acest nimbus, în cele două apoteoze contopite, se vedea, de departe, dincolo de un nor pentru Cosette, într-o înflăcărare pentru Marius, acel lucru ideal și totodată real, întîlnirea sărutului cu visul, alcovul.

Tot chinul pe care-l suferiseră li se părea îmbătător. Le părea că suferințele, insomniile, lacrimile, temerile, spaimele, deznaștere, prefăcute în desfătări și raze, făceau mai încîntător ceasul care se apropiă; și că tristețile erau tot atîtea slujnice care ajutau bucuriei să se înveșmînteze. Ce bun lucru să fi suferit! Nenorocirea le lumina norocul. Lunga agonie a dragostei lor se sfîrșea cu o înălțare la cer.

Era în aceste două suflete aceeași vrajă, amestecată cu voluptate la Marius și cu sfială la Cosette. Își spuneau în șoaptă: „Vom merge să mai vedem grădinița noastră din strada Plumet”. Faldurile rochiei Cosettei se aflau pe genunchii lui Marius.

O zi ca asta e un amestec nespus de vis și adevăr. Mai ai timp înaintea ta ca să ghicești. E o placere de negrăit în ziua asta să te afli la amiază și să te gîndești la miezul nopții. Fericirea acestor două inimi se revârsa asupra lumii dimprejur și înviora trecătorii.

Lumea se oprea în strada Saint-Antoine în fața bisericii Saint-Paul ca să vadă prin geamul trăsurii cum tremură florile de lămîită de pe fruntea Cosettei.

Apoi se înapoiară în strada Filles-du-Calvaire, acasă. Marius, alături de Cosette, urcă, triumfător și strălucit, scara pe care fusese cărat aproape muribund. Sărăcimea, îngrămadită la poartă, își împărțea pungile cu bani și îi binecuvînta. Pretutindeni se aflau flori. Casa nu era mai puțin îmbălsămată decît biserică; după tămîie, trandafiri. Li se părea că aud glasuri cîntînd în infinit; îl aveau pe Dumnezeu în inimă; soarta li se arăta ca o boltă înstelată; vedea deasupra capetelor lor o lumină de răsărit. Deodată, orologiul sună. Marius primi fermecătorul braț gol al Cosettei și acele lucruri trandafirii care se zăreau nedeslușit prin dantelele corsajului ei, și Cosette, văzînd privirea lui Marius, se roși pînă în albul ochilor.

Mulți prieteni vechi ai familiei Gillenormand fuseseră poftiți; toți se înghesuiau în jurul Cosettei; care mai de care voia să-i spună „doamnă baroană”.

Ofițerul Théodule Gillenormand, căpitan acum, venise de la Chartres, unde își avea garnizoana, ca să ia parte la nunta vărului său Pontmercy. Cosette nu-l mai recunoscu.

La rîndul lui, ofițerul, obișnuit să placă femeilor, nu-și aminti de Cosette mai mult decât de oricare alta.

„Cîtă dreptate am avut să nu cred în povestea aceea cu lăncierul!” își spunea în sine bunicul Gillenormand.

Cosette nu fusese niciodată mai drăgăstoasă cu Jean Valjean. Era la unison cu bunicul Gillenormand; în timp ce el își prefăcea bucuria în aforisme și maxime, ea răspîndea dragostea și bunătatea ca o mireasmă. Fericirea vrea ca toată lumea să fie fericită.

Vorbind cu Jean Valjean, Cosette găsea din nou mlădierile de glas de pe cînd era fetiță. Îl mîngîia cu zîmbetul ei.

În sufragerie fusese orînduit un ospăț.

O lumină strălucitoare este podoaba cea mai potrivită a unei mari bucurii. Fericirii nu pot suferi ceața și întunecimea. Nu vor să fie mohorîți. Noaptea, da; întunecimile nu. Dacă nu e soare, trebuie făcut unul.

Sufrageria era un clopot de veselie. La mijloc, deasupra mesei albe și strălucitoare atîrna un policandru venețian cu ciucuri de cristal, cu tot felul de păsări colorate, albastre, violete, roșii, verzi, cocoțate în mijlocul lumînarilor; împrejurul policandrului sfeșnice cu mai multe brațe, iar pe pereți aplice cu oglinzi, cu trei și cinci brațe; oglinzi, cristaluri, sticlărie, veselă, porțelanuri, faianțe, olărie, argintărie, totul era strălucire și voie bună. Golurile dintre candelabre erau umplute cu buchete, în aşa fel încît unde nu se găsea o lumină era o floare.

În anticameră trei viori și un flaut, cîntau în surdină cuartete de Haydn.

Jean Valjean se așezase pe un scaun în salon, în spatele ușii, al cărui canat se deschidea spre el gata să-l acopere. Cu câteva clipe mai înainte ca lumea să se așeze la masă, Cosette, într-o pornire ștrengărească, îi făcu o închinăciune adîncă, întinzîndu-și cu amîndouă mîinile rochia de mireasă și, cu o privire duioasă și poznașă, îl întrebă:

— Tată, ești mulțumit?

— Da, zise Jean Valjean, sănătatea mea este mulțumită.

— Atunci, de ce nu rîzi?

Jean Valjean începu să rîdă.

După câteva clipe, Basque vesti că se servește masa.

Oaspeții, în frunte cu domnul Gillenormand, care o ținea de braț pe Cosette, intrară în sala de mîncare și se răspîndiră, după orînduirea hotărîtă, împrejurul mesei.

La dreapta și la stînga miresei se vedea două jilțuri: primul pentru domnul Gillenormand, iar al doilea pentru Jean Valjean. Domnul Gillenormand se așeză. Jilțul celălalt rămase gol.

Toți îl căuta din ochi pe domnul Fauchelevent.

Nu mai era acolo.

Domnul Gillenormand întrebă tare pe Basque:

— Nu știi unde e domnul Fauchelevent?

— Domnule, răspunse Basque, tocmai voiam să vă spun. Domnul Fauchelevent m-a rugat să vă comunic că îl cam doare mîna bolnavă și că nu va putea lua masa cu domnul baron și doamna baroană. Că roagă să fie iertat, va veni mîine dimineață. Chiar acum a plecat.

Jilțul gol răci o clipă revărsarea de bucurie a ospățului de nuntă. Dar dacă domnul Fauchelevent era lipsă, domnul Gillenormand era acolo, și bunicul strălucea cît doi.

Fu de părere că domnul Fauchelevent face foarte bine să se culce devreme dacă se simte rău dar că n-are decît „o zgaibă”. Această declarație fu de ajuns. De altfel ce însemnează un colțisor întunecat într-un adevărat puhoi de veselie? Cosette și Marius se aflau într-una din acele clipe egoiste și binecuvîntate în care omul n-are altă însușire decît că simte fericirea. Și apoi domnul Gillenormand avu o idee. „Zău, jilțul ăsta e gol. Stai tu, Marius. Cu toate că s-ar cuveni să stai lîngă mătușa ta, ea o să-ți îngăduie. Jilțul ăsta e pentru tine. E legal și e drăguț. Fortunatus lîngă Fortunata³³¹. ” Toată lumea aplaudă. Marius se așeză lîngă Cosette pe locul lui Jean Valjean, și lucrurile se întoarseră în aşa fel încît Cosette, care era la început tristă de lipsa lui Jean Valjean, ajunse să se simtă chiar mulțumită. De vreme ce înlocuitorul era Marius, Cosette n-ar mai fi regretat nici pe Dumnezeu. Își puse gingașul ei picioruș încălțat în satin alb pe piciorul lui Marius.

Jilțul nemaifiind gol, domnul Fauchelevent fu uitat și nimic nu lipsi. Peste cîteva minute, masa întreagă rîdea; de la un capăt la altul, cu toată verva uitării.

La desert, domnul Gillenormand, în picioare, cu un pahar de șampanie în mînă, plin numai pe jumătate, pentru ca tremurul celor nouăzeci și doi de

ani să nu-l facă să se verse, bău în sănătatea tinerilor căsătoriți.

— Nu scăpați de două predici, izbucni el. Ați auzit-o azi-dimineață pe a preotului, astă-seară o veți auzi pe a bunicului. Ascultați! Am să vă dau un sfat: iubiți-vă. N-o iau pe ocolite, merg drept la întă: fiți fericiți! Nu există în toată lumea alte făpturi mai înțelepte decât turturelele. Filozofii spun: „Fiți cumpătați în plăceri!” Eu spun: „Dați frâu liber bucuriilor! Iubiți-vă ca niște diavoli! Dezlănțuiți-vă.” Filozofii bat cîmpii. Le-aș băga pe gît filozofia. Pot fi prea multe miresme, prea mulți boboci de trandafir întredeschiși, prea multe privighetori cîntătoare, prea multă frunză verde, prea mult răsări de soare în viață? Se poate ca doi înși să se prea iubească? Să-și placă unul altuia prea mult? Ia seama, Estelle, ești prea încîntătoare! Ia seama, Némorin³³², ești prea frumos! Ce neghiobie! Cum se poate ca cineva să se încânte prea mult, să se mîngîie prea mult, să se farmece prea mult? Poate fi cineva prea viu? Prea fericit? Cumpătați-vă bucuriile! Phiii! Jos filozofii! Înțelepciunea e chiot de veselie. Chiuiți de veselie, să chiuim de veselie! Sîntem fericiți fiindcă sîntem buni, sau sîntem buni fiindcă sîntem fericiți? Sancy-ul³³³ se cheamă Sancy pentru că a fost al lui Harley de Sancy³³⁴, sau pentru că atîrnă o sută șase carate? Nu știu; viața e plină de astfel de întrebări; totul este să ai Sancy-ul și fericirea. Să fim fericiți fără să ne punem bețe-n roate. Să ascultăm orbește de soare. Ce e soarele? E dragostea. Cine zice dragoste, zice femeie. Ah! ah! Iată o putere deplină, femeia! Întrebați pe demagogul de Marius dacă nu e robul acestei mici tirane de Cosette. Și încă de bună voie, mișelul! Femeia! Nu există un Robespierre care să i se împotrivească pînă la capăt. Femeia domnește. Nu mai sînt regalist decât în privința acestei regalități. Ce este Adam? E regatul Evei. Nu există un 1789 pentru Eva. A fost odată un sceptru regal încununat cu o floare de crin, a fost și sceptrul imperial încununat cu globul pămîntesc, a existat sceptrul de fier al lui Carol cel Mare, sau sceptrul de aur al lui Ludovic cel Mare, revoluția le-a răsucit cu două degete ca pe niște paie; s-a isprăvit, s-a dus, e la pămînt, nu mai există sceptru; dar făceți-mi mie revoluții împotriva acestei batistuțe parfumate! Aș vrea să vă văd! Încercați! De ce e atît de tare? Pentru că e podoabă femeiască. Noi eram veacul al XVIII-lea. Și eram tot atît de proști ca și voi. Să nu vă închipuiți că ați schimbat mare lucru în lume, dacă în loc de „bubă neagră” spuneți *cholera-morbus* și dacă dansul provensal se cheamă la voi spaniolește *caciucia*. De

fapt femeile vor fi totdeauna iubite. Vă desfid să vă puteți lipsi de ele! Diavolițele acestea sănt îngerii noștri. Da, iubirea, femeia, sărutările, alcătuiesc o verigă din care vă desfid să ieșiți și, întrucît mă privește, ce-aș mai vrea iarăși să mă mai întorc înapoi! Care dintre voi a văzut, răsărit din nesfîrșit, potolind totul sub ea, privind valurile ca o femeie, steaua Venus, marea cochetă a adâncurilor? Celimena oceanului? Oceanul e un Alcest³³⁵ necioplit. Ei bine, bodogăne zadarnic, Venus răsare, trebuie să zîmbească și el. Această brută se supune. Sîntem cu toții la fel. Mîine, furtună, trăsnete, spume pînă la cer. Se ivește o femeie, răsare o stea; pe brînci! Acum șase luni Marius sa bătea; azi se însoară. Bine orînduit. Da, Marius, da, Cosette, aveți dreptate. Trăiți cutezător, unul pentru altul! Giuguliți-vă, faceți-ne să plesnim de necaz că nu putem face la fel; adorați-vă, ciuguliți toate firisoarele de fericire de pe pămînt și pregătiți-vă cu ele un cuib de viață! Zău, a iubi, a fi iubit – ce minune să fie omul tînăr! Să nu vă închipuiți că voi atî născocit ceva. Si eu am visat, m-am gîndit, am suspinat; și eu am avut un suflet ca lumina lunii. Dragostea e un copil de șase mii de ani. Dragostea are dreptul la o lungă barbă albă. Matusalem e un puști pe lîngă Cupidon. De șaizeci de veacuri, bărbatul și femeia se descurcă în viață iubindu-se. Diavoul, care e şiret, a început să-l urască pe bărbat; bărbatul, care e și mai şiret, a început să iubească femeia. În felul acesta, și-a făcut singur cu mult mai bine decît voia diavoului să-i facă rău. Omul a găsit această şiretenie o dată cu raiul pămîntesc. Prietenii, descoperirea e veche, dar e cu totul nouă. Folosiți-vă de ea! Fiți Daphnis și Chloe, aşteptînd să fiți Philemon și Baucis³³⁶. Făceți în aşa fel încît atunci cînd sînteți unul lîngă altul să nu vă lipsească nimic: Cosette să fie soarele pentru Marius, iar Marius, să fie lumea întreagă pentru Cosette. Cosette, zîmbetul bărbatului tău să fie pentru tine vreme bună; Marius, ploaia să fie lacrimile nevestei tale și niciodată să nu plouă în căsnicia voastră. Ați tras la loterie numărul cîștigător, dragostea în taina cununiei; aveți lozul cel mare, păstrați-l, încuiați-l, nu-l risipiți, iubiți-vă și puțin să vă pese de rest! Credeți în ce vă spun eu. Asta înseamnă bun-simț. Bunul-simț nu poate minti. Fiți unul pentru altul o religie. Fiecare are felul lui de a adora pe Dumnezeu. Drace! Cel mai nimerit fel de a-l adora pe Dumnezeu este să-ți iubești nevasta. Te iubesc, iată catehismul meu. Cine iubește e ortodox. Henric al IV-lea înjura amestecînd sfîrșenia cu crăpelnîța și beția. Pe toți dracii! Nu mă împac cu

înjurătura asta. Femeia nu e cuprinsă în ea. Mă miră din partea lui Henric al IV-lea. Prietenii, trăiască femeia! După cît se spune, sînt bătrîn; e uimitor cît mă simt de gata să întineresc. Aș vrea să mă duc să ascult cîmpoiul în pădure. Cînd îi văd pe copiii ăştia care izbutesc să fie frumoși și mulțumiți, mă îmbât. Dacă m-ar vrea cineva, m-aș însura la iuțeală. E cu neputință să ne închipuim că Dumnezeu ne-a făcut pentru altceva decît: să iubim, să gîngurim, să ne înfrumusețăm, să fim porumbei, să fim cocoși, să ciugulim dragostea de dimineață pînă seara, să ne oglindim în ochii femeiștii noastre, să fim mîndri, să fim biruitori, să ne umflăm în pene. Iată rostul vieții! Iată, fără supărare, ceea ce gîndeam noi ăştia, în vremea noastră, cînd noi eram cei tineri. Ah, mii de draci! Ce de femei fermecătoare pe atunci, ce de mutrișoare, ce de codane! Prăpăd făceam! Așadar, iubiți-vă! Dacă n-ar fi dragostea, nu văd de fel la ce-ar mai folosi primăvara; cît despre mine, aş ruga pe bunul Dumnezeu să strîngă toate frumusețile pe care ni le arată, să le ia înapoi și să pună din nou în coșul lui păsările, florile și fetele drăguțe. Copii, primiți binecuvântarea unui bătrîn cumsecade!

Petrecerea fu vie, veselă, plăcută. Voioșia deplină a bunicului dădu tonul întregii sărbători și fiecare căuta să fie la isonul acestei călduri a nonagenarului. Se dansă puțin, se rîse mult, fu o nuntă cum se cuvine. Putea fi poftit moș Odinoară. De altfel, el și venise în persoana bunicului Gillenormand.

Fu mult zgromot, apoi liniște.

Tinerii căsătoriți se făcură nevăzuți.

Puțin după miezul nopții, casa Gillenormand deveni un templu.

Ne oprim aici. Pe pragul nopții de nuntă veghează un înger zâmbitor cu degetul pe buze.

În fața acestui sanctuar în care are loc celebrarea dragostei, sufletul începe să viseze.

Trebuie să fie lumină deasupra acestor case. Bucuria pe care o cuprind trebuie să se strecoare printre pietrele zidurilor ca o licărire și să brăzdeze nedeslușit în întuneric. E cu neputință ca această sărbătoare sfîntă și firească să nu trimeată o strălucire cerească în nesfîrșit. Dragostea este cuptorul încins la roșu în care bărbatul și femeia se contopesc, ca din contopirea lor să iasă o singură fință, fință întreită, fință finală, trinitatea umană. Această zămislire a două fințe într-una trebuie să fie o emoție a nopții. Iubitul este preot; fecioara răpită se înspăimîntă. Ceva din această bucurie merge la

Dumnezeu. Unde e adevăidata cununie, adică unde e dragoste, e și ideal. Un pas de nuntă e ca o fărâmă de auroră în noapte. Dacă unui ochi pămîntesc i-ar fi dat să zăreasă vedeniile de spaimă și încîntare ale vieții de deasupra noastră, ar zări pesemne chipurile nopții, făpturi necunoscute și înaripate, umbrele albastre ale nevăzutului, mulțime de capete întunecate, aplecîndu-se cu încîntare peste casa luminată, binecuvîntînd-o, arătîndu-și unii altora fecioara soție, ușor speriați, și oglindind pe fețele lor dumnezeiești fericirea umană. Dacă, în acest ceas suprem, soții orbiți de voluptate și crezîndu-se singuri ar asculta, ar auzi în odaia lor un foșnet de aripi nedeslușit. Fericirea desăvîrșită cere chezășia îngerilor. Acest mic alcov întunecat are drept acoperiș cerul. Cînd două guri, sfînțite prin dragoste, se apropiu ca să zămislească, e cu neputință ca deasupra acestei sărutări de negrăit să nu tresără ceva în nemărginita taină a stelelor.

Fericirile acestea sunt singurele adevărate. Nici o bucurie în afară de aceste bucurii. Dragostea este extazul unic. Restul întreg plînge.

A iubi sau a fi iubit, ajunge. Nu mai cereți nimic. Nici un alt mărgăritar nu mai e de găsit în cutile întunecate ale vieții. Iubirea este o împlinire.

III NEDESPĂRȚITUL

Ce se întîmplase cu Jean Valjean?

Numai decît după ce rîsese la porunca drăgălașă a Cosettei, cum nimeni nu se mai uita la el, Jean Valjean se ridicase și pe nevăzute, ieșise în anticameră. În aceeași încăpere intrase, acum opt luni, plin de noroi, de sînge și praf, aducîndu-l pe nepot bunicului. Vechea căptușeală de lemn a pereților era împodobită cu ghirlande de frunze și flori; muzicanții sedeaau pe divanul pe care îl pusese pe Marius. Basque, îmbrăcat în negru, cu pantaloni scurți, cu ciorapi și mănuși albe, așeza coronițe de trandafiri împrejurul fiecărui fel de mîncare ce trebuia servit. Jean Valjean îi arătase brațul bandajat, îl însărcinase să lămurească lipsa lui și plecase.

Ferestrele sufrageriei dădeau în stradă. Jean Valjean rămase câteva clipe, nemîșcat în întuneric, sub aceste ferestre strălucitoare. Asculta. Zgomotele amestecate ale petrecerii ajungeau pînă la el. Auza glasul tare și impunător al bunicului, viorile, clinchetul farfuriilor și a paharelor, hohotele de rîs, și deosebea, în toată această larmă veselă, glasul dulce și voios al Cosettei.

Părăsi strada Filles-du-Calvaire și se întoarse în strada l'Homme-Armé.

O luă pe strada Saint-Louis, strada Culture-Sainte-Catherine și Blancs-Manteaux-; era ceva mai lungă, dar era drumul pe care, de trei luni, îl făcea de obicei în fiecare zi din strada l'Homme-Armé pînă în strada Filles-du-Calvaire, cu Cosette, ocolind întîlnirile nedorite și noroaiele străzii Vieille-du-Temple.

Drumul acesta pe unde trecuse înlătura pentru el orice altă cale.

Jean Valjean se întoarse acasă. Aprinse lumînarea și se sui în odaia lui. Casa era goală. Pînă și Toussaint lipsea. Pasul lui Jean Valjean răsună în odăi mai tare decît oricînd. Toate dulapurile erau deschise. Intră în odaia Cosettei. Pe pat nu mai erau cearșafuri. Perna de dril, fără față și fără dantele, era pusă pe cuverturile împăturite la capătul saltelei, căreia i se vedea pînza și pe care nimeni nu avea să se mai culce. Toate micile lucruri femeiești la care ținea Cosette fuseseră luate; nu rămăseseră decît mobilele mari și cei patru pereți. Patul Toussaintei era și el desfășat. Un singur pat era făcut și parcă aștepta pe cineva: al lui Jean Valjean.

Jean Valjean se uită la pereți, închise ușile cîtorva dulapuri și rătaci dintr-o odaie într-alta.

Apoi se opri în odaia lui și puse lumînarea pe o masă. Își scoase brațul din eșarfă și se sluji de mîna dreaptă ca și cum nu l-ar fi durut de loc.

Se apropie de pat și ochii i se opriră – din întîmplare? cu tot dinadinsul? – pe „Nedespărțitul”, pe care fusese geloasă Cosette, pe cufărașul de care nu se despărțea niciodată. În ziua de 4 iunie, sosind în strada l'Homme-Armé, îl pusese pe o măsuță lîngă căpătîiul lui. Se duse repede la măsuță, scoase din buzunar o cheiță și deschise cufărașul.

Scoase încet din el hainele cu care, acum zece ani, Cosette plecase de la Montfermeil; mai întîi rochița neagra, pe urmă broboada neagră, pe urmă pantofii mari și solizi de copil, pe care Cosette aproape că i-ar fi putut purta încă, atît de mic îi rămăsesese piciorul, pe urmă ilicul de barhet gros, pe urmă fusta tricotată, pe urmă șorțul cu buzunare, pe urmă ciorapii de lînă. Acești ciorapi, în care rămăsesese încă, atît de drăgălaș, forma unui picioruș, nu erau mai lunghi decît mîna lui Jean Valjean. Toate erau negre. El îi adusese aceste veșminte la Montfermeil. Pe măsură ce le scotea din lădiță, le aşeza pe pat. Își amintea. Era iarnă, o lună de decembrie foarte friguroasă, ea tremura pe jumătate goală în niște zdrențe, cu bietele ei piciorușe, înroșite de frig în saboți. El, Jean Valjean, o făcuse să lase zdrențele ca să îmbrace hainele astea cernite. Mamă-sa trebuie să fi fost mulțumită în mormînt, väzîndu-și

fata că poartă doliu și mai cu seamă văzînd-o că e îmbrăcată și că îi e cald. Se gîndeau la pădurea aceea din Montfermeil; o străbătuseră împreună, el și Cosette; se gîndeau la cum era timpul, la copacii fără frunze, la padurea fără păsări, la cerul fără soare; oricum era încântător. Așeză hainuțele pe pat, broboada lîngă fustă, ciorapii lîngă pantofi, ilicul alături de rochie, și le privi pe rînd. Nu era mai înaltă decît atâtica, ținea păpușa mare în brațe, își pusese ludovicul de aur în buzunarul șorțului, rîdea, mergeau amândoi ținîndu-se de mînă, nu-l vedea decît pe el pe lume.

Și deodată venerabilul lui cap alb căzu pe pat, bătrîna lui inimă îndelung răbdătoare se sfărîmă, chipul i se cufundă în veșmintele Cosettei și dacă cineva ar fi urcat în clipa aceea ar fi auzit niște sughițuri de plîns sfîșietoare.

IV

IMMORTALE JECUR [337](#)

Vechea luptă înfricoșătoare, pe care am văzut-o de mai multe ori, începu iar.

Iacob nu s-a luptat cu îngerul decît o singură noapte. Vai, de câte ori l-am văzut pe Jean Valjean luîndu-se de piept pe întuneric cu propria-i conștiință, luptînd nebunește împotriva ei! Luptă nemaipomenită! În anumite clipe îți alunecă piciorul; în altele, se prăbușește pămîntul sub tine. De câte ori această conștiință care dorea cu înversunare binele îl strînsese ca un clește și îl copleșise! De câte ori adevărul, neînduplecăt, nu-i pusese genunchiul în piept!. De câte ori, doborât de lumină, nu-i ceruse el iertare! De câte ori această lumină neîndurată, aprinsă în el și asupra lui de episcop, nu-i deschisese ochii cu sila, cînd el ar fi vrut să fie orb? De câte ori nu se ridicase iar în luptă, înlănțuit de stîncă, rezemat de sofism, tîrît în țărînă, cînd deasupra conștiinței, cînd sub ea! De câte ori, după un compromis, după câte o judecată falsă și părtinitoare, pornită din egoism, nu-și auzise conștiința mîniată strigîndu-i în ureche: „Îmi pui piedică, ticălosule!” De câte ori gîndirea lui nespusă nu horcăise zbătîndu-se sub evidența datoriei! Împotrivire față de Dumnezeu. Sudori de moarte. Cîte răni tainice, pe care numai el le simțea sîngerînd! Cîte loviturî în biata lui viață! De câte ori nu se ridicase însîngerat, zdrobit, sfărîmat, luminat, cu deznădejdea în inimă, cu seninătatea în suflet, și, înfrînt, se simțea biruitor. Și după ce îl dezghiocase, îl chinuise și îl sfîrtecăse, conștiința, în picioare deasupra lui, însăpămîntătoare, luminoasă, liniștită, îi spunea: „Acum mergi în pace!”

Dar la sfîrșitul unei lupte atât de cumplite, ce pace de mormînt, vai!

Totuși în acea noapte Jean Valjean simți că va da ultima bătălie.

O întrebare i se înfățișa, sfîșietoare. Nu toate ursitele sănt drepte, nu se desfășoară toate în linie dreaptă în fața celui predestinat; au opriri, stavile, cotituri neștiute, răspîntii neliniștitotoare, care deschid mai multe căi. Jean Valjean se oprișe în clipa asta la cea mai primejdioasă răspîntie a lui.

Ajunsese la cea mai însemnată încrucisare a binelui cu răul. O avea sub ochi, această neagră întretăiere. Și de data asta, cum i se mai întîmplase și în alte împrejurări dureroase, i se deschideau înainte două drumuri: unui ispitor, altul groaznic.

Pe care s-apuce?

Cel care îngrozea îi era arătat de tainicul deget pe care îl zărim cu toții de fiecare dată cînd ne pironim privirile în întuneric.

Jean Valjean avea încă o dată de ales între limanul grozav și capcana zîmbitoare.

Este oare ceva adevărat? Sufletul se poate vindeca; soarta, nu. Ce lucru însăpămîntător e o soartă fără leac! Iată întrebarea care i se punea:

În ce fel avea să se poarte Jean Valjean cu fericirea Cosettei și a lui Marius? El voise, el făcuse această fericire; și-o înfipsese singur în măruntaie și, în ceasul acesta, privind-o, putea să aibă mulțumirea pe care ar avea-o un armurier care, trăgîndu-și din piept cuțitul, aburind încă, ar recunoaște pe el marca fabricii lui.

Cosette îl avea pe Marius, Marius era stăpînul Cosettei. Aveau totul, chiar și bogăție. Asta era opera lui.

Dar el, Jean Valjean, atîta timp cât trăia, cât era acolo, ce avea de făcut cu această fericire? Avea să pătrundă cu sila în această fericire? Să se poarte cu ea ca și cum ar fi a lui? Fără îndoială, Cosette era a altuia; dar el, Jean Valjean, va opri din tot ce este al Cosettei ceea ce ar putea opri? Va rămîne acel tată, abia zărit, dar respectat, care fusese pînă atunci? Se va strecura liniștit în casa Cosettei? Va aduce el, fără să spună un cuvînt, trecutul lui în acest viitor? Se va înfățișa acolo ca și cum ar avea dreptul și se va așeza învăluit în întuneric în acest cămin luminos? Va lua, zîmbitor, mîinile acestor nevinovați în mîinile lui cumplite? Va pune pe liniștitele grătare ale vîtrelor din saloanele Gillenormand picioarele lui care au tîrît după ele umbra stigmatizantă a legii?

Va încerca să împartă norocul cu Cosette și Marius? Va aduna și mai mult întuneric pe fruntea lui și nori pe a lor? Își va așeza nenorocirea lîngă cele două fericiri? Va tăcea mai departe? Mai pe scurt, fi-va el lîngă aceste două finți fericite, făptura fără grai, pecetluită de destin?

Trebuie să fii obișnuit cu soarta, cu neprevăzutul ei, ca să îndrăznești să ridici ochii cînd anumite întrebări îți se pun în toată groaznica lor golicuine. Binele și răul se află după acest greu semn de întrebare. Ce vei face? întrebă sfînxul.

Jean Valjean avea obișnuința încercării. Se uita țintă la sfînx.

Cerceta în toate chipurile nemiloasa problemă.

Cosette, existența asta îneîntătoare, era pentru el pluta acestui naufragiu. Ce era de făcut? Să se agațe sau să-i dea drumul?

Dacă s-ar agața, s-ar ridica din prăbușire, ar ieși la soare, și-ar stoarce hainele și părul de apă amară, ar fi mîntuit, ar trăi.

Să-i dea drumul?

Atunci prăpastia.

Se sfătuia dureros cu gîndul lui. Sau, mai bine zis, se lupta cu el; se năpustea, furios, înlăuntrul lui însuși, cînd împotriva voinței, cînd împotriva convingerii.

Pentru Jean Valjean fu o fericire că putu plînge. Asta îl mai limpezi. Totuși, începutul fu sălbatic. În el se dezlănțui o furtună mai cumplită decît aceea care altădată îl împinsese spre Arras. Trecutul se așeza față în față cu prezentul: se uita la unul, se uita la celălalt și plîngea cu suspine. De îndată ce stavila lacrimilor fu ridicată, deznădăjduitul se zvîrcoli de durere.

Se simțea înlănit.

Vai, încăierarea pe viață și pe moarte între egoism și datorie, cînd dăm aşa înapoi, pas cu pas, din fața idealului nostru de neschimbat, rătăciți, înverșunați, disperați de a bate în retragere, apărînd fiecare bucătică de teren, sperînd într-o scăpare cu puțință, căutînd o ieșire. Ce neașteptată și grozavă piedică, în care te simți încolțit din toate părțile!

Să simți umbra sfîntă care îți se împotrivește.

Ce obsesie este nevăzutul neînduplecăt!

Nimeni n-a isprăvit niciodată conflictele cu conștiința. Resemnează-te Brutus; resemnează-te, Caton! Conștiința e fără fund, fiind Dumnezeu. Arunci în acest puț munca vieții tale întregi, îți arunci norocul, îți arunci bogăția, îți arunci izbînda, îți arunci libertatea sau patria, îți arunci

sănătatea, îți arunci odihna, îți arunci bucuria. Și mai mult, și mai mult, și mai mult! Golește vasul! Apleacă urna! Ca să închei, trebuie să-ți arunci inima.

Există undeva în ceața vechilor iaduri un butoi care nu se mai umple.

Nu poate fi iertat cel ce nu mai vrea în cele din urmă? Inepuizabilul poate avea vreun drept? Oare lanțurile fără capăt nu sînt peste puterea omenească? Cine, aşadar, ar învinovăți pe Sisif și pe Jean Valjean dacă ar spune: „Destul!”?

Supunerea materiei este mărginită prin uzură; oare supunerea sufletului nu are o margine? Dacă mișcarea perpetuă este cu neputință, se poate cere un devotament perpetuu?

Primul pas nu înseamnă nimic; ultimul e greu. Ce înseamnă afacerea Champmathieu pe lîngă căsătoria Cosettei și tot ceea ce vine după ea? Ce înseamnă a te întoarce la ocnă pe lîngă a intră în neant?

Oh, prima treaptă a scoborîșului, cât ești de întunecată! Oh, treaptă următoare, cât ești de neagră!

Cum să nu-ți întorci fața de la ea de data asta?

Martiriul este o sublimare, sublimare corosivă. E o caزنă care sfîrșește. Poți să-o rabzi în primul ceas; te așezi pe tronul de fier înroșit, îți pui pe frunte coroana de fier înroșit, primești globul de fier înroșit, ieși sceptrul de fier înroșit, dar trebuie să mai îmbraci și mantaua de flăcări, și nu vine clipa în care ticăloasa de carne se răzvrătește și dai înapoi în fața torturii?

În sfîrșit, Jean Valjean, copleșit, se liniști.

Cumpăni, gîndi, cercetă jocurile tainicei balanțe de lumină și întuneric. Să-i silească pe acești doi copii strălucitori să primească trecutul lui, sau să-și sufere singur neierătoarea pieire!

De o parte sacrificiul Cosettei, pe de altă parte numai al lui.

La ce soluție se opri? Ce hotărîre luă? Care fu în cugetul lui, răspunsul cel din urmă la întrebările neîndupăcate ale soartei? Ce ușă se hotărî să deschidă? Ce latură a vieții lui închise și osîndite? Intre aceste rîpe fără fund care îl înconjurau, pe care o alese? Ce nenorocire primi? Căreia dintre prăpăstii îi făcuse semn cu capul?

Visarea lui buimăcitoare ținu toată noaptea.

Rămase acolo pînă la ziuă în aceeași atitudine, frînt în două pe pat, prăbușit sub uriașă greutate a soartei! Strivit poate, vai! cu pumnii strînsi, cu brațele întinse, ca un răstignit coborît de pe cruce și aruncat cu fața pe

pămînt. Stătu douăsprezece ceasuri, cele douăsprezece ceasuri ale unei nopti de iarnă, înghețat, fără să ridice capul și fără să rostească un cuvînt. Era nemîșcat ca un stîrv, în timp ce gîndul i se rostogolea pe pămînt și zbura, cînd ca o hidră, cînd ca un vultur. Dacă l-ar fi văzut cineva aşa nemîșcat, ar fi zis că e un om mort; tresarea deodată, din cînd în cînd, și gura lui, lipită de veșmintele Cosettei, le săruta; numai atunci se vedea că e viu.

Se vedea? Cine vedea? De vreme ce Jean Valjean era singur și nu era nimeni acolo?

Îl vedea acel cineva din întuneric.

CARTEA A ȘAPTEA **ULTIMA SORBITURĂ DIN POTIR**³³⁸

I

AL ȘAPTELEA CERC ȘI AL NOUĂLEA CER

Ziua următoare nunții e o zi de singurătate. Se respectă reculegerea fericitilor. Li se respectă oarecum și somnul prelungit. Zăpăceala vizitelor și felicitărilor nu începe decît mai tîrziu. În dimineața zilei de 17 februarie, puțin după ora prînzului, Basque cu șervetul și puful subsuoară, ocupat cu „curățenia anticamerei”, auzi o ușoară bătaie în ușă. Nu sunase nimeni, ceea ce e discret pentru o zi ca asta. Basque deschise și-l văzu pe domnul Fauchelevent. Îl pofti în salonul încă răvășit și clai peste grămadă, care părea cîmpul de bătălie al bucuriilor din ajun.

- Doamne, domnule – spuse Basque – ne-am trezit tîrziu.
- Stăpînul dumitale s-a sculat? întrebă Jean Valjean.
- Cum mai merge brațul domnului? răsunse Basque.
- Mai bine. Stăpînul dumitale s-a sculat?
- Care? Vechiul sau nou?
- Domnul Pontmercy.
- Domnul baron? zise Basque, îndreptîndu-se din mijloc.

Cine e baron, e mai ales pentru servitorii lui. Se răsfrînge și asupra lor ceva; titlul îi împroașcă oarecum cu ar spune un filozof, și asta îi măgulește. Marius, în treacăt fie zis, republican activ, aşa cum se dovedise, era acum baron fără voie. Din pricina acestui titlu se făcuse în familie o mică revoluție; acum, domnul Gillenormand ținea la titlu și Marius voia să scape de el. Dar colonelul Pontmercy scrise: „Fiul meu îmi va purta titlul!” Si

Marius asculta. Iar Cosette, în care începuse să se arate femeia, era încîntată să fie baroană.

— Domnul baron? repetă Basque. Mă duc să văd. Îi voi spune că a sosit domnul Fauchelevent.

— Nu, nu-i spune că sănătatea este bună. Spune-i că îl caută cineva să-i vorbească între patru ochi și nu-i spune nici un nume.

— Daaa! făcu Basque.

— Vreau să-i fac o surpriză.

— Da! rosti Basque, spunându-și săiești acest al doilea „da” ca pe o explicație la primul.

Și plecă.

Jean Valjean rămase singur.

Salonul, după cum am spus mai adineauri, era în mare neorânduială. Se părea că, dacă cineva ar fi ascultat mai bine, ar fi putut auzi încă larma nedeslușită a nunții. Pe parchet erau tot felul de flori căzute din ghirlande și din pieptănături. Lumânările arse pînă jos adăugaseră la cristalele policandrelor un fel de stalactite de ceară. Nici o mobilă nu era la locul ei. Prin colțuri, câte trei sau patru jilțuri trase unul lîngă altul, în cerc, păreau a continua o conversație. Totul era vesel. În petrecerile încheiate mai dăinuie încă un fel de grătie. Se vede festa fericire. Pe scaunele acestea, risipite care încotro, printre aceste flori care se veștejesc sub luminile acestea stinse, a fost veselie. Policandrului îi urmase însă soarele care pătrundea plin de voie bună în salon.

Trecuă cîteva minute. Jean Valjean sta nemîșcat pe locul pe care îl lăsase Basque. Era foarte palid. Ochii îi erau cercănați și atîț de cufundați în orbite, din pricina nesomnului, încît aproape nu se mai vedea. Haina lui neagră avea cutete obosite ale unui veșmînt care n-a fost scos peste noapte. Coatele îi erau albite de scama pe care o lasă pe postav frecarea cu o pînză. Jean Valjean privea la picioarele lui fereastra desenată pe parchet de soare.

La ușă se auzi un zgomot; ridică ochii.

Marius intră cu capul sus, zîmbitor, cu nu știu ce lumină pe față, cu fruntea senină și privirea biruitoare. Nici el nu dormise.

— Dumneata ești, tată! izbucni el cînd îl zări pe Jean Valjean. Și prostul de Basque care făcea pe misteriosul! Ai venit însă prea devreme. Nu e decît douăsprezece și jumătate. Cosette doarme.

Cuvîntul „tată”, spus de Marius domnului Fauchelevant, însemna: cea mai mare fericire. După cum se știe, fusese totdeauna între ei un gol, o anumită râceală și stînjenire, o gheață care trebuia spartă sau topită. Marius era atât de îmbătat de fericire, încît golul se umpluse, gheața se topea și domnul Fauchelevant era pentru el, ca și pentru Cosette, un părinte.

Vorbi mai departe; vorbele se revărsau din el, aşa cum se înfîmplă cînd eşti în culmea fericirii.

— Ce mulțumit sănt că te văd! Dacă ai ști cît ne-ai lipsit ieri! Bună ziua, tată. Cum te mai simți cu mîna? Mai bine, nu? Și, mulțumit de răspunsul bun pe care și-l da singur, urmă: Noi doi am vorbit foarte mult de dumneata. Cosette te iubește atât! Să nu uiți că ai o odaie la noi. Nici nu mai vrem să știm de strada l'Homme-Armé. Nu mai vrem să știm de nimic. Cum ai putut să stai într-o stradă ca aia, bolnavă, mohorîtă, înfundată, friguroasă, strîmtă? Ai să vii să te stabilești la noi. Și chiar de azi. Sau, dacă nu, ai să ai de-a face cu Cosette. Vrea sa ne ducă pe toți de nas, să știi. Ai văzut unde e odaia umitale, e lîngă a noastră; dă înspre grădină. I s-a dres loasca stricată, patul e aşternut, e gata, n-ai decît să vii. Cosette ți-a pus lîngă pat un jilț moale, de demult, e catifea de Utrecht, căruia i-a spus: „Deschide-i brațele”. În fiecare primăvară, în salcimii din fața ferestrelor dumitale vine o privighetoare. În două luni va fi aici. Vei avea cuibul ei la dreapta și pe al nostru la stînga. Noaptea va cînta ea, iar ziua va vorbi Cosette. Odaia e plină de soare. Cosette îți va rîndui cărțile, *Călătoria căpitanului Cook* și pe cealaltă, a lui Vancouver, și tot ce e al dumitale. Mi se pare că ai un cufărăș mic la care ții; am spus să fie aşezat la loc de cinste. L-ai cucerit pe bunicul, vă potriviți. Vom trăi împreună. Știi să joci *whist*? O să-l fericești pe bunicul dacă știi *whist*. Ai să te plimbi cu Cosette în zilele cînd eu sănt la tribunal, ai s-o iezi de braț ca odinoară, știi, în Luxembourg. Sîntem foarte hotărîți să fim cu totul și cu totul fericiți. Și vei fi fericit și dumneata de fericirea noastră, auzi, tată? A, da! Azi mânînci cu noi!

— Domnule, zise Jean Valjean, am să-ți spun ceva. Eu sănt un fost ocnaș. Limita sunetelor ascuțite perceptibile poate fi depășită, în aceeași măsură, de spirit ca și de ureche. Cuvintele: „Eu sănt un fost ocnaș”, ieșind din gura domnului Fauchelevant și pătrunzînd în urechile lui Marius, ajungeau dincolo de tot ceea ce este cu puțință. Marius nu înțeleseră.

I se păru numai că i s-a spus ceva, dar ce anume, nu știa. Rămase cu gura căscată.

Abia atunci văzu că omul cu care vorbea era îngrozitor. Spre marea lui uimire, nu văzuse pînă în clipa asta acea paloare grozavă.

Jean Valjean își deznoda legătura neagră de după gît care îi ținea brațul, își desfăcu bandajul de pe mâină, rămase cu degetul mare gol și i-l arăta lui Marius.

— N-am nimic la mâină, zise el.

Marius se uită la degetul mare al lui Jean Valjean.

— Și n-am avut niciodată nimic.

Nu se vedea încrucișarea nici urmă de rană.

Jean Valjean urmă:

— Ar fi trebuit să nu fiu de față la căsătoria voastră. Am lipsit cît am putut de mult. Am născocit această rană ca să nu fac un fals, ca să nu fie lovite de nulitate formalitățile căsătoriei, ca să fiu scutit de a iscăli.

Marius se bîlbîi:

— Ce înseamnă asta?

— Asta înseamnă, răspunse Jean Valjean, că am fost la ocnă.

— Înnebunesc! izbucni Marius însprăimat.

— Domnule Pontmercy, zise Jean Valjean, am fost nouăsprezece ani la ocnă. Pentru furt. Pe urmă om fost osîndit pe viață. Pentru furt. Ca recidivist. În momentul de față săt fugit de sub osîndă.

Zadarnic dădu Marius înapoi în fața adevărului, zadarnic nu crezu, se împotrivi evidenței, trebui să se supună, începu să întelegă și, cum se întîmplă totdeauna în asemenea împrejurări, întelesese mai mult decît trebuia. Un fulger lăuntric înfricoșător îl înfioră tot; un gînd care îl făcu să tremure îi trecu prin minte. Întrevăzu în viitor, pentru sine chiar, o soartă urîtă.

— Spune tot, spune tot! strigă el. Ești tatăl Cosettei?

Și se dete doi pași înapoi cu o mișcare de nespusă groză.

Jean Valjean își ridică fruntea cu atîta măreție, încît păru că se înalță pînă în tavan.

— Trebuie să mă crezi, domnule, deși jurămîntul nostru, al unora ca alde noi, nu e primit în justiție... Se opri; apoi, cu un fel de autoritate întunecată și puternică, adăugă, rostind rar și apăsat pe fiecare silabă: ...Ai să mă crezi. Eu, tatăl Cosettei! Nu, în fața lui Dumnezeu! Domnule baron Pontmercy, eu săt un țăran din Faverolles. Îmi cîștigam pîinea tunzînd pomi. Numele meu nu e Fauchelevent, numele meu este Jean Valjean. Nu săt rudă cu Cosette. Liniștește-te!

Marius îngăimă:

— Cine mi-o dovedește?

— Eu, de vreme ce și-o spun.

Marius se uită bine la omul acesta. Era înfricoșător, dar liniștit. O asemenea liniște nu putea zămisli o minciună. Sinceritatea e rece ca gheață. Simțea adevărul în această răceală de mormânt.

— Te cred, zise Marius.

Jean Valjean dădu din cap, în semn că a luat cunoștință, și urmă:

— Ce sănătate eu pentru Cosette? Un trecător. Acum zece ani nici nu știam că există. O iubesc, adevărat. Nu se poate să nu iubești copiii pe care tu, bătrân fiind, i-ai cunoscut mici. Bătrâni se simt bunici pentru toți copiii. Poți, pare-mi-se, să presupui că am și eu ceva ce s-ar putea numi inimă. Era orfană. Iată pentru ce am început să-o iubesc. Copiii sănătate atât de slabii, încât primul venit, chiar un om ca mine, îi poate ocroti. Mi-am făcut această datorie față de Cosette. Nu cred că un lucru atât de mic se poate numi o faptă bună; dar dacă e în adevăr o faptă bună, atunci închipuiește-ți că am făcut-o. Ține seama de această circumstanță usurătoare. Azi Cosette părăsește viața mea, drumurile noastre se despart. De azi înainte eu nu mai pot face nimic pentru ea. Este doamna Pontmercy. Soarta i s-a schimbat. Și Cosette cîștigă din acest schimb. Toate sănătatea cum trebuie. Cît despre cei șase sute de mii de franci, dumneata nu vorbești de ei, dar eu o iau înaintea gîndului dumitale, sănătate depuși la bancă. Cum s-a făcut că au ajuns în mîinile mele? Ce interesează? Îi restitu. Nu mi se poate cere nimic. Completez restituirea spunîndu-mi numele adevărat. Și asta mă privește numai pe mine. Țin eu, să știi cine sănătate.

Și Jean Valjean îl privi pe Marius în ochi.

Marius simți înăuntrul lui o învălmășeală fără șir. Vîntul soartei suflă cîteodată aşa, și ridică asemenea talazuri în sufletul nostru.

Fiecare din noi a avut clipe de tulburare în care totul se împrăștie în sufletul nostru; spunem lucrurile care ne vin pe limbă și care nu sănătate totdeauna tocmai acelea pe care trebui să le spunem. Unele descoperiri neașteptate nu pot fi îndurăte și te amețesc ca o băutură otrăvită. Marius era atât de năucit de situația nouă care i se arăta, încât era gata să vorbească cu acest om, de parcă s-ar fi supărat că-i făcuse o asemenea mărturisire.

— Da, în sfîrșit, izbucni el, de ce îmi spui mie treaba asta? Cine te silește? Puteai să-ți sănătate taina pentru dumneata. Nu ești denunțat, nici

încolțit. Trebuie să ai un motiv ca să faci de bunăvoie o mărturisire ca asta. Spune totul! E la mijloc altceva. Cu ce gînd faci mărturisirea asta? Ce te îndeamnă?

— Ce mă îndeamnă? răspunse Jean Valjean cu un glas atît de scăzut și de înnăbușit, încît s-ar fi zis că-și vorbește mai mult lui însuși decît lui Marius. Ce îndeamnă, în adevăr, pe acest ocnaș să vină și să spună: Sînt un ocnaș? Ei bine, da! Îndemnul este de neînțeles. E cinstea lui. Iată, nenorocirea mea e un fir pe care îl am aici, în inimă și care mă ține legat. Firele acestea sînt tari mai ales la bătrâni. Viața întreagă se destramă jur împrejur; numai ele nu se rup. Dacă aș fi putut să smulg acest fir, să-l rup, să desfac nodul sau să-l tai, să fug undeva departe, aș fi scăpat. Dacă aș fi plecat; sînt destule poștalioane în strada Boluoy; voi sănăteți fericiți, eu mă duc. Am încercat să rup firul, am tras de el, nu s-a rupt, trebuie să-mi smulg inima o dată cu el. Atunci, mi-am zis: Nu pot trăi altundeva decît aici. Trebuie să rămîn. Ei da, ai dreptate, sînt un dobitoc, de ce să nu rămîn, și atîta tot? Îmi dați o odaie în casă, doamna Pontmercy mă iubește mult. Ea spune acestui jilț: „Deschideți brațele”, bunicul dumitale e foarte mulțumit să stăm împreună, mă potrivesc cu el, vom locui cu toții laolaltă, vom mîncă la un loc, voi merge la braț cu Cosette... adică cu doamna Pontmercy, iartă-mă, obișnuință, vom trăi sub același acoperămînt, la aceeași masă, la același foc, în fața aceluiasi cămin iarna, la aceleași plimbări vara; asta e voia bună, asta e fericirea, asta e tot. Vom trăi în familie. În familie!

La acest cuvînt, Jean Valjean se făcu sălbatic. Încrucișă brațele, se uită la dușumeaua de sub picioarele lui ca și cum ar fi dorit să despice în ea o prăpastie și glasul i se făcu deodată tunător:

— În familie! Nu. Nu fac parte din nici o familie. Nu fac parte dintr-o voastră. Nu fac parte din familia oamenilor. Acolo unde lumea se simte la ea acasă, eu sînt de prisos. Există familii, dar nu pentru mine. Eu sînt un nefericit, sînt pe de lături. Avut-am eu părinți? Aproape că mă îndoiesc. În ziua în care am măritat-o pe fata asta, s-a sfîrșit. Am văzut-o fericită, alături de bărbatul pe care îl iubește, de un bătrînel cumsecade, am văzut o căsnicie între doi îngeri, o casă plină de toate bucuriile, am văzut că e bine și mi-am zis: Tu nu intra! E adevărat că puteam să mint, să vă însel pe toți, să rămîn domnul Fauchelevent. Cîtă vreme a trebuit să mint pentru ea, am mințit; dar acumă ar fi pentru mine, și nu trebuie. Era de ajuns să tac, e adevărat, și totul ar fi mers mai departe. Mă întrebi ce mă silește să vorbesc? O nimica

toată: conștiință. Ar fi fost ușor să tac. Mi-am petrecut noaptea încercînd să mă conving că e ușor; mă spovedesc dumitale, și ceea ce îți spun e atât de extraordinar, încît ai dreptate; da, da, mi-am petrecut noaptea justificîndu-mă, găsind cele mai bune motive, am făcut tot ce am putut, crede-mă! Dar sînt două lucruri cărora n-am avut ce să le fac; n-am putut rupe firul care mă ține legat de inimă, întuit, înlănțuit aici, și nici nu l-am putut face să tacă pe acel cineva care îmi vorbește, în șoaptă cînd sînt singur. De aceea am venit să-ți mărturisesc totul în dimineața asta. Tot, sau aproape tot. Sînt și lucruri de prisoș care nu mă privesc decît pe mine; le păstrează, aşadar, pentru mine. Acum știi tot ce e mai însemnat. Mi-am luat deci taina și îți-am adus-o. Am spintecat-o sub ochii dumitale. N-a fost hotărîre ușoară. M-am zbătut toată noaptea. Ah, poate crezi că nu mi-am spus că asta nu e ca afacerea Champmathieu, că ascunzîndu-mi numele nu făceam nimănuia rău, că numele de Fauchelevent îmi fusese dat de Fauchelevent însuși ca recunoștință pentru un serviciu pe care i-l făcusem, că puteam să-l păstreze, și că aş fi fericit în această odaie pe care mi-o dați, că n-aș supăra pe nimeni cu nimic, că aş sta în colțisorul meu, și că, în timp ce dumneata ai avea-o pe Cosette, eu aş avea gîndul că trăiesc în aceeași casă cu ea. Fiecare și-ar fi avut fericirea cuvenită. Dacă aş fi fost mai departe domnul Fauchelevent, toate ar fi mers bine. Totul, afară de sufletul meu. Eram încunjurat de bucurie, numi în străfundul sufletului meu era întuneric. Nu e destul să fii fericit, trebuie să fii și mulțumit. Aş fi rămas domnul Fauchelevent, mi-aş fi ascuns adevăratul chip, aş fi avut o taină față de înflorirea voastră, aş fi fost întunecat în mijlocul luminii voastre, aş fi adus ocna în casa voastră pe tăcute, m-aş fi așezat la masă cu gîndul că, dacă ați ști cine sînt m-ați alunga, m-aş fi lăsat slujit de servitori care, dacă ar fi știut, și-ar fi zis: „Ce grozăvie!” V-aș fi atins cu cotul de care aveați dreptul să vă feriți, v-aș fi furat strîngerile de mînă. Ar fi trebuit să vă împărțiți respectul între un păr alb vrednic de cinste și un păr alb pîngărit; în cele mai intime ceasuri ale voastre, cînd toate inimile s-ar fi crezut deschise pînă în fund unele față de altele, cînd am fi fost toți patru laolaltă, bunicul vostru, voi doi și cu mine, ar fi fost între noi un necunoscut. Aş fi fost alături de voi toată viața voastră, avînd ca singură grija să nu ridic niciodată lespedea care încide taina mea grozavă, și în chipul ăsta eu, un mort, m-aş fi băgat între voi, oameni vii. Pe ea aş fi osîndit-o pe viață să fie fata mea. Dumneata, Cosette și cu mine am fi fost trei capete sub aceeași tichie de ocnaș! Nu te înfiori? Sînt cel mai

zdrobit dintre oameni; aş fi fost cel mai nelegiuit. Şi fărădelegea asta aş fi săvîrşit-o zilnic! Şi minciuna aş fi repetat-o zilnic! Şi pîcla asta aş fi avut-o pe faţă în toate zilele. V-aş fi molipsit zilnic de pîngărirea mea; zilnic, pe voi, scumpii mei, pe voi, copiii mei, pe voi, nevinovaţii mei! Nu e nimic să taci! E lesne să-ţi ţii gura? Nu, nu e lesne. Există o tăcere care minte. Şi minciuna mea, şi înselătoria mea, şi ticălosia mea şi laşitatea mea, şi trădarea mea, şi fărădelegea mea le-aş fi sorbit strop cu strop, le-aş fi scui pat şi le-aş fi băut din nou, aş fi sfîrşit la miezul nopţii şi aş fi început din nou dimineaţa, aş fi minţit spunând şi „bună ziua” şi „bună seara”, şi aş fi dormit pe minciună, aş fi mîncat-o cu pîine şi m-aş fi uitat în ochii Cosettei, şi aş fi răspuns la zîmbetul îngerului cu zîmbetul osînditului, şi aş fi fost un ticălos mîrşav! Şi pentru ce? Ca să fiu fericit? Am eu dreptul să fiu fericit? Sînt în afară de viaţă, domnule!

Jean Valjean se opri. Marius asculta. Asemenea înlănţuiri de gînduri şi frămîntări nu pot fi întrerupte. Jean Valjean vorbi iar încet, dar glasul nu-i mai era înnăbuşit, ci grozav:

— Mă întrebi de ce vorbesc? Nu sînt nici denunţat, nici urmărit, nici încolţit, cum spuneai dumneata. Ba da, sînt denunţat! Ba da, sînt urmărit! Ba da, sînt încolţit! De cine? De mine! Eu singur îmi stăvilesc drumul şi mă tîrasc, şi mă împing, şi mă arestez, şi mă execut, şi cînd eşti propriul tău prizonier nu mai scapi. Şi apucîndu-şi haina cu mîinile, o trase spre Marius: Uită-te la mîna asta, continuă el. Nu crezi că ţine gulerul în aşa fel încît n-o să-i mai dea drumul? Conştiinţa însă ţine şi mai bine. Dacă vrei să fiu fericit, domnule, trebuie să nu întelegi ce e datoria; de îndată ce ai înteles-o, e neînduplecătă. S-ar zice că pedepseşte pe cine o întelege; dar nu, ea te răsplăteşte, pentru că te aruncă într-un iad în care îl simţi alături de tine pe Dumnezeu. Abia ţi-ai smuls şi sfîrtecat măruntaiele, că te-ai şi împăcat cu tine însuţi. Şi cu un glas sfîşietor, adăugă: Domnule Pontmercy, pare de necrezut, dar sînt un om cinstit. Înjosindu-mă în ochii dumitale mă înalţ într-ai mei. Mi s-a mai întîmplat o dată, dar a fost mai puţin dureros; a fost o nimica toată. Da, sînt un om cinstit. Şi n-aş mai fi fost dacă, din greşeala mea, ai fi continuat să mă stimezi; acum cînd mă dispreţui eşti, sînt cinstit. Mă apasă această fatalitate: neputînd niciodată decît să fur consideraţia ce mi se arată, consideraţia asta mă umileşte şi mă striveşte lăuntric; ca să mă respect, trebuie să fiu dispreţuit. Numai aşa mă pot ridica. Sînt un osîndit care ascultă de conştiinţa lui. Ştiu că ceea ce spun e ciudat. Dar ce vrei să

fac? Asta e! M-am legat de mai multe ori față de mine însumi; și rămîn legat. Sînt unele întîlniri care ne leagă, sînt unele întîmplări care implică îndatoriri. Vezi, domnule Pontmercy, mi s-au întîmplat multe.

Jean Valjean mai tăcu puțin, înghițindu-și saliva cu greu, ca și cum vorbele îi lăsaseră un gust amar, și urmă:

— Cînd duci în spinare o asemenea grozăvie, nu ai dreptul să o împărți cu alții fără ca ei s-o știe, nu ai dreptul să-i molipsești de ciumă, nu ai dreptul să-i faci să alunecă în prăpastie fără ca ei să bage de seamă, nu ai dreptul să lași să fluture peste ei bluza ta roșie, nu ai dreptul să încurci în ascuns fericirea altuia cu mizeria ta. E dezgustător să te atingi de cei sănătoși, pe întuneric, cu ulcerul tău nevăzut. Degeaba mi-a împrumutat Fauchelevent numele lui, nu am dreptul să mă servesc de el; el a putut să mi-l dea, dar eu n-am putut să-l iau. Un nume este un om. După cum vezi, domnule, cu toate că sînt țăran, am citit câte ceva, am gîndit câte ceva și îmi cam dau seama de viață. După cum vezi, vorbesc binișor. Mi-am făcut o educație, a mea... da, cine șterpelește un nume și se acoperă cu el, e necinstit. Simple litere din alfabet, dar și ele se fură ca banii și ceasul. Să fiu o semnătură falsă în carne și oase, să fiu o cheie falsă însuflețită, să intru în casa unor oameni cinstiți cu iarba fiarelor, să nu mai privesc niciodată drept, ci să mă uit pe furiș, să fiu mîrșav în sufletul meu, nu! nu! nu! Mai bine să suferi, să sîngerezi, să plîngi, să-ți jupoi pielea de pe trup cu propriile tale unghii, să-ți petreci nopțile zvîrcolindu-te de teamă, să-ți muști trupul și sufletul. Iată pentru ce îți spun toate acestea! Cu inima deschisă, cum ai spus dumneata. Răsuflă greu și aruncă un ultim cuvînt. Altădată ca să trăiesc, am furat o pîine; azi, ca să trăiesc, nu vreau să fur un nume.

— Ca să trăiești! întrerupse Marius. N-ai nevoie de numele acesta ca să trăiești?

— Știi eu ce vreau să spun, răsunse Jean Valjean ridicînd și lăsînd capul încet de mai multe ori la rînd.

Urmă o tacere. Tăceau amîndoi, fiecare înecat într-un noian de gînduri. Marius se aşezase lîngă o masă și își sprijinea bărbia în palmă. Jean Valjean umbla încolace și încolo. Se opri în față unei oglinzi și rămase nemîșcat. Apoi, ca și cum ar fi răspuns unui gînd lăuntric, zise privind oglinda în care nu se vedea:

— Pe cînd acum mă simt ușurat.

Începu iar să meargă și ajunse la celălalt capăt al salonului. În clipa cînd se întoarse, băgă de seamă că Marius îl privea cum umblă. Atunci îi spuse cu glas ciudat:

— Îmi tîrasc puțin piciorul. Acum înțelegi de ce. Apoi se întoarse cu totul spre Marius. Și acum, domnule, închipuiește-ți ceva: n-am spus nimic, am rămas domnul Fauchelevent, mi-am luat locul aici, sănt de-ai casei, sănt în odaia mea, am fost la gustarea de dimineață, în papuci, seara ne ducem toți trei la un spectacol, o însoțesc pe doamna Pontmercy la Tuilerii și în Piața Royale, săntem împreună, mă credeți semenul vostru; într-o bună zi, sănt aici, sănteți aici, stăm de vorbă, rîdem și deodată auziți o voce strigînd: Jean Valjean! Și iată că mîna însăspaimântătoare a poliției ieșe din întuneric și îmi smulge deodată masca!

Tăcu încă o dată. Marius se ridicase tremurînd. Jean Valjean reluă:

— Ce spui despre asta?

Tăcerea lui Marius îi răspunse.

Jean Valjean urmă:

— Vezi bine că am dreptate să nu tac. Fii fericit, rămîi în înaltul cerului, fii îngerul unui înger, rămîi în lumină, mulțumindu-te cu atît, și nu te îngrijora de felul în care un biet osîndit se apucă să-și sfîșie pieptul și să-și facă datoria; ai în față dumitale un mizerabil, domnule!

Marius străbătu încet salonul și, cînd fu lîngă Jean Valjean, îi întinse mîna. Dar Marius trebui singur să-i ia mîna care nu se mișca. Jean Valjean nu se împotrivi, și lui Marius i se păru că strînge o mînă de marmură.

— Bunicul meu are mulți prieteni, zise Marius. Îți voi obține iertarea.

— E-n zadar, răspunse Jean Valjean. Sînt crezut mort, e destul. Morții nu sănt ținuți sub supraveghere. Trebuie numai să putrezescă în liniște. Moartea e același lucru ca iertarea. Și, desfăcîndu-și mîna din mîna lui Marius, adăugă cu un fel de mîndrie neînduplecată: De altfel, îndeplinirea datoriei este prietena mea și nu am nevoie decît de o singură iertare, de iertarea conștiinței mele.

În aceeași clipă, la capătul celălalt al salonului, ușa se deschise și chipul Cosettei se ivi în deschizătură. Nu i se vedea decît fețisoara drăgălașă, era fermecător de nepieptănată, avea pleoapele încă pline de somn. Făcu mișcarea unei păsări care își scoate capul din cuib, își privi mai întîi bărbatul, apoi pe Jean Valjean și le strigă rîzînd, cu un zîmbet de floare:

— Mă prind că vorbiți politică. Ce prostie, în loc să stați cu mine!

Jean Valjean tresări.

— Cosette!... îngăimă Marius.

Și se opri. Parcă erau doi vinovați.

Cosette, strălucitoare, continua să-i privească pe amândoi, unul după altul. Prin ochii ei treceau lumini de rai.

— V-am prins în flagrant delict, zise Cosette. Am auzit prin ușă pe tata Fauchelevent spunînd: „Conștiința... datoria...” Asta nu e decît politică. Nu vreau. Nu trebuie să vorbiți politică chiar de a doua zi. Nu se cade!

— Te înșeli, Cosette! răspunse Marius. Vorbim despre afaceri. Vorbim de cel mai bun plasament ce se poate găsi pentru cei șase sute de mii de franci ai tăi...

— Nu e numai atât, intrerupse Cosette. Vin și eu. Vreți?

Și, trecînd pragul intră în salon. Era îmbrăcată cu o rochie de casă albă și lungă cu mii de cute și cu mîneci largi, care pornea de la gît și-i cădea pînă la călcîie. Numai în cerurile de aur ale vechilor tablouri gotice sănt asemenea veșminte îngerești, fermecătoare.

Se privi din cap pînă în picioare într-o oglindă mare, apoi izbucni, cu un glas plin de încîntare:

— A fost odată un rege și o regină. Ah, cît sănt de mulțumită! Spunînd aceste cuvinte, făcu o plecăciune în fata lui Marius și a lui Jean Valjean. Uite, am să mă aşez lîngă voi pe un jilț; peste jumătate de oră mîncăm; n-aveți decît să vorbiți ce vreți, știu că bărbații trebuie să vorbească, am să fiu foarte cuminte.

Marius îi luă brațul și îi spuse cu dragoste:

— Vorbim despre afaceri.

— Bine că mi-am adus aminte, răspunse Cosette. Cînd am deschis fereastra odăii mele, am văzut o multime de paiațe³³⁹ în grădină. Păsărele nu măști. Azi e miercurea păresimilor; dar nu e și pentru păsări.

— Ți-am spus că vorbim despre afaceri. Du-te, micuță Cosette, lasă-ne o clipă! vorbim de cifre. Te-ar plăcisi.

— Ai o cravată foarte drăguță în dimineața asta, Marius. Ești foarte elegant, domnule. Nu, n-o să mă plăcisească.

— Te asigur că o să te plăcisească.

— Nu, dacă sănăteți voi. N-o să vă înțeleg, dar vă ascult. Cînd ascultați vocile iubite, nu e nevoie să înțelegi cuvintele. Nu vreau decît să fim împreună.

Rămîn cu voi, și gata!

— Draga mea Cosette! Nu se poate!

— Nu se poate?!

— Da.

— Așa? reluă Cosette. V-aș fi spus cîteva noutăți. V-aș fi spus că bunicul doarme încă, că mătușa e la liturghie, că soba din odaia tatei Fauchelevent scoate fum, că Nicolette a chemat un coșar, că Toussaint și Nicolette s-au certat, că Nicolette rîde de bîlbîiala Toussaintei. Dacă e așa, nu veți afla nimic. A, nu se poate? Atunci și eu, domnule, ai să vezi că spun și eu: „Nu se poate”: Cine va fi în pierdere? Te rog, Marius dragă, lasă-mă aici cu voi doi I

— Îți jur că trebuie să fim singuri.

— Bine, dar ce, eu parcă săt cineva.

Jean Valjean nu rostea-nici un cuvînt. Cosette se întoarse către el.

— Mai întîi, tată, vreau să vii să mă săruți. Ce stai așa, fără să spui nimic, în loc să fii de partea mea? Ce fel de tată am eu? Vezi bine că săt foarte nenorocită în căsnicie. Bărbatu-meu mă bate. Hai, sărută-mă numai decît!

Jean Valjean se apropie.

Cosette se întoarse spre Marius.

— Pe dumneata nu pot să te sufăr, îi spuse ea. Apoi întinse fruntea spre Jean Valjean.

Jean Valjean înaintă un pas spre ea.

Cosette se trase un pas îndărăt.

— Tată, ești palid. Nu cumva te supără brațul?

— S-a vindecat, răsunse Jean Valjean.

— Poate n-ai dormit bine?

— Nu.

— Nu cumva ești trist?

— Nu.

— Sărută-mă. Dacă ești sănătos, dacă dormi bine, dacă ești mulțumit, nu te cert.

Și din nou îi întinse fruntea.

Jean Valjean sărută fruntea aceea pe care juca o rază cerească.

— Zîmbește!

Jean Valjean se supuse. Surîse însă ca o stafie.

— Acum apără-mă împotriva bărbatului meu.

— Cosette!... zise Marius.

— Supără-te, tată! Spune-i că trebuie să rămîn. Puteți foarte bine vorbi și în fața mea. Credeți, prin urmare că sănt foarte proastă. E uimitor ceea ce îmi spuneți; afaceri, să pui banii la o bancă, mare lucru! Bărbații fac pe misterioșii pentru nimica toată. Vreau să rămîn. Sânt foarte drăguță în dimineața asta. Uită-te la mine, Marius!

Se uită la Marius cu o încîntătoare ridicare din umeri, cu un fel de îmbufnare drăgălașă. Un fel de fulger trecu prin aceste două ființe. N-avea nici o însemnatate că mai era cineva de față.

— Te iubesc! spuse Marius.

— Te ador! răsunse Cosette.

Și se îmbrățișară fără să se poată opri.

— Acum, relua Cosette, îndreptînd o cută la rochia de casă și cu o mutrișoară biruitoare, acum rămîn.

— Asta nu, răsunse Marius, cu glas rugător. Avem ceva de sfîrșit.

— Tot nu?

Marius rosti cu gravitate:

— Crede-mă, Cosette, că nu se poate.

— A, ieși vocea dumitale de bărbat, domnule. Bun, am plecat. Dumneata, tată, nu m-ai sprijinit. Domnule soț, domnule tată, sănțeți niște tirani! Mă duc să-i spun și bunicului. Dacă vă închipuiți că am să mai vin înapoi, să vă fac temenele, vă înselați. Sânt destul de mîndră. Acum vă aştept eu. O să vedeți cum o să vă plăcăciți fără mine. Am plecat, aşa vă trebuie!

Și ieși.

După două clipe, ușa se deschise din nou, obrajii ei proaspeți și trandafirii se strecură încă o dată între canaturile ușii și Cosette le strigă:

— Sânt foarte supărată.

Ușa se închise iar și iar se făcu întuneric.

Total fu ca o rază de soare rătăcită, care, fără să știe, străbătuse deodată noaptea.

Marius se încredință că ușa fusese bine închisă.

— Biata Cosette! șopti el. Cînd va afla...

La acest cuvînt, Jean Valjean tremură din toate mădularele. Se uită întă la Marius, cu o privire rătăcită.

— Cosette! Da, da, e adevărat, ai să-i spui tot Cosettei. E drept. Uite, nici nu mă gîndesc la asta. Sîntem în stare de un anumit lucru și nu sîntem de

altul. Domnule, te rog, te impor, domnule, jură-mi pe ce ai mai sfînt, că nu-i vei spune nimic. Nu e destul că știi dumneata? Eu am putut spune tot nesilit de nimeni, aş fi spus universului, lumii întregi, îmi era totuna. Dar ea nu știe ce e asta, ar însăspăimânta-o. Un ocnaș! Ar trebui să-i explici, să-i spui: „E un om care a fost osîndit la muncă silnică”. A văzut cîndva trecînd un șir de condamnați. Oh, Dumnezeule!

Se prăbuși într-un jilț și își ascunse fața în mâini. Nu se auzea nimic, dar se ghicea că plînge după tresărurile umerilor. Era un plîns tăcut, un plîns îngrozitor.

Suspinul e un fel de înnăbușire. Fu cuprins de un tremur nemaipomenit; se lăsă pe spătarul jilțului ca și cum ar fi vrut să respire, cu brațele atîrnînd în jos și Marius îi văzu fața scăldată în lacrimi și îl auzi șoptind atît de încet, încît glasul părea că pornește dintr-o adîncime fără fund:

— Oh, aş vrea să mor!

— Fii liniștit! spuse Marius. Îți voi păstra taina numai pentru mine.

Și mai puțin înduioșat decît ar fi trebuit, dar silit de un ceas să se obișnuiască cu ceva neașteptat și îngrozitor, văzînd cum treptat-treptat domnul Fauchelevent e înlocuit sub ochii lui de ocnaș, cuprins încetul cu încetul de această realitate înfiorătoare și adus de desfășurarea firească a lucrurilor să simtă distanța care se așezase între acest om și el, Marius adăugă:

— Mi-e cu neputință să nu-ți spun un cuvînt despre suma pe care mi-ai dat-o cu atîta încredere și cinste. E o faptă corectă. Se cuvine să primești pentru ea o răsplată. Fixează suma dumneata însuți și se va plăti. Nu te teme să ceri oricît de mult.

— Îți mulțumesc, domnule, răsunse Jean Valjean cu blîndețe. Rămase o clipă pe gînduri, trecîndu-și în neștire vîrful arătătorului peste unghia degetului mare, apoi glăsui: Totul este aproape sfîrșit. Îmi mai rămîne un lucru...

— Care?

Jean Valjean șovăi pentru ultima oară și cu glas stins, aproape fară răsuflare, bîlbîi mai mult decît spuse:

— Acum cînd știi, dumneata care ești stăpîn, crezi că nu trebuie s-o mai văd pe Cosette?

— Cred că ar fi mai bine, răsunse rece Marius.

— N-am s-o mai văd, șopti Jean Valjean.

Și se îndreptă spre ușă.

Puse mîna pe clanță, ușa se întredeschise. Jean Valjean o deschise atât cît să poată trece, rămase o clipă nemîscat, apoi o închise din nou și se întoarse spre Marius.

Nu mai era palid, era galben ca ceară. Nu mai avea lacrimi în ochi, ci un fel de flacără tragică.

Voceea îi era din nou ciudat de liniștită.

— Uite, domnule, zise el, dacă îngădui, voi veni s-o văd. Să știi că doresc mult. Dacă n-aș fi ținut s-o văd pe Cosette, nu ți-aș fi făcut mărturisirea pe care ți-am făcut-o, aş fi plecat; dar vrînd să rămîn unde este Cosette, și să continuu s-o văd, a trebuit să-ți spun cinstit totul. Pricepi ce vreau să spun, nu-i aşa? E un lucru care se înțelege. Vezi dumneata, sănt mai bine de nouă ani de cînd o am lîngă mine. Am locuit întîi în dărăpanătura aia din bulevard, apoi la mînăstire, apoi lîngă Luxembourg. Acolo ai văzut-o dumneata întâia oară. Îți amintești de pălăria ei de catifea albastră? Am fost pe urmă în cartierul Invalidilor, unde aveam un grilaj și o grădină. Strada Plumet. Locuiam într-o curticică dosnică, de unde o ascultam cîntînd la pian. Asta e viața mea. Nu ne despărțeam niciodată. Asta a ținut nouă ani și cîteva luni. Eram ca și tatăl ei, iar ea era copilul meu. Nu ștui dacă mă înțelegi domnule Pontmercy, dar ar fi geu să plec acum, să n-o mai văd, să nu mai vorbesc cu ea, să nu mai am nimic. Dacă nu-mi iei în nume de rău, voi veni din cînd în cînd s-o văd pe Cosette. Nu voi veni prea des. Și nu voi sta mult. Ai putea spune să fiu primit în odăia aceea mică de la parter. Aș intra și pe ușa din dos, a servitorilor, dacă nu s-ar mira nimeni. E mai bine, cred, să intru pe unde intră toată lumea. Domnule, în adevăr, aş mai vrea s-o văd puțin pe Cosette. Cît vei vrea dumneata de rar. Pune-te în locul meu! Atît mai am. Și apoi trebuie să băgăm de seamă. Daca n-aș mai veni de loc, ar bate la ochi, ar părea ciudat. De pildă, uite ce pot face, am să vin seara, cînd începe să se înnopteze.

— Ai să vii în fiecare seară, zise Marius și Cosette are să te aştepte.

— Ești bun, domnule, rosti Jean Valjean.

Marius îl salută pe Jean Valjean, fericirea duse deznădejdea pînă la ușă și cei doi bărbați se despărțiră.

II

TAINELE PE CARE LE POATE CUPRINDE O DESTĂINUIRE

Marius era foarte tulburat

Răceala pe care o simțise totdeauna față de omul lîngă care o vedea pe Cosette i se lămurise acum. Făptura asta avea ceva enigmatic, pe care îl simțea instinctiv. Această enigmă era cea mai urâtă dintre rușini, era ocna. Domnul Fauchelevent era osinditul Jean Valjean.

Descoperirea bruscă a unei asemenea taine în mijlocul fericirii lui, semăna cu găsirea unui scorpion într-un cuib de turturtele.

Fericirea lui Marius și a Cosettei era supusă de azi înainte la această vecinătate? Era un fapt împlinit? Acceptarea omului acestuia făcea parte din căsătoria încheiată? Nu mai era nimic de făcut?

Marius se căsătorise și cu osinditul?

Zadarnic te-ai încununat cu lumină și bucurie, zadarnic ai gustat ceasul de purpură al vieții, dragostea fericită, astfel de zguduiri ar sili să tremure chiar un arhanghel în extazul lui, chiar un semizeu în gloria lui.

Așa cum se întîmplă totdeauna în astfel de schimbări neașteptate, Marius se întreba dacă nu greșise el însuși cu ceva. Ar fi trebuit să bănuie ceva? Să fie mai prudent? Se zăpăcise fără să vrea? Poate că da, puțin. Se azvîrlise, fără să aibă grija de ce se petrecea în jurul lui, în această aventură de dragoste care dusese la căsătoria cu Cosette? Băgă de seamă – așa cum bagi de seamă treptat, uitîndu-te la tine însuți – că viața ne schimbă încetul cu încetul, că latura himerică și vizionară a naturii lui, ca o ceată lăuntrică proprie multor ființe omenești, crește cînd se află pe culmile patimii și ale durerii, schimbă temperatura susuflului și năpădește ființa omenească întreagă, încind în beznă conștiința. Am arătat de mai multe ori acest element caracteristic al personalității lui Marius. Își amintea că, îmbătat de dragoste în strada Plumet, în timpul celor șase sau șapte săptămîni de extaz, nu-i spusește nimic Cosettei despre drama neînteleasă din cocioaba Gorneau, în care victima se încăpăținase atît de ciudat să tacă în timpul luptei și să evadeze apoi. Cum s-a făcut că nu-i spusește Cosettei nici un cuvînt despre treaba asta? Faptul era totuși atît de apropiat și de însăpătător! Cum se făcuse că nu-i pomenise nici numele Thénardierilor și mai ales de ziua în care o întîlnise pe Éponine? Acum îi era greu să-și lămurească tacerea lui de atunci. Totuși își da seama de toate. Își amintea de zăpăceala lui, de amețeala pe care i-o da Cosette, de dragostea care sorbea tot, de acea contopire și înălțare a amîndurora spre ideal și își amintea poate și de câtimea imperceptibilă de rațiune care se amesteca în starea aceea violentă și încîntătoare a sufletului, de instinctul cetos și înnăbușit care-l împingea să

ascundă și să șteargă în amintire acea aventură înfricoșătoare, de a cărei atingere se temea, în care nu voia să aibă nici un rol, de care se ferea și în care el nu putea fi nici povestitor, nici martor, fără să acuze. De altfel, aceste cîteva săptămîni fuseseră un fulger; nu avuseseră timp de altceva decît de dragoste. În sfîrșit, socotind, răsturnînd și cercetînd totul, dacă i-ar fi povestit Cosettei despre capcana Gorbeau, dacă i-ar fi spus numele Thénardierilor, chiar dacă el ar fi descoperit că Jean Valjean este un ocnaș, care ar fi fost urmările? Toate acestea l-ar fi schimbat pe el, pe Marius, ar fi schimbat-o pe ea, pe Cosette? Ar fi dat îndărăt? Ar fi iubit-o mai puțin? N-ar mai fi luat-o în căsătorie? Nu. Ar fi schimbat asta ceva în ceea ce se întîmplase? Nu. Nimic deci de regretat, nimic de imputat siesi. Totul era cum trebuie. Există un Dumnezeu al acestor îmbătați pe care îi numim îndrăgostiți. Marius urmase orbește drumul pe care l-ar fi ales și văzînd. Dragostea îl legase la ochi ca să-l ducă unde? În rai.

Dar acest rai era de azi înainte vecin cu iadul.

Vechea răceală a lui Marius pentru omul acesta, pentru acest Fauchelevent devenit Jean Valjean, era acum amestecată cu groază.

Trebuie să spunem însă că în această groază se afla și oarecare milă și chiar o anumită surprindere.

Hoțul asta, hoțul asta recidivist, dăduse înapoi banii. Și ce sumă? Șase sute de mii de franci. El singur știa despre ei. Putea să-i păstreze, îi restituise pe toți. Apoi își destăinuise el însuși situația. Nimic nu-l silea s-o facă. Dacă se știa acum cine era, se știa prin el. În mărturisirea lui era mai mult decît acceptarea unei umilințe, era acceptarea primejdiei. Pentru un condamnat o mască nu e o mască, ci un adăpost. El dăduse cu piciorul acestui adăpost. Un nume fals înseamnă siguranță; el azvîrlise acest nume fals. Putea el, ocnașul, să se ascundă pentru totdeauna într-o familie cinstită? Se împotrivise acestei ispite. Și din ce pricină? Din scrupul de conștiință. O mărturisise el însuși cu glasul convingător al adevărului. La urma urmei, oricine ar fi fost acest Jean Valjean, era fără îndoială o conștiință care se deștepta. Începuse în el o tainică dorință de răscumpărare, și, după cum se vedea, scrupul era stăpîn de mult pe acest om. Asemenea criterii despre ce e drept și bine nu sînt proprii firilor de rînd. Deșteptarea conștiinței este măreția sufletului.

Jean Valjean era sincer. Această sinceritate, vădită, pipăibilă, de netăgăduit, evidentă prin însăși durerea pe care i-o pricinuia, făcea ca informațiile să nu

mai folosească la nimic și ca tot ceea ce spunea omul acesta să capete autoritate. Pentru Marius se întimplă o răsturnare ciudată de situații. Ce răspîndea domnul Fauchelevent? Neîncrederea. Ce răspîndea Jean Valjean? Încrederea.

Marius, alcătui, cufundat în gînduri, bilanțul tainic al acestui Jean Valjean, constată activul, constată pasivul și încercă să ajungă la cumpănirea lor. Dar totul era ca o furtună. Marius, încercînd să-și facă o părere limpede despre omul acesta, și urmărind ca să zicem aşa, pe Jean Valjean pînă în fundul gîndirii lui, îl pierdea din vedere din nou, ca într-o ceață nedeslușită.

Banii dați înapoi cu cinste, mărturisirea deschisă, erau o notă bună. Erau ca un luminiș într-un nor negru, chiar dacă norul se întuneca iar.

Oricît de tulburi erau amintirile lui Marius, tot mai păstra o umbră din ceea ce se petrecuse.

Ce era în adevăr, aventura din podul Jondrette? Pentru ce, la sosirea poliției, acel om, în loc să se plîngă, fugise? Acum Marius găsea răspuns. Pentru că omul era un recidivist fugit de sub osîndă.

Altă întrebare: Pentru ce acest om venise în baricadă? Abia acum revedea Marius, își amintea limpede ce fusese: amintirea ieșise la iveală în emoțiile acestea ca scrisul cu cerneală simpatică la foc. Venise în baricadă. Dar nu ca să lupte. Ce venise să facă acolo? La această întrebare răspundeau vedenia care se ridica în fața lui: Javert. Marius își amintea acum foarte bine grozavul chip al lui Jean Valjean care îl tîra afară din baricadă pe Javert, legat burduf, și auzea încă de după colțul strădușei Mondétour groaznicul pocnet de pistol. Era, pesemne, o ură veche între spion și ocnaș. Se stînjeneau unul pe altul. Jean Valjean se urcase pe baricadă ca să se răzbune. Sosise însă prea tîrziu. Știa probabil că Javert e prizonier. Vendeta corsicană a pătruns în anumite străfunduri ale societății, unde s-a statornicit ca lege; e atît de simplă, încît nu uimește nici sufletele pe jumătate întoarse către bine; și sufletele acestea sănt astfel făcute, încît un criminal pe cale să se pocăiască poate fi scrupulos față de furt, dar nu față de răzbunare. Jean Valjean îl ucisese pe Javert. Cel puțin, se pare că aşa fusese.

În sfîrșit o ultimă întrebare, dar asta fără răspuns. Marius o simtea ca pe un clește. Cum se făcuse că viața lui Jean Valjean se învecinase atît de mult cu a Cosettei? Ce însemna acest joc de neînțeles al soartei, care pusese laolaltă acest copil cu un asemenea om? Există, aşadar, și lanțuri pentru doi, făurite în cer? Și lui Dumnezeu îi place să împerecheze îngerul cu demonul? Crima

și nevinovăția pot, aşadar, să fie tovarășe de locuință în ocna tainică a mizeriei? În această perindare de osîndiți care este soarta omenească două frunți pot trece una lîngă alta, una neștiutoare, alta înfricoșată, una scăldată în lumina dumnezeiască a zorilor, alta vestejită pentru totdeauna de licărire unui fulger veșnic? Cine a putut hotărî o astfel de împerechere neînțeleasă? În ce fel, datorită cărei minuni s-a putut înfiripa conviețuirea acestui înger cu bătrînul ocnaș? Cine a putut lega mielul de lup și, lucru mai de neînțeles, pe lup de miel? Pentru că lupul îl iubea pe miel, pentru că ființa sălbatică o adora pe ființa slabă, pentru că timp de nouă ani, îngerul se sprijinise de monstru. Copilăria și adolescența Cosettei, nașterea ei, creșterea ei feciorelnică către viață și soare fuseseră ocrotite de un devotament hîd. Aici întrebările se desfăceau în mii de alte întrebări neînțelese. În adîncul prăpăstiilor se deschideau alte prăpăstii, și Marius nu se mai putea apleca asupra lui Jean Valjean fără să amețească. Cine era acest om? O prăpastie?

Bătrânele simboluri ale genezei sănt veșnice; în societatea omenească, aşa cum este ea, pînă în ziua când o lumină mai puternică o va preface, există totdeauna doi oameni, unul deasupra tinei și altul dedesubtul ei; cel care urmează binele este Abel; cel care urmează răul este Cain. Dar acest Cain duios cine e? Ce este cu tîlharul acesta pierdut în adorația unei fecioare, veghind asupra ei, crescînd-o, păzind-o, făcînd-o o făptură demnă și înfășurînd-o, el, cel lipsit de curățenie, de puritate? Ce înseamnă această mocirlă care cinstise nevinovăția fără să-o păteze? Cine era acest Jean Valjean care făcuse educația Cosettei? Ce era cu acest chip al negurii care n-avea decît o singură grijă: să ferească de orice umbră și de orice nor răsăritul unui luceafăr.

Aceasta era taina lui Jean Valjean; aceasta era taina lui Dumnezeu.

În fața îndoitei taine, Marius da înapoi. Una îl liniștea puțin în privința celeilalte. Dumnezeu era în întîmplarea aceasta tot atât de vadit ca Jean Valjean. Dumnezeu își are uneltele lui. Se slujește de unealta care vrea. Nu e răspunzătoare în fața omului. Cunoaștem noi felul de a lucra a lui Dumnezeu? Jean Valjean se ostenise pentru creșterea Cosettei; cît de cît, el faurise acest suflet. Era de netăgăduit. Da, și apoi? Făurarul era groaznic, dar lucrul lui era minunat. Dumnezeu face minuni după bunul lui plac. O zidise pe încîntătoarea Cosette și îl întrebuințase ca zidar pe Jean Valjean. Îi plăcuse să-și aleagă un colaborator ciudat. Putem noi să-l tragem la răspundere? Pentru întîia oară bălgarul ajută primăvara să nască trandafirul?

Marius își răspundeau singur la întrebări și se simțea mulțumit de răspunsuri. În toate împrejurările pe care le-am arătat, nu îndrăznise să-l constrîngă pe Jean Valjean, fără să-și mărturisească lui însuși că nu îndrăznea.

O adora pe Cosette, era a lui, Cosette era minunat de curată. Asta îi ajungea. De ce altă lămurire era nevoie? Cosette era o lumină. Lumina mai are nevoie să fie luminată? Avea tot; ce-și putea dori? Totul nu e destul? Chestiunile personale ale lui Jean Valjean nu-l priveau. Aplecîndu-se peste umbra fatală a acestui om, se agăta de declarația solemnă a nefericitului: „Nu sînt nici un fel de rudă cu Cosette. Acum zece ani nici nu știam că există.”

Jean Valjean era un trecător. El singur o spusea. Va să zică, era în trecere. Oricine ar fi fost el, rolul i se încheia. De acum încolo Marius avea să îndeplinească poruncile providenței pe lîngă Cosette. Cosette se născuse numai ca să-și găsească în azur semenul, iubitul, soțul, bărbatul ceresc. Luîndu-și zborul, Cosette, înaripată și strălucind, își lăsa jos, pe pămînt, cradalida goală și hîdă, pe Jean Valjean.

Cu orice gînduri se va fi muncit Marius, se întorcea mereu la un fel de groază față de Jean Valjean. Poate o groază sfîntă, pentru că, aşa cum am spus, simțea un *quid divinum*³⁴⁰ în acest om. Dar, orice ar fi făcut și oricît ar fi căutat să justifice situația, trebuia mereu să ajungă aici: era un ocnaș; cu alte cuvinte, ființa care, pe scară socială, n-are loc, pentru că se află sub cea din urmă treaptă. După omul cel mai josnic vine și ocnașul. Ocnașul nu mai e semenul celor vii. Legea l-a dezbrăcat de toată cîtimea de omenie pe care o poate smulge unui om. În chestiunile penale, Marius, deși democrat, rămăsesese la o concepție neînduplecătă, și păstra despre cei loviți de lege toate ideile legii. Trebuie să spunem că nu progresase în toate privințele. Nu ajunsese să deosebească între ceea ce e scris de om și ceea ce e scris de Dumnezeu, între lege și drept. Nu cercetase și nu cîntărise de loc dreptul pe care și-l ia omul de a dispune de irevocabil și de ireparabil. Nu era revoltat de cuvîntul „pedeapsă”. I se părea firesc ca anumite încălcări ale legii să fie urmate de pedepse veșnice și înțelegea osînda socială ca pe un mijloc de civilizare. Așa judeca acum, deși avea poate să progreseze mai tîrziu, datorită firii lui bune și substanței lui alcătuite din progres latent.

Avînd această concepție, Jean Valjean îi păru hidos și respingător. Era un blestemat. Era un ocnaș. Cuvîntul acesta suna pentru el ca o trîmbiță a judecății; și, după ce-l măsură îndelung pe Jean Valjean, își întoarse privirea de la el. *Vade retro!*³⁴¹

Trebuie să recunoaștem și să stăruim asupra faptului că Marius, întrebîndu-l mereu pe Jean Valjean pînă ce acesta îi spusesese: „Mă spovedesc dumitale”, nu-i pusese totuși două sau trei întrebări hotărîtoare. Nu că nu-i veniseră în minte, dar îi era teamă de ele. Podul Jondrette? Baricada? Javert? Cine știe pînă unde ar fi mers mărturisirile lui? Jean Valjean nu părea a fi un om care da înapoi și cine știe dacă Marius, după ce l-ar fi îndemnat să vorbească, nu ar fi vrut apoi să-l opreasca? În anumite împrejurări hotărîtoare nu ni s-a întîmplat fiecăruia, după ce am pus o întrebare să ne astupăm urechile ca să n-auzim răspunsul? Mai ales cînd iubim, avem asemenea lașități. Nu e lucru început să cercetăm prea adînc situațiile încurate, mai cu seamă cînd o parte organică a propriei noastre vieți se amestecă strîns în ele. Din lămuririle deznađăjduite ale lui Jean Valjean putea izvorî o lumină însăpicătoare, dar cine știe dacă ea nu s-ar fi rasfrînt și asupra Cosettei? Cine știe dacă nu rămăsese un fel de licărire blestemată și pe fruntea îngerului? Scînteierile fulgerului tot trăsnet se cheamă. Fatalitatea are asemenea legături care fac ca însăși nevinovăția să se îmbibe de crimă prin puterea acelei legi întunecate a reflexelor colorante. Cele mai curate chipuri pot să păstreze pentru totdeauna răsfrîngerea unei vecinătăți dezgustătoare. Pe drept sau pe nedrept, lui Marius îi fusese frică. Aflase și aşa prea multe. Căuta mai curînd să se amețească decît să se lumineze. Înnebunit, o lua pe Cosette în brațe, închizînd ochii în privința lui Jean Valjean!

Omul acesta era o noapte, o noapte vie și grozavă. Cum să cutezi să-i cercetezi adîncul? E însăpicătoare să pui întrebări întunericului. Cine știe ce ți-ar putea răspunde. Zorile ar putea fi mînjite pentru totdeauna.

În această stare sufletească, Marius se simțea năucit și sfîșiat la gîndul că omul acesta avea să se mai apropie în oarecare măsură de Cosette. Aproape se învinuia că nu pusese întrebările temute, în fața cărora dăduse înapoi și din care ar fi putut țîșni o hotărîre neînduplecată și nestrămutată. Se socotea prea bun, prea blînd, chiar prea slab. Slăbiciunea îl împinsese la o îngăduință neprevăzătoare. Se lăsase înduioșat. Greșise. Ar fi trebuit, pur și simplu, să-l gonească pe Jean Valjean. Jean Valjean era pierdut. Trebuia să-i

întoarcă spatele și să-și descotorosească familia de el. Era supărat pe el însuși, supărat pe repeziciunea acestui vîrtej de emoții care îl asurzise, îl orbise și îl luase cu ea. Era nemulțumit de el însuși.

Ce era de făcut acum? Vizitele lui Jean Valjean îl scîrbeau adînc. De ce să vină acest om în casa lui? Ce căuta aici? După această întrebare rămînea năuc, nu voia să scormonească mai departe, nu voia să se cerceteze pe el însuși. Făgăduise, avusese slăbiciunea să făgăduiască; Jean Valjean luase în serios făgăduiala lui; trebuie să ne ținem de cuvînt chiar față de un ocnaș și mai cu seamă față de un ocnaș. Totuși, cea dintîi datorie a lui era față de Cosette. În cele din urmă, o silă mai puternică decît orice pusese stăpînire pe el.

Marius rostogolea nedeslușit tot vălmășagul de gînduri în mintea lui, sărind de la unul la altul, frămîntat de toate. De aci, o tulburare fără margini. Nu-i veni ușor să-și ascundă tulburarea față de Cosette, dar dragostea e un har, și Marius izbuti.

De altfel, îi puse Cosettei fără un scop vădit, fel de fel de întrebări; ea, nevinovată, aşa cum un porumbel e alb, nu bănuí nimic. Îi vorbi de copilăria și de tinerețea ei, convingîndu-se din ce în ce mai mult că ocnașul acesta fusese față de Cosette atît de bun, de părintesc și de respectabil, cît poate fi un om bun. Tot ceea ce bănuise și întrevăzuse Marius era adevărat. Urzica asta înfiorătoare iubise și ocrotise un crin.

CARTEA A OPTA

ÎN ASFINTIT

I

ODAIA DE JOS

A doua zi, când începuse să se întunece, Jean Valjean bătea la poarta casei Gillenormand. Îl primi Basque. Basque se află în curte într-un anumit loc, ca și cum i s-ar fi poruncit să stea acolo. Se întîmplă cîteodată ca stăpînul să-i spună servitorului: „Vezi când vine domnul cutare”.

Basque, fără să aștepte ca Jean Valjean să ajungă la el, îi adresă cuvîntul:

— Domnul baron mi-a spus să-l întreb pe domnul dacă vrea să urce sau să rămînă jos?

— Să rămîn jos, răspunse Jean Valjean.

Basque, de altfel foarte respectuos, deschise ușa odăii scunde și zise:

— Mă duc s-o înștiințez pe doamna.

Încăperea în care Jean Valjean intră era odaia de la parter, cu ferestrele spre stradă, boltită și umedă, slujind uneori de cămară pentru provizii, pardositară cu lespezi de piatră roșie și luminată prost de o singură fereastră cu zăbrele de fier.

Odaia nu era din cele prea des cercetate de smocul de pene, de perie și de matură. Praful era aici netulburat. Nu se organizase nici o urmărire a păianjenilor. O pînză minunată, întinsă bine, foarte murdară, împodobită cu muște moarte, se răsfăta pe un geam al ferestrei. Mică și scunda, odaia era mobilată cu o mulțime de sticle goale îngrămădite într-un colț. Zidul, văruit în gălbui, se jupuia în petice mari. În fund era o vatră cu lemnul vopsit negru, cu pervaz îngust. Focul era aprins, ceea ce arăta că se ținuse seama de răspunsul lui Jean Valjean: „Să rămîn jos”.

Două jilțuri erau așezate în cele două colțuri ale vatrii. Între jilțuri era întinsă, în chip de covor, o carpetă veche, căreia i se vedea mai mult urzeala decît lîna.

Odaia era luminată numai de focul din vatră, și de amurgul ce pătrundea prin fereastră.

Jean Valjean era obosit. Nu mîncase și nu dormise de câteva zile. Se prăbuși într-un jilț.

Basque se înapoie, puse pe vatră o lumânare aprinsă și plecă. Jean Valjean, cu capul plecat, cu bărbia în piept, nu-l văzu pe Basque, nici lumânarea.

Deodată, se ridică tresăriind. Cosette se afla în spatele lui.

N-o văzuse întrînd, dar o simțiase.

Se întoarse. O privi îndelung. Era încîntător de frumoasă. Dar ceea ce voia să vadă el, cu privirea lui pătrunzătoare, nu era frumusețea, ci sufletul.

— Vai, tată, izbucni Cosette, ce ți-a trecut prin cap! Știam că ești ciudat, dar niciodată nu m-aș fi așteptat la aşa ceva. Marius îmi spune că dumneata ai vrut să te primesc aici.

— Da, eu.

— Mă așteptam la răspunsul ăsta. Ține-te bine! Te înștiințez că am să-ți fac o scenă. Să începem cu începutul. Tată, sărută-mă!

Și-i întinse obrazul.

Jean Valjean rămase nemîșcat.

— Nici nu te miști. Văd. Stai ca un vinovat. Dar mi-e totuna, te iert. Isus Hristos a zis: „Întoarce și obrazul celălalt.” Iată-l!

Și-i întoarse obrazul celălalt.

Jean Valjean nu se mișcă din loc. Se părea că picioarele îi sînt țintuite în pardoseala de piatră.

— Va să zică e ceva serios, spuse Cosette. Ce ți-am făcut? Sînt supărată pe dumneata. Ești dator să mă împaci. Iei masa cu noi.

— Am mîncat.

— Nu e adevărat. Am să-l pun pe domnul Gillenoramand să te certe. Bunicii sînt făcuți să dojenească părinții. Hai, vino cu mine în salon! Acum!

— Cu neputință.

Cosette simți deodată că începe să-și piardă curajul. Încetă să poruncească și trecu la întrebări:

— Dar de ce? Ai ales odaia cea mai urîtă din casă. Aici e groaznic.

— Știi... Jean Valjean se răzgîndi. Știți, doamnă, sînt un om cam curios, am toanele mele.

Cosette își lovi pălmutele una de alta.

— Doamnă!... știți... iată încă ceva nou! Ce înseamnă asta?

Jean Valjean îi zîmbi în felul acela neliniștitor în care se refugia cîteodată:

— Ați dorit să fiți doamnă. Sînteți.

— Dar nu pentru dumneata, tată.

— Nu-mi mai spuneți tată.

— Dar cum?

— Spuneți-mi domnule Jean, sau, dacă vreți, Jean.

— Nu mai ești tată? Nu mai sînt Cosette? Domnul Jean? Ce înseamnă toate astea? Astea sînt adevărate revoluții; dar ce s-a întîmplat? Ia te uită nițel drept în ochii mei! Și nu vrei să stai la noi! Și nu vrei să intri în camera mea! Ce ți-am făcut? Ce ți-am făcut? Trebuie să se fi întîmplat ceva.

— Nimic.

— Atunci?

— Totul este ca de obicei.

— De ce îți schimbi numele?

— Dumneavoastră vi l-ați schimbat cu totul. Mai zîmbi o dată în același fel și adăugă: Fiindcă dumneavoastră sînteți doamna Pontmercy, pot și eu foarte bine să fiu domnul Jean.

— Nu înțeleg nimic. Ce prostie! Voi cere voie bărbatului meu ca dumneata să fiu domnul Jean. Sper că nu va fi de părere asta. Mă mîhnești adînc. Bine, toane, toane, dar nu trebuie s-o faci să sufere pe Cosette. Nu e bine. Dumneata, care ești bun, n-ai dreptul să fi răutăcios.

El nu răspunse.

Cosette îi luă pe neașteptate amîndouă mîinile și, cu o mișcare nestăpînită, le ridică spre obraji și le strînse pe grumajii ei, gest de adîncă dragoste.

— Oh, îi spuse ea, fii bun! Și urmă: Uite ce înțeleg eu prin a fi bun: să fii drăguț, să vii să locuiești aici, să ne începem iar minunatele noastre plimbări, sănt păsări și pe-aici ca în strada Plumet, să trăiești laolaltă cu noi să părăsești vizuina aia din strada l'Homme-Armé, să nu ne mai dai șarade de dezlegat, să fii ca toată lumea, să măñinci cu noi și la prînz, să fii tatăl meu.

El își desprinse mîinile.

— Nu mai aveți nevoie de tată, aveți bărbat.

Cosette se răsti:

— N-am nevoie de tată! Nici nu știu ce să mai răspund la lucrurile astea fără nici un rost.

— Dacă Toussaint ar fi aici, urmă Jean Valjean ca un om care ar căuta un sprijin în puterea altuia și care s-ar agăța de toate ramurile, ar recunoaște cea dintîi că eu am avut totdeauna felul meu de a fi. Nu e nimic nou. Totdeauna mi-a plăcut ungherul meu întunecat.

— Dar aici e frig. Nu e lumină. E cumplit să vrei să fii domnul Jean. Nu vreau să-mi spui „dumneata”.

— Adineauri, venind încocace, răspunse Jean Valjean, am văzut în strada Saint-Louis o mobilă. La un ebenist³⁴². Dacă aş fi o femeie drăguță, mi-aș cumpăra mobila aceea. E o toaletă foarte frumoasă, în stilul de azi. I se zice lemn de trandafir, cred. E încrustat. Are o oglindă destul de mare, are și sertare. E drăguț.

— Uf, urs posac! răspunse Cosette.

Și cu o drăgalășenie fără seamăn, strîngînd din dinți țuguindu-și buzele, suflă către Jean Valjean. Era o grație imitînd o pisică.

— Sînt furioasă, urmă ea. De ieri m-ați înnebunit toți. Mor de ciudă! Și nu înțeleg. Dumneata nu mă aperi împotriva lui Marius. Marius nu mă sprijină împotriva dumitale. Sînt absolut singură. Rînduiesc o odaie cît se poate de drăguț. Dacă aş fi putut să-l aduc în ea pe bunul Dumnezeu, l-aș fi adus. Mi se lasă odaia plocon. Locatarul îmi dă faliment. Îi poruncesc Nicolettei o cină cum trebuie. „N-avem nevoie de cina dumneavoastră, doamnă.” Și tatăl meu Fauchelevent vrea să-i spun domnul Jean și să-l primesc în pivniță astă

înfiorătoare, uitată și mucedă, în care zidurile au barbă, și unde, în loc de cristale, sănt sticle golite, iar drept perdele pînze de păianjeni! Ești ciudat, știi eu, e felul dumitale, dar se cădea să lași răgaz unor oameni care se căsătoresc. Nu trebuia să începi să fii ciudat chiar numai decît. Va să zică ai să fii foarte mulțumit în nesuferita stradă l'Homme-Armé. Eu eram disperată acolo! Ce-ai cu mine? Mă faci să sufăr foarte mult. Uf! Și, deodată, serioasă, privi nemîșcată spre Jean Valjean și adăugă: Atunci ești supărat pe mine fiindcă sănt fericită?

Naivitatea, fără să știe, pătrunde cîteodată foarte adînc. Această întrebare, simplă pentru Cosette, era adîncă pentru Jean Valjean. Cosette voia să zgîrie, dar sfîșia.

Jean Valjean se îngălbeni. Stătu o clipă tăcut, apoi, vorbindu-și lui însuși, șopti eu un glas schimbat, de nerecunoscut:

— Fericirea ei, asta a fost ținta vieții, mele. Acuma Dumnezeu poate să-mi semneze plecarea. Cosette tu ești fericită; eu mi-am trăit traiul.

— Ah, mi-ai spus tu! izbucni Cosette.

Și îi sări de gît.

Jean Valjean, ca scos din minți, o strînse la piept, pierdut. I se păru chiar că o ia înapoi.

— Mulțumesc, tată! îi spuse Cosette.

Slăbiciunea astă sfîșie inima lui Jean Valjean. Se trase ușor din brațele Cosettei și își luă pălăria.

— Bine, dar...? zise Cosette.

Jean Valjean răspunse:

— Te las, doamnă, ești așteptată. Și, de pe pragul ușii adăugă: Ti-am spus tu. Spune bărbatului dumitale că asta nu se va mai întîmplă. Iertați-mă!

Jean Valjean ieși, lăsînd-o pe Cosette buimăcită de acest ciudat bun rămas.

II

ALȚI PAȘI ÎNAPOI

În ziua următoare, Jean Valjean veni iar la aceeași oră.

Cosette nu-l întreba nimic, nu se mai mira, nu mai spuse că îi e frig, nu mai vorbi de salon; se feri să zică „tată” sau „domnule Jean”. Îl lăsă să-i spună „dumneata”. Îl lăsă să-i spună „doamnă”. Părea însă mai puțin veselă. Ar fi fost tristă, dacă ar fi fost în stare să se întristeze.

Avusese pesemne cu Marius una dintre acele con vorbiri în care bărbatul iubit spune ce vrea, nu lămurește nimic, și femeia iubită e mulțumită.

Curiozitatea îndrăgostiților nu merge prea departe dincolo de dragostea lor.

Odaia de jos fusese oarecum curățită. Basque scosese sticlele și Nicolette pînzele de păianjen.

Zilele următoare îl aduseră mereu pe Jean Valjean la aceeași oră. Veni în fiecare zi, luînd drept sfinte vorbele lui Marius. Marius făcu în aşa fel ca să nu fie acasă cînd venea Jean Valjean. Toată casa se deprinsese cu noul fel de purtare al domnului Fauchelevent. Toussaint îi dădu și ea o mînă de ajutor. „Domnul a fost totdeauna aşa”, repeta ea. Bunicul hotărî: „E un original!” Și nimeni nu mai spuse nimic. De altfel, la nouăzeci de ani nu mai sînt cu putință nici un fel de legături, ci numai întîlniri; orice nou-venit te stînjenește. Nu mai e loc pentru alte obișnuințe noi. Fie el domnul Fauchelevent sau domnul Trancheevent, bunicul Gillenormand era foarte bucuros să fie scutit de „domnul ăsta”. El adăugă: „Nimic mai obișnuit decît un original de ăsta. Face tot felul de năzdrăvăni. Fără nici un motiv. Marchizul de Canaples era și mai rău. Cumpărase un palat, ca să locuiască în pod. Oamenii au purtări ciudate.”

Nimeni nu întrevăzu taina cumplită. Cine, de altfel, ar fi putut ghici aşa ceva? Există unele mlaștini asemănătoare prin India; apa lor pare nemaipomenită, de neînțeles, înfiorată fără vînt și frămîntată acolo unde ar trebui să fie liniștită. Te uiți la clocotele fără pricină de deasupra; nu vezi hidra care se tîrăște pe fund. Mulți oameni au în ei o urîtenie tainică, un rău pe care îl hrănesc, un balaur care îi roade, o deznădejde care locuiește în noaptea lor lăuntrică. Un astfel de om seamănă cu oricare altul, se duce, vine. Nimeni nu știe că are în suflet o însăpămintătoare durere parazită, cu mii de colții, care trăiește în nenorocitul acesta și îl ucide. Nimeni nu știe că acest om este o prăpastie. E ca o mlaștină stătătoare, dar fără fund. Din cînd în cînd, deasupra ei se petrece o tulburare de neînțeles. Se ivește ca o cută tainică, apoi piere și iar apare; o bulă de aer se ridică și plesnește. E o nimică toată, dar e îngrozitor. E răsuflarea dihaniei necunoscute. Să vii la ceasul la care alții pleacă, să te furișezi cînd alții se arată, să păstrezi în orice împrejurare ceea ce s-ar putea numi un veșmînt de culoarea zidului, să cauți cărările singuratrice, străzi pustii, să nu iezi parte la convorbirile, să ocolești mulțimea și serbările, să trăiești ca un nevoiaș deși pari un om cu stare, să-ți ai, deși bogat, cheia în buzunar și lumînarea la portar, să intri pe ușa de serviciu, să urci pe scara din dos, toate aceste ciudătenii neînsemnate,

cute, bule de aer, valuri trecătoare de deasupra, vin adesea dintr-un fund înfricoșător.

Mai multe săptămâni trecură astfel. O viață nouă puse stăpînire încetul cu încetul pe Cosette, și anume cunoștințele pe care le aduce căsătoria, vizitele, grija casei, distracțiile, treburile acestea mari. Plăcerile Cosettei nu costau mult; se mărginea la una singură: să fie lîngă Marius. Să iasă cu el, să stea cu el – asta era marea îndeletnicire a vieții ei. Era o bucurie mereu reînnoită pentru ei să iasă la braț, la soare, în plină stradă, fără să se ascundă, în fața lumii întregi, numai ei doi. Cosette avu o neplăcere. Toussaint nu se putu înțelege cu Nicolette și plecă, pentru că apropierea între cele două fete bătrâne nu fu cu putință. Bunicul era sănătos; Marius pleda cînd și cînd cîte un proces; mătușa Gillenormand ducea lîngă tînăra căsnicie un trai pașnic și retras care o mulțumea. Jean Valjean venea în fiecare zi.

După ce pierise tutuirea, acel „dumneata”, „doamnă”, „domnule Jean”, toate îl făcuseră altul pentru Cosette. Grija pe care și-o luase singur s-o îndepărteze de el, își atingea scopul. Ea era din ce în ce mai veselă și din mai puțin drăgăstoasă. Totuși, îl iubea tot atât de mult și el o simtea. Într-o zi, ea îi spuse deodată: „Erai tatăl meu, nu mai ești, erai unchiul meu, nu mai îmi ești nici unchi, erai domnul Fauchelevent, ești Jean. Atunci cine ești? Nu-mi plac toate astea. Dacă nu te-ăș ști atât de bun, mi-ar fi frică de dumneata.”

Locuia tot în strada l'Homme-Armé, neputîndu-se hotărî să se depărteze de cartierul în care sta Cosette.

La început zăbovea numai cîteva clipe cu Cosette și apoi pleca.

Încet-încet, începu să facă vizite mai lungi. Parcă s-ar fi folosit de faptul că zilele se măreau; venea mai devreme și pleca mai tîrziu.

Într-o zi, Cosette îi spuse fără să ia seama: „Tată”. Un fulger de bucurie lumină bătrînul chip întunecat al lui Jean Valjean. Dar o corectă: „Spune-mi Jean.” „Ah! da răspunse ea cu un hohot de rîs, domnule Jean.”

„Așa!” rosti el. și își întoarse capul, ca să nu-l vadă ștergîndu-și ochii.

III

ÎȘI ADUC AMINTE DE GRĂDINA DIN STRADA PLUMET

Îi spusese „tată” pentru cea din urmă oară. După această ultimă licărire, totul se stinse. Nici o apropiere, nici un „bună ziua” întovărășit de o sărutare, niciodată cuvîntul acela atât de răscălit și dulce: „Tată!” La cererea lui și cu voia lui fusese alungat rînd pe rînd din toate fericirile; și

nenorocirea era că, după ce-o pierduse pe Cosette întreagă într-o zi, trebuia acum să-o mai piardă o dată bucătică cu bucătică.

Ochiul se obișnuiește în cele din urmă cu lumina din beci. Îi ajungea să-o vadă pe Cosette o dată pe zi. Toată viața i se aduna în acest ceas. Se aşează lîngă ea în tăcere sau îi vorbea de anii de demult, de copilăria ei, de călugărițe, de micile ei prietene de altădată.

Într-o după-amiază, era una din primele zile de april, destul de cald, dar încă răcoroasă, în care soarele strălucește vesel și grădinile care încadrau ferestrele lui Marius și ale Cosettei trăiau bucuria redeșteptării, râsura era pe cale să înflorească, podoaba mixandrelor se întindea pe zidurile vechi, gura leului căsca trandafirie printre crăpăturile pietrelor, prin iarba încîntătoare începuseră să se arate părăluțe și gălbenele, fluturii albi ai anului își încercau zborul, vîntul, cîntăreț al nunții vesnice, își arunca prin copaci cele dintîi sunete ale acelei mari simfonii a zorilor, pe care vechii poeti o numeau înnoirea. În acea după-amiază Marius îi spuse Cosettei: „Ziceam că o să ne ducem să mai vedem grădina din strada Plumet. Haide! Să nu fim nerecunoscători!” Își luară zborul ca două rînduinele în primăvară. Grădina din strada Plumet li se păru un răsărit de soare. Simțea de pe acum ca un fel de primăvară a dragostei lor rămasă în urmă-le. Casa din strada Plumet, fiind închiriată, era încă a Cosettei. Ajunseră în grădina și în casa aceea. Se regăsiră aici și uitară de toate.

Seară, la ora obișnuită, Jean Valjean veni în strada Filles-du-Calvaire. „Doamna a plecat cu domnul și nu s-a întors încă”, îi spuse Basque. Se aşeză fără un cuvînt și aștepta un ceas. Cosette tot nu se întoarse. Înclină fruntea și plecă.

Cosette era atât de amețită de plimbarea aceea în „grădina lor” și atât de veselă că „trăise o zi întreagă în trecutul ei”, încît, a doua zi, nu vorbi decît de asta. Nu băgă de seamă că nici nu-l văzuse pe Jean Valjean în ajun.

— Cum v-ați dus acolo? o întrebă Jean Valjean.

— Pe jos.

— Și cum v-ați întors?

— Cu o trăsură..

De câțiva timp, Jean Valjean băgase de seamă că tînăra pereche ducea o viață retrasă. Îl cam necădea viața asta. Economia lui Marius era aspră și cuvîntul acesta avea pentru Jean Valjean un înțeles absolut. Citeză să întrebe:

— De ce n-aveți o trăsură a voastră? Un cupeu frumos nu v-ar costa decât cinci sute de franci pe lună. Sînteți bogăți.

— Nu știu, răspunse Cosette.

— Tot aşa și cu Toussaint, care a plecat, reluă Jean Valjean. N-ați luat pe nimeni în loc. De ce?

— Nicolette ne-ajunge.

— Bine, dar ai nevoie de o fată în casă.

— Nu-l am pe Marius?

— Ar trebui să ai o casă a dumitale, servitori, o trăsură, o lojă la teatru. Nu e nimic mai frumos pentru dumneata. De ce să nu profiți de faptul că ești bogată. Bogăția sporește fericirea.

Cosette nu răspunse nimic.

Vizitele lui Jean Valjean nu se scurtau. Dimpotrivă. Cînd inima omului alunecă nu se mai poate opri.

Cînd Jean Valjean voia să-și prelungească vizita fără să se bage de seamă cît e ceasul, îl lăuda pe Marius; spunea că e frumos, nobil, curajos, plin de duh, bun, că vorbește bine. Cosette îi întregea spusele. Jean Valjean începea din nou. Și nu mai isprăveau. Marius, cuvîntul acesta era nesecat; cele șase litere ale lui cuprindeau volume întregi. În felul acesta, Jean Valjean izbutea să rămînă mai multă vreme. Era atît de bine să-o vadă pe Cosette, să uite totul lîngă ea! Era ca un balsam pe rănilor lui. Se întîmplă de mai multe ori ca Basque să vină de câte două ori și să spună: „Domnul Gillenormand mă trimite să amintesc doamnei baroane că masa e gata”.

În acele zile, Jean Valjean se întorcea la el acasă dus pe gînduri.

Era, oare, ceva adevărat în comparație cu criscalida, care îi venise în minte lui Marius? Era el, Jean Valjean, în adevăr o criscalidă care se încăpățîna și care venea să facă vizite fluturelui lui?

Într-o zi rămase mult mai mult decât de obicei. A doua zi băgă de seamă că focul nu era făcut în vatră. „Ia te uită! gîndi el. Nu e foc.” Și dădu singur această explicație: „E firesc. Sîntem doar în aprilie. Nu mai e frig.”

— Doamne! ce frig e aici! izbucni Cosette întrîнд.

— Nicidecum, zise Jean Valjean.

— Atunci, dumneata i-ai spus lui Basque să nu facă foc?

— Da. Ne apropiem de luna mai.

— Bine, dar se face focul pînă în iunie. În pivnița asta e nevoie de foc tot anul.

— Am crezut că nu mai trebuie foc.

— Asta e iar o idee de-a dumitale.

În ziua următoare era iar foc. Dar cele două jilțuri fuseseră aşezate la celălalt capăt al odăii, lîngă ușă. „Ce-o fi însemnînd asta?” gîndi Jean Valjean.

Luă jilturile și le puse la locul lor obișnuit, lîngă vatră.

Focul, aprins din nou, îl încurajă totuși. Stătu de vorbă mai mult decît de obicei. Tocmai cînd se ridică să plece, Cosette îi zise:

— Bărbatul meu mi-a spus ieri ceva de neînțeles.

— Ce anume?

— Mi-a spus aşa: „Cosette, avem o rentă de treizeci de mii de livre. Cele douăzeci și şapte pe care le ai tu și cele trei de la bunicul.” Am răspuns: „Adică treizeci”. El a urmat: „Ai avea curajul să trăim cu cele trei mii?” Am răspuns: „Da, chiar cu nimic. Numai să fiu cu tine.” Și apoi am întrebat: „Dar de ce îmi spui asta?” Mi-a răspuns: „Ca să știu!”

Jean Valjean nu scoase o vorbă. Cosette așepta pesemne de la el vreo lămurire; el o ascultă, cu o liniște posomorâtă. Se întoarse în strada l'Homme-Armé; era atît de cufundat în gînduri, încît greșii ușa și, în loc să intre în casa lui, intră în casa vecină. Abia după ce urcase aproape două etaje își dete seama de greșeală și coborî.

Mintea îi era chinuită de presupuneri. Era limpede că Marius avea îndoieri despre originea celor şase sute de mii de franci, că le bănuia un izvor necurat, că, cine știe? Poate chiar descoperise că banii veneau de la el, Jean Valjean, că șovăia în fața acestei averi suspecte, că-i era silă s-o primească și voia mai bucuros să rămînă săraci, decît să fie bogăți datorită acestei bogății îndoielnice.

De altfel, Jean Valjean începea nelămurit să se simtă dat afară.

A doua zi, întrînd în odaia de jos, avu un fel de tresărire. Jilțurile nu mai erau acolo. Nu era nici măcar un scaun.

— Ei, asta e! izbucni Cosette întrînd. Lipsesc jilturile. Unde să fie?

— Nu mai sănt aici, răspunse Jean Valjean.

— Asta e bună!

Jean Valjean îngăimă:

— Eu i-am spus lui Basque să le ia.

— Pentru ce?

— Azi n-am să stau decît cîteva minute.

— Dacă stai puțin, nu trebuie totuși să stai în picioare.

— Cred că Basque avea nevoie de fotolii în salon.

— Pentru ce?

— Poate că aveți musafiri deseară.

— N-avem pe nimeni..

Jean Valjean nu mai putu spune nici un cuvînt.

Cosette ridică din umeri.

— Să spui să ia fotoliile! Acum cîteva zile ai spus să nu se mai facă foc. Ce om ciudat ești!

— Adio! șopti Jean Valjean.

Nu spuse: „Adio, Cosette”. Dar n-avu nici puterea să spună: „Adio, doamnă”.

Ieși zdrobit.

De data asta, întelesese.

A doua zi nu mai veni. Cosette nu-și dădu seama decît seara.

— Ia te uită, zise ea, domnul Jean n-a venit azi. Simți o ușoară strîngere de inimă, dar aproape nici nu-și dădu seama, pentru că Marius o sărută numai decît. Nu veni nici ziua cealaltă.

Cosette nu luă seama, își petrecu seara și dormi toată noaptea ca de obicei, și nu se gîndi la asta decît când se trezi din somn. Era atât de fericită! O trimise repede pe Nicolette la domnul Jean să afle dacă nu cumva e bolnav și pentru ce anume nu venise în ajun. Nicolette aduse răspunsul domnului Jean. Nu era bolnav de loc. Era ocupat. Va veni în curînd. Cît va putea mai curînd. Avea să facă de altfel o scurtă călătorie. Doamna trebuie să-și aducă aminte că era obiceiul său să facă din când în când cîte o călătorie. Să nu-și facă nimeni nici o grija. Să nu se gîndească nimeni la el.

Ducîndu-se la domnul Jean, Nicolette îi repetase aidoma cuvintele stăpînei ei. Că doamna o trimisese să afle „pentru ce domnul Jean nu venise în ajun”. „Da, sănt două zile de când n-am venit”, zise Jean Valjean cu blîndețe.

Dar vorbele lui trecură nebăgate în seamă de Nicolette, care nu le aduse la cunoștința Cosettei.

ATRACTIE SI STAPINIRE

În cele din urmă luni ale primăverii și în primele luni ale verii lui 1833, rarii trecători de pe Marais, negustorii din prăvălii și acei gură-cască de pe la porți vedea un bătrân îmbrăcat cuviincios, în negru, care în fiecare zi, cam la același ceas, când se însera, ieșea din strada l'Homme-Armé, de pe lîngă răspîntia cu strada Sainte-Croix-de-la-Bretonnerie, trecea pe lîngă Blancs-Manteaux, ajungea în strada Culture-Sainte-Catherine și, odată în strada Écharpe, o lăua la stînga și intra în strada Saint-Louis.

Apoi mergea cu pași rari, cu capul întins înainte, fără să vadă nimic, fără să audă nimic, cu privirea ațintită asupra unui punct mereu același, care lui se părea înstelat și care nu era decît colțul străzii Filles-du-Calvaire. Cu cît se aprobia mai mult de acest colț de stradă, cu atît mai mult i se luminau privirile; un fel de bucurie i se aprindea în ochi ca un răsărit de soare lăuntric. Părea și înduioșat, buzele i se mișcau în neștire, ca și cum ar fi vorbit cu cineva nevăzut, zîmbea ușor și înainta cît putea mai încet. S-ar fi zis că, dorind să ajungă mai curînd, se temea totuși de clipa în care avea să se apropie.

Cînd nu mai erau decît cîteva case între el și strada care părea că-l atrage, pasul i se încetinea într-atît, încît s-ar fi putut crede, cîteodată, că s-a oprit locului. Tremurul capului și fixitatea privirii lui te făceau să te gîndești la acul busolei care caută polul. Dar oricît ar fi vrut el să-si tărăgăneze clipa sosirii, trebuia totuși să ajungă odată; în sfîrșit, dădea de strada Filles-du-Calvaire; atunci se oprea, tremura, își strecu capul cu un fel de sfială tulbure după colțul ultimei case și privea de-a lungul străzii acesteia; atunci privirea lui tragică devinea asemănătoare cu uimirea pe care îți-o pricinuiește o minune, cu reflexele unui rai neîngăduit. Apoi o lacrimă, care se strînsese încetul cu încetul în colțul pleoapelor, destul de mare ca să se rostogolească, îi aluneca pe obraji și i se oprea cîteodată pe buze. Bătrînul îi simțea gustul amar. Sta aşa cîteva minute împietrit. Pe urmă se întorcea pe același drum, cu același pas, și, pe măsură ce se depărtă, privirile i se stingeau.

Încet-încet, acest bătrân conține să se mai ducă în colțul străzii Filles-du-Calvaire; se oprea la jumătatea drumului, în strada Saint-Louis, cîteodată mai departe, alteori mai aproape. Într-o zi rămase în colțul străzii Culture-Sainte-Catherine și privi de departe strada Filles-du-Calvaire. Apoi dădu din

cap, tăcut, de la dreapta la stînga, ca și cum ar fi renunțat la ceva, și luă calea întoarsă.

Peste puțin timp nu mai veni nici măcar pînă în strada Saint-Louis. Ajungea pînă în strada Pavée, își scutura fruntea și se înapoia; apoi nu se duse mai departe e strada Trois-Pavillons. Și apoi nu mai trecu de Blancs-Manteaux. S-ar fi putut crede că e o pendulă neîntoarsă, ale cărei oscilări se surtează înapîntie de a se opri.

În fiecare zi ieșea de acasă la aceeași oră, făcea același drum, dar nu-l mai isprăvea, și, poate fără să-și dea seama, îl scurta mereu. Tot chipul lui mărturisea o singură idee: „La ce bun?” Ochii îi erau stinși, fără strălucire. Lacrimile îi secaseră; nu i se mai adunau în colțul pleoapelor; ochii lui gînditori erau uscați. Capul bătrînului era mereu întins înapîntie; bărbia i se mișca din cînd în cînd; zbîrciturile grumazului său slab îți făceau rău. Cîteodată, pe vreme rea, ținea sub braț o umbrelă pe care n-o deschidea. Cumetrele din cartier ziceau: „Nu e-n toate mințile”. Copiii se țineau rîzînd după el.

CARTEA A NOUA
ULTIMA NOAPTE, ULTIMA DIMINEAȚĂ
I
MILĂ PENTRU NENOROCIȚI, DAR ÎNGĂDUINȚĂ PENTRU
FERICIȚI

Ce lucru grozav e să fii fericit! Ce ușor ne mulțumim numai cu atît! Cum credem că nu ne mai trebuie nimic! Cînd stăpînim ținta înselătoare a vieții, fericirea, uităm adevărata țintă, datoria!

Trebuie să spunem, totuși, că n-am fi drepti dacă l-am îvinui pe Marius.

După cum am mai spus-o o dată, Marius, înapîntie de căsătoria lui, nu-i pusese nici o întrebare domnului Fauchelevent, și de atunci se temuse să-i pună vreuna lui Jean Valjean. Îi păruse rău de făgăduiala pe care o făcuse pripit. Își spusese de multe ori că greșise cedînd în fața deznađejdii. Se mărginise să-l îndepărteze încetul cu încetul pe Jean Valjean din casa lui și să-l șteargă cît mai mult cu putință din mintea Cosettei. Se aşezase mereu între Cosette și Jean Valjean, fiind sigur că în acest fel ea nu-l va mai vedea și nu se va mai gîndi la el. Nu arunca asupra lui numai o umbră, ci îl îngropă cu totul în întuneric.

Marius făcea ceea ce credea că e necesar și drept. Socotea că pentru îndepărarea lui Jean Valjean, fără brutalitate dar și fără slăbiciune, are

pricini serioase, care s-au și văzut, și altele încă ce se vor vedea mai tîrziu. Întîlnind din întîmplare, într-un proces pe care îl pledase, pe un fost funcționar al casci Laffitte, căpătase, fără să le caute, informații tainice pe care, în adevăr, nu le putuse cerceta amănunțit, din respect pentru secretul care făgăduise să-l țină și ca să-l cruce pe Jean Valjean în situația primejdioasă în care se afla. Credea, chiar în această clipă, că are o mare datorie de împlinit, și anume să înapoieze cei șase sute de mii de franci aceluia pe care îl căuta în chipul cel mai tainic cu putință. Pînă atunci se ferea să se atingă de acei bani.

Cosette nu știa nimic despre toate tainele astea; dar am fi prea aspri să-o osîndim și pe ea.

Între ea și Marius exista o atracție puternică, care o făcea să îndeplinească, instinctiv și automat, tot ce dorea Marius. Simțea, în ceea ce-l privea pe „domnul Jean”, o anumită vrere a lui Marius, și ea se supunea acestei vreri. Bărbatul ei nu trebuia să-i spună nimic: ea simțea îndemnul nedeslușit, dar neîndoielnic, al gîndurilor lui nerostite, și asculta orbește. Supunerea ei consta în a nu-și aminti ceea ce uita Marius. Nu trebuia să facă pentru asta nici o sforțare. Fără să știe ea însăși de ce și fără să avem de ce să îvinuim pentru asta, sufletul îi devenise pînă într-atît una cu al bărbatului ei, încît ceea ce era umbrit în gîndul lui Marius se întuneca într-al ei.

Să nu mergem, totuși, prea departe; în privința lui Jean Valjean, uitarea și umbrirea erau superficiale. Ea era mai mult zăpăcită decît uitucă. De fapt, ținea mult la cel căruia îi spusese atîta vreme „tată”. Dar își iubea mai mult bărbatul. Asta descumpănișe oarecum balanța inimii ei, aplecată într-o singură parte.

Se întîmplă ca uneori Cosette să vorbească de Jean Valjean și să se mire. Atunci Marius o liniștea: „Cred că a plecat. N-a spus că trebuie să plece într-o călătorie?” „E adevărat, gîndeau Cosette. Avea obiceiul să dispară din cînd în cînd. Dar nu pentru atîta vreme”. De două sau de trei ori o trimise pe Nicolette în strada l’Homme-Armé să afle dacă domnul Jean se întorsese din călătorie. Jean Valjean îi trimise vorbă că nu.

Cosette se mulțumi cu acest răspuns, pentru că nu mai avea pe lume nevoie decît de Marius.

Trebuie să mai spunem că, la rîndul lor, Marius și Cosette lipsiseră și ei. Plecaseră la Vernon. Marius o dusese pe Cosette la mormîntul tatălui său.

Marius, încetul cu încetul, o furase pe Cosette lui Jean Valjean. Cosette nu se împotrivise.

De altfel, ceea ce se numește cu prea multă asprime, în anumite împrejurări, nerecunoștința copiilor, nu e totdeauna un lucru atât de vinovat cât se crede. E nerecunoștința naturii. Natura, după cum am spus altundeva „privește înainte”. Natura împarte ființele vii astfel: cei ce vin și ce pleacă. Cei ce pleacă privesc spre întuneric; cei ce vin, spre lumină. De aci îndepărțarea aceea care pentru bătrâni e fatală, iar pentru tineri involuntară. Această îndepărțare, mai întîi nesimțită, crește din ce în ce, ca orice despărțire a crengilor. Ramurile, fără să se rupă de trunchi, se depărtează între ele. Nu e vina lor. Tinerețea merge unde e bucurie, la serbări, sub lumini puternice, către iubiri. Bătrânețea merge spre sfîrșit. Nu se pierd din vedere, dar nu se mai îmbrățișează. Oamenii tineri simt răcirea vieții; bătrâni răceala mormântului. Să nu-i învinuim pe acești bieți copii.

II

ULTIMELE PÎLPÎIRI ALE OPAITULUI FĂRĂ ULEI

Jean Valjean coborî într-o seară, făcu trei pași în stradă, se așeză pe o piatră, pe aceeași piatră pe care Gavroche în noaptea de 5 spre 6 iunie lângăsise pe gînduri; stătu acolo cîteva minute, pe urmă urcă înapoi. Era ultima oscilație a pendulului. A doua zi nu mai ieși din casă. A treia zi nici nu se mai dădu jos din pat.

Portăreasa, care îi pregătea masa modestă, cîteva foi de varză sau cîțiva cartofi cu nițică slănină, se uită la farfurie de lut și se miră:

- Dar, omule, n-ai mîncat nici ieri, sărac de dumneata!
- Ba am mîncat, răspunse Jean Valjean.
- Farfurie e plină.
- Uită-te la cana cu apă! E goală.
- Înseamnă că ai băut, nu că ai mîncat.
- Bine, dar dacă nu mi-a fost foame decît de apă?
- Asta se cheamă sete, și cînd bei fără să mănânci se cheamă febră.
- O să mânânc mîine.
- Sau la Sfîntu-Așteaptă. De ce nu azi? Ce vorbă-i asta: „O să mânânc mîine”? Să nu te atingi căcar de mîncare! Verdețurile mele erau aşa de gustoase!

Jean Valjean luă mîna bătrâniciei.

— Îți făgăduiesc că am să le mânânc, îi spuse el blînd.

— Nu sănătatea dumneata, răsunse portăreasa.

Jean Valjean nu vedea nici o ființă omenească în afara de femeia astă cumsecade. Săntăin Paris străzi pe care nu trece nimeni și case în care nu intră picior de om. El locuia pe una din aceste străzi și într-o din aceste case. Pe vremea cînd mai ieșea încă, cumpărase cu cîțiva gologani, de la un căldărar, un crucifix mic de aramă, pe care îl agățase de un cui în fața patului. E totdeauna bine să ai în fața ochilor răstignirea.

Trecu o săptămînă fără ca Jean Valjean să facă un pas din odaie. Sta mereu culcat. Portăreasa îi spuse bărbatului ei:

— Bietul om de sus nu se mai scoală, nu mai mănîncă, nu cred să-mă mai ducă mult. Supărări, astă e! N-o să-mi scoată nimeni din cap că fata lui s-a măritat prost.

Portarul răsunse cu un glas autoritar de soț:

— Dacă e bogat, să cheme un doctor. Dacă nu e bogat să nu cheme. Dacă nu cheamă doctor, o să moară.

— Și dacă cheamă?

— Tot o să moară, spuse portarul.

Portăreasa începu să plivească cu o gioarsă de cuțit iarba crescută în ceea ce numea ea pavajul ei, și, pe cînd o smulgea, mormăia:

— Păcat! Un bătrân astă de curătel! E alb ca un pui de găină.

Zări în capătul străzii un doctor din cartier care tocmai trecea și se hotărî să-l roage să urce o clipă.

— E la al doilea, îi spuse ea. Intrați înăuntru! Fiindcă bietul om nu se mai mișcă din patul lui, cheia e mereu în ușă.

Doctorul îl văzu pe Jean Valjean și îi vorbi. Cînd coborî portăreasa îl întrebă:

— Ce zici, doctore?

— Bolnavul dumitale e foarte bolnav.

— Ce are?

— Pe toate și nimic. E un om care, după cum arată, pare să fi pierdut pe cineva scump. E o boală de care se moare.

— Ce v-a spus?

— Mi-a spus că se simte bine.

— Mai treci pe aici, doctore?

— Da, răsunse el. Dar ar trebui să mai treacă și altcineva.

UN FULG A AJUNS O POVARĂ PENTRU CEL CE RIDICA ÎN MÎNI CĂRUȚA LUI FAUCHELEVENT

Într-o seară, lui Jean Valjean îi fu greu să se ridice într-un cot; își apucă mâna și nu-și găsi pulsul; răsuflarea îi era scurtă și se oprea din cînd în cînd; își detine seama că e atît de slab cum nu fusese încă niciodată. Atunci, determinat pesemne de o grija mai puternică decît orice, făcu o sforțare, se ridică în capul oaselor și se îmbrăcă. Își luă vechile lui haine de muncitor. Cum nu mai ieșea din casă, se întorsese la aceste haine și le prefera altora. Pe cînd se îmbrăca, trebui să se opreasă de mai multe ori pînă să-și bagă brațele în mîneci, fruntea i se acoperi de sudoare.

De cînd era singur, își pusese patul pe sală, ca să locuiască cât mai puțin cu putință în apartamentul pustiu. Deschise cufărășul și scoase din el lucrurile Cosettei.

Sfeșnicele episcopului erau la locul lor, pe cămin. Luă din sertar două lumînari de ceară și le puse în sfeșnice. Apoi, cu toate că era încă în toiul zilei – era doar vară – le aprinse. Se văd câteodată făclii aprinse în miezul zilei, în odăile în care zace un mort.

Fiecare pas făcut de la o mobilă la alta îl istovea și era silit să se așeze. Nu era acea oboseală obișnuită căre cheltuiește puterile pentru a le înnoi; era rămășița ultimelor mișcări cu putință; era viața sleită, ce se scurge picătură cu picătură în sforțări copleșitoare, care nu vor mai putea fi făcute niciodată.

Se nărui pe un scaun, aflat tocmai în fața acelei oglinzi, fatală pentru el, providențială pentru Marius, în care citise pe sugativă scrisul pe dos al Cosettei. Se văzu în acea oglindă și nu se recunoscu. Avea optzeci de ani; înainte de nunta lui Marius i s-ar fi dat cu greu cincizeci; anul acesta cîntărise cât treizeci. Pe fruntea lui nu se aflau zbîrciturile bătrîneții, ci semnul tainic al morții. Simțeai pe ea urma ghearei nemiloase. Obrajii îi căzuseră; pielea lor era de culoarea aceea care te face să crezi că peste ea s-a așternut pămîntul; colțurile gurii i se lăsaseră ca în masca pe care cei vechi o sculptau pe morminte; privea în gol cu ochii plini de mustare; ai fi zis că este una dintre acele mari făpturi tragice care se plîng de cineva.

Se găsea în starea care e treapta cea din urmă a prăbușirii, stare în care durerea nu se mai revarsă; e, ca să spunem aşa, împietrită; pe suflet stă parcă un fel de cheag de deznădejde.

Se înnoptase. Tîrî anevoie o masă și jilțul cel vechi lîngă cămin și puse pe masă un condei, cerneală și hîrtie. Apoi simți că i se face rău. Cînd își veni

în fire, îi era sete. Neputînd să ridice cana cu apă, o aplecă din greu spre gura lui și bău o înghițitură.

Se întoarse spre pat și, tot aşezat, fiindcă nu putea sta în picioare, se uită lung la rochița neagră și la toate acele lucruri dragi.

Contemplările astea țin ceasuri întregi, care totuși par minute. Deodată, îl trecu un fior, simți că îl cuprinde frigul. Se rezemă cu coatele pe masa luminată de lumânările din sfeșnicele episcopului și luă pana.

Fiindcă nici pana și nici cerneala nu mai fuseseră întrebuințate de mult, vîrful penei era îndoit și cerneala uscată; trebui să se ridice și să pună în cerneală cîteva picături de apă, ceea ce nu putu face fără să se opreasă și se aşeze de două sau de trei ori, și fu silit să scrie cu pana întoarsă. Din cînd în cînd, își ștergea fruntea.

Mîna îi tremura. Scrise încet cîteva rînduri, pe care vi le înfățișăm:

„Cosette, te binecuvîntez. Am să-ți lămuresc. Bărbatul tău a avut dreptate să-mi dea a înțelege că trebuie să plec; totuși se strecoară și o fărîmă de greșeală în ceea ce a crezut el, dar a avut dreptate. E un om minunat. Iubește-l mult și după ce am să mor eu. Domnule Pontmercy, iubește-o mereu pe copila mea scumpă. Cosette, se va găsi hîrtia asta, iată ce vreau să-ți spun, ai sa vezi cifrele, dacă am putere să mai mi le aduc aminte, ascultă bine, banii sănt ai tăi pe bună dreptate. Iată cum stau lucrurile: jeul alb vine din Norvegia, jeul negru din Anglia, iar pietrele negre din Germania. Jeul e mai ușor, mai prețios, mai scump. În Franța se pot face imitații ca și în Germania. E nevoie de o mică nicovală de cîțiva centimetri pătrați și de o lampă cu spirt pentru muiat ceară. Ceară se facea altădată din răsină și din negru de fum și costa patru franci o livră. Mi-a venit în minte să fac din clei lucios și din terebentină, nu mă costa decît un franc și jumătate și era mult mai bună. Cataramele se fac dintr-o sticlă violetă lipită cu ceară pe o rețea mică de metal negru. Sticla trebuie să fie violetă pentru bijuteriile de metal negru și neagră pentru bijuteriile de aur. Sînt foarte căutate în Spania. E țara jeului...”

Aici se întrerupse, pana îi căzu din mînă și fu zguduit de un suspin deznădăjduit, care îi venea din adîncul ființei; bietul om își prinse capul în mîini și se gîndi:

„Oh! izbucni în el însuși (strigătele jalnice pe care le auzea numai Dumnezeu), s-a sfîrșit. N-o voi mai vedea. A trecut pentru mine ca un zîmbet. Mă va înghițî noaptea fără să mai văd! Oh! numai un minut, o

clipă, să-i aud glasul, să-i ating rochia, s-o privesc, pe ea, îngerul meu și pe urmă să mor! Nu e nimic că mor, grozăvia este că mor fără s-o văd. Poate că mi-ar zîmbi, mi-ar spune o vorbă. Ar face asta vreun rău cuiva? Dar nu, s-a sfîrșit pentru totdeauna! Iată-mă cu totul singur. Doamne! Doamne! nu o voi mai vedea!”

În această clipă cineva bătu la ușă.

IV

O STICLĂ DE CERNEALĂ CARE NU-I BUNĂ DE NIMIC

În aceeași zi, sau, mai bine zis, în aceeași seară, tocmai când Marius se ridică de la masă și se retrăgea în biroul lui pentru a studia un dosar, Basque îi înmînă o scrisoare, spunîndu-i: „Persoana care a scris scrisoarea e în anticameră”.

Cosette își luase bunicul de braț și făcea o plimbare în grădină.

Cîteodată, o scrisoare poate, ca și un om, să arate urît. E destul să vezi o hîrtie proastă, împăturită neîngrijit, ca o scrisoare să nu-ți placă. Scrisoarea adusă de Basque era aşa.

Marius o luă. Mirosea a tutun. Nimic nu trezește aducerea aminte mai bine decât miroslul. Marius recunoșcu tutunul. Se uită la adresă: „*Domniei sale Domnului baron Pommerci. Acasă la Dumnealui*” Recunoscînd tutunul, recunoșcu și scrisul. S-ar zice că uimirea te fulgeră. Marius se simți luminat de un asemenea fulger.

Mirosul, ajutător tainic al aducerii-aminte, răscolise în el o întreagă lume. Era chiar hîrtia, felul de a o îndoi, cerneala apoasă, scrisul acela cunoscut și mai cu seamă era tutunul acela. Văzu magherita Jondrette.

Astfel, printr-un ciudat joc al întîmplării, una dintre le două căi pe care le căutase atât de mult, aceea pentru care chiar în vremea din urmă făcuse atîtea sforțări și pe care o credea pierdută în vecii vecilor i se arăta de la sine.

Desfăcu nerăbdător scrisoarea și citi:

„Domnule Baron,

Dacă Cel-de-sus mi-ar fi dat asemenea talenturi, aş fi putut să fiu Baronul Thénard, membru al institutului (academic de științe), dar nu sînt. Port numai același nume ca el, și poate că o să am norocul ca amintirea asta să mă recomande Escelenții Voastre. Binefacerea cu care mă veți cinsti va fi reciprocă. Sînt în stăpînirea unui secret despre un individ. Individul vă privește. Tin secretul la dispozițiunea Dumneavoastră dorind ca să am

onoarea să fiu de folosință. Vă voi da mijlocul de a alunga din onorabila Dumneavoastră familie pe individ, care nu stă cu drept în ea, Doamna Baroană fiind născută din neam mare. Altarul virtuții n-ar putea să stea la un loc mai mult cu crima, fără să abdice.

*Aștept în antișambru ordinili Domnului Baron
cu respect"*

Scrisoarea era semnată: „*Thénard*”.

Iscălitura nu era falsă. Era numai puțin prescurtată. De altfel, stilul umflat și ortografia întregeau destăinuirea. Certificatul de origine era complet. Niciodată nu era cu puțință.

Marius fu cuprins de o emoție puternica. După o tresărire neașteptată, simți o adiere de fericire. Dacă ar mai fi găsit acum și pe celălalt om, pe cel pe care-l căuta, pe cel care-l salvase chiar pe el, pe Marius, atunci n-ar mai fi dorit nimic.

Deschise un sertar al biroului său, luă din el câteva bancnote, le băgă în buzunar, închise din nou biroul și sună. Basque întredeschise ușa.

— Să intre! zise Marius.

Basque anunță:

— Domnul Thénard.

Un bărbat intră.

Alt lucru neașteptat pentru Marius. Bărbatul care intrase îi era cu totul necunoscut.

Omul acesta, bătrân de altfel, avea nasul mare, bărbia în piept, ochelari verzi, cu abajur dublu de mătase tot verde peste ochi, părul netezit și lins pe frunte chiar pînă lîngă sprîncene, ca o perucă de vizită englez, din *high life*. Avea părul cărunt. Era îmbrăcat în negru de sus pînă jos, cu niște haine cam roase, dar curate; un mănușchi de brelocuri care îi ieșeau din buzunarul mic te făcea să crezi că are și un ceas. Ținea în mînă o pălărie veche. Mergea încovoiat și spinarea lui plecată se cocoșa și mai tare în plecăciuni.

Te izbea de la început faptul că îmbrăcămîntea acestui personaj, prea largă, deși era încheiată cu grija, nu părea făcută pentru el.

Aici e nevoie de o scurtă digresiune.

Pe vremea aceea, trăia la Paris, într-o locuință veche și dărăpănată, pe strada Beaureillis, lîngă Arsenal, un evreu îscusit, care se îndeletnicea să prefacă ticăloșii în oameni cumsecade. Nu pentru multă vreme, fiindcă ar fi fost cam greu pentru ticăloși. Schimbarea se făcea văzînd cu ochii, pentru o

zi sau două, cu un franc și cincizeci de centime pe zi, printr-un costum căt mai asemănător cu al oamenilor de treabă. Cel care închiria hainele se numea Transformatorul; pungașii parizieni îl botezaseră aşa și nu-i cunoșteau alt nume. Avea o garderobă destul de bogată. Zdrențele cu care își gătea clientela erau aproape bunăsoare. Avea tot felul de specialități și categorii; de fiecare cui al prăvăliei lui atîrna, veche și răpănoasă, o anumită condiție socială; ici costumul de magistrat, colo niște veșminte preoțești, într-un colț o îmbrăcăminte de bancher sau de militar în retragere, altundeva straiele unui om de litere și mai departe costumul unui om politic. Făptura asta era costumatorul uriașei drame pe care o joacă derbedeii la Paris. Vizuina lui era culisa din care ieșea furtul și în care se întorcea escrocheria. Un ticălos jerpelit venea în această garderobă, dădea un franc și cincizeci de centime, își alegea după rolul pe care voia să-l joace în ziua aceea, haina ce i se potrivea și, coborînd scara, ticălosul era cineva. A doua zi, boarfele erau aduse fără greș înapoi și Transformatorul, care încredința hoților tot ce avea, nu era furat niciodată. Hainele acestea aveau un cusur; nu veneau bine; nefiind croite pentru cei care le purtau, erau strîmte pentru unii și largi pentru alții, nu se potriveau nimănu. Orice pungaș, care era mai mic sau mai mare decât oamenii mijlocii, nu se simțea bine în costumele Transformatorului. Trebuia să nu fie nici prea gras, nici prea slab. Transformatorul nu avusese în vedere decât oameni obișnuiți. Luase măsura omului după făptura celui dintîi golan care-i ieșise în cale și care nu e nici gros, nici subțire, nici mare, nici mic. De aci și unele ajustări, cîteodată mai anevoieioase, cu care ajutoarele Transformatorului se descurcau cum puteau. Cu atît mai rău pentru cei neobișnuiți! Haina omului de stat, de pildă, neagră de sus pînă jos, și deci fără cusur, ar fi fost prea mare pentru Pitt și prea strîmtă pentru Castelcicala³⁴³. Înținuta de „om de stat” era arătată precum urmează, în catalogul Transformatorului: copiem întocmai: „*Haină de postav negru, pantaloni de lînă neagră, vestă de mătase, ghete și rufărie*”. Iar pe margine: „*Fost ambasador*” și o notă pe care de asemenea, o transcriem: „*Într-o cutie deosebită, o perucă bine frizată, ochelari verzi, brelocuri și două cotoare de pene lungi de o șchioapă, înfășurate în bumbac*”. Totul era pentru omul e stat, fost ambasador. Costumul întreg era, dacă se poate spune aşa, obosit; cusăturile se înălbiseră, un fel de cheotoare se întredeschidea la un cot; hainei îi mai lipsea un nasure la piept, dar asta

nu era decît un amânunt; mîna omului de stat trebuind să fie mereu ținută sub haină pe inimă, avea rostul să acopere lipsa nasturelui.

Dacă Marius ar fi fost unul din obișnuiții instituțiilor oculte ale Parisului, ar fi recunoscut numai decît pe trupul vizitatorului adus de Basque, haina omului de stat împrumutată la „Dă-mi-o pe-asta” a Transformatorului.

Dezamăgirea lui Marius, văzînd că intră alt om decît cel așteptat, se prefăcu în nenoroc pentru noul-venit. Îl cercetă cu privirea din creștet pînă-n tălpi, în timp ce personajul se înclina peste măsură, și-l întrebă scurt:

— Ce doriți?

Omul răspunse cu un rînjet dulceag despre care numai surîsul mîngîietor al unui crocodil ar da o idee:

— Mi se pare cu neputință să nu mai fi avut cinstea să văd pe domnul baron în societate. Cred că l-am mai întîlnit acum cîțiva ani, la doamna principesă Bagration și în saloanele senioriei sale vicontelui Dambray³⁴⁴, pair al Franței.

Pungașii folosesc totdeauna tactica de a se preface că au recunoscut pe cineva pe care nu-l cunosc.

Marius urmărea cu luare-aminte felul de a vorbi al acestui om. Îi pîndeau accentul și gesturile, dar dezamăgirea îi creștea: omul avea o rostire fornăită, cu totul deosebită de glasul ascuțit și tăios la care se aștepta. Era cu totul nedumerit.

— Nu cunosc, zise, nici pe doamna Bagration, nici pe domnul Dambray. N-am pus în viața mea piciorul nici în casa unuia, nici în a celuilalt.

Era un răspuns morocănos. Dar tot atît de mironosit ca mai înainte, personajul stârui:

— Atunci trebuie să-l fi văzut pe domnul la Chateaubriand! Îl cunosc bine pe Chateaubriand. E foarte gentil. Cîteodată îmi spunea: „Thénard, amice dragă...nu vrei să bei cu mine un pahar cu vin?”

Fruntea lui Marius se făcu din ce în ce mai aspră:

— Niciodată n-am avut onoarea să fiu primit de domnul Chateaubriand. Pe scurt, ce doriți?

Cu cît glasul se făcea mai răstit, cu atît omul se ploconea mai adînc.

— Domnule baron, binevoiți să mă ascultați. În America, într-o țară de pe lîngă Panama, e un sat care se numește Joya. Satul acesta este alcătuit dintr-o singură casă. O casă mare, pătrată, cu trei etaje, făcută din cărămizi uscate

la soare, și cu fiecare latură a pătratului lungă de cinci sute de pași; fiecare etaj e mai mic cu patru metri decât etajul de dedesubtul lui, în aşa fel încât să aibă în față o terasă care înconjoară clădirea. În mijloc are o curte interioară unde se află proviziile și munițiile; n-are ferestre, are numai ochiuri de meterez; n-are uși, are numai scări, scări de urcat de jos la prima terasă, altele de la prima la terasa a doua și tot aşa de la terasa a doua la a treia are iarăși scări de coborît în curtea interioară; n-are uși la odăi, numai trape, tot aşa n-are trepte la odăi, ci numai scări cu funii; seara se închid trapele, se ridică scările, se întind prin ochiurile de meterez țevi de flinte și carabine; nu e chip de intrat, ziua e casă, noaptea cetățuie; are opt sute de locuitori; aşa arată acest sat. De ce atîtea socoteli? Pentru că ținutul e primejdios; e plin de antropofagi. Atunci de ce stau acolo de ce s-au dus acolo? Fiindcă țara e minunată, acolo se găsește aur.

— Unde vrei să ajungi? încearcă Marius, care trecea de la dezamăgire la nerăbdare.

— Uite la ce, domnule baron. Sînt un fost diplomat obosit. Vechea civilizație m-a prăpădit. Vreau să fac o încercare între sălbatici.

— Ei, și?

— Domnule baron, egoismul este legea lumii. Țăranca proletară care muncește cu ziua întoarce capul când trece poștalionul, țăranca proprietară care își muncește pămîntul ei, nu și-l întoarce. Cîinele săracului latră după bogat, cîinele bogatului latră la sărac. Fiecare pentru el. Interesul iată ținta oamenilor! Aurul, iată magnetul!

— Ei și? Încheierea?

— Aș vrea să mă stabilesc la Joya. Sîntem trei însi. Eu, nevasta și domnișoara mea, o fată care e foarte frumoasă. Călătoria e lungă și costă mult. Îmi trebuie ceva bani.

— Și ce mă privește asta pe mine? întrebă Marius.

Necunoscutul își lungi gîțul peste guler, cu o mișcare de vultur, și răspunse zîmbind și mai tare:

— Oare domnul baron n-a citit scrisoarea mea?

Asta era cam adevărat. Dar fapt este că înțelesul epistolei alunecase peste Marius. Văzuse mai mult scrisul decât citise scrisoarea. Abia își mai amintea de ea. De cîteva clipe atenția lui mergea în altă parte. Observase acest amănunt: nevasta și fata mea. Se uita la necunoscut cu un ochi

pătrunzător. Un judecător de instrucție n-ar fi privit mai stăruitor. Aproape că-l pîndea. Se mărgini să-i răspundă:

— Dați-mi lămuriri!

Necunoscutul își înfipse amîndouă mîinile în buzunărașele vestei, ridică fruntea fără să-și îndrepte și šira spinării, dar străpungîndu-l la rîndul lui pe Marius cu privirea verde a ochelarilor lui.

— Fie, domnule baron! Vă dau lămuriri. Am să vă vînd un secret.

— Un secret?

— Un secret.

— Care mă privește?

— Oarecum.

— Care e secretul?

Marius, ascultîndu-l, îl cerceta din ce în ce mai mult.

— Încep pe gratis, spune necunoscutul. Veți vedea că sînt interesant.

— Vorbiți!

— Domnule baron, adăpostiți un hoț și un ucigaș.

Marius tresări.

— În casa mea? Nu! spuse el.

Necunoscutul își șterse pălăria cu cotul și urmă fără să se tulbere:

— Ucigaș și hoț. Băgați de seamă, domnule baron, că nu vorbesc aici de fapte vechi, uitate, răsuflare, care pot fi șterse de lege prin prescripție și de Dumnezeu prin pocăință. Vorbesc de fapte proaspete, fapte prezente, fapte necunoscute încă de justiție în clipa de față. Merg mai departe. Acest om v-a furat încrederea, s-a strecurat aproape în familia dumneavoastră sub un nume fals. Vă voi spune adevăratul lui nume, și vi-l spun pe gratis.

— Ascult.

— Se numește Jean Valjean.

— Știu.

— Vă voi spune, tot pe gratis, cine este.

— Vorbiți!

— E un fost ocnaș.

— Știu.

— Știți numai de când am avut onoarea să vi-o spun eu.

— Nu, știam de mai înainte.

Glasul rece al lui Marius, acel „știu”, repetat, laconismul lui ursuz, răscoliră în necunoscut nu știu ce mînie înăbușită. Îi aruncă pe furiș lui

Marius o uitătură furioasă, pe care și-o stinse numai decît. Oricît de iute, privirea era dintre acelea pe care le recunoști dacă le-ai mai văzut o dată; aşa că nu-i scăpă lui Marius. Anumite flăcări nu se pot aprinde decît în anumite suflete; ochiul, fereastra gîndului, ia foc; ochelarii nu ascund nimic; un geam nu poate ascunde iadul.

Necunoscutul urmă, zîmbind:

— Eu nu-mi îngădui să-l dezmint pe domnul baron. Dar, oricum veдеți că sănt bine informat. Acum, ceea ce am să vă aduc la cunoștință nu știu decît eu. Și interesează averea doamnei baroane. E un secret extraordinar. Îl am de vînzare. Vi-l propun mai întîi dumneavastră. Ieftin, douăzeci de mii de franci.

— Știu și secretul acela, aşa cum le știu și pe celealte; spuse Marius.

Personajul simți nevoia să scadă ceva din preț:

— Domnule baron, dați zece mii și spun tot.

— Îți spun încă o dată că nu am nimic nou de aflat de la dumneata. Știu ce vrei să-mi spui.

Prin ochii necunoscutei mai trecu un fulger. El strigă:

— Trebuie totuși să mănușc pe ziua de azi. E un secret extraordinar, vă repet. Domnule baron, voi vorbi. Vorbesc. Dați-mi douăzeci de franci.

Marius-îl privi neclintit.

— Cunosc secretul dumitale extraordinar, aşa cum cunoșteam numele lui Jean Valjean, aşa cum cunosc numele dumitale.

— Numele meu?

— Da.

— Nici nu e greu, domnule baron. Am avut onoarea să vi-l scriu și să vi-l spun eu: Thénard.

— ...dier.

— Hai?

— Thénardier.

— Cine-i ăsta?

Cînd e în primejdie, ariciul se zbîrlește, cărăbușul face pe mortul, vechea gardă se aşază în careu; acest om începu să rîdă.

Apoi își scutură cu un bobîrnac un firicel de praf pe mîneca hainei.

Marius continuă:

— Tot dumneata ești și muncitorul Jondrette, comedianul Fabantou, paetul Genflot, spaniolul Don Alvarès și femeia Balizard.

- Femeia cum?
- Și ai mai ținut și o cîrciumă în Montfermeil.
- Cîrciumă! Niciodată.
- Și îți spun că dumneata ești Thénardier.
- Nu e adevărat.
- Și că ești un ticălos. Ține!

Și Marius, scoțind din buzunar o bancnotă, i-o azvîrli în obraz.

— Mulțumesc! Iertați! cinci sute! domnule baron! și omul răscolit, salutând, apucă hîrtia și se uită la ea cercetător. Cinci sute! reluă el uimit. Și bîigui cu glasul tăiat: O bumașcă serioasă. Apoi deodată: Ei bine, fie! izbucni el. Atunci, hai să fim la largul nostru!

Și cu o iuțeală de maimuță, dîndu-și părul peste cap, smulgîndu-și ochelarii, scoțîndu-și din nas și ascunzînd cotoarele de pene de care a fost vorba mai adineauri și care de altfel s-au mai văzut și în altă pagină a acestei cărți, își scoase masca cum și-ar fi scos pălăria.

Ochii i se aprinseră; fruntea strîmbă, brăzdată, cucuiată pe alocurea, îngrozitor de încreșită în partea de sus, ieși la iveală, nasul i se făcu iar ascuțit ca un cioc; profilul crud și tăios al omului rapace se arată din nou.

— Domnul baron e un om și jumătate, spuse el cu un glas limpede, din care pierise orice fornăit. Sînt chiar Thénardier.

Își îndreptă spatele încovoiaj.

Thénardier, fiindcă într-adevăr el era, era ciudat de surprins; ar fi fost chiar tulburat, dacă ar fi putut. Venise să stîrnească uimire, și uimitul era el. Umilința aceasta i se plătea cu cinci sute de franci și la urma urmei, o primea; dar îl năucise cu totul.

Vedea pentru întîia oară pe acest baron Pontmercy și totuși, cu toată deghizarea, acest baron îl recunoștea și îl cunoștea încă bine. Și nu numai că acest baron știa tot despre Thénardier, dar părea că știe tot despre Jean Valjean. Cine este acest Tânăr aproape imberb, atît de rece și de darnic, care știa numele oamenilor, care știa toate numele lor, care le deschidea punga, care îi lua la trei păzește pe pungași, ca un judecător, și care îi plătea ca un nătărău?

Thénardier, după cum ne amintim, cu toate că fusese vecin cu Marius, nu-l văzuse niciodată, ceea ce la Paris se întîmplă des. Le auzea altădată parcă pe fetele lui vorbind de un Tânăr foarte sărac, numit Marius, care locuia în aceeași casă. Îi scrisese, fără să-l cunoască, scrisoarea de care știm. Nici o

apropiere nu era cu puțință în mintea lui între acel Marius și baronul Pontmercy.

Cît despre numele de Pontmercy, ne amintim că, pe cîmpul de bătaie de la Waterloo, nu auzise din el decît ultimele două silabe, aceleași pentru care el avusese totdeauna firescul dispreț datorat cuvîntului ce nu înseamnă decît un simplu „mulțumesc”.

Dar, mulțumită ficei sale Azelma, pe care o pusese în urmărirea tinerilor căsătoriți de la 16 februarie, și apoi prin cercetările lui personale, ajunsese să afle o mulțime de lucruri și din adîncul vizuinei lui, izbutise să pună mâna pe multe fire tainice. Descoperise cu multă trudă sau ghicise cu multă chibzuială cine era omul pe care îl întîlnise într-o anumită zi în Marele Canal. De la om ajunsese ușor la nume. Știa că doamna baroană Pontmercy era Cosette. Dar în privința asta socotea că trebuie să fie discret. Cine era Cosette? Nici el însuși nu știa exact. Bănuia el, firește că era poate copil din flori. Povestea Fantinei i se păruse totdeauna deocheată, dar la ce bun să vorbească de ea? Să ceară plată ca să tacă? Avea sau credea că are de vîndut ceva mai bun decît asta. Și, după cît se vedea, venind să-i facă baronului Pontmercy această destăinuire fără nici o dovadă: „Nevasta dumneavoastră e un copil din flori”, n-ar fi izbutit decît să atragă piciorul soțului în spatele informatorului.

În gîndul lui Thénardier convorbirea cu Marius nu începuse încă. Trebuise să dea îndărăt, să-și schimbe strategia, să părăsească o poziție, să caute altă cale de atac. Dar nimic esențial nu se pierduse, și pe deasupra avea și cinci sute de franci în buzunar. De altfel, avea ceva hotărîtor de spus și se simțea tare chiar împotriva acestui baron Pontmercy, atât de strașnic informat și atât de bine înarmat. Pentru oameni de felul lui Thénardier orice dialog este o luptă. Care era situația lui în aceea care era pe cale să-o înceapă? Nu știa cu cine vorbește, dar știa despre ce vorbește. În gînd își trecu repede în revistă forțele, și după ce spuse: „Sînt Thénardier”, așteptă.

Marius rămăsese pe gînduri. În sfîrșit, îl avea în mînă, aşadar, pe Thénardier. Omul ăsta, pe care dorise atât de mult să-l găsească iarăși, era în fața lui. Sta în puterea lui prin urmare să respecte recomandația colonelului Pontmercy. Se simțea umilit că eroul datora ceva banditului, și că polița trasă din adîncul mormîntului de tatăl lui pe numele lui Marius era pînă acum protestată.

I se părea de asemenea, în situația lui atât de încurcată față de Thénardier, că ar fi fost minutul potrivit să-l răzbune pe colonel de nenorocirea de a fi fost salvat de un asemenea mișel. Oricum era mulțumit. În sfîrșit, va putea să scape umbra colonelului de acest creditor nevrednic și totodată i se părea că va scoate memoria tatălui său din încisoarea datornicilor.

Pe lîngă această datorie, mai avea una, să lămurească dacă s-ar fi putut, obîrșia averii Cosettei. Se părea că se ivise prilejul. Poate că Thénardier știa. Ar putea fi de folos să cerceteze adîncururile acestui om. Începu cu asta.

Thénardier ascunsese „bumășca serioasă” în buzunărașul vestei și se uita la Marius cu o blîndețe aproape duioasă.

Marius rupse tăcerea.

— Thénardier, ți-am spus cum te numești. Cît despre secretul dumitale, adică ceea ce țineai să-mi destăinuesti, vrei acum să ți-l spun eu? Am și eu informațiile mele. Vei vedea că știu despre asta mai mult decît dumneata. Jean Valjean, după cum ai spus, e un asasin și un hoț. E un hoț, pentru că a prădat un manufacturier bogat și l-a ruinat pe domnul Madeleine. E un ucigaș, pentru că l-a ucis pe agentul de poliție Javert.

— Nu înțeleg, domnule baron, zise Thénardier.

— Mă voi face înțeles. Ascultă! Într-o plasă din Pas-de-Calais trăia prin 1882 un om care avusesese oarecări încurcături cu justiția și care, sub numele de domnul Madeleine, se ridicase din nou și se restabilise. Acest om ajunsese, în toată puterea cuvîntului, un om drept cu industria lui, o fabrică de sticlărie neagră, îmbogățise un întreg oraș. Cît despre avereia lui personală, crescuse și ea frumos, dar numai ca o urmare și oarecum din întîmplare. Era tatăl adoptiv al săracilor. Întemeia spitale, deschidea școli, vizita bolnavii, înzestra fetele, ajuta văduvele, înfia orfanii; era un fel de tutore al ținutului. Refuzase Legiunea de onoare, fusese numit primar. Un ocnaș liberat cunoștea taina unei condamnări suferite cîndva de acest cm; îl denunță și domnul Madeleine fu arestat; profitînd de această arestare, fostul ocnaș veni la Paris și făcu să i se înmîneze de către bancherul Laffitte – știu lucrurile chiar de la casier – cu ajutorul unei semnături false, suma de mai bine de jumătate de milion, care aparținea demnului Madeleine. Acest ocnaș care l-a jefuit pe demnul Madeleine este Jean Valjean. Cît despre celălalt fapt, iar nu poți să-mi spui nimic nou. Jean Valjean l-a omorît pe agentul Javert; l-a omorît cu un glonț de pistol. Eu care îți vorbesc, eram de față.

Thénardier îi aruncă lui Marius acea căutătură disprețuitoare a omului înfrînt care pune iarăși mâna pe victorie și care, într-o singură clipă, recîștigă întreg terenul pierdut. Dar zîmbetul i se întoarse numai decît, biruința inferiorului asupra celui care-i e superior trebuie să fie blajină, și Thénardier se mărgini să-i spună lui Marius::

- Domnule baron, săntem pe un drum gresit.
  - Și își sublinie fraza făcînd cu mănușchiul de brelocuri o merișcă plină de tîlc.
  - Cum, întrebă Marius, o tăgădui? Astea sănt fapte.
  - Sânt basme. Încrederea cu care domnul baron mă onorează, mă obligă să-i vorbesc aşa. Adevărul și dreptatea înainte de orice. Nu-mi place să văd lume învinovățită pe nedrept. Domnule baron, Jean Valjean nu l-a jefuit pe domnul Madeleine și Jean Valjean nu l-a omorît pe Javert.
  - Asta e bună! Cum adică?
  - Pentru două motive.
  - Care? Vorbește!
  - Primul motiv: nu l-a jefuit pe domnul Madeleine, fiindcă Jean Valjean este chiar domnul Madeleine.
  - Ce povești sănt astea?
  - Și al doilea motiv: nu l-a ucis pe Javert, avînd în vedere că cel care l-a omorît pe Javert e Javert însuși.
  - Ce vrei să spui?
  - Că Javert s-a sinucis.
  - Dovedește! Dovedește! strigă Marius ca scos din fire.
- Thénardier își reluă fraza scandînd-o ca pe un vers antic:
- Agen-tul-de-poli-ție-Ja-vert-a-fost-găsit-înecat-sub-un-vapor-în-Port-au-Change.
  - Bine, dar dovedește!
- Thénardier scoase din buzunar un plic de hîrtie cenușie, în care părea că se află niște foi împăturite, de diverse mărimi.
- Am dosarul meu, spuse el liniștit. Și adăugă: Domnule baron, am vrut, în interesul dumneavoastră, să-l cunosc bine pe Jean Valjean al meu. Repet Jean Valjean și domnul Madeleine sănt aceeași persoană, și repet: Javert n-a avut alt asasin decît pe Javert, și dacă vorbesc, înseamnă că am dovezi. Nu dovezi scrise, scrisul e suspect, scrisul e complice, ci dovezi tipărite.

Vorbind, Thénardier trăgea din plic două numere de ziare îngălbenite, veștede și îmbibate puternic de tutun. Unul din cele două jurnale, rupt la toate colțurile, bucăți aproape, părea mult mai vechi decât celălalt.

— Două fapte, două dovezi, zise Thénardier.

Și întinse către Marius jurnalele desfăcute.

Cititorul cunoaște aceste două ziare. Unul, cel mai vechi un număr din *Drapelul alb* cu data de 25 iulie 1823, al cărui cuprins s-a văzut în partea a doua din această carte, stabilea identitatea dintre domnul Madeleine și Jean Valjean. Celălalt, un *Monitor*, cu data de 15 iunie 1832, constata sinuciderea lui Javert, adăugînd că, dintr-un raport verbal al lui Javert către prefect rezultă că, fiind luat prizonier pe baricada din strada Chanvrerie, scăpase cu viață prin mărinimia unui răsculat, care, ținîndu-l sub amenințarea pistolului, în loc să-i zboare creierii, trăsese în aer.

Marius citi. Era limpede, dată neîndoielnică, probă de neînlăturat, pentru că cele două ziare nu fuseseră tipărite anume ca să se dea crezare spuselor lui Thénardier; însemnarea din *Monitor* era chiar un comunicat administrativ al Prefecturii poliției. Marius nu se mai putea îndoi. Informațiile luate de la casier erau false și el însuși se înșelase. Jean Valjean, înălțat pe neașteptate, ieșea din pîclă. Marius nu izbuti să-și opreasă un strigăt de bucurie:

— Foarte bine, dar atunci nenorocitul acesta e un om minunat! Toată averea era în adevăr a lui! E Madeleine, providența unui ținut întreg! E Jean Valjean, salvatorul lui Javert! E un erou! E un sfînt!

— Nu e nici sfînt și nici erou, zise Thénardier. E un ucigaș și un hoț. Și adăugă cu glasul omului care începe să simtă că a dobîndit oarecare autoritate: Să ne potolim.

Cuvintele hoț și asasin, pe care Marius le credea înlăturate cu desăvîrsire și care se iveau iar, căzură asupra lui ca o ploaie de gheață.

— Iarăși?! zise el.

— În vecii vecilor, răspunse Thénardier. Jean Valjean nu l-a jefuit pe Madeleine, dar e un hoț; și nu l-a ucis pe Javert, dar e un ucigaș.

— Vrei să vorbești, reluă Marius, despre acel nenorocit furt de acum patruzeci de ani, ispășit după cum reiese chiar din ziarele dumitale, printr-o viață de pocăință, de renunțare și de virtute?

— De asasinat și jaf, domnule baron. Și repet ca vorbesc de fapte actuale. Ce am să vă destăinuiesc eu e cu totul și cu totul necunoscut. E ceva nou. Și

poate că în astă o să găsiți și originea averii date atât de dibaci de Jean Valjean doamnei baroane. Zic dibaci, deoarece nu e ușor, cu ajutorul unei donații de felul acesta, să te strecori într-o casă onorabilă, a cărei bunăstare vrei să-o împărtășești, să-ți acoperi fărădelegea, să te bucuri de bunurile jefuite, să-ți îngropi numele și să-ți creezi o familie.

— Aici aş putea să te intrerup, observă Marius, dar mergi mai departe.

— Domnule baron, am să vă spun totul, lăsând răsplata la mărinimia dumneavoastră. Secretul acesta merită aur greu. Îmi veți spune: „De ce nu te-ai adresat lui Jean Valjean?” Dintr-o socoteală foarte simplă: știu că el s-a despuiat de tot ce avea, în folosul dumneavoastră, și găsesc că socoteala e îscusită; aşa că nu mai are nici o lescaie. Mi-ar fi arătat mîinile goale, și, fiindcă am nevoie de o sumă oarecare pentru călătoria mea la Joya, vă prefer pe dumneavoastră, care aveți totul, lui, care n-are nimic. Sînt cam obosit, dați-mi voie să mă aşez. Marius se aşeză și îi făcu semn să șadă și el.

Thénardier se scufundă într-un scaun capitonat, luă iar cele două jurnale, le băgă din nou în plic și bodogăni, ciocănind cu unghia *Drapelul alb*:

— Mi-a dat multă bătaie de cap pînă ce mi-am făcut rost de el.

După astă puse picior peste picior și se lăsă pe spate, ca un om sigur de spusele lui, apoi intră în materie, cu gravitate și apăsînd pe fiecare cuvînt:

— Domnule baron, la 6 iunie 1832, acum un an chiar în ziua răscoalei, se afla un om în Marele Canal colector al Parisului, cam acolo unde canalul se varsă în Sena, între podul Invalidilor și podul Iéna.

Marius își apropie repede scaunul de al lui Thénardier. Thénardier băgă de seamă mișcarea și urmă, cu încetineaala oratorului care își stăpînește ascultătorii și care simte cum inima adversarului bate la auzul cuvintelor lui:

— Omul acesta, silit să se ascundă, pentru motive de altfel străine de politică, își făcuse în canal o locuință a cărei cheie o avea numai el. Era, repet, la 6 iunie; să fi fost ora opt seara. Omul auzi un zgromot în canal. Uimit se ghemică și pîndî. Era un zgromot de pași, cineva mergea prin întuneric, venea spre el. Gratiile care închideau gura canalului nu erau departe. Curios lucru, în canal mai era un om. Puțina lumină care venea dinspre gura canalului îi îngădui să-l recunoască pe nou-venit și să vadă că acest om duce ceva în spinare. Mergea încovoiat. Cel care mergea încovoiat era un fost ocnaș și ceea ce ducea pe umeri era un cadavru. Flagrant delict de asasinat, fără îndoială. Cît despre jaf, se înțelege de la sine: nimeni nu omoară un om pe gratis. Acest ocnaș se pregătea să arunce cadavrul în

Sena. Un fapt de ținut minte: înainte de a ajunge la gratiile de ieșire, ocnașul, care venea de departe din susul canalului, dăduse bineînțeles peste o spărtură însăspăimântătoare, în care ar fi putut să arunce cadavrul; dar, chiar de a doua zi, curățitorii de canale, lucrând la surpătură, ar fi găsit stîrvul, ceea ce nu-i convenea ucigașului. Mai bucuros străbătuse surpătura cu povara lui în spate; sforțările lui trebuie să fi fost grozave și ar fi putut să-l coste viața; nici nu înțeleg cum a mai ieșit viu de acolo.

Scaunul lui Marius se mai apropie o dată. Thénardier se folosi de asta ca să respire adînc, și urmă:

— Domnule baron, un canal nu este Champ-de-Mars. Nu ai acolo nici de unele, n-ai nici măcar loc. Dacă se află în el doi oameni, trebuie să se întîlnească. Ceea ce s-a și întîmplat. Locatarul și trecătorul fură siliți să-și spună ziua bună, spre părerea de rău aflat a unuia cît și a altuia. Trecătorul spuse locatarului: „Vezi ce duc în spate, trebuie să ies de aici, cheia e la tine, dămi-o”. Ocnașul era un bărbat de o putere însăspăimântătoare. Nu se putea să nu-i faci pe plac. Totuși, cel care avea cheia se mai tocmai nițel, numai ca să cîștige timp. Se uită la mort, dar nu putu să vadă nimic, afară de faptul că era Tânăr, bine îmbrăcat, cu înfățișare de om bogat și plin de sînge de nu-l puteai recunoaște. Stînd mereu de vorbă, găsi mijlocul să sfîșie și să rupă pe la spate un petic din haina celui ucis, fără ca ucigașul să bage de seamă. Ca o dovadă, înțelegeți; un mijloc de a da iarăși de urma celor întîmpilate și de-a face pe criminal să-și recunoască crima. Băgă dovada în buzunar. Apoi deschise gratiile, scoase afară pe cel cu povara pe umeri, închise la loc gratiile și pieri, neavînd de loc poftă să mai fie amestecat în restul întîmplării și mai cu seamă nevrînd să fie de față cînd ucigașul avea să arunce mortul în rîu. Înțelegeți acum. Cel care ducea cadavrul în spinare e Jean Valjean; cel care avea cheia, vă vorbește dumneavoastră acum; și peticul de haină...

Thénardier își isprăvi fraza, scoțînd din buzunar și ținînd în dreptul ochilor, cu amîndouă mîinile, între degetele mari și arătătoare, o fîșie de postav negru plină de pete întunecate.

Marius se ridicase în picioare, palid, abia răsuflînd, cu ochii țintă la peticul negru, și, fără să rostească un cuvînt, fără să-și ia privirea de la această zdreanță, mergea de-andaratelea spre zid și cu mîna dreaptă întinsă pe la spate căuta, pipăind pe perete, o cheie care era în broasca unui dulap, lîngă cămin. Găsi cheia, deschise ușîța și băgă mîna fără să se uite și fără ca ochii

lui însăcăpat să se dezlipească de pe cîrpa pe care o ținea întinsă Thénardier.

În vremea asta, Thénardier urma:

— Domnule baron, am cele mai temeinice motive să cred că tînărul ucis era un străin bogat, atras de Jean Valjean într-o cursă, și că avea la el o sumă foarte însemnată.

— Tânărul acela eram eu și haina, iat-o! strigă Marius și aruncă pe parchet o haină neagră veche și plină de sînge.

Apoi smulgînd peticul din mîinile lui Thénardier, se aplecă peste haină și apropie peticul sfîșiat de pulpana zdrențuită. Ruptura se potrivea de minune și bucata ruptă întregea haina.

Thénardier era împietrit. Se gîndi: „M-a făcut praf!”

Marius se ridică fremătînd, deznădăjduit, fericit.

Se scotoci prin buzunare și se apropie înfuriat de Thénardier, arătîndu-i și proptindu-i aproape în obraz pumnul lui plin de hîrtii de cîte cinci sute și o mie de franci.

— Ești un ticălos! Ești un mincinos, un defăimător, un mîrșav! Ai venit să-l înviniuiești pe omul acesta și l-ai justificat; voiai să-l nimicești și n-ai izbutit decît să-l proslăvești. Dumneata ești hoțul! Dumneata ești ucigașul! Te-am văzut Thénardier Jondrette, în vizuina din bulevardul Hôpital. Știu despre dumneata destule ca să te trimit la ocnă și chiar mai departe dacă aş vrea. Uite ia o mie de franci, nelegiuțule!

Și-i azvîrli lui Thénardier o hîrtie de o mie de franci.

— Ah! Jondrette Thénardier, pungaș netrebnic! Asta să-ți fie lecție, vînzător de taine, negustorăș de mistere, răscolitor de bezne, ticălosule! Ține încă cinci sute de franci și ieși afară! Te ocrotește Waterloo!

— Waterloo! bîlbîi Thénardier, vîrînd în buzunar și hîrtia de cinci sute și pe cea de o mie.

— Da, ucigașule! Ai scăpat acolo viața unui colonel.

— A unui general, zise Thénardier, ridicînd capul.

— A unui colonel! reluă Marius cu mînie. N-ăș da o lăscaie pentru un general. Si ai venit aici să mai pui la cale alte ticăloșii! Ai săvîrșit toate crimele cu putință! Pleacă! Să nu te mai văd! Fii fericit, e tot ce-ți doresc. Ah, fiară! Iată încă trei mii de franci. Ia-i! Poți să pleci chiar de mîine în America, împreună cu fata; fiindcă nevasta ți-a murit, mincinos neobrăzat!

Voi fi de față la plecarea dumitale tîlharule, și am să-ți mai dau atunci douăzeci de mii de franci. Du-te să te spînzure aiurea!

— Domnule baron, răspunse Thénardier, salutînd pînă la pămînt, recunoștință veșnică!

Și Thénardier ieși nemaiputînd să înțeleagă nimic, năucit și încîntat de această dulce strivire sub saci de aur și de acest trăsnet care cădea pe el acoperindu-l cu bancnote.

Era în adevăr trăsnit, dar totodată și mulțumit; și ar fi fost foarte supărat dacă ar fi avut un paratrăsnet împotriva acestui trăsnet.

Să isprăvim odată cu omul acosta. Două zile după întîmplările de care vorbim, Thénardier, ajutat de Marius, plecă în America, sub un nume fals, împreună cu fiica lui Azelma, și avînd asupra lui o poliță de douăzeci de mii de franci plătibilă la New York. Murdăria morală a lui Thénardier, acest burghez nerealizat, era fără leac; a fost în America ceea ce fusese și în Europa. Contactul cu un om rău ajunge ca o faptă bună să intre în descomunere și să nască o faptă rea. Cu banii lui Marius, Thénardier se făcu negustor de sclavi.

De îndată ce Thénardier ieși, Marius alergă în grădină, unde Cosette se plimba încă.

— Cosette, Cosette! strigă el. Vino! Vino repede! Să plecăm! Basque, o trăsură! Cosette, vino! Ah! Doamne! El mi-a salvat viața! Să nu mai pierdem nici o clipă! Ia-ți un șal!

Cosette îl crezu nebun, dar îl ascultă.

El nici nu mai respira, își punea mâna pe inimă ca să-i astîmpere bătăile. Se plimba încolace și încolo cu pași mari, și o săruta pe Cosette:

— Ah! Cosette! Sînt un nenorocit! zicea el.

Marius își ieșise din minti. Începea să deslușească în acest Jean Valjean o personalitate măreată și întunecată. Întrezărea o virtute nemaipomenită, puternică și blîndă, umilă totuși în măreția ei. Marius era orbit de această minune. Nu-și dădea seama de ce vedea, dar era ceva uriaș.

Trăsura veni într-o clipă. Marius o ajută pe Cosette să se suie și sări și el.

— Birjar, zise el, strada l'Homme-Armé, numărul 7.

Trăsura porni.

— Ah, ce fericire! zise Cosette. Strada l'Homme-Armé! Nici nu mai îndrăzneam să vorbesc de asta. O să-l vedem pe domnul Jean.

— Pe tatăl tău, Cosette E tatăl tău mai mult decât oricând. Cosette încep să ghicesc. Mi-ai spus că niciodată n-ai primit scrisoarea pe care ţi-am trimis-o prin Gavroche. Trebuie să fi căzut în mîinile lui. Cosette, el s-a urcat pe baricadă ca să mă salveze. Şi pentru că are nevoie să fie un înger, a mai salvat în treacăt şi pe alţii: l-a salvat pe Javert. M-a scos din prăpastia aceea ca să mă dea ţie. M-a dus în spinare prin canalul acela îngrozitor. Ah, sănătatea nerecunoscător, sănătatea monstru! Cosette, după ce a fost providenţa ta, a fost şi a mea. Închipuieşte-ţi că în hazna era o surpătură însăracitătoare, în care omul putea să se înece de o sută de ori, să se înece în mocirlă. Cosette m-a luat în spate ca să-o străbat. Eu eram leşinat, nu vedeam nimic, nu auzeam nimic, nu puteam sănătatea sănătatea propria mea păuşanie. O să-l aducem înapoi, o să-l luăm cu noi, vrea-nu-vrea, şi n-are să ne mai părăsească. Numai să-l găsim acasă! Numai să fie acasă! Cît îmi va mai fi dat să trăiesc am să-l cinstesc. Da, asta trebuie să fie, vezi tu, Cosette? Lui trebuie să-i fi dat Gavroche scrisoarea mea. Totul e limpede. Înțelegi?

Cosette nu înțelegea însă nici un cuvînt.

— Ai dreptate, rosti ea.

În vremea asta trăsura gonea mereu.

V

O NOAPTE PRIN CARE STRĂBATE STRĂLUCIREA ZILEI

Cînd auzi o bătaie în uşă, Jean Valjean se întoarse.

— Intră, rosti el cu glas slab.

Uşa se deschise. Marius şi Cosette se iviră.

Cosette dădu buzna în odaie.

Marius rămase în prag, în picioare, rezemat de pervazul uşii.

— Cosette! zise Jean Valjean, şi se îndreptă în scaun, cu braţele deschise şi tremurătoare, rătăcit, palid ca o arătare, cu o bucurie nemăsurată în priviri.

Cosette, încercă de emoţie, căzu la pieptul lui Jean Valjean.

— Tată! strigă ea.

Jean Valjean, răscolut, bîngui:

— Cosette! ea! dumneata, doamnă! tu eşti? Ah, Doamne! Şi, strîns în braţele Cosettei, strigă: Tu eşti! Eşti aici! Aşadar mă ierţi?

Coborîndu-şi pleoapele ca să-şi poată opri lacrimile, Marius înaintă un pas şi cu buzele tremurînde, cu gura încleştată ca să-şi stăpînească hohotul de plâns, şopti:

— Tată!

— Și dumneata mă ierți! zise Jean Valjean.

Marius nu putu găsi nici un cuvînt, și Jean Valjean adăugă:

— Mulțumesc.

Cosette își smulse șalul și își aruncă pălăria pe pat.

— Mă stingheresc, zise ea.

Și, așezîndu-se pe genunchii bătrînului, îi dădu la o parte părul alb cu o mișcare minunat de duioasă și îl sărută pe frunte.

Jean Valjean, pierdut se lăsă în voia ei.

Cosette, care nu înțelegea nimic deslușit, îl mîngîia și mai mult, ca și cum ar fi vrut să plătească ea datoria lui Marius.

— Ce prosti sănt oamenii! Credeam că n-am s-o mai văd. Închipuiește-ți, domnule Pontmercy, că în clipa în care ați intrat, tocmai spuneam: „S-a isprăvit. Uite rochița ei, sănt un nenorocit, n-o voi mai vedea pe Cosette”; îmi spuneam asta chiar cînd urcați scara. Ce prost eram! Uite cum se prostește omul! Asta fiindcă uităm pe bunul Dumnezeu. Bunul Dumnezeu zice: „Te crezi părăsit, prostăncule! Nu, nu, asta n-are să se întîmple. Ei, e acolo un biet om care are nevoie de un înger.” Și îngerul vine; și bietul om o vede iar pe Cosette a lui, pe Cosette a lui cea mică! Ah, cît eram de nenorocit! O clipă nu mai putu rosti nici un cuvînt, apoi urmă: Aveam nevoie în adevăr s-o văd pe Cosette, câte puțin, din cînd în cînd. Inima are și ea nevoie de osciorul ei de ros. Dar simteam bine că sănt de prisos. Căutam să fiu înțelegător: „N-au nevoie de tine, stai în ungherul tău, n-ai dreptul să fii tot mereu între ei”. Ah! Dumnezeule binecuvîntat, o văd iarăși! Știi tu, Cosette, că bărbatul tău e foarte frumos? Ah, ce drăguț guler brodat ai! Așa mai zic și eu! Îmi place desenul ăsta. Nu e aşa că bărbatul tău l-a ales? Și țiar mai trebui niște șaluri. Domnule Pontmercy, dă-mi voie să-i spun „tu”. Nu-i voi mai spune aşa multă vreme.

Cosette îl întrerupse:

— Cît ai fost de rău că ne-ai lăsat cum ne-ai lăsat! Unde-ai fost? De ce-ai lipsit atît de mult? Altădată călătoriile dumitale nu țineau mai mult de trei-patru zile. O trimitem pe Nicolette și mi se răspundea mereu: „E plecat”. Cînd te-ai întors? De ce nu ne-ai dat de veste? Știi că eşti foarte schimbăt? Ah, ce tată rău eşti! A fost bolnav și noi n-am știut! Uite Marius, ia-i mîna să vezi cît e de rece!

— Va să zică, iată-vă! Domnule Pontmercy, iartă-mă! repetă Jean Valjean.

La acest cuvînt, pe care Jean Valjean îl mai spusesese o dată, tot ceea ce umplea inima lui Marius se revârsă; el izbucni:

— Cosette, auzi? Auzi unde a ajuns! Îmi cere iertare. Știi tu, Cosette, ce a făcut el pentru mine? Mi-a salvat viața. Mai mult încă. Mi te-a dat pe tine. Și după ce m-a salvat, și după ce mi te-a dat pe tine, Cosette, știi ce a făcut cu el însuși? S-a jertfit. Uite ce fel de om e. Și mie, nerecunoscătorul, mie uitucul, mie nemilosul, mie vinovatul, mie îmi spune el: Mulțumesc! Cosette, dacă mi-aș petrece toată viața la picioarele acestui om, și tot ar fi prea puțin. Baricada, canalul, iadul cela, cloaca, toate le-a străbătut pentru mine, pentru tine, Cosette! M-a dus cu el, trecînd prin toate soiurile de moarte, pe care le înlătura din calea mea și le primea pentru el însuși. Are toate curajurile, toate virtuțile, toate eroismele, toate sfîrșeniile! Cosette, omul acesta e un înger!

— Ssst! Ssst! spuse încet Jean Valjean. De ce mai vorbești de toate astea.

— Dar dumneata, strigă Marius cu o mânie în care se împletea venerația, de ce nu mi-ai spus tot! E și greșeala dumitale. Scapi oamenii de la moarte și nu le-o spui! Mai mult; sub cuvînt că te dai pe față, te defăimezi singur. E îngrozitor!

— Am spus adevărul, răspunse Jean Valjean.

— Nu, adevărul este adevărul întreg și n-ai spus adevărul întreg. De ce să nu spui că dumneata ai fost domnul Madeleine? De ce să nu spui că l-ai salvat pe Javert? De ce să nu spui că eu îți datorez viața?

— Pentru că gîndeam ca și dumneata. Socoteam că ai dreptate. Trebuia să plec. Dacă ai fi știut de istoria aceea cu canalul, m-ai fi oprit lîngă dumneata. Așa că a trebuit să tac. Dacă aş fi vorbit, asta ar fi încurcat totul.

— Ce să încurce? Pe cine? reluă Marius. Crezi oare că ai să rămîi aici? Te luăm cu noi. Ah, Doamne, cînd mă gîndesc că toate le-am făcut la întîmplare. Te luăm cu noi. Faci parte din noi însine. Ești tatăl ei și-al meu. N-ai să mai petreci nici o zi în casa asta groznică. Să nu-ți închipui că mîine ai să mai fi aici.

— Mîine, zise Jean Valjean, n-am să mai fiu aici, dar n-am să fiu nici acasă la voi.

— Ce vrei să spui? întrebă Marius. Aha, s-a isprăvit cu călătoriile. N-o să ne mai părăsești. Ești al nostru. Nu-ți mai dăm drumul.

— De data asta niciodată, adăugă Cosette. Am venit cu o trăsură. Te răpesc. Dacă trebuie, te iau cu forță. Și, rîzînd, se prefăcu că îl ridică pe

bătrîn în brațe. Odaia dumitale, acasă la noi, te așteaptă mereu. Dacă ai ști ce frumoasă e acum grădina! Azaleele cresc de minune. Aleile săntăsesternute cu nisip de rîu, amestecat peste tot cu scoici mici, violete. Ai să măñînci din căpșunile mele. Le stropesc chiar eu. Și să nu mai aud „doamnă”, să nu mai aud „domnule Jean”, săntem în republică, toată lumea își spune „tu”, nu e aşa, Marius? S-a schimbat programul. Dacă ai ști, tată, ce supărare am avut. O prigorie își făcuse cuibul într-o gaură a zidului și o afurisită de pisică mi-a mîncat-o. Biata mea prigorie, mică și dulce; venea la geam și se uita la mine! Am plîns. Aș fi omorît pisica! Dar acum nimeni nu mai plînge. Toată lumea rîde, toată lumea e fericită! Ai să mergi cu noi. Ce mulțumit o să fie bunicul! Ai să ai bucătăca dumitale de grădină, ai s-o îngrijești și vom vedea dacă și căpșunile dumitale vor fi atât de frumoase ca ale mele. Și apoi, am să fac tot ce vrei, și dumneata ai să mi te supui.

Jean Valjean o asculta fără s-o audă. Auzea mai degrabă cîntecul glasului ei decît înțelesul cuvintelor; una din acele lacrimi grele, care sănt mărgăritarele întunecate ale sufletului, se adună încet în ochii lui.

Șopti:

- Dovadă că Dumnezeu e bun este că a venit ea.
- Tată! zise Cosette.

Jean Valjean urmă:

— Adevărat că ar fi minunat să trăim laolaltă. Copacii lor sănt plini de păsărele. M-aș plimba cu Cosette. E atât de bine să faci parte dintre oamenii care trăiesc, care își dau bună ziua, care se strigă prin grădină, care se văd dis-de-dimineață. Am îngriji fiecare un colțisor din grădină. Ea mi-ar da să măñînc căpșuni, eu aş lăsa-o să culeagă trandafirii mei. Ar fi minunat. Numai că... Se întrerupse și spuse blînd: Păcat!

Lacrima nu căzu, se opri și Jean Valjean o înlocui cu un zîmbet.

Cosette luă amîndouă mîinile bătrînului între ale ei.

— Doamne, zise ea, mîinile dumitale sănt mai reci decît adineauri. Ești bolnav? Ce te doare?

— Eu? Nu! răspunse Jean Valjean. Mă simt foarte bine. Numai că...

Se opri.

— Numai că...!

— Am să mor foarte curînd.

Marius și Cosette se înfiorară.

— Să mori?! strigă Marius.

— Da, dar nu-i nimic, zise Jean Valjean. Respiră adînc, zîmbi și rosti iar: Cosette, spuneai ceva, continuă, mai vorbește, va să zică prigoria ta, mititica, a murit. Vorbește, să-ți aud glasul!

Marius împietrit, se uita la bâtrân.

Cosette scoase un tipăt sfîșietor:

— Tată! Tăticul meu, ai să trăiești, ai să trăiești, vreau să trăiești, înțelegi? Jean Valjean ridică ochii spre ea cu adorație.

— Eh, da, apără-mă de moarte! Cine știe? Poate că am să te ascult. Eram gata să mor, chiar cînd ați venit voi. Asta m-a oprit, mi s-a părut că mă nasc a doua oară.

— Dar ești plin de putere și de viață! strigă Marius. Așa îți închipui dumneata că moare un om? Ai suferit, n-ai să mai suferi. Eu îți cer iertare, și încă în genunchi! Ai să trăiești, ai să trăiești cu noi, și ai să trăiești mult. Te luăm cu noi. Sîntem doi și nu vom avea de azi înainte decît un singur gînd: fericirea dumitale!

— Vezi bine, reluă Cosette plîngînd. Marius spune că n-ai să mori.

Jean Valjean zîmbea mereu.

— Și dacă mă vei lua cu dumneata, domnule Pontmercy, vei face din mine altceva decît ceea ce sănătatea? Nu, Dumnezeu s-a gîndit ca dumneata și ca mine, și nu-și schimbă părerea; e bine să mor. Moartea e o socoteală înțeleaptă. Dumnezeu știe mai bine decît noi ce ne trebuie. Să fiți fericiți; domnul Pontmercy s-o păstreze pe Cosette; tinerețea să se cunune cu zorile; în jurul vostru, dragii mei copii, să fie numai flori de liliac și privighetori, viața să fie o pajiște frumoasă plină de soare, toate încîntările cerului să vă umple sufletul, iar eu, care acum nu mai sănătatea? Nu mai e nimic de făcut, simt că totul s-a sfîrșit. Acum un ceas am leșinat. Și astă-noapte am băut toată cana cu apă de colo. Ce bun e bărbatul tău, Cosette! E mai bine cu el decît cu mine.

La ușă se auzi un zgromot. Venea doctorul.

— Bună ziua și rămas bun, doctore! zise Jean Valjean. Iată și bieții mei copii!

Marius se apropi de doctor. Îi spuse un singur cuvînt: „Domnule?...” dar în felul de a-l rosti se cuprindea o întreagă întrebare.

Doctorul răspunse la întrebare cu o privire plină de înțeles.

— Fiindcă lucrurile nu ne plac nouă, nu avem voie să fim nedrepti față de Dumnezeu, zise Jean Valjean.

Se făcu tăcere. Toți aveau inima strânsă.

Jean Valjean se întoarse spre Cosette. Începu s-o privească îndelung, ca și cum ar fi vrut să ia ceva din ea pentru veșnicie. Din adîncul plin de întuneric în care pogorîse de pe acum, mai putea să privească plin de extaz spre Cosette. Strălucirea chipului ei blînd ilumina obrazul lui de ceară. Mormîntul poate avea strălucirea lui.

Doctorul îi luă pulsul.

— Ah, de dumneavoastră avea nevoie! șopti el uitîndu-se la Marius și la Cosette. Și aplecîndu-se la urechea lui Marius, adăugă foarte încet: Prea tîrziu.

Jean Valjean, aproape fără să-și ia ochii de la Cosette, se uită la Marius și la doctor cu seninătate. Din gura lui ieșiră cu greu aceste cuvinte:

— Nu e nimic să mori; e groaznic să nu trăiești.

Deodată se ridică. Aceste pîlpîiri de putere sănt cîteodată chiar semnul agoniei. Se îndreptă cu un pas sigur către perete, îi dădu la o parte pe Marius și pe medic care voia să-l ajute, luă de pe zid, dintr-un cui, crucifixul de aramă, se întoarse și se aşeză din nou cu sprinteneala omului deplin sănătos, și zise cu voce tare, punînd crucifixul pe masă:

— Acesta e marele martir.

Apoi pieptul i se scufundă, capul i se clătină ca și cum l-ar fi și cuprins amețeala mormîntului și mîinile lui, aşezate pe genunchi, începură să scurme cu unghiile postavul pantalonilor.

Cosette îl sprijinea ținîndu-l de umeri, suspina și încerca să-i vorbească fără a izbuti. Printre vorbele amestecate cu acea gîngăveală tristă care întovărășește lacrimile se deslușea:

— Tata, nu ne părăsi! Se poate oare să te regăsim numai ca să te pierdem?

S-ar putea spune că agonia șerpuiește: se duce, vine, înaintează spre groapă și se întoarce la viață. Moartea dibuie pînă să se înfăptuiască.

După această jumătate de sincopă, Jean Vajlean prinse din nou puteri, își scutură fruntea de umbre și deveni din nou aproape pe deplin lucid. Luă în mînă un capăt al mînecii Cosettei și îl sărută.

— Își revine, doctore, își revine! strigă Marius.

— Ce buni sănăteți voi amîndoi! zise Jean Valjean. Am să vă spun ce m-a făcut să sufăr. Ceea ce m-a făcut să sufăr, domnule Pontmercy, a fost că n'ai

vrut să te atingi de bani. Banii aceştia sînt de drept ai nevestei dumitale. Am să vă lămuresc, copii, chiar de aceea sînt mulțumit că vă văd. Jeul negru vine din Anglia. Jeul alb vine din Norvegia. Am scris tot pe hîrtia asta, pe care o s-o citiți. Cît despre brătări, am născocit înlocuirea ineelor de tablă lipită cu inele de tablă încovoiată numai. E mai drăguț, mai bun și mai ieftin. Înțelegi ce bani se pot cîștiga cu ele. Avereia Cosettei e prin urmare pe drept a ei. Vă spun amănuntele astea ca să aveți inima ușoară.

Portăreasa venise sus și ea, și privea prin ușa întredeschisă. Doctorul îi făcu semn să plece, dar n-o putu opri la timp pe această femeie de treabă și plină de zel să nu-i strige muribundului:

— Să chem preotul?

— Am unul, răsunse Jean Valjean.

Și cu degetul, păru că arată ceva deasupra capului, unde s-ar fi zis că vede pe cineva.

E foarte cu puțință ca episcopul să fi fost în adevăr de față la această agonie.

Cosette îi strecură ușor o pernă sub şale.

Jean Valjean urmă:

— Domnule Pontmercy, nu-ți fie teamă, te rog. Cele șase sute de mii de franci sînt în adevăr ale Cosettei. Dacă n-o să vă bucurați de ei, înseamnă că mi-am pierdut viața în zadar. Ajunsesem să facem minunat de bine acele podoabe de sticlă. Rivalizam cu ceea ce se cheamă bijuteriile berlineze. Însă sticla neagră din Germania nu se poate imita. Una mare, care are în ea o mie două sute de bobîte foarte fine tăiate, nu costă decît trei franci.

Cînd ne moare o ființă scumpă, o privim cu niște ochi care se agață de ea și care ar vrea s-o opreasă. Amîndoi, Cosette de mînă cu Marius, muți de spaimă, neștiind ce să spună morții, deznădăjduiți și tremurînd, stăteau în picioare în fața lui.

Jean Valjean se stingea văzînd cu ochii. Puterile îi scădeau; se aprobia de zarea cea întunecată. Răsuflarea îi era întretăiată; din cînd în cînd, un horcăit ușor i-o întrerupea. Își mișca anevoie mîna, picioarele îi înțepeniseră și în vreme ce neputința mădularelor și vlăguirea trupului se făceau tot mai vădite, întreaga măreție a sufletului lui se înălța și i se desfășura pe frunte. Lumina lumii necunoscute i se și vedea în ochi.

Chipul i se îngălbenea și în același timp zîmbea. Nu mai era însuflețit de viață, ci de altceva. Răsuflarea slăbea din ce în ce, ochii îi erau tot mai mari.

Era ca un trup neînsuflăt, care simțeai că are aripi.

Îi făcu semn Cosettei să se apropie, apoi lui Marius; era fără nici o îndoială ultima clipă a celui din urmă ceas, și el începu să le vorbească încet, cu o voce atât de slabă, de parcă venea de departe; se păru că între ei și el începuse să se ridice un zid.

— Apropie-te, apropiati-vă amândoi! Vă iubesc mult. Ah, ce bine e să mori aşa! Şi tu mă iubeşti, Cosette, fata mea. Am ştiut eu bine că ai ţinut totdeauna la bătrânlul tău! Ce drăguţă eşti că mi-ai pus perna la spate! O să mă plângi puţin, nu-i aşa? Nu prea mult însă. Nu vreau să suferi mult. Voi trebuie să petreceţi, dragii mei! Am uitat să vă spun: cu cataramele fără ac se ciştigă mai mult decât cu toate celelalte la un loc. Pachetul de douăsprezece duzini costa zece franci și se vindea cu șaizeci. Era o afacere bună. Nu trebuie să te miri de cei şase sute de mii de franci, domnule Pontmercy. Sînt bani cinstiți. Puteţi fi bogăţi, fără gînduri negre. Trebuie să aveţi o trăsură, din cînd în cînd o lojă la teatru, toalete frumoase de bal, draga mea Cosette, și apoi să daţi ospeţe prietenilor, să fiţi foarte fericiţi. Adineauri îi scriam Cosettei. O să găsească ea scrisoarea. Ei îi las cele două sfeşnice de pe cămin. Sînt de argint; dar pentru mine sînt de aur, sînt de diamant; sfîntesc lumînarile pe care le pui în ele. Nu ştiu dacă cel care mi le-a dat e mulţumit de mine acolo sus. Am făcut ce am putut. Copiii mei, să nu uitaţi că sînt un om sărman. Îngropaţi-mă în cel dintîi petic de pămînt pe care îl veţi vedea şi puneteţi-mi la cap o piatră ca semn. Asta e voinţa mea. Iar pe piatră nici un nume. Dacă Cosette va veni din cînd în cînd câte puţin, o să-mi facă plăcere. Şi dumneata, domnule Pontmercy. Trebuie să mărturisesc că nu te-am iubit întotdeauna; să mă ierţi. Acum, ea și dumneata sănăteţi o singură fiinţă pentru mine. Îţi sînt foarte recunoscător. Simt că o faci fericită pe Cosette. Dacă ai şti, domnule Pontmercy, frumoşii ei obraji trandafirii erau bucuria mea; cum o vedeam puţin trasă la faţă, mă întristam. E în scrinul acela o hîrtie de cinci sute de franci. Nu m-am atins de ei. E pentru săraci. Cosette, uite rochia ta, acolo, pe pat! O mai ţii minte? N-au trecut decât zece ani de atunci. Ce iute trece timpul! Am fost foarte fericiţi. S-a sfîrşit! Copiii mei, nu plîngeţi, nu plec prea departe. Am să vă văd de acolo unde mă duc. N-aveţi decât să vă uitaţi noaptea, o să mă vedeti zîmbind. Cosette, îţi mai aduci aminte de Montfermeil? Erai în pădure și ţeria frică; îţi aduci aminte cînd am apucat toarta găleşii cu apă? A fost întîia oară cînd ţi-am atins mînuţa, sărăcuţa de ea! Era atât de rece! Ah, pe vremea

aceea aveai mîinile roșii, domnișoară. Acum le ai foarte albe. Și păpușa cea mare! Îți amintești? O botezaseși Catherine. Îți părea rău că n-ai luat-o la mînăstire. De câte ori m-ai făcut să rîd, îngerașul meu drag! Cînd ploua, puneai fire de paie pe șiroaiele de apă și te uitai cum se duc. Într-o zi ți-am adus o rachetă de nuielușe și o minge cu pene galbene, albăstre și verzi. Tu ai uitat-o. Erai foarte zglobie cînd erai mică. Te jucai. Îți puneai la urechi cercei de cireși. Toate au trecut! Toate sînt umbre: și pădurile prin care am trecut cu copilul, și copacii printre care ne-am plimbat, și mînăstirile în care ne-am ascuns, și jocurile, și rîsetele sănătoase ale copilăriei. Îmi închipuiam că toate sînt ale mele. Asta a fost prostia mea. Thénardierii ăștia au fost răi. Dar trebuie să-i iertăm. Cosette, a venit clipa să-ți spun numele mamei tale. Se numea Fantine. Ține minte numele acesta; Fantine. Să îngenunchezi de câte ori îl vei rosti. A suferit mult. A avut parte de tot afîta nenorocire cîtă fericire ai tu. Astea sînt voile lui Dumnezeu. El e în cer, ne vede pe toți de acolo și știe ce face printre marile lui stele. Am să mă duc, dragii mei. Iubiți-vă mult și mereu! Un singur lucru e de preț pe lume: iubirea între oameni. Poate că o să vă gîndiți cîteodată la bietul bâtrîn care a murit aici. O, draga mea Cosette! Nu sînt vinovat că nu te-am văzut în ultimul timp. Și mie mi se rupea inima. Veneam pînă la colțul străzii tale; lumea care mă vedea trecînd trebuie să-și fi făcut despre mine o părere foarte ciudată; eram ca nebun; o dată am ieșit fără pălărie. Copiii mei, uite că nu mai văd limpede, mai aveam multe de spus, dar e totuna.

Gîndiți-vă puțin la mine. Sînteți niște ființe binecuvîntate. Nu știu ce am, parcă văd o lumină. Mai apropiati-vă puțin. Mor fericit. Aplecați capetele voastre dragi, ca să-mi pun mîinile pe ele.

Cosette și Marius căzură în genunchi pierduți, înăbușiți de lacrimi, prințînd fiecare câte o mînă a lui Jean Valjean. Mîinile asta sfinte nu mai mișcau.

Era răsturnat pe spate, luminat de cele două sfeșnice; chipul alb privea spre cer; îi lăsa pe Cosette și Marius să-i acopere mîinile cu sărutări; murise.

Era o noapte fără stele și foarte întunecată. Fără îndoială, un înger uriaș sta undeva nevăzut, în picioare, cu aripile desfăcute, în aşteptarea sunetului.

VI

IARBA ASCUNDE ȘI PLOAIA ȘTERGE

În cimitirul Père-Lachaise, aproape de groapa comună, departe de cartierul elegant al acestui oraș de morminte, departe de toate acele morminte

înzorzonate care desfășoară în fața veșniciei moda hîdă a morții, într-un colț pustiu, lîngă un zid crăpat, sub o tisă pe care urcă o iederă, printre smocuri de pir și de mușchi, e o piatră. Această piatră nu e mai scutită decât cealaltă de rugina vremii, de mucegăire, de ciuperci și de găinățul păsărilor. Ploaia a înverzit-o, vîntul a înnegrit-o. Nu e pe lîngă ea nici o potecă, și lumii nu-i place să meargă pînă acolo, fiindcă iarba e înaltă și udă numai decît picioarele. Cînd e puțin soare, vin șopîrlele pe ea. Jur împrejur foșnesc bălăriile. Primăvara pitulicile cîntă în copaci. Această piatră nu are pe ea nici o însemnare. Nu s-a gîndit nimeni, tăind-o, decât la mărimea unui mormînt și n-a vrut nimeni decât să-o facă destul de lungă și destul de îngustă ca să acopere un om.

Nu e scris pe ea nici un nume. Dar acum foarte mulți ani, o mînă a scris cu creionul patru versuri, care încetul cu încetul s-au șters din pricina ploilor și a prafului, și care poate că azi au pierit de tot:

Azi doarme. Deși traiul i-a fost prea chinuit

Trăia. Cînd al său înger plecă, el a murit.

Această întîmplare s-a petrecut firește,

Așa cum vine noaptea cînd ziua se sfîrșește.

Scrisoare către domnul Daelli,
editor al traducerii în limba italiană a

Mizerabilor, la Milano

Hauteville-House, 18 octombrie 1862.

Domnule, ai dreptate cînd spui că Mizerabilii e o carte scrisă pentru toate popoarele. Nu știu dacă va fi citită de toate, dar eu am scris-o pentru toate. Se adresează Angliei cît și Spaniei, Italiei cît și Franței, Germaniei cît și Irlandei, republicilor care au sclavi cît și imperiilor care au șerbi. Problemele sociale depășesc granițele. Plăgile neamului omenesc, aceste plăgi uriașe care acoperă globul, nu se opresc la liniile albastre și roșii, desenate pe harta pămîntului!

Oriunde omul zace în necunoaștere și disperare, oriunde femeia se vinde pentru pîine, oriunde copilul suferă pentru că n-are o carte care să-l învețe și un cămin în care să se încălzească, Mizerabilii bate la ușă și spune: „Deschideți-mi, vin pentru voi”.

În perioada de civilizație în care ne aflăm acum, perioadă destul de intunecată de altfel, „mizerabilul” se numește omul. El trage să moară în orice climat s-ar afla și găsește în toate limbile.

Italia voastră nu e mai teafără decât Franța noastră, Italia voastră poartă pe chipul ei semnul tuturor mizeriilor. Oare tîlhăria, forma furioasă a sărăciei, nu locuiește în munții voștri? Puține națiuni sînt roase atît de adînc ca Italia de acel ulcer al mînăstirilor pe care am încercat să-l pătrund. Cu toate că aveți Roma, Milano, Neapole, Palermo, Torino, Florența, Siena, Pisa, Mantua, Bologna, Ferrara, Genova, Venetia, o istorie eroică, ruine sublime, monumente mărețe, orașe minunate, sînteți ca și noi niște săraci. Sînteți acoperiți de minunății și de putregai. Fără îndoială că soarele Italiei n-are pereche, dar vai! albastrul cerului nu împiedică pe om să fie îmbrăcat în zdrențe!

Aveți, ca și noi, prejudecăți, superstiții, tiranii, fanatism, legi oarbe care sprijină moravurile înapoiate. Nu gustați prezentul și trecutul fără să retrăiți izul trecutului. Aveți un barbar: călugărul, și un sălbatic: lazzaronele. Problema socială e aceeași la voi, ca și la noi. La voi se moare de foame ceva mai puțin și se moare de friguri ceva mai mult. Igiena voastră socială nu e cu mult mai bună decât a noastră. Întunericul, protestant în Anglia, e catolic în Italia. Numele se deosebesc, dar il vescovo, din Italia e identic cu bishop-ul³⁴⁵ din Anglia. Amîndoi înseamnă întunecime, aproape de aceeași calitate. E același lucru să tălmăcești prost Biblia sau să înțelegi prost Evanghelia.

Trebuie să mai stârui? Trebuie să mergem mai adînc cu acest paralelism lugubru? Nu aveți săraci? Uitați-vă jos! Nu aveți paraziți? Uitați-vă sus! Nu se leagăna și în fața voastră, ca și în fața noastră, această balanță hidroasă, ale cărei talgere, sărăcia și parazitismul, își fac un dureros echilibru?

Unde este armata voastră de profesori, singura armată pe care o recunoaște civilizația? Aveți școli gratuite și obligatorii? În patria lui Dante și a lui Michel-Angelo știe toată lumea să citească? Cazările voastre au devenit școli model? Au nu aveți ca și noi un buget de război gras și un buget de învățămînt ridicol? Au nu există și la voi acea ascultare pasivă care se schimbă atît de repede în pierderea personalității? Au nu aveți un militarism care merge pînă acolo încît împinge ostașii să tragă asupra lui Garibaldi, adică asupra onoarei vii a Italiei? Să verificăm ordinea voastră socială, s-o luăm de la punctul în care se află, aşa cum e, să-i vedem păcatele, să vedem femeia și copilul. Gradul de civilizație se măsoară după

cantitatea de protecție care încangoară aceste două ființe slabe. Oare, la Neapole, prostituția e mai puțin sfîșietoare decât la Paris? Cît adevăr iese din legile voastre și cîtă dreptate în tribunalele voastre? Aveți oare norocul de a nu cunoaște tîlcul acestor cuvinte întunecate: urmărirea unei crime în numele societății, înfierare legală, ocnă, eșafod, călău, pedeapsă cu moartea! Italieni, la voi, ca și la noi, Beccaria e mort. Farinacci trăiește³⁴⁶. Să vedem care sunt principiile statului nostru. Aveți o stăpînire care înțelege identitatea dintre politică și morală? Ați ajuns să amnistiați eroii! Si în Franța s-a făcut ceva asemănător. Să ne trecem în revistă mizeriile, fiecare să-și aducă vraful sănătății tot atât de bogăți ca și noi. Suferiți ca și noi, sub două blestem: blestemul religios, rostit de preoți, și blestemul social, hotărît de judecător. O, mare popor al Italiei, ești aidoma cu marele popor al Franței! O, fraților, sănătății, ca și noi, niște „mizerabili”.

Nici voi nu vedeți mai limpede, din fundul întunericului în care stați ca și noi, porțile luminoase și depărtate ale raiului.. Numai preoții se înșală. Aceste sfinte porți nu se află în urma, ci în fața noastră.

Rezum. Cartea aceasta, Mizerabilită, e oglinda voastră în măsura în care e a noastră. Înțeleg că împotriva ei se ridică anumiți oameni și anumite caste. Oglinziile, fiindcă spun adevărul, sănătățile. Asta nu le împiedică să fie folositoare.

Eu am scris pentru toți, pătruns de o mare dragoste pentru țara mea, dar fără să mă preocup de Franța mai mult decât de alt popor. Pe măsură ce înaintez în viață mă simplific și devin din ce în ce mai mult patriot al umanității. De altfel, aceasta e tendința vremii noastre și legea supremă a revoluției franceze. Cărțile, ca să răspundă creșterii necontenite a civilizației, trebuie să înceteze de a fi exclusiv franceze, italiene, germane, spaniole, engleze, și să devină europene, mai mult încă, umane.

De aici se ivește o nouă logică a artei și anumite necesități de compozиție care modifică totul, pînă și condițiile altădată strîmte ale gustului și ale limbii, care trebuie să se lărgescă și ele, ca toate celelalte.

În Franța, anumiți critici m-au mustrat, spre bucuria mea, că aş fi în afară de ceea ce numesc ei gustul francez. Aș vrea să merit acest elogiu. Fac și eu ce pot, sufăr de suferința universală și încerc să-o ușurez, n-am decât puterile subrede ale unui om și strig tuturor: Ajutați-mă!

Iată, domnule, ce m-a provocat scrierea dumitale să spun! O spun pentru dumneata și pentru țara dumitale. Am stăruit atât din pricina unei fraze din scrierea dumitale: „Mulți italieni spun: cartea Mizerabilii e o carte franceză. Nu ne privește pe noi. S-o citească francezii ca pe o istorie, noi o citim ca pe un roman.” Vai, o repet, mizeria e treaba noastră, a tuturor, fie italieni, fie francezi. De cînd istoria scrie și filozofia meditează, mizeria e veșmîntul neamului omenesc. A venit momentul să smulgem zdreanța asta groaznică a trecutului și să învelim mădularele goale ale Omului-Popor în haina de purpură a aurorei.

Dacă această scriere îți pare potrivită pentru a lumina cîteva spirite și a risipi cîteva prejudecăți, o poți publica. Te rog să primești încă o dată asigurarea celor mai alese sentimente ale mele.

VICTOR HUGO
CUPRINSUL

Partea a patra

Idila din strada Plumet și epopeea din strada Saint-Denis

(continuare)

Cartea a șaptea

Argoul

I Originile

II Rădăcinile

III Argoul care plînge și argoul care rîde

IV Cele două datorii: a veghea și a spera

Cartea a opta

Încîntări și deznađejdi

I În plină lumină

II Beția fericirii depline

III Începe să se întunece

IV Cab huruie în engleză și latră în argou

V Faptele nopții

VI Marius coboară pe pămînt și își dă adresa Cosettei

VII O inimă bătrînă și o inimă tînără față-n față

Cartea a nouă

Unde se duc?

I Jean Valjean

II Marius

III Domnul Mabeuf

Cartea a zecea

5 Iunie 1832

I Problema privită la suprafață

II Miezul problemei

III O înmormântare: prilej de a renaște

IV Furtuni de altădată

V Originalitatea Parisului

Cartea a unsprezecea

Atomul fraternizează cu uraganul

I Cîteva lămuriri asupra originilor poeziei lui Gavroche.

Înrîurirea unui academician asupra acestei poezii

II Gavroche la drum

III Îndreptățită mînie a unui bărbier

IV Copilul se miră de bătrân

V Unchiașul

VI Recruți

Cartea a douăsprezecea

Corintul

I Istoria Corintului de la întemeierea lui

II Veselie premergătoare

III Se lasă noaptea asupra lui Grantaire

IV Încercare de a aduce mîngîiere văduvei Hucheloup

V Pregătirile

VI În aşteptare

VII Omul recrutat în strada Billettes

VIII Cîteva semne de întrebare cu privire la numitul Le Cabuc,

care poate că nu se numea aşa

Cartea a treisprezecea

Marius intră în umbră

I Din strada Plumet pînă în cartierul Saint-Denis

II Parisul noaptea, văzut din zbor

III Pe marginea prăpastiei

Cartea a patrusprezecea

Măreția disperării

I Drapelul: primul act

II Drapelul: actul doi

**III Gavroche ar fi făcut mai bine să primească carabina lui
Enjolras**

IV Butoiul cu pulbere

V Sfîrșitul versurilor lui Jean Prouvaire

VI Agonia morții după agonia vieții

VII Gavroche priceput calculator al distanțelor

Cartea a cincisprezecea

Strada l'Homme-Armé

I Sugătoarea trădătoare

II Ștrengarul, dușman al luminilor

III În vreme ce Cosette și Toussaint dorm

IV Excesele de zel ale lui Gavroche

Partea a cincea

Jean Valjean

Cartea întâi

Războiul între patru ziduri

**I Între Caribda mahalalei Saint-Antoine și Scilla mahalalei
Temple**

II Ce poți face într-o prăpastie decât să stai de vorbă?

III Lumină și întunecare

IV Cinci mai puțin, unul mai mult

V Ce se vede din vîrful baricadei

VI Marius rătăcit, Javert laconic

VII Situația se înrăutățește

VIII Artileriștii trebuie luați în serios

**IX Folosul unui vechi talent de braconier și al împușcăturii fără
greș care a influențat asupra condamnării din 1796**

X Zori

XI O împușcătură care nu dă greș, dar care nu ucide pe nimeni

XII Dezordinea – apărătoare a ordinii

XIII Licăriri trecătoare

XIV În care se va citi numele iubitei lui Enjolras

XV Gavroche afară

XVI Cum din frate poți ajunge tată

XVII *Mortuus pater filium moriturum expectat*

XVIII Vulturul a ajuns pradă
XIX Jean Valjean se răzbună

XX Morții au dreptate și cei vii nu se însală
XXI Eroii

XXII Pas cu pas
XXIII Oreste flămînd și Pilade beat

XXIV Prizonier

Cartea a doua

Intestinul leviatonului

I Pămîntul sărăcit de mare

II Istoria veche a canalului

III Bruneseau

IV Amânunte necunoscute

V Progresul actual

VI Progresul viitor

Cartea a treia

Între suflet și mocirlă

I Cloaca și surprizele ei

II Lămurire

III Omul „filat”

IV Și el își poartă crucea

V Nisipul, ca și femeia, e viclean

VI Fontisul

VII Uneori te împotmolești chiar la mal

VIII O bucată de haină sfîșiată

IX Marius e luat drept mort de unul care se pricepe la d-astea

X Întoarcerea fiului risipitor cu viața sa

XI Se cutremură tăriile

XII Bunicul

Cartea a patra

Javert o ia razna

I Javert o ia razna

Cartea a cincea

Nepotul și bunicul

I În care vedem din nou copacul cu plasture de zinc

II Ieșit din războiul civil, Marius se pregătește pentru cel

de-acasă

III Marius atacă

IV În cele din urmă, domnișoara Gillenormand nu ia în nume de rău că domnul Fauchelevent a venit cu ceva la subsuoară...

V Depuneți-vă banii mai bine în pădure decât la notar

VI Cei doi bătrâni fac totul, fiecare în felul lui, pentru fericirea Cosettei

VII Urmările visului amestecate cu fericirea

VIII Doi oameni cu neputință de găsit

Cartea a șasea

Noaptea albă

I 16 februarie 1833

II Jean Valjean cu brațul mereu bandajat

III Nedespărțitul

IV *Immortale jecur*

Cartea a șaptea

Ultima sorbitură din potir

I Al șaptelea cerc și al nouălea cer

II Tainele pe care le poate cuprinde o destăinuire

Cartea a opta

În asfințit

I Odaia de jos

II Alți pași înapoi

III Își aduc aminte de grădina din strada Plumet

IV Atracție și stăpânire

Cartea a noua

Ultima noapte, ultima dimineață

I Milă pentru nenorociți, dar îngăduință pentru fericiți

II Ultimele pîlpîiri ale opaițului fără ulei

III Un fulg a ajuns o povară pentru cel ce ridică în mîini căruța lui Fauchelevent

IV O sticlă de cerneală care nu-i bună de nimic

V O noapte prin care străbate strălucirea zilei

VI Iarba ascunde și ploaia șterge

Scrisoare către domnul Daelli, editor al traducerii

în limba italiană a *Mizerabililor*, la Milano

...el deschide ochii dacă nu cei mai profunzi, cel puțin
cei mai clarvăzători care s-au deschis vreodată asupra
lumii materiale... acest antic, acest om de geniu unic
era un dublu politician: pe de-o parte un preocupat de
o politică democrată, pe de alta un preocupat de poli-
tică literară care-l făcea un romantic...

Charles Péguy

Vol. I—III, Lei 78

Editura Univers

Notes

[[←1](#)]

. În limba latină: „lene”. Etimologia lui Victor Hugo este însă fantezistă; cuvântul francez *la pègre* – bandiții, escrocii, prostituuatele – nu reprezintă termenul latin, ci provensalul *pego* (smoală, lipici; metaforic: hoț).

[←2]

. Ultima zi a unui osîndit

[←3]

. Această lucrare a lui Victor Hugo, apărută în 1829, este o pleoarie împotriva pedepsei cu moartea.

[←4]

. Piesa n-a avut succes.

[←5]

. Efecte de comedie.

[←6]

. Iepurele (ba aici, ba acolo).

[<7]

. Medic specialist în bolile de alienație mintală furioasă.

[←8]

. Pușca mea.

[$\leftarrow 9$]

. Calul meu.

[**←10**]

. O corectură.

[←11]

. Culisele din stînga și culisele din dreapta.

[←12]

. Femeile afectate, pretențioase, numite aşa în secolele XVII-XVIII.

[←13]

. Celebrul *Hôtel de Rambouillet din Paris* – în care, pînă în 1648, marchiza de Rambouillet primea societatea aristocratică a vremii, alături de o seamă de scriitori burghezi în slujba nobilimii și a monarhiei absolute – se înălța între Luvru și Hale. Dincolo de Hale se afla Curtea Miracolelor, cartier sordid.

[←14]

. Bucăți de zanăr de calitate inferioară.

[←15]

. Turte de zahăr.

[←16]

. Mare feudal, a simpatizat, scurtă vreme, cu revoluția burgheză. Devenit reaționar și bigot, a emigrat și s-a alăturat Bourbonilor.

[←17]

. *Flora, Pomona, Neptun, Belona, Marte* – zeițe și zei din mitologia latină. Belona era zeița războiului; pălăria în trei colturi era „a lui Marte” fiindcă o purtau la început (secolul al XVIII-lea) militarii.

[←18]

. Amiralii francezi din timpul monarhiei absolute.

[←19]

. În comediile scriitorului latin Plaut (secolele III-II î.e.n.) apar adesea personaje populare, vorbind argou roman.

[←20]

. Bandit și contrabandist francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

[<21]

. Dar unde sînt zăpezile de altădată? (Vers din Francois Villon)

[←22]

. Argoul din Tunis, cunoscut pe vremea expediției regelui Ludovic al IX-lea împotriva Tunisului.

[←23]

. Șase cai puternici trăgeau o diligență.

[←24]

. Versuri în argou de la începutul secolului al XVIII-lea, despre care se spunea că s-ar fi cîntat la „o petrecere de nuntă” a celebrului bandit Cartouche.

[←25]

. Textual – a vedea treizeci și șase de lumânări.

[←26]

. Personaj mitologic: fata oferită ca pradă unui monstru marin. Legenda spune că Perseu, văzând-o legată de o stîncă și fermecat de frumusețea ei, a ucis monstrul, a eliberat-o și a luat-o de soție.

[<27]

. Nu înțeleg cum dumnezeu, părintele oamenilor, poate să-și chinuiască copiii și nepoții și să-i audă tipind, fără să fie chinuit(tulburat; *agité* – în original) el însuși.

[←28]

. Reprezentant al fiziocraților, prima școală de economiști burghezi (secolul al XVIII-lea), care cereau libertatea comerțului și industriei, mai ales libera circulație a produselor agricole. Ca ministru al finanțelor și economiei, Turgot a inițiat o serie de reforme burgheze, anulate apoi de reacțiunea feudală.

[←29]

. Romancier francez din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.
Fiu de țăran, în opera lui se întâlnesc pagini de un remarcabil realism asupra moravurilor Parisului din ajunul revoluției. În *Nopțile Parisului*, exprimă sentimente democratice și zugrăvește pe iacobini în culori pline de simpatie.

[←30]

. Monstru în mitologia greacă.

[←31]

. *Imam*, teolog musulman.

[←32]

. Centre ale unor vechi civilizații, azi dispărute, în Orientul Apropiat.

[←33]

. În engleză *cab* e prescurtarea lui *gabriolet*; în argoul francez înseamnă cîine.

[←34]

. *Lisette*, personaj foarte popular din cîntecile Iul Béranger.

[←35]

. A sparge geamul cu ajutorul unui plasture de chit, care, lipit de geam, reține cioburile și zgometul.

[**←36**]

. N-o să scîrțiiie sub pilă.

[←37]

. Franci, gologani sau mărunțiș.

[←38]

. Paris.

[←39]

. Tip de Tânăr desfrînat, eroul romanului de mare succes: *Iubirile cavalerului de Faublas* (1787-1790) de Louvet de Couvray.

[←40]

. Primul, un personaj legendar, pomenit de mitul eroului grec Heracle: sacrifică pe altarele zeilor săi pe orice străin care pătrundea în Egipt, unde legenda spune că domnea acest despot sîngeros. Ceilalți doi sunt personaje istorice. *Tiberiu* – împărat roman (secolul I î.e.n.); *Henric al VIII-lea*, rege al Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, a guvernat ca un monarh absolut; a condamnat la moarte pe două dintre cele şase soții ale sale.

[←41]

. Un burghez al cărui nume însuși îi arăta originea modestă (*humble* - umil), numit membru al Camerei nobililor sub Ludovic-Filip.

[←42]

. *Les incroyables*: tineretul reacționar, extravagant ca îmbrăcăminte și vorbire, din timpul directoratului (1795-1799).

[←43]

. Primul director al Băncii Franței înființată de Napoleon I.

[←44]

. *Fauchelevant*, textual: cosește-vînt.

[←45]

. *Pousselevent, Coupelevent*: Împinge vîntul, Taie vîntul.

[←46]

. Eroina romanului *Pamela* de Richardson, scriitor englez din secolul al XVIII-lea. Fată de condițiune modestă, Pamela trăiește într-un mediu mic-burghez, supravegheată îndeaproape și nemilos exploatată.

[←47]

. *Sans-culottes*, poreclă dată de aristocrați revoluționarilor de la 1789, care purtau pantaloni lungi în locul pantalonului pînă la genunchi (*culottes*). Textual: sans-culottes - fară pantaloni.

[←48]

. Un mic negustor și un muncitor din Paris, care au luat parte la insurecția din 1832, după ce luptaseră în zilele din iulie 1830. Implicați în atentatul neizbutit asupra lui Ludovic-Filip (1836), au fost executați.

[←49]

. *Quadrin* era o monetă maruntă din secolul al XVI-lea, a patra parte dintr-o para. Cartea cu titlul de mai sus era o povestire a *Biblei* sub formă de „medalioane”, scurte prezenteri ale personajelor. A avut multe ediții chiar și în secolul următor.

[←50]

. *Pierre de Besse*, confesorul regelui Ludovic al XIII-lea (prima jumătate a secolului al XVII-lea). Cartea menționată pretindea să dovedească „concordanța Evangeliilor” între ele și a datelor de acolo cu cele istorice, strădanie infirmată de istoria științifică a creștinismului.

[←51]

. Culegere de versuri dedicată reginei Margareta de Navara, femeie instruită, unanim admirată pentru spiritul și cultura ei.

[←52]

. Primul tratat francez de diplomație, operă a unui scriitor politic de la sfîrșitul secolului al XVI-lea.

[←53]

. Antologie rabinică (lat.), culegere de sentințe morale luate din scrierile teologilor evrei din evul mediu.

[←54]

. Adică o ediție a operelor lui Tibul, tipărită în 1567, la Veneția, în tipografia lui Aldo Manuccio. Indicația latină *in aedibus Manutianis* însemnează „editat de Manuccio”. Această celebră editură și tipografie a difuzat în ediții elegante cele mai de seamă opere ale antichității greco-latine. Tibul este un elegiac latin de la sfîrșitul secolului I î.e.n.

[←55]

. Este vorba de cartea *Viețile filozofilor*, scrisă de eruditul grec Diogene din Laerția (Cilicia, Asia Mică) în secolul al III-lea î.e.n. Opera aceasta este deosebit de utilă, deoarece ne informează asupra unui mare număr de filozofi greci, materialiști îndeosebi, ale căror scrimeri n-au ajuns pînă la noi.

[←56]

. Mare umanist francez, a editat *Viețile filozofilor* de Diogene Laerțiu în 1570.

[←57]

. Umanist și tipograf parizian din secolul al XVI-lea, tatăl lui Henri Estienne. A editat pentru întâia oară, după manuscrise, operele istoricilor greci Dionis din Halicarnas și Dio Cassius.

[←58]

. Adică o carte din secolul al XV-lea sau al XVI-lea, tipărită luxos, în atelierul familiei lui Aldo Manuccio.

[←59]

. Adică o tipăritură din oficinele Elzevirilor, familie de tipografi olandezi, al căror atelier principal era la Amsterdam (secolele XVI-XVII).

[←60]

. Personaje din comedia *Mizantropul* (1666) de Molière. Lui Alceste, om sincer, căutător al adevărului i se opune Philinte, omul saloanelor, partizan al minciunilor convenționale și al complezențelor utile.

[←61]

. Acest Filip era unul din nepoții lui Ludovic al XIV-lea. Prin testamentul său, Carol al II-lea l-a lăsat moștenitor. Avea însă drept contracandidat pe arhiducele german Carol (viitorul împărat Carol al VI-lea); această rivalitate a dezlănțuit războiul de succesiune la tronul Spaniei (1702-1713), care a secătuit Franța.

[←62]

. Aluzie la două evenimente din timpul revoluției din Franța; la 10 august 1792, cînd masele populare conduse de iacobini au atacat Tuileriile, garda elvețiană a lui Ludovic al XVI-lea a tras în multîme; în vendémiaire (lună a calendarului revoluționar: octombrie 1795), reacțiunea aristocratică și regalistă, încurajată de alungarea iacobinilor de la putere, a încercat o lovitură de stat împotriva Convențiunii Naționale, încercare zdrobită de artleria lui Napoleon Bonaparte, pe atunci general de brigadă.

[←63]

. Abatele Joseph Terray, ministru de finanțe în ultimii ani ai domniei lui Ludovic al XV-lea (1770-1774). Măsurile luate de el, și mai ales creșterea impozitelor și reducerea rentelor de stat, i-au atras ura burgheziei și a maselor populare, mai ales că plana asupra lui bănuiala de a fi fost amestecat în „pactul foamei”, o uriașă speculă asupra grâului, care a înfometat populația săracă în 1773.

[←64]

. Erudit din secolul al XVI-lea, Pierre de la Ramée, zis Ramus, gînditor și filolog. Combatea scolastică medievală și proclama intelectualitatea rațiunii omenești asupra tradiției bisericești. Detestat de profesorii de la Sorbona – Facultatea de teologie a Universității din Paris – pentru aceste idei înaintate, Ramus a fost ucis în noaptea Sfintului Bartolomeu (1572) la instigația dușmanilor săi.

[←65]

. Acest trist episod din viața lui Rousseau a avut loc în Elveția, unde scriitorul se refugiase în 1762, pentru a evita închisoarea, în urma publicării la Amsterdam a operelor sale *Emil* și *Contractul Social*. Deismul expus în cartea a IV-a din *Emil* nefind pe placul unui pastor, acesta atâtă populația locală împotriva marelui gînditor, a cărui locuință fu atacată cu pietre în noaptea de 6 și 7 septembrie 1765.

[←66]

. După legenda Vechiului Testament, Moise, conducind pe evrei din robia egipteană în Palestina, s-a oprit mai mulți ani în peninsula Sinai. În deserturile de acolo hrana și apa lipseau, ceea ce i-a făcut pe evrei să murmură în repetate rînduri împotriva lui Moise

[<67]

. General și orator atenian. Acuzat pe nedrept de trădare, a fost condamnat să bea cuciță în anul 317 î.e.n.

[←68]

. După bătălia de la Zama (202 î.e.n.), care a pus capăt celui de al II-lea război punic, Scipio a fost acuzat pe nedrept că și-a însușit o parte din despăgubirile de război la care Cartagina era obligată prin tratatul de pace. Învingătorul lui Hannibal a fost silit atunci să ia drumul exilului.

[←69]

. Cînd, în 325 î.e.n., Alexandru cel Mare, după înfrângerea lui Porus și cucerirea văii Indului, voi să înainteze spre răsărit, pe valea Ganelui, soldații săi refuzară să-l urmeze, speriați de necunoscutul ce li se deschidea în față.

[←70]

. În expediția sa, Columb a avut de înfruntat o răscoală a marinilor săi, care se temea că nu ajungă... la capătul lumii.

[←71]

. *Chouani* (citește și), cărani bretoni fanatizați de preoți și împinși la răscoală împotriva Convenției Naționale, pe vremea revoluției burgheze din Franța.

[←72]

. La începutul lui septembrie 1792, nu mult după detronarea lui Ludovic al XVI-lea, cînd austro-prusacii amenințau Parisul, masele populare au executat vreo mie de reaționari, care umpleau închisorile.

[←73]

. Înapoierea Burbonilor în Franța, după înfrângerea definitivă a lui Napoleon la Waterloo (1815), a fost însoțită de o cumplită teroare albă, dezlănțuită împotriva foștilor revoluționari și bonapartisti. La Avignon a fost astfel asasinat mareșalul Guillaume Brune, erou al războaielor primei republici împotriva coaliției suveranilor reaționari.

[<74]

. Prima victimă a masacrului din noaptea Sfîntului Bartolomeu.

[←75]

. Printesa de Lamballe, prietenă a reginei Maria-Antoneta, a fost ucisă în septembrie 1792, la Paris, de răsculați.

[←76]

. Corp de soldați spanioli, partizani ai francezilor, format de Napoleon îndată după ocuparea Spaniei (1806); prin extensiune, soldați din bandele unui regim reaționar trimis să asuprească poporul.

[<77]

. *Verzii, cadeneții* – numele unor formații reacționare teroriste din 1815.

[←78]

. Formațiuni militare regaliste din sudul Franței, apărute îndată după căderea lui Robespierre (iulie 1794); mulți iacobini au căzut victime ale acestor bande.

[←79]

. Trupă regalistă formată din nobili emigrați, debarcată la Bordeaux în 1814, în vreme ce Napoleon bătea în retragere în fața trupelor aliate pătrunse în Franța pe la nord-est.

[←80]

. Danton s-a pronunțat hotărît în procesul lui Ludovic al XVI-lea pentru moartea acestuia. El reprezenta pe atunci burghezia împotriva monarhiei feudale. Victor Hugo, luînd partea lui Danton, nu cunoștea documente descoperite de atunci încoace, din care reiese că Danton devenise în 1794 contrarevolutionar.

[←81]

. Paradoxul lui Victor Hugo vrea să zică următoarele: prin ordonanțele reacționare din iulie 1830 acest feudal se răzvrătise împotriva poporului.

[←82]

. Joc de cuvinte: insurrection, résurrection.

[←83]

. Pe vremea imperiului roman elocvența politică fiind înnăbușită, nu mai puteau apărea tribuni democrați ca frații Titus și Tiberius Gracchus. Acum nu rămînea decît satira pentru a biciui moravurile. Este ceea ce a întreprins poetul latin Iuvenal (secolul I-II) în satirele sale violente împotriva viciilor aristocrației romane. În *Satira I* rezumă poetică prin emistihul *facit indignatio versum* (indignarea este suficientă ca să-ți inspire versuri).

[←84]

. E vorba tot de poetul satiric Iuvenal, care, sub pretextul unei misiuni militare, a fost trimis la Syene, pe Nilul mijlociu.

[←85]

. În *Anale* istoricul roman Tacit ia atitudine hotărâtă împotriva despotismului Cezarilor.

[←86]

. Este vorba de evanghistul Ioan, exilat în insula grecească Patmos de către autoritățile romane, sub domnia lui Domițian. Acolo, apostolul ar fi avut, chipurile, o viziune, pe care o povestește în *Apocalipsul* său, scriere obscură, plină de metafore și simboluri, în care este condamnată societatea vremii, cufundată în păcate, și se fac preziceri asupra soartei viitoare a lumii.

[←87]

. Mari metropole din antichitate, celebre prin luxul și desfrînarea lor, cu care *Apocalipsul* evanghelistului Ioan compară Roma imperială; Ninive a fost capitala imperiului asirian; Babilon – a Caldeei; ambele au avut existență istorică. După legenda biblică, Sodoma ar fi fost un oraș nu departe de Marea Moartă, distrus de un foc ceresc, drept pedeapsă pentru depravarea locuitorilor săi.

[←88]

Verres, proconsul al Siciliei (secolul I î.e.n.), pe care a jefuit-o îngrozitor. Jafurile sale au fost date la iveală de Cicero într-o serie de discursuri care au atras condamnarea vinovatului. Caligula, al treilea împărat roman (37-41), ar fi fost cu totul insensibil la oratoria lui Cicero, fiind smintit.

[←89]

. Adică activitatea pozitivă, realizările politice mărețe ale lui Iuliu Cezar fac să i se ierte dictatura inaugurată o dată cu trecerea ilegală a rîului Rubicon.

[←90]

. Dacă Tacit ar fi trăit cu un secol mai devreme, ar fi condamnat, scriind istoria timpului său, lovitura de stat a lui Iuliu Cezar, precum și dictatura acestuia.

[←91]

. Împărat roman, care a domnit numai câteva luni, în anul 69, înainte de înscăunarea lui Vespasian. Era crud și cinic. I se atribuie o frază feroce: „Cadavrul unui dușman miroase totdeauna frumos”

[←92]

. „Urîtenia tiranului” însemnează hidogenia morală.

[←93]

. Împărat roman de la începutul secolului al III-lea, fiul lui Septimius Sever; a lăsat un renume trist în istorie pentru cruzimile lui. A ucis chiar pe propriul său frate, Geta.

[←94]

. Împărat roman de la sfîrșitul secolului al II-lea, fiul lui Marcus Aurelius; renumit prin crime și acte de demență.

[←95]

. Împărat roman (secolul al II-lea și al III-lea) sub a cărui domnie tiranică a înflorit lingusirea și delațiunea.

[←96]

. Prorocul evreu Isaiia (secolul al VIII-lea î.e.n.) și-a scris profetiile într-un stil plin de imagini, valorificate de procedee retorice.

[←97]

. Massaniello a conclus răscoala populară din Napoli (1647) împotriva dominației spaniole. A fost lipsită de baza socială largă pe care o avusese insurecția sclavilor din republica romană, condusă de gladiatorul trac Spartacus (71 î.e.n.).

[←98]

. Acest cuvînt însemnează „stomac” în limba latină. La Victor Hugo simbolizează răscoalele populare provocate de foame.

[←99]

. Orășel din Franța. În timpul restaurației, locuitorii sai s-au împotrivit pretențiilor marelui proprietar local de a impune unele redevențe feudale, desființate de revoluția din 1789.

[←100]

. Maximilian Lamarque, general al imperiului și deputat cu tendințe liberale, era foarte popular. Mort la începutul lui iunie 1832, înmormântarea lui a luat proporțiile unei mari manifestații ale opoziției republicane, sprijinită de masele muncitorești, și s-a transformat în insurecția descrisă de Victor Hugo.

[←101]

. Generalii Foy, Gérard și Drouet d'Erion se distinseseră în ultimele războaie ale imperiului și luptaseră la Waterloo. Napoleon se gîndeа să-i înainteze mareșali (*in petto* însemnează în limba latină „în piept”, adică „în cuget”).

[←102]

. Linie de metal, drug de fier, rangă mică.

[←103]

. Fiul lui Napoleon I și al Mariei-Luiza a murit de tuberculoză la 22 iulie 1832, deci la o lună și jumătate după insurecția pariziană.

[←104]

. Coloana, înălțată în 1810, se numea atunci „coloana Austerlitz”, fiindcă basoreliefurile ei metalice fuseseră fabricate din tunurile austriece captureate în acea bătălie (1805). Deasupra coloanei se afla o statuie a lui Napoleon, doborâtă la începutul restaurației, repusă în timpul monarhiei din iulie. Comuna din Paris a doborât la pămînt acest simbol al militarismului francez, dar republica a III-a a reașezat coloana pe soclul ei. Cortegiul generalului Lamarque nu putea ocoli acest altar al bonapartismului.

[←105]

. Aristocrat francez, coborîtor dintr-un bastard al lui Iacob al II-lea Stuart, regele Angliei, afișa ideile cele mai reaționare.

[←106]

. Punct din centrul Parisului, numit astfel fiindcă la origine a fost un arc de triumf, înălțat în 1674 de municipalitatea pariziană în amintirea cuceririi provinciei Franche-Comté.

[←107]

. Numele sub care guvernul lui Ludovic-Filip a încercat să bagatelizeze una din răscoalele muncitorești din timpul acela.

[←108]

. General al lui Napoleon. Exilat în timpul restaurației, a căpătat din nou comandamente superioare sub Ludovic-Filip. Lamarque îi fusese camarad de arme.

[←109]

. Lupte din timpul războiului de independență al Statelor Unite din America. Lafayette, voluntar în armata insurgenților, a participat la această din urmă luptă.

[←110]

. Mânăstirea Saint-Merry din centrul Parisului a fost principalul centru de rezistență al răsculaților din 1832. Aceștia, baricadați înăuntru, au sunat clopotul în tot timpul luptelor.

[←111]

. Pamfletar de un deosebit talent, Armand Carrel era unul din cei mai de seamă conducători ai partidului republican sub Ludovic-Filip. Bertrand Clausel, fost ofițer al lui Napoleon, deținea sub Ludovic-Filip un comandament în armată. Făcuse opoziție în Cameră lui Polignac și trecea drept democrat.

[←112]

. Scriitoare engleză din secolul al XVIII-lea, autoarea unor romane de groază.

[←113]

. Republican și socialist utopic, unul din organizatorii răscoalei muncitorești din Lyon (1837), ceea ce i-a atras o condamnare de douăzeci de ani închisoare. Eliberat în timpul revoluției de la 1848, Lagrange este, puțin după aceea, ales deputat în Constituantă, unde îl cunoaște pe Victor Hugo. Ludovic Bonaparte îl exilează după lovitura de stat din 12 decembrie 1851. Moare în exil, în Olanda.

[←114]

. Acesta era numărul membrilor Academiei Franceze.

[←115]

. Aluzie la scena vrăjitoarelor din *Macbeth* de Shakespeare.

[←116]

. Aluzie la aceeași scenă din *Macbeth* de Shakespeare, în care vrăjitoarele prezic eroului dramei domnia Scoției și-i trezesc ambiția.

[←117]

. Ludovic al XVII-lea era fiul lui Ludovic al XVI-lea și al Mariei-Antoaneta, mort în închisoarea Temple din Paris. Ducele de Bordeaux era fiul postum al ducelui de Berry.

[←118]

. Strigătul afirma solidaritatea răsculaților francezi din 1832 cu cei ai Poloniei din 1830.

[←119]

. *Ouailles* – oi, credincioși: *oie* – gîscă. Joc de cuvinte.

[←120]

. Denumirea lui Hercules în Plaut și Terentius.

[←121]

. Pregătește-te de război (lat.). Expresie pe care francezii o pronunță astfel încât *bellum se aude* *bel homme* - bărbat frumos.

[←122]

. Cuvîntul înseamnă „tărtăcuță” în limba provensală; era, pe atunci, o asociație revoluționară din sud-estul Franței.

[←123]

. *Détour – înconjur.*

[←124]

. Théophile de Viau (secolul al XVII-lea), numit „bătrânul” spre a-l deosebi de Théophile Gautier, contemporan și prieten cu Victor Hugo. Versurile citate nu aparțin însă lui Théophile de Viau, ci discipolului acestuia, Girard de St. Amant (poemul *Singurătatea*).

[←125]

. *Pot-aux-Roses* – ghiveci cu trandafiri.

[←126]

. *Poteau rose* – stîlp trandafiriu.

[<127]

. Nu lăsa să treacă orele (lat.).

[←128]

. Bucătar vestit din secolul al XIX-lea.

[←129]

. Poetul latin scrisese: *Carpe diem* (nu lăsa să treacă ziua).

[←130]

. Deschizătură prin care, de pe puntea unei corăbii, se pătrunde în cală.

[←131]

. Joc de cuvinte: *sans plume* – fără pană, fără condei.

[←132]

. Numele unei luni în calendarul republican din 1792, luna florilor (coresponde în parte lui aprilie).

[←133]

. Cetăți, personaje și populații din Italia mijlocie, în primele timpuri ale istoriei Romei, Clusium era o cetate din Etruria, asediată de gali la începutul secolului al IV-lea î.e.n. Romanii i-au dat ajutor și au izgonit pe năvălitori. Aceștia se înapoiară însă după un an și cuceriră Roma, prădând-o groaznic și înapoindu-se cu o pradă bogată în patria lor (cîmpia Padului). *Brennus* însemna în limba galilor „conducător de oaste”. Este vorba aici de brenul care a cucerit Roma în 390 și i-a impus condiții grele pentru a consimți să se retragă. Ecvii, volscii și sabinii sănă urmele unor vechi triburi înrudite cu romanii. Volscii locuiau chiar în Latium; ceilalți, mai la nord, în Apeninii mijlocii. Au fost cu toții supuși de romani în secolul al V-lea î.e.n. Alba era capitala albanilor, tribul latin care a avut întîietatea în Latium înaintea romanilor; au fost supuși de regele Tullus Hostilius. Fidena era o cetate sabină la nord de Roma, supusă – după legendă – de însuși Romulus.

[←134]

. Aluzie la neînțelegările religioase din Elveția în secolul al XVI-lea. În cantonul Uri se ținea încă postul catolic; în Glaris, în schimb, nu se mai ținea, o dată cu primirea fără rezerve a reformei lui Zwingli.

[←135]

. Joc de cuvinte: *qui montre la corde* – care își arată coarda, și *la corde du pendu* – funia spînzuratului.

[←136]

. Este vorba de ultimul prinț Condé, tatăl ducelui d'Enghien, executat din ordinul lui Napoleon în 1804. Bătrînul s-a spînzurat în 1832.

[←137]

. Cîmpie din Franța de nord.

[←138]

. Joc de cuvinte: *poulailler* – poiată; *une poule* – o femeie ușoară.

[←139]

. Joc de cuvinte întemeiat pe o interpretare glumeață a epitetului latin al zeului Apollo: *avoir le timbre un peu fêlé* însemnează, în limba franceză „a fi cam într-o parte”.

[←140]

. „Nu se cade oricui să ajungă pînă la Corint.” Expresie în limba latină cu înțelesul de stăvilire a pretențiilor celor nechemați. Joc de cuvinte: *omnibus* – tuturor (lat.).

[←141]

. Poem liric dedicat zeului Dionysos. Prin extensiune, elogiu exagerat adus unei persoane.

[←142]

. Sculptor grec care – după legendă – s-a îndrăgostit de statuia Galateii, propria sa operă, și a luat-o de soție după ce a fost însuflată de Venus-Afrodita.

[←143]

. Mare pictor venețian din vremea Renașterii (1477-1576), la V. Hugo, aluzie la portretul unei tinere cu parul castaniu deschis pictat de el și cunoscută sub numele de „logodnica pictorului “.

[←144]

. Bancher francez din prima jumătate a secolului al XIX-lea, supranumit „bancherul regilor și regele bancherilor”, a cărui avere trecea drept fabuloasă. A finanțat în mai multe rânduri guvernele monarhiei din iulie.

[←145]

. Nume vechi al consilierilor comunali din Tuluza.

[←146]

. Ca unul dintre cei trei sute de spartani care au pierit împreună cu regele lor, Leonida, apărînd trecătoarea Thermopile din munții Tesaliei, împotriva armatei persane a lui Xerxes (480 î.e.n.).

[←147]

. Comparația evocă un episod sălbatic din campania de înnăbușire a răscoalei irlandeze în timpul revoluției burgheze din Anglia. Cromwell, luînd cu asalt cetatea Drogheda din Irlanda (1649), a ordonat nimicirea garnizoanei o dată cu populația orașului, sub pretext că irlandezii sînt catolici.

[←148]

. Materie inflamabilă cu bază de cărbune.

[←149]

. Aluzie la fabula lui La Fontaine: *Diligența și musca*.

[←150]

. Scriitor militar francez din secolul al XVIII-lea.

[←151]

. Zeița justiției în mitologia greacă.

[←152]

. Ultimele victorii ale lui Napoleon I (februarie 1814) împotriva aliaților, care pătrunseseră în Franța de nord.

[←153]

. Personaj din istoria Greciei antice. A comandat armata care a eliberat Siracuza (Sicilia) de tiranii săi, lăsînd amintirea unui democrat convins, scrupulos în respectarea legalității.

[←154]

. Căpelenie a partidului național și popular din Galia pe timpul lui Cezar. În anul 53 î.e.n. a răsculat împreună cu Induciomar cele mai multe triburi galice din nord, abia supuse.

[←155]

. Căpelenie a răsculaților burghezi din Gand (Belgia) împotriva contelui de Flandra.

[←156]

. Nobil belgian din secolul al XVI-lea, calvinist și agent diplomatic al lui Wilhelm de Orania în timpul răscoalei Țărilor de Jos împotriva dominației spaniole. Prins în două rînduri de spanioli, n-a trădat interesele poporului său. A luptat și cu pana împotriva spaniolilor, scriind pamflete politice, în care le demasca intoleranța și cruzimea.

[←157]

. Suveran vizigot al unei regiuni din nordul Spaniei, care a dat semnalul luptei de recucerire a Peninsulei Iberice ocupată de arabi (secolul al VIII-lea).

[←158]

. *Prometeu înlănațuit*, tragedie de Eschyl; conține tirade însuflețite împotriva tiraniei. Aristogiton, martir al libertății în Atena antică (secolul al VI-lea î.e.n.). Thrasybul a trăit la Atena un secol și jumătate mai tîrziu, cînd „cei 30 de tirani” (un grup de aristocrați ajunși cu forța la putere) persecutau partidul popular. Thrasybul a strîns o armată și i-a gonit, restabilind astfel regimul democratic.

[←159]

. Adică: fost membru al Convenției din 1792, care a votat moartea lui Ludovic al XVI-lea.

[←160]

. Locuitor din provincia Auvergne.

[←161]

. Scilla și Caribda – stîncă și vîrtej din strîmtoarea Messinei, între Italia și Sicilia; navigatorii din antichitate, pe corăbiile lor mici, se temeau deopotrivă de aceste două piedici și ziceau că, dacă scapi de una, cazi negreșit victimă celeilalte; de aici expresia „din Scilla în Caribda” (din lac în puț).

[←162]

. Formă de guvernare în care puterea este exercitată de gloată (din limba greacă: *ochlos* – gloată și *cratos* – putere).

[←163]

. Popor (greaca veche).

[←164]

. Simplu joc de cuvinte care trimite la punctul de plecare al răscoalei Țărilor-de-Jos spaniole împotriva lui Filip al II-lea. În 1566 un grup de nobili și burghezi din Flandra și Olanda s-au întrunit la Breda și au hotărât să lupte pentru înlăturarea inchiziției spaniole. Puțin după aceea, o delegație s-a prezentat regentei Margareta de Parma, sora lui Filip al II-lea. Un curtean al acestuia i-a tratat obraznic pe postulanți drept *gueux* (calici, golani). Răsculații adoptară această insultă ca o denumire cu care se mândreau.

[←165]

. Scriitor creștin din secolul al IV-lea.

[←166]

. Drojdia cetății, legea lumii (lat.).

[←167]

. În iunie 1848, de fapt, masele muncitorești pariziene au luat armele împotriva burgheziei.

[←168]

. Veche măsură franceză, echivalentă cu 0.3248 m.

[←169]

. Care, prin proporțiile ei, pare a fi opera unor ciclopi; aceștia erau, după legenda mitologică, niște uriași.

[←170]

. Personaj mitologic, condamnat de zei să împingă în infern o stîncă care se rostogolea fără încetare înapoi. Stînca lui Sisif simbolizează o muncă grea și neproductivă.

[←171]

. Personaj biblic menționat de Vechiul Testament: un bogătaș arab, bun credincios al lui Iehova. Legenda spune că acesta l-a sărăcit ca să-l încerce, îmbolnăvindu-l totodată de lepră.

[←172]

. Cetățuia mai multor orașe din antichitatea greco-romană, clădită pe o înălțime centrală. Celebră a fost aceea din Atena pe care se ridicau templele numite Partenon și Erechteion, giuvaiere ale arhitecturii ionice.

[←173]

. Ossa și Pelion, munți în Tesalia. Mitologia spune că uriașii, răsculîndu-se împotriva lui Jupiter, au pus muntele Ossa peste Pelion. Expresia e folosită cînd e vorba de greutăți și sforțări inutile.

[←174]

. Date importante, cotituri în mersul revoluției din Franța; în 1789 a izbucnit revoluția; anul 1793 a adus dictatura iacobină, pregătită de răsturnarea monarhiei la 10 august 1792; la 9 termidor grupul reacționar al Convențiunii a smuls puterea din mâinile lui Robespierre; vandemiar și prerial sînt încercări de răsturnare a Convențiunii termidoriene, care pregătea directoratul (1795 —1799) – una regalistă, cealaltă populară, numite astfel, ca și termidor și brumar, după lunile calendarului republican; directoratul a fost desființat prin lovitura de stat de la 18 brumă (1799) a lui Napoleon.

[←175]

. Puşcă veche, scurtă, numită şi tromblon.

[←176]

. Cîntec revoluționar din 1792, care evoca desființarea monarhiei. Prin cupletele ei antimonarhice, a fost mai populară decît *Marseieza* lui Rouget de l'Isle. Sub Ludovic-Filip masele populare manifestau dispreț față de *Marseieza*, devenită imn al monarhiei burgheze.

[←177]

. Generalii de care burghezia franceză s-a servit pentru a înnăbuși în sînge insurecția muncitorească din iunie 1848, se făcuseră cunoscuți în expedițiile colonialiste pentru cucerirea Algeriei. Astfel, Cavaignac fusese guvernator al noii colonii, iar Lamoriciere avusese acolo un înalt comandament.

[←178]

. Temple, Castelul de apă, Belleville – puncte din Paris în jurul cărora s-au dat lupte aprige în iunie 1848. Sunt situate în est, în cartiere muncitorești.

[←179]

. Glonț de calibră mare, tras de o pușcă de meterez sau de un tun.

[←180]

. Localități din Algeria, apărate cu îndărjire de arabi în rezistență lor față de coloniștii francezi. Constantine a căzut în 1837, în urma unui lung asediu, iar Zaacea în 1849.

[←181]

. Aceste „isprăvi” ale lor sănt uciderile unor tirani sau ale unor personaje politice. (Asupra lui Harmodius și Aristogiton, Brutus, Cromwell și Charlotte Corday, vezi explicațiile anterioare.) Casius Chereas, tribun din garda pretoriană romană, l-a ucis pe împăratul nebun Caligula (anul 41), încercând apoi să restabilească republica. Karl Sand, student german, l-a ucis, în 1829, pe scriitorul reacționar Kotzebue, agent al Sfintei Alianțe. Fapta lui, evocată de Pușkin în poemul *Pumnalul*, a fost socotită ca un avertisment dat reacțiunii monarho-feudale de după căderea lui Napoleon I.

[←182]

. Raux, Cournand, Delille, Malfilâtre – traducători, adaptatori sau imitatori francezi (secolul al XVIII-lea) ai poemului agricol *Georgicele*, una din operele de seamă ale poetului latin Vergiliu. Delille și Malfilâtre sunt socotiți astăzi printre poetii minori ai vremii lor. Jacques Delille (1738-1813) a publicat traducerea *Georgicelor* în 1770. Malfilâtre (1733-1767), tradusese anterior din acel poem numai cîteva fragmente.

[←183]

. Pamflet violent.

[←184]

. *Zoil, Maevius, Visé, Pope, Fréron* – critici răuoitorii, veninoși, care au atacat opere și autori de seamă.

[←185]

. Istorice roman din mijlocul secolului al IV-lea al erei noastre; a lăsat un breviar (presa) al istoriei romane.

[←186]

. Forme latine ale numelor unor localități situate în diferite puncte ale Aticiei.

[←187]

. Regiuni din Grecia antică, renumite pentru minele lor de metale prețioase.

[←188]

. Închisoare din Paris destinată femeilor delicvente.

[←189]

. Fraza trebuie înțeleasă astfel: Enjolras era un doctrinar prea rigid și nu avea destul spirit internaționalist, ca Anacharsis Cloots, revoluționar din extrema stîngă iacobină, ghilotinat în 1794 împreună cu Hébert.

[←190]

. Adunări în Grecia antică la care toate popoarele Greciei își trimiteau delegații pentru a discuta probleme de interes comun.

[←191]

. Monstru din mitologia greacă despre care legenda spune că stătea la intrarea în cetatea Teba (Grecia centrală) și oprea călătorii punîndu-le întrebări grele: cînd nu primea răspunsuri satisfăcătoare își sfîșia interlocutorii intimidați de privirile lui fixe și tăcerea lui amenințătoare.

[←192]

. Instrument cu ajutorul căruia se verificau dimensiunile, forma și ghinturile din ţevile armelor de foc.

[←193]

. Gloanțe sferice cu care se încărcau puștile pe vremea aceea; primele erau niște alici mari folosite mai ales la vînătoarea de câprioare; celelalte, de dimensiunea unei bile, se întrebuințau la război.

[←194]

. Localități din jurul Parisului.

[←195]

. Adică spartan; spartanii din Peloponezul Greciei vechi erau vestiți pentru spiritul lor de sacrificiu.

[←196]

. Ziarist liberal din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Conducea ziarul *Tribuna din Bordeaux*, foaie prin care făcea o opozitie curajoasă regimului restaurației. După revoluția din iulie 1830 a devenit omul monarhiei burgheze a lui Ludovic-Filip.

[←197]

. Adică linșajul, uciderea fără judecată. Lynch, judecător din coloniile engleze ale Americii de Nord (secolul al XVII-lea) care a sugerat concetățenilor săi această metodă barbară folosită și azi de către rasiștii din S.U.A. împotriva negrilor.

[←198]

. Curtean al lui Ludovic al XIV-lea și demnitar al regenței lui Filip de Orléans (1675-1755). A lăsat niște voluminoase memorii, scrise cu pasiune de feudal, dar interesante prin stilul și procedeele lor artistice; memorialistul excela îndeosebi în arta portretelor. Marele socialist utopic Henri de Saint-Simon (1760-1825) aparține altrei ramuri ale aceleiași familii și începe să fie cunoscut abia sub monarhia din iulie, când saint-simoniștii, discipolii săi, îi propagă ideile. Pentru că exprimase principiul că numai cei ce muncesc și produc în mod real au dreptul să trăiască în societate, burghezia îl anatemiza și-l socotea subversiv.

[←199]

. În fortăreața cu acest nume din estul Parisului se aflau bogate depozite de muniții, produse ale arsenalului din același loc.

[<200]

. Ceva divin, o forță supranaturală (lat.).

[←201]

. Este vorba de unchiul călăului muncitorimii din Paris (1848), Jacques-Marie Cavaignac, fost general al lui Napoleon, apoi slujitor credincios al Burbonilor, care l-au făcut baron de Baragne și inspector general al cavaleriei.

[←202]

. Generalul Suchet, înaintat mareșal în timpul campaniei napoleoniene împotriva poporului spaniol; armata pe care o comanda participase la luarea, prin lupte de stradă, a Saragossei; spaniolii n-au cedat orașul (1809) decât casă cu casă, pricinuind mari pierderi ocupanților francezi.

[←203]

. Françoise d'Aubigné, viitoarea soție morganatică a lui Ludovic al XIV-lea, sub numele de marchiza de Maintenon, fusese măritată în tinerețe cu poetul Paul Scarron, țintuit în pat de un reumatism deformant. Menajul ducea mari lipsuri și totuși casa soților Scarron era foarte frecventată în anii 1650-1660, oaspeții fiind atrași nu de banchete, ci de spiritele fine și buna dispoziție a gazdelor. Ceva mai mult, obișnuiții casei aduceau ei însiși băutură și mâncare la acele sindrofii.

[←204]

. Aluzie la un episod din poemul eroicomic *Orlando Furioso* de Ludovico Ariosto, poet al renașterii italiene. Vestitul cavaler din epoca franceză medievală (Roland) devine aici nebun furios din cauza dragostei pentru o cochetă, Angelica.

[←205]

. Personaj mitologic: un uriaș, care de câte ori atingea pămîntul dobîndea forțe noi. A fost învins de Hercule, care l-a ridicat în brațe și apoi l-a doborât.

[←206]

. Puncte din sudul Parisului.

[<207]

. Ei au găsit o foarte mică bucată de pîine ascunsă (lat.).

[←208]

. Stea din constelația Taurului, care răspîndește o vie lumină roșietică.

[←209]

. Cine îndrăznește să spună că soarele este înșelător? (lat.).

[←210]

. Aceste păsări au o viață foarte lungă, ceea ce a făcut să se credă că unele viețuiau tocmai de pe vremea când s-a clădit palatul Luxembourg și când s-a amenajat parcul cu același nume, la începutul secolului al XVII-lea, pentru Maria de Medicis, văduva lui Henric al IV-lea.

[<211]

. În antichitate, sărbători desfrînate în cinstea zeului Saturn.

[←212]

. Joc de cuvinte: în limba francezi, *cygne* (lebădă) și *signe* (semn) sănt omonime.

[←213]

. Descendenții dintr-un colateral mai tînăr; aici este vorba de dinastia Bourbon-Orléans care domnea atunci în persoana lui Ludovic-Filip, ramura principală a Bourbonilor, linia directă fiind cea detronată în 1830 cu Carol al X-lea.

[←214]

. Tatăl mort își aşteaptă fiul muribund (lat.).

[←215]

. Erou spartan (Grecia antică), devenit un obiect de cult pentru războinici.

[←216]

. Ducele Gaspard de Clermont-Tonnerre, ultraregalist din timpul restaurației și ministru al marinei în 1822, cînd reacțiunea monarho-catolică pregătea o serie de lovitură împotriva opozиiei liberale din Cameră și împotriva libertăților cetățenești.

[<217]

. Cele două aspecte ale aceleiași zeițe din mitologia greco-romană: înțelepciunea și războiul. Minerva este numele latin al zeiței grecești Pallas Atena.

[←218]

. Pămîntul făgăduinței; În Vechiul Testament, Palestina este adesea numită astfel.

[←219]

. Poet romantic francez (1808-1855). De la inspirația patriotică și populară din tinerețe a trecut treptat la o poezie a disperării, ermetică și mistică, pe placul simboliștilor, care au văzut în el un precursor.

[←220]

. Revoluționar italian din prima jumătate a secolului trecut, partizan al lui Mazzini dar cu idei sociale mai înaintate decât ale altor făuritori ai unității italiene din 1860. A fost ucis pe cînd încerca să răscoale masele populare din Regatul celor două Sicilii împotriva Bourbonilor. (Pentru ceilalți, vezi notele anterioare).

[←221]

. Aluzie la fabula lui La Fontaine *Ursul și grădinarul*, în care morala e: mai bine un dușman deștept, decât un prieten prost.

[←222]

. Poartă făclia vieții (lat.).

[←223]

. Una din cele mai bogate cetăți din Grecia veche, în Peloponez; a întemeiat numeroase colonii, mai ales în sudul Italiei și a construit monumente de artă remarcabile, mai cu seamă temple.

[←224]

. Colonie greacă din sudul Italiei, celebră pentru viața inactivă, molatică, a locuitorilor ei; distrusă la sfîrșitul secolului al VI-lea al erei noastre.

[←225]

. State din S.U.A.

[←226]

. Adică spiritualitate (Socrate) cu preocupările vulgar-materiale, plăcerile trupești, care-l caracterizează pe Falstaff, erou shakespeareian din piesele *Henric al IV-lea* și *Nevestele vesele din Windsor*.

[←227]

. Serie de cărți sfinte indiene în limba sanscrită cuprinzînd imnuri și formule religioase brahmane: numele lor colectiv însemnează „știință”; cele mai vechi au fost scrise acum circa 3.200 de ani.

[←228]

. Bătălie din 1515, lîngă Milano. Regele Franței a participat efectiv la luptă și i-a învins pe mercenarii elvețieni care apărau ducatul Milan, teritoriu vasal imperiului german, pierdut cu doi ani mai înainte de Ludovic al XII-lea.

[←229]

. Actele de eroism evocate de Victor Hugo sănt povestite în *Iliada*.

[←230]

. Personaje din romanele cavaleresti din secolul al XVI-lea carora li se atribuau ispravi neverosimile. Cele mai multe dintre ele aparțin romanului *Vitejile lui Esplandian, fiul lui Amadis* (1510), de autorul spaniol Garcia Rodriguez de Montalvo, raspindit în Franța prin traduceri. Cervantes îl citează printre romanele de aventuri care au exaltat imaginația lui Don Quijote.

[←231]

. Aluzie la un episod din poemul homeric *Iliada*. Ajax a fost unul din războinicii greci cei mai temuți. Megaryon lupta ca aliat al troienilor.

[←232]

. José de Palafox, general, comandant spaniol de partizani; a apărat eroic Saragossa în 1809 împotriva francezilor. Mai tîrziu duce de Saragossa.

[←233]

. Arhimede, marele savant grec din Siracusa (Sicilia), ucis de un soldat roman cu prilejul cuceririi cetății (212 î.e.n.), incendia corăbiile dușmane cu ajutorul unor oglinzi care reflectau în pînze razele soarelui concentrate.

[←234]

. Pierre de Terrail, senior de Bayard, devenit legendar prin vitejia sa în expedițiile regilor Franței în Italia (sfîrșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea). Folosea și el, după mijloacele militare medievale, smoala clocotită împotriva asediatorilor de castele, cărora li se turna de sus lichidul vîscos și fierbinte.

[←235]

. Adică lupta devenise hidoașă, ca zvîrcolirile osîndițiilor din infern, descrise în *Divina Commedia* a lui Dante Alighieri, sau în *Paradisul pierdut*, de John Milton (poet englez – 1608-1674); nu mai avea măretjea eroică a încăierărilor dintre eroii celebri ai lui Homer, în *Iliada*.

[←236]

. Monstru despre care pomenește *Biblia*.

[←237]

. Călător german în Extremul Orient de la începutul secolului al XIX-lea, despre care V. Hugo a aflat citind o broșură intitulată: *Statistică a canalelor Parisului*, apărută pe vremea exilului său în insulele Anglo-Normande. I-a împrumutat date și idei expuse în acest capitol.

[←238]

. Îngrășămînt compus din excremente de pasăre.

[←239]

. Pasăre de mare, palmipedă.

[←240]

. Financiar francez din secolul al XVIII-lea, vestit prin risipa și prin viața de desfrîu pe care o ducea; se îmbogățise speculînd asupra grâului în anii de foamete. Spre a i se uita fărădelegile, a fondat la Paris un spital care îi poartă și azi numele.

[←241]

. La Saint-Cloud, oraș așezat pe Sena, în imediata apropiere a Parisului, se află plase pentru oprirea cadavrelor sinucigașilor prin încare.

[←242]

. Bacon (1561-1626), cancelar al Angliei sub Iacob I Stuart. Ca filozof are meritul de a fi părintele materialismului englez și în general, al științelor experimentale din epoca modernă. Ca om politic, însă, a fost atât de venal, încît parlamentul, sub presiunea opiniei publice, a fost silit să-l demită.

[←243]

. Celenterat (coral).

[←244]

. Prima aluzie evocă marele centru de pelerinaj brahman și mahomedan din centrul Indiei de nord; călătorii europeni din secolul al XIX-lea îi admirau numeroasele pagode și moschee, dar insistau totodată asupra murdăriei multimii de fachiri și pelerini. După legenda biblică, în timpul captivității babiloniene a evreilor, profetul Daniel a fost aruncat de două ori în groapa cu lei din Babilon, fiindcă demascase tertipurile și înșelătoriile curtenilor și preoților păgâni.

[←245]

. Rege asirian din secolul al VIII-lea î.e.n.

[←246]

. Mistic și reformator religios olandez din prima jumătate a secolului al XVI-lea. A condus grupul anabaptist din Münster (Westfalia), unde a încercat să înființeze, în 1533, o republică egalitară, având în vedere apropiatul „sfîrșit al lumii”.

[<247]

. Șef arab de sectă islamică din a doua jumătate a secolului al VIII-lea.
Korassanul este o regiune din nord-estul Iranului.

[←248]

. Gemoniile erau, în antichitate, scările care coborau pe partea nord-vestică a colinei Capitolin; acolo erau expuse cadavrele celor ce fuseseră supuși chinurilor, mai înainte de a fi aruncați în Tibru.

[←249]

. Mistic persecutat de biserica catolică; a pierit ars pe rug în 1663. Cîțiva discipoli fanatici („iluminații lui Morin”) i-au mai propovădui și după moarte ideile despre apropiatul sfîrșit al lumii.

[←250]

. Termen spaniol care însemnează „golănimea”; un *picaro* era un lumpenproletar trăind din expediente și călătorind într-una spre a i se pierde urma.

[←251]

. Mahala din vechiul Paris în care se adunau tot felul de nenorociți infirmi.

[←252]

. În românește: *Vide-Gousset* - Golește-Punga și *Coupe-Gorge* - Taie-Beregata.

[←253]

. Personaj din *Bărbierul din Sevilla* al lui Beaumarchais: masca îi era morală, dar haina-i respectabilă de maestru de muzică ascundea un ipocrit venal.

[←254]

. Tip de valet isteț din comedia clasică italiană și franceză, care înveselea publicul nu numai prin verva sa, ci și printr-un nas enorm.

[←255]

. După legenda biblică arhiereul Caiafa l-ar fi scuipat pe Isus cînd acesta a fost adus în fața lui spre judecată. Falstaff, personaj din *Nevestele vesele din Windsor* de Shakespeare, avea grețuri și vomitări, atât din pricina abuzului de băutură și mâncare, cât și în urma unei băi în Tamisa, într-un coș cu rufe murdare, consecință a aventurilor sale.

[←256]

. Nume generic pentru fetele de la țară devenite slujnice la Paris (Margoton este derivat de la Margot, Margareta).

[←257]

. Adică săngele vărsat în măceluri, ca acel al calviniștilor din noaptea de 24 august 1572, se scurge în canale.

[←258]

. Om de încredere al lui Ludovic al XI-lea, șef al politiei sale; a fost instrumentul măsurilor aspre ale stăpînului său împotriva feudalilor rebeli (a doua jumătate a secolului al XV-lea).

[←259]

. Cancelar al Franței sub Francisc I; a lucrat cu mult zel pentru întărirea absolutismului, strângînd totodată și o avere fabuloasă prin vînzarea la mezat a tuturor slujbelor de stat.

[←260]

. Este vorba de Catherine de Médicis, regentă în timpul minori tății lui Carol al IX-lea și inspiratoare a politiciei anticalviniste a Curții, care a dus la masacrul din noaptea Sfîntului Bartolomeu (1572).

[←261]

. Letellier, ministru de război la începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea, a fost tatăl marchizului de Louvois, care i-a urmat în aceeași demnitate.

[←262]

. Revoluționari de la 1789. (Despre Hébert vezi notele anterioare.) Maillard a luat parte la asaltul Bastiliei; a fost unul din conducătorii maselor pariziene care au readus familia regală din Versailles la Paris și, în sfîrșit, unul din judecătorii populari care au condamnat în septembrie 1792, pe nobilii și preoții întemnițați pentru intrigile lor reaționare.

[←263]

. În orașele germane existau pînă în secolul al XVIII-lea o *Judengasse*, stradă centrală locuită de evreii bogăți, și un *ghetto*, cartier mărginaș, în care era silită să se îngheșue în cocioabe evreimea de rînd.

[←264]

. Aluzie la un pasaj dintr-o satiră a poetului latin Iuvenal, care-o acuză pe Messalina, prima soție a împăratului Claudiu, de a se fi prostituat noaptea, deghizată, în lupanarele frecventate de hamali.

[←265]

. Scriitor francez(1740-1814), autor al unui *Tablou al Parisului*, descriere prolixă a orașului sub toate aspectele lui la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, dar prețios ca document.

[←266]

. *Dedal*, personaj mitologic, constructorul labirintului din Creta, palat cu un mare număr de camere în care Minos, rege legendar al insulei, încisese minotaful. *Babel*, turnul uriaș pe care – după legenda biblică – oamenii l-ar fi construit în urma potopului spre a se adăposti înăuntru în caz că apele ar crește din nou.

[<267]

. Animal biblic monstruos, privit ca un simbol al diavolului.

[←268]

. Ambele personaje erau cunoscute în mijlocul secolului al XVIII-lea prin excentricitatea lor. Saint-Foix, autor de romane și comedii, temut duelgiu. Celălalt, petrecăreț vestit, era ultimul văstar al unei vechi familii feudale.

[←269]

. Fantomă (demon) din folclorul parizian.

[←270]

. Sfetnicii burghezi ai regelui Carol al VI-lea (sfîrșitul secolului al XIV-lea), administratori capabili, numiți astfel din gelozie de partidul marilor feudali care le disputa puterea. Cînd Carol al VI-lea fu atins de alienație mintală, unchiul său, ducele Filip de Burgundia, îl domină complet și-i alungă pe marmuseți, dintre care unii fură uciși.

[<271]

. Autorul unui istoric asupra Parisului.

[←272]

. Prăpastie în care atenienii își aruncau criminalii.

[←273]

. Miniștri ai lui Napoleon I.

[←274]

. Arc de triumf situat în piața cu același nume din Paris, unde pînă la 1871 se afla Palatul Tuileries.

[<275]

. Soldați însărcinați cu manevra aerostatelor militare.

[←276]

. În această localitate din Belgia, generalul revoluționar francez Jourdan a învins o armată austriacă folosind pentru prima oară în istorie baloane pentru a supraveghea mișcările trupelor dușmane.

[←277]

. Chimist din timpul revoluției și al imperiului; a contribuit la organizarea apărării republicii de către Comitetul salvării publice și la organizarea unui învățămînt nou.

[←278]

. Arhitect francez din secolul al XVI-lea, constructorul palatului Tuileriilor din Paris.

[<279]

. Însemnează camerist prostănc și grosolan transformat în valet stilat.

[←280]

. Formulă latinească prin care inchiziția spaniolă denumea carcerele subterane în care erau înciși pînă la moarte unii condamnați; la origine a fost o formulă care se sculpta pe lespezile mormintelor primilor creștini.

[←281]

. Rege legendar din Grecia antică; staulele lui cu trei mii de boi nu fuseseră curățate de zeci de ani; Heracles le-a spălat abătind peste ele apele râurilor Alfeu și Peneu. De atunci se zice: „a curăți staulele (grajdurile) lui Augias” de câte ori o întreprindere pare peste puterile omenești și totuși un om cu inteligență și perseverență izbutește să o ducă la bun sfîrșit.

[←282]

. Trimitere forțată la unul dintre înțelesurile verbului *casser*: a fractura un os, picioare, mîini, etc.

[←283]

. Veche măsură de lungime echivalentă cu 1,949 m.

[←284]

. Aluzie la legenda biblică a profetului Iona, aruncat în mare în timpul unei călătorii și înghițit de o balenă, în pîntelele căreia ar fi stat trei zile.

[←285]

. Tânăr romantic (după numele pălăriei ce se purta la acea epocă).

[←286]

. Moret, orașel la sud de Fontainebleau. Localitatea poseda în secolul trecut multe case din secolele al XV-lea și al XVI-lea, foarte admirate în perioada romantică împreună cu tot ce era medieval. Se răspândise chiar moda pe atunci ca acele case să fie cumpărate, dărâmate și reconstruite întocmai la Paris.

[←287]

. *Pied* (picior), măsură veche de 0,3248 m. Împărțită în 12 *pouces* (degete).

[←288]

. Aluzie la un fapt din războiul celor două roze (a doua jumătate a secolului al XV-lea): ducele George de Clarence, fratele regelui, acuzat de trădare față de acesta, fu condamnat la moarte, dar i se acordă alegerea supliciului. Osinditul obținu să fie încercat într-un butoi cu vin.

[←289]

. Autorul însuși relatează puțin mai departe amănuntele acestui sfîrșit tragic.

[←290]

. *Hero* și *Leandru*, *Thisbé* și *Pyram* – perechi de îndrăgostiți din literatura greacă și latină.

[←291]

. În original: *la clef des champs. Prendre la clef des champs* - a o șterge, a fugi.

[←292]

. În original *pantre* (burghez sau om onest – numai bun de a fi fraierit, jefuit sau asasinat). Traducătorii îi dau înțelesul de *pantinois* – parizian.

[←293]

. Statuie din parcul Tuilerii din Paris, o copie după o operă celebră a sculpturii grecești, dăltuită în marmură de atenianul Glicon.

[←294]

. *Tirecuy de Corcelles* (1768-1843) – om politic francez, căruia Gillenormand îi schimonosește numele intenționat.

[←295]

. Local de petrecere vestit din cartierul Montparnasse (Paris).

[←296]

. Însemnează falimentul, dezastrul acelei conștiințe. Fampoux este o mică localitate din Franța, unde în 1846 s-a întîmplat o teribilă catastrofă de cale ferată, devenită proverbială.

[<297]

. Aluzie la un pasaj din *Biblie*: lui Pavel, care era centurion roman, i se arăta Isus Hristos în drumul său spre Damasc.

[←298]

. Închisoarea din interiorul palatului de justiție.

[←299]

. Cîntec popular francez din secolul al XVIII-lea.

[←300]

. Tityr, păstor din ecloga I a lui Vergiliu; cu nume comun „un tityr” înseamnă un visător, un sentimental, îndrăgostit de viața tihnită de la țară. La Vergiliu își deapăna gîndurile aşezat sub un fag impunător.

[←301]

. Prim-amorez devenit moșneag; nume de personaje din comedia clasică franceză.

[←302]

. Poet francez (1762-1794), autor de elegii și idile, mort pe eşafod în timpul revoluției.

[←303]

. Savant și bibliofil cunoscut la Paris pe timpul revoluției și al imperiului. A adunat o bibliotecă de 500.000 de volume.

[←304]

. Biserica Saint-Loup din Namur (Belgia) este unul din lăcașurile iezuite cele mai încărcate de decoruri, îndeosebi basoreliefuri în marmură policromă; datează din secolul al XVII-lea.

[←305]

. Aluzie la expresia *coiffer Sainte-Catherine* – a face un bonet sfîntei Ecaterina (patroana fecioarelor), adică a rămîne nemăritată.

[←306]

. Turnul eburnean sau de fildeș (lat.); începutul unui verset din slujba bisericească de seară la catolici.

[←307]

. Parodia primelor două versuri din Satira a X-a, contra femeilor, a lui Boileau:

„Ainsi, bornant le cours de tes rêvasseries,

Alcippe, il est donc vrai, dans peu tu te maries?”

Gillenormand recită o versiune proprie a primului vers, care era de fapt:

„Enfin, bornant le cours de tes galanteries”

[←308]

. Adică de pe coasta orientală a Indiei, unde se lucrau astfel de lădițe din lemn prețios, frumos împodobite cu încrustări de sidef și metal.

[←309]

. Personaj din istoria romană cunoscut pentru calitățile lui morale și prin lupta lui pentru salvarea republicii romane amenințată de dictatura lui Cezar; s-a sinucis la Utica (Tunisia de azi), în 46 î.e.n. cînd și-a dat seama că orice luptă împotriva lui Cezar este zadarnică.

[←310]

. Om de stat atenian (secolul al IV-lea), unul din organizatorii rezistenței împotriva ambițiilor regelui Filip al Macedoniei. Apreciat pentru cinstea și dezinteresarea lui. A fost silit de dușmani să se sinucidă la o vîrstă înaintată (317 î.e.n.).

[←311]

. Numele obișnuit al păstoritelor elegante și cochete din poezia galantă franceză a secolelor XVII-XVIII; numele acesta, luat din limba greacă veche, înseamnă „iubită”.

[←312]

. În timpul domniei împăratului roman Vespasian (secolul I), doi gali romanizați, Sabinus și Civilis, ridicără armele împotriva Romei. Răscoala fu înfrântă și Sabinus silit să se ascundă într-o hrubă, unde putu trăi mai mulți ani mulțumită devotamentului soției sale, Eponina. Trădați și prinși, Eponina îl insultă pe împărat, pentru a fi condamnată la moarte împreună cu soțul ei. A rămas în literatură ca un exemplu de iubire conjugală.

[←313]

. Burghezia și masele populare, adică tot ce nu era nobilime sau cler, după împărțirea oficială în clase sociale în orînduirea feudală din Franța.

[←314]

. Hipodrom din Paris.

[←315]

. Operă-balet de Jean-Philippe Rameau, compozitor francez din secolul al XVIII-lea.

[←316]

. Filozof și om politic francez (1763-1845); în timpul restaurației a fost ideologul partidului burghez liberal, care organiza rezistență împotriva reacțiunii monarho-clericale.

[←317]

. În această mică localitate de pe valea Loarei, ducele de Choiseul, fost prim-ministru al lui Ludovic al XV-lea, poseda un domeniu și un castel. Cum orientalismul era la moda în timpul luptelor dintre Franța și Anglia pentru stăpînirea Indiei, Choiseul a pus să se construiască în parcul castelului său o impunătoare pagodă brahmană, păstrată pînă azi și adesea vizitată de turiști.

[←318]

. Elita gărzii personale a celebrului rege al Macedoniei.

[←319]

. Celebru în secolul al XVIII-lea prin eleganta și fastul său.

[←320]

. Parodie a unui pasaj din poemul *L'Arion* de Saint-Amant (secolul al XVII-lea).

[←321]

. Te iubesc (eng.).

[←322]

. Soția amiralului d'Anville (secolul al XVIII-lea) moștenise castelul din La Roche-Guyon și îl amenajase somptuos cu gobelinuri pe pereți, mobile de artă și tablouri ale celor mai mari pictori din acea vreme.

[←323]

. John Churchill, comandantul armatei engleze care a operat în Țările de Jos și în nordul Franței împotriva lui Ludovic al XIV-lea, în timpul războiului de succesiune la tronul Spaniei (secolul al XVIII-lea); favoarea reginei Ana îl ridicase la rangul de duce de Marlborough.

[←324]

. Lordul Henry de Seymour, reprezentant al nobilimii engleze, tip de *dandy* elegant și risipitor, făcea dese călătorii la Paris în timpul monarhiei din iulie. Era poreclit de parizieni *Milord l'Arsouille* (lordul petrecăreț), cu toate că adevăratul *Milord l'Arsouille* a fost un francez contemporan cu Seymour, Charles de La Battut , pe numele său.

[←325]

. Autorul comic atenian Aristofan (secolul al V-lea î.e.n.) biciuia moravurile vremii sale cu o desăvîrșită sinceritate, spunînd tuturor faptelor rușinoase pe nume. Totuși, menadele, adică bacantele, cînd se îmbătau în timpul sărbătorilor dionisiace, îl întreceau cu vocabularul lor mai mult decît liber.

[←326]

. Thespis este creatorul tragediei antice grecești (secolul al VI-lea î.e.n.). Autorul și actorii săi (corul și un protagonist) organizau, cum ne asigură Horațiu, reprezentații în diferite cetăți grecești, cu prilejul sărbătorilor dionisiace, și se deplasau dintr-un oraș într-altul într-un car mare, devenit legendar. Jean-Joseph Vadé este un scriitor francez din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; a compus poeme și piese de teatru în „stil poasard”, adică în franceza populară a vremii, însuflețite de un umor sănătos și de o veselie comunicativă. Era văzut adesea în trăsură, fiindcă, în calitatea lui de controlor al impozitului pe venit, se deplasa în tot Parisul, ba chiar în provincie. Apropiera între cele două vehicule este întemeiată pe veselia dionisiacelor grecești, asemănătoare cu buna dispoziție legendară a cheflui Vadé.

[←327]

. Veche monetă franceză, egală cu doisprezece dinari.

[←328]

. Poeți mărunți din secolul al XVIII-lea, renumiți atunci prin versurile lor spirituale și epigrame mușcătoare.

[←329]

. Este vorba de Henric al IV-lea și de tovarășul său de arme, mareșalul baron Antoine de Roquelaure, gascon șiret, devenit indispensabil la curte prin bufonerieile sale.

[←330]

. Prima miercuri după lăsata secului.

[←331]

. Fericitul lîngă Fericita.

[←332]

. *Estelle* și *Némorin* – personajele unei pastorale de Florian (fabulist francez din secolul al XVIII-lea), considerate multă vreme ca tipice pentru dragostea simplă, nevinovată, în mijlocul naturii.

[←333]

. Diamant vestit din tezaurul coroanei Franței.

[←334]

. Partizan credincios al regelui Franței Henric al IV-lea. Fiind mare bogătaș, a cumpărat și introdus în Franța un diamant enorm, care de atunci îi poartă numele. După ce a mai schimbat cătiva stăpîni, diamantul a intrat în tezaurul regilor Franței, unde a rămas până la revoluția din 1789.

[←335]

. Personaje principale din *Mizantropul* lui Molière. Alcest, iubitor de adevăr, critic sincer și neîndupăcat al societății din vremea sa, avea nenorocirea să fie îndrăgostit de Celimena, care își bătea joc de dinsul.

[←336]

. Primii sănteroi romanului idilic cu acest titlu, opera lui Longus, fermecătoare povestire a dragostei dintre doi adolescenți. Despre legenda lui Philemon și Baucis ne informează o „metamorfoză” a poetului latin Ovidiu: erau doi soți din Frigia care stîrniseră admirația zeilor prin iubirea lor și ospitalitatea pe care o acordau drumeților.

[←337]

. Inimă nemuritoare (lat.).

[←338]

. Aluzie la rugă lui Isus Hristos în grădina măslinilor, înainte de crucificare:
„Tată, dacă tu o vrei, îndepărtează de mine acest potir. Facă-se voia ta și nu a mea.”

[←339]

. În franțuzește: *pierrot* (paiață) denumire pentru vrăbii; în text, joc de cuvinte.
Pierrot – paiață din comedie și circ.

[←340]

. Ceva dumnezeiesc (lat.).

[←341]

. Înapoi! (lat.).

[←342]

. Tîmplar de lux.

[←343]

. William Pitt al II-lea, prim-ministru al Angliei în timpul revoluției franceze și începutul dictaturii napoleoniene, era slab și uscat. Dimpotrivă, diplomatul napolitan Fabricio Rufio, principe de Castelcicala, era foarte corpulent.

[←344]

. Principesa Bagration, văduva principelui gruzin Petru Bagration. General din armata țarului Alexandru I. După Congresul de la Viena (1815), soția sa venea adesea la Paris. Vicelele Dambray, mare bogătaș din timpul restaurației, al cărui salon era frecventat de tineretul aristocrat al vremii.

[←345]

. Amîndouă cuvintele înseamnă *episcop*.

[←346]

. Nume de juriști folosite simbolic: spiritul de umanitate în materie penală – pentru delicte politice mai ales – este mort; în schimb, domnește tendința de a înăspri pedepsele judiciare.